

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК 37

Львів
Національна академія сухопутних
2022

УДК 94(477+100)(082)
В 53

Збірник внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук, категорія «Б» (Наказ Міністерства науки і освіти України від 17.03.2020 року № 409)
Індексується в наукометричних базах
Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CrossRef,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory (Ulrichsweb),
ERIH PLUS, WorldCat.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Національної академії сухопутних військ
(протокол від 21.02.2022 року № 22)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія
КВ № 22391-12291 ПР – видане 24 жовтня 2016 року.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Слюсаренко Андрій, доктор історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Ткачук Павло, доктор історичних наук, професор; Куромія Гураоакі, доктор історичних наук, професор (США); Йокубаускас Вітаутас, доктор гуманітарних наук, старший науковий співробітник (Литва); Шуміло Мірослав, доктор габілітований, професор (Польща); Крушинські Марцін, доктор габілітований, професор (Польща); Смирнов Андрій, кандидат історичних наук, доцент; Шляхта Богдан, доктор габілітований, професор (Польща); Трофимович Лілія, кандидат історичних наук, доцент; Возний Ігор, доктор історичних наук, професор; Маїшталір Вадим, доктор історичних наук, професор; Мачюліс Дангірас, доктор гуманітарних наук з історії (Литва); Дурбас Малгожата, доктор габілітований, професор (Польща); Турчак Олександр, доктор юридичних наук, професор; Надрага Марта, кандидат історичних наук, старший дослідник; Харук Андрій, доктор історичних наук, професор; Виздрик Віталій, доктор історичних наук, професор; Куцька Олеся, доктор історичних наук, доцент; Соляр Ігор, доктор історичних наук, професор; Якимович Богдан, доктор історичних наук, професор; Голубко Віктор, доктор історичних наук, професор; Литвин Микола, доктор історичних наук, професор; Чьвєск Генрих, доктор габілітований, професор (Польща); Войтович Леонтій, доктор історичних наук, професор; Шеломенцев-Терський Святослав, доктор історичних наук, професор; Сухий Олексій, доктор історичних наук, професор; Франц Мацей, доктор габілітований, професор (Польща); Кривизюк Леонід, кандидат історичних наук, доцент; Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, професор; Бураков Юрій, кандидат історичних наук, доцент (науковий редактор); Щеглов Андрій, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

В 53 **Військово-науковий вісник. Випуск 37.** Львів: НАСВ, 2022. 332 с.
ISSN № 2313-5603

37-й випуск «Військово-наукового вісника» містить статті з історії України, всесвітньої історії, історії озброєння і військової техніки, локальних воєн та збройних конфліктів сучасності.

Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

ISSN № 2313-5603

© Національна академія сухопутних військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного, 2022

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.82) «19»:329.17+329.614(477.82)(091

АНТОНЮК Я. М.

<https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

ЗЕК Б. М.

<https://orcid.org/0000-0002-7116-7487>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.3-17>

ОСТАННІ БОЇВКИ ОУН (МЕЛЬНИКІВЦІВ): ЛУЦЬКИЙ РАЙОН (1945 – 1950 рр.)

Дослідження аналізує створення та діяльність у післявоєнний період диверсійно-терористичних підрозділів (боївки) мельниківського підпілля. Доводить, що чітко окресленим місцем зазначеного процесу були терени Луцького району Волинської області. Хронологічно він охоплював період 1946 – 1950 рр. Встановлено, що зазначені боївки були сформовані з місцевих жителів віком від 16-ти до 29-ти років. озброєні вони були стрілецькою зброєю (пістолетами, гвинтівками, автоматами, кулеметами), а також гранатами. Диверсійно-терористична діяльність мельниківських боївок спрямовувалася на радянських силовиків, чиновників, активістів, а також тасмних інформаторів. Тобто вони були тотожними своїм конкурентам – бандерівському підпіллю. Єдиною відмінністю мельниківських боївок була їх мала чисельність та ізолюваність. Кур'єрський зв'язок з керівництвом Проводу українських націоналістів в Мюнхені був несистемним. Суттєвим чином він вплинув лише на процес формування зазначених мельниківських диверсійно-терористичних підрозділів.

Ключові слова: ОУН(М), Волинська область, мельниківці, боївка, МДБ, МВС, диверсії, теракти, кур'єри.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. У післявоєнний період Волинь залишалася тереном збройного протистояння українського націоналістичного підпілля радянзації регіону. Окресленій темі присвячений чималий доробок вітчизняних та закордонних істориків. Проте, дотепер поза увагою істориків залишається боротьба підпілля ОУН(М) з органами радянської влади. Чільне місце у цьому питанні займає Волинська область. Зазначені терени стали базою найбільш дієвих осередків мельниківської мережі, яким вдалося створити власний бойовий підрозділ.

Антонюк Ярослав Миколайович, доктор історичних наук, співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України (м. Київ).

Зек Богдан Миколайович, кандидат історичних наук, завідувач науково-експозиційного відділу новітньої історії Волині Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).

© Антонюк Я.М., Зек Б.М., 2021

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Створення та функціонування збройних формувань ОУН(М) періоду Другої світової війни було розкрито у статті Костянтина Бондаренка (*Бондаренко, 1998*) та Андрія Д'яченка (*Д'яченко, 2017*). Долі мельниківців з с. Забороль Луцького району дослідила Тетяна Байда (*Байда, 2006*). Особливості будови мережі ОУН(М) 1941–1944 рр. на Волині досліджував Богдан Зек (*Зек, 2019; 2020*). Післявоєнний період зазначеної теми розглядався у публікаціях Ярослава Антонюка (*Антонюк, 2012; 2014*).

Мета та завдання дослідження. Необхідність аналізу та узагальнення попередніх досліджень, а також доповнення їх значним пластом раніше невідомих документів радянських спецслужб, зумовило необхідність реалізації цього дослідження. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань: охарактеризувати становище мережі ОУН(М) на період приходу радянської влади; визначити етапи формування збройних підрозділів, їх завдання, напрями роботи, персональний склад; охарактеризувати сили і засоби органів НКДБ-МДБ у боротьбі з мельниківцями на теренах Волинської області.

Виклад основного матеріалу. Напередодні приходу Червоної армії у 1944 р. підпілля ОУН(М) на Волині перебувало у скрутному становищі. Евакуація за кордон керівництва, більшої частини активу (насамперед, Українського легіону самооборони – УЛС), а також активізація опонентів бандерівців, підірвали й без того слабкі позиції мельниківців в українському визвольному русі (*Зек, 2019: 67*). Попри це частина їхніх прибічників залишилися в радянському заплілі та очікували слушної нагоди для продовження боротьби. На теренах Волинської області зазначені процеси мали низку особливостей. Головною з них було створення мельниківцями власних бойових підрозділів.

Зачинателем цієї роботи був 26-річний Володимир Омельчук («Старий») з с. Городище Луцького району (*АУСБУ РО, ф. 5, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 220*). У період німецької окупації він служив в українській допоміжній поліції, а весною 1944 р. був мобілізований до Червоної армії (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 67*). Восени того ж року «Старий» дезертирував, повернувся додому і почав організовувати боївку. До її складу увійшли жителі с. Забороль: 15-річний Іван Холонюк і 14-річний Сергій Шевчук («Малий»). Омельчук видав кожному юнаку гвинтівку та

по 15 набоїв до них. Через кілька місяців до їхньої групи приєднався 25-річний односелець Микола Боблах («Лом», «Дзідзюропа»), який також дезертирував з Червоної армії (*Байда, 2006: 41-46*). На озброєнні він мав пістолет-кулемет ППШ (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 68*). Весною 1945 р. до боївки також вступив Парфен Левчук («Кум») (*АУСБУ РО, ф. 5, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 218*). Водночас у південно-західній частині Ківерцівського району була створена та діяла боївка уродженця с. Жидичин Івана Селюка («Батько»). Зазначений мельниківець закінчив розвідувально-диверсійну школу у Мюнхені та був направлений кур'єром на Волинь (*Антонюк, 2012: 51*). Упродовж 1945 р. зазначені боївки ліквідували 8 осіб, яких підозрювали у співпраці з радянськими спецслужбами. Зі сторони підпільників 3 вересня того ж року загинув Парфен Левчук («Кум») (*АУСБУ РО, ф. 5, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 219*).

Активізацію бойової діяльності мельниківців спричинило прибуття літаком у серпні 1946 р. з Мюнхена на Волинь 2-х емісарів ОУН – Володимира Іванова та Пилипа Бондарука. Обидва були уродженцями Луччини, вступили 1939 р. до підпілля ОУН, служили з літа 1941 р. в місцевій українській допоміжній поліції, а восени 1943 р. приєдналися до УЛС. Очолив боївку 26-річний Володимир Іванов («Похмурий», «Яструб») з с. Городині, а його заступником був 25-річний Пилип Бондарук («Остап») з с. Забороль (*ГДА СБУ, ф. 65, оп. 1, спр. С-9079, т. 45, арк. 94-95*). Упродовж кількох місяців до складу зазначеної боївки увійшли: «Старий» – Володимир Омельчук, «Дзідзюропа» – Микола Боблах, «Борис» – Сергій Шевчук, «Білас» – Парфен Рудюк, 1917 року народження, мешканець с. Городище, «Борис», «Денис» – Мефодій Козачук, 1929 року народження, мешканець с. Гірка Полонка (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 38-39*). У квітні 1947 р. нелегально перейшов кордон із СРСР та приєднався до «Похмурого» 23-річний «Мудрий» – Сергій Тандрик з с. Усичівська Діброва. (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 71-72*). Тобто до складу боївки «Похмурого» входило вісім осіб, віком від 29-ти до 16-ти років, усі вони були уродженцями кількох сусідніх сіл на південний захід від Луцька. На озброєнні вони мали автомати ППШ, пістолети та гранати. Одяг учасників боївки «Похмурого» мав елементи радянської, німецької та чеської військової форми (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 39*).

Основним місцем базування боївки став Боголюбський ліс. За кілометр від села Забороль були облаштовані дві криївки на відстані 5 – 10 м. Вхід до однієї з них знаходився під кущем горіха, який ріс у металевому ящику (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 61–62*). Іншими місцями базування були: хутір Підпожарниця Заборольської сільради, села Городище, Баїв, Боголюби, Ратнів та Богушівка (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 40*).

Інструктуючи «Похмурого» та «Остапа», референт зв'язку Проводу українських націоналістів (далі – ПУН) з краєм Михайло Балейчук («Марко») зазначав, що їм необхідно організувати кілька ретельно підготовлених диверсійно-терористичних операцій. Зазначені дії мали засвідчити збройну присутність ОУН(М) в регіоні (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 159*). Спрямовувалися вони на представників радянського партійного активу, силових структур та їхньої агентури (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 42*). Так, упродовж 1947 р. боївка «Похмурого» ліквідувала дев'ятьох осіб. Зокрема, 29 квітня в с. Богушівка – старшину Степана Корольчука, який приїхав додому у відпустку (*Антонюк, 2012: 53*). 26 червня – голову Городищенської сільради Івана Нежваловського і його доньку – комсомолку Феклу. 21 вересня – жителів с. Городині Григорія та Єву Котлярчуків, секретаря комсомольської організації с. Чеховщина Степана Савчука та с. Городок Марію Корук, комсомольця Михайла Філанюка (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 154, 194*). Наступного 1948 р. боївка «Похмурого» продовжила здійснювати диверсійно-терористичні операції: 17 лютого вбили завгоспа колгоспу с. Буяні Павла Котлярчука, 29 лютого – голову колгоспу с. Забороль Василя Поліщука і уповноваженого міністерства заготівель Дмитра Ригу, 30 травня – депутата сільради с. Ратнів Петра Лясковського, а у жовтні – голову сільради с. Гірка Полонка Митрофана Данилюка (*ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 225-226*). 10 січня 1949 р. боївка «Остапа» вбила голову сільради с. Жидичин Михайла Чичрина (*Антонюк, 2012: 53*). Тобто упродовж 1947–1949 рр. боївкою «Похмурого» було ліквідовано більше 20-ти представників радянсько-партійного та колгоспного активу. Переважна більшість зазначених осіб підозрювалася мельниківцями у співпраці з органами МДБ-МВС. Тому покарання щодо них було

максимально суворим, включно до колективної відповідальності. Так, наприкінці серпня 1947 р. у с. Городище Торчинського району боївкою «Остапа» за цими звинуваченнями було вбито сім'ю Сви Кушнірук (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 159*).

При виконанні зазначених операцій мельниківці інколи використовували маскування під супротивника. Так, 12 серпня 1947 р. у формі міліціонерів обстріляла автомобіль районної ради, а також викрали та вбили священника церкви с. Лаврів Луцького району Олексія Главацького, який закликав вірян виконувати хлібопоставку державі (*ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 225; ф. 6, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 203*).

У виняткових випадках мельниківці застосовували терор щодо ймовірних радянських агентів у своїй підпільній мережі. Так, боївка «Похмурого» ліквідувала в Баївському лісі наречену «Остапа» – вчительку Ніну Голоднюк (інформаторку підпілля), яку запідозрили у співпраці з органами МДБ (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 157; ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 15*). Траплялися випадки ліквідації осіб, які намагалися спровокувати конфлікт мельниківців з бандерівцями. 21 червня 1947 р. боївка «Похмурого» вбила за це жителя с. Забороль Євгена Ангелка (переселенця з Закерзоння) (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 130-132*). Обидві конкуруючі фракції ОУН намагалися у цей період дотримуватися нейтралітету (*Григоренко, 2002: 4*).

Слід зазначити, що всередині мельниківських боївок існували внутрішні конфлікти. Один із зазначених підпільників (ймовірно, Сергій Шевчук – «Борис») описав їх у своєму записнику. Щодо «Остапа» він зазначив: «Ця особа ішла зовсім помимо програми і устрою націоналіста... його хвилює лише особистий комфорт і вигода» (*АУСБУ РО, ф. 5, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 201, 207*). Також «Борис» писав, що його керівник зловживав спиртним. Нібито на початку 1947 р. «Остап» випадково підстрелив «Лома». Після цього був роззброєний «Похмурим», «Мудрим» і «Старим» (*АУСБУ РО, ф. 5, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 207*). Негативно «Борис» описує проведену 2 травня 1948 р. на дорозі між селами Ратнів та Баїв засідку. Біля мосту через р. Черногузку назустріч боївці виїхав автомобіль ГАЗ-67. У ньому перебував працівник луцької будівельно-монтажної організації з дружиною, 3 місячним сином, обома батьками та братом (*ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 372, т. 32, арк. 81*). Підпільники хотіли зупинити авто, але «Остап»,

будучи нападнику, несподівано відкрив по ньому вогонь. Внаслідок безглуздої стрілянини загинули невинні люди. Подібну характеристику «Борис» надав «Старому»: «Протягом свого перебування у підпіллі ця особа цілком не відповідала перед належними йому законами. Натомість прихильним було ставлення до «Мудрого» та кількох інших підпільників. «Біласа» названо відважним, «Лома» – стійким, а «Дениса» – розумним» (АУСБУ РО, ф. 5, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 205 – 206, 208, 212 – 216).

Метою диверсійно-терористичні операції боївки «Похмурого» проти «істрєбків» (винищувальних батальйонів) було заволодіння зброєю, боєприпасами, а також ліквідацію їхніх командирів. Так, 3 червня 1947 р. у бійця винищувальної групи с. Забороль Сергія Климчука був забраний ручний кулемет (АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 134), а в «істрєбків» с. Ратнів – кулемет та гвинтівки. 5 лютого 1948 р. у групи самооборони с. Вікторяни було забрано 4 гвинтівки. 25 травня того ж року у с. Лаврів вбили старшого винищувальної групи райвідділу МДБ Феодосія Киричука та забрали 4 гвинтівки (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 225 – 226). У травні 1949 р. «Остап» забрав 8 одиниць зброї винищувальної групи в с. Богушівка (ГДА СБУ, ф. 13, оп.1, спр. 372, т. 32, арк. 86).

Поряд із збройними акціями боївка «Похмурого» брала участь у розбудові підпільної мережі, займалась розвідувальною та пропагандистською роботою. Остання передбачала, що незабаром розпочнеться війна між СРСР та англо-американським блоком, який підтримують мельниківці. Після поразки більшовиків Україна відновить свою державність (АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 160). Для виготовлення агітаційних матеріалів боївка «Похмурого» використовувала циклостіль та друкарські машинки. Одна з них була закопана на подвір'ї жительки с. Городині (АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 61). Зазначені листівки розповсюджували не лише в селах, а й також у містах. Наприклад, 1949 р. у Луцьку напередодні відзначення «Жовтневої революції» (Крещук, 1989: 4).

Організаційна та пропагандистська робота боївки «Похмурого» мала помітні успіхи. Так, не менше 20 жителів Забороля співпрацювали з його групою. На свій бік ОУН(М) вдалося залучити навіть кількох прихильників бандерівців. Серед розвідників «Похмурого» були: заступник голови сільради с. Городині

Торчинського району, бійці винищувальних груп «істребків», демобілізовані червоноармійці, працівники пожежної охорони Луцька і газети «Радянська Волинь», студенти Луцького учительського інституту, Львівського залізничного технікуму, Кременецької медичної школи, вчителі місцевих шкіл (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 36-37, 40–41, 77–79, 83, 87–89, 154, 156–157*).

Було налагоджено зв'язок із мельниківцями Рівненської області. Безпосередньо від «Похмурого» отримували інструкції Гнат Дігтярук із хутора Морги і Зінаїда Остапчук з с. Білогородка Вербського району. Паролем для неї слугувала фраза: «Хмель Богдан прийде», відповідь: «Перемога буде» (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 36–37, 103*). В окремих випадках мельниківцям вдавалося залучати на свій бік навіть переселенців з-за Збруча. Наприклад, уродженка Вінницької області Марія Малашевська, яка працювала вчителькою німецької мови в школі с. Забороль, приєдналася до мережі ОУН(М) та отримала псевдо «Бита». У червні 1947 р. вона повернулась додому та продовжила підтримувати зв'язок з мельниківцями (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 52*). Працюючи вчителькою школи с. Мізяків Калинівського району, Малашевська двічі надсилала зашифровані листи на адресу Ніни Голоднюк у Забороль. У них вчителька інформувала мельниківців про антирадянські настрої місцевого населення (*ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 102*). У вересні 1947 р. «Похмурий» навіть планував прибути в с. Мізяків. Волинські мельниківці також намагалися налагодити контакти з білоруськими націоналістами (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 82*).

Проте головну роль відіграв зв'язок з керівним центром у Мюнхені. З метою його налагодження підпільник «Мудрий» надіслав від імені жителя с. Забороль Михайла Цаля (переселенця з Закерзоння) в Польщу мельниківцю Владу Домбровському зашифрованого листа (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 36–37*). Відтак на Волинь було відправлено кур'єрів – Миколу Данилюка та Фелікса Шуманського («Зірного») (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 2, арк. 1–3*). У ніч на 8 липня 1947 р. вони нелегально перейшли через радянський кордон (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 1, арк. 60*). Однак, поблизу с. Бродятин Малоритського району Брестської області Білорусі, коли чоловіки зайшли на одне з подвір'їв напитися води, їх випадково затримав

дільничний міліціонер, який відмовився від запропонованого хабаря. Під час конвоювання мельниківці скористались ситуацією та почали втікати (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 1, арк. 62*). Фелікс Шуманський був майже одразу затриманий, а Микола Данилюк дістався до залізничної станції Малорита і 15 липня приїхав потягом в м. Луцьк. Звідти вирушив в с. Забороль, відшукав Михайла Цаля та написав «Похмурому» записку: «Я є Данилюк Микола, якого ви знаєте, прибув з-за кордону, «Лисничівка-10». Невдовзі кур'єра відвели у Боголюбський ліс (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 111 – 112*). Підпільники цікавилися в Данилюка перспективами війни між країнами Заходу та СРСР. Дізнавшись, що доведеться далі чекати сприятливої ситуації, сильно засмутилися. Далі мельниківці розповіли кур'єру про своє катастрофічне становище. Через активізацію органів МДБ, з лісу виходять лише вночі. Населення остерігається допомагати підпіллю. Тому продукти нерідко доводиться забирати під тиском (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 1, арк. 64*). «Похмурим» було прийнято рішення, що Данилюк повертатиметься до Мюнхена разом із «Мудрим», який мав зашиті у комір піджака паролі зв'язку з мельниківцями Вінничини (питання: «Чи готель № 0217 відкритий?, відповідь: «Готель № 0016 відкритий») та Перемишльщини (питання: «Я прийшов від Саші, відповідь: «Перемишель – Люблін») (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 73*). На випадок перевірки «Мудрий» мав тимчасове військове посвідчення, а Данилюк – посвідку про звільнення від служби (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 1, арк. 74*). 23 липня 1947 р. вони вирушили з Луцька до Малорита, де планували перейти кордон (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 1, арк. 158*). На залізничній станції Заболоття (Ковельський район Волинської області) Данилюка затримали та доставили у відділення МДБ. Натомість «Мудрому» вдалося втекти (знаходився на момент перевірки у коридорі) та повернутися до боївки «Похмурого». Заарештованого Данилюка співробітники МДБ відправили до Луцька, де він почав надавати свідчення (*АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 1, арк. 65*). На їх основі органи УМДБ Волинської області завели на боївку «Похмурого» оперативну справу «Емігранти» (*ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 11*). З метою її ліквідації УМДБ Волинської області створило спеціальну оперативно-чекістську групу на чолі з підполковником Киричуком та майором Паршиним. До її складу

увійшли: начальник 3 відділу 2-Н майор Могільовцев, його заступник – майор Єрошенко, заступники Луцького і Сенкевичівського райвідділів МДБ капітан Удахіна і майор Новікова, начальник відділення 2-Н Торчинського райвідділу МДБ старший лейтенант Кудінов, оперуповноважені управління МДБ старші лейтенанти Ішин і Чех, а також старші оперуповноважені Луцького і Сенкевичівського райвідділів МДБ старший лейтенант Помінов і капітан Анікін відповідно. Зазначеній опергрупі був наданий взвод 277 стрілецького полку військ МДБ (45 солдатів) під командуванням лейтенанта Погорелова, кінний взвод управління міліції і дільничні уповноважені райвідділів МВС. Крім того, в їхньому розпорядженні перебувало понад 100 інформаторів (ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 372, т. 32, арк. 82, 85). За їхнього посередництва «Похмурому» передали листа, який дискредитував підпільника Миколу Бобляха. Також агентура МДБ поширила в кількох селах Луцького і Торчинського районів листівки, які звинувачували бандерівців у вбивствах мельниківців (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 129, 147).

Вночі 17 серпня 1947 р. боївка «Похмурого» оточила в будинку голови сільради с. Богушівка кількох співробітників МВС на чолі зі старшим лейтенантом Сементіновим. Заставши супротивника раптово, наказали підняти руки догори. Однак один із співробітників МВС зумів погасити світло та відкрив вогонь з пістолета. У перестрілці загинув «Похмурий» та старший лейтенант Сементінов. Крім того, один зі співробітників МВС отримав поранення в голову (АУСБУ РО, ф. 5, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 204-206). Підпільникам вдалося винести тіло вбитого командира до Боголюбського лісу (АУСБУ ВО, ф. 5, оп. 1, спр. 8322, т. 3, арк. 158). Проте поховати його не вистачило часу. Зранку тіло «Похмурого» виявила оперативна група МДБ під керівництвом майора Ступака (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 27). Надалі командиром мельниківської боївки був «Остап», а його заступником – «Старий». Вони прийняли рішення розділитись на дві групи по чотири бойовики. Місцем базування «Остапа» були села: Забороль, Богушівка, Всеволодівка, Баїв, Ратнів Луцького і Усичі Торчинського районів, а «Старого» – села Гнідава, Рованці, Великий Омеляник, Полонка Луцького району (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 196). Крім того, у березні 1948 р. зазначені мельниківці створили «легальну» боївку з 5-х жителів с. Боголюби під командуванням Івана Якимчука

(ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 257–262). Незважаючи на зазначені реорганізації підпілля зазнало катастрофічних втрат та надалі уникало активних дій. За матеріалами агентурної справи «Емігранти» на 10 березня 1948 р. органами МВС Волинської області було заарештовано 26 осіб, проведено 20 чекістсько-військових операцій та 40 засідок (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 213, 223). 5 липня 1948 р. у с. Цеперів Луцького району опергрупа МВС виявили боївку мельниківців. Під час перестрілки був важко поранений Мефодій Козачук («Денис», «Борис», «Галичанин»). Через кілька днів він помер у криївці (ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 372, т. 32, арк. 86; ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 186). 5 серпня того ж року неподалік с. Городище опергрупою МВС був оточений Парфен Родюк («Білас»), який застрелився, аби не потрапити у полон (АУСБУ РО, ф. 5, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 214). Оперативній групі райвідділу МДБ на чолі із старшим лейтенантом Миколою Чехом вдалось виявити боївку «Батька». Повертаючись на початку 1949 р. із завдання, радянські силовики помітили трьох підозрілих чоловіків. З ними зав'язалася перестрілка, двох невідомих зуміли відірватись від переслідування, а третій – Семен Лещук («Ярен») – забіг на подвір'я крайньої хати с. Вишків. Учасники оперативної групи довго не могли його знайти. Врешті випадково натрапили на підпільника в туалеті. Схоплений «Ярен» показав у лісі місце знаходження криївки «Батька». Оточені мельниківці відмовилися здаватися. Петро Солтис («Соловей») був вбитий при спробі вирватись із оточення, а Хома Терпелюк («Фомін») із с. Вишків – застрелився. 19 квітня 1949 р. у будинку жительки с. Жидичин Домки Жук був оточений «Батько». Він також відмовився здаватися та загинув у перестрілці (Чеха, 1990:4).

З метою здобуття необхідних ресурсів у ніч на 12 травня 1949 р. боївка «Остапа» здійснила напад на кооператив с. Шепель. Увечері того ж дня у Боголюбському лісі їх наздогнав взвод 277-го полку МДБ. Відстрілюючись мельниківці вбили службового пса і поранили старшого сержанта Сапожнікова, який застрелив з пістолета «Остапа». У вечірніх сутінках повстанці «Старий», «Мудрий» і «Дзідзюропа» зуміли втекти (ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 372, т. 32, арк. 86). При цьому останній отримав поранення у праву ногу (ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 223 – 224). Переслідування опергрупою учасників боївки продовжувалося. Під час обшуку 22 травня 1949 р. будинку сестри «Старого» в с. Ратнів

вони виявили під піччю вхід до криївки. У відповідь мельниківці кинули в нападників гранату та відкрили вогонь. У результаті поранення отримали сержант Перевозников та рядовий Трушин. Скориставшись ситуацією, мельниківці залишили криївку та вискочили з будинку. Це помітив рядовий Краснобаєв та кинув у підпільників гранату. Унаслідок вибуху Володимир Омельчук («Старий») та Микола Боблах («Лом») загинули (*ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 372, т. 32, арк. 87*). Врятуватися вдалося лише двом учасникам боївки – Сергію Шевчуку («Малому») та Сергію Тандрику («Мудрому»). Опинившись у повній ізоляції, вони шукали можливості виїзду за кордон. З проханням дістати фіктивні документи звернулись до керівника мельниківського осередку в м. Рівне – Петра Мельника («Блакитного»). До нього виїжджала мати «Малого» – Феодора Шевчук («Тітка»). Однак, вирішення цієї проблеми потребувало часу, а співробітники МДБ ще активніше посилювали розшук підпільників (*Антонюк, 2014: 91 – 92*). Зранку 28 червня 1949 р. на «Мудрого» та «Малого», які відпочивали в житньому полі біля с. Забороль, натрапила оперативна група. Останньому вдалося втекти непоміченим. Натомість «Мудрий» відкрив вогонь, поранивши лейтенанта Погорелова (*ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 265*). Відстрілюючись зумів відбігти на 30 м та змінити позицію. Однак, невдовзі сам був поранений. Намагаючись уникнути полону, він підірвав себе гранатою (*АУСБУ РО, ф. 5, оп. 1, спр. 8886, т. 9, арк. 216 – 217*). У загиблого «Мудрого» вилучили автомат, гвинтівку, пістолет з гранатою, 300 набоїв та документ із закодованим текстом (*ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 265*). «Малий» зумів отримати фіктивні документи. Разом з матір'ю та братом він виїхав до східних областей СРСР (*Антонюк, 2014: 93 – 96*). Однак у березні 1950 р. повернувся до Забороля, де був арештований і завербований МДБ під агентурним псевдонімом «Тихий» (*ГДА СБУ, ф. 13, оп. 12, спр. 372, т. 32, арк. 87 – 88*).

На той період у Луцькому районі діяла остання мельниківська боївка під керівництвом «Баса». Виявити її співробітникам МДБ допоміг житель с. Баїв. Він запропонував в обмін на звільнення дружини надати інформацію про підпільника «Чумака» та його батька Мойсея Римаря. Останній був схоплений та надав розписку, що за 10 днів переконає підпільників вийти з повинною. 19 січня 1950 р. Мойсей Римар запросив членів боївки додому та зачитав

звернення. Через два дні шість учасників боївки «Баса» запросили в с. Баїв начальника Луцького райвідділу МДБ. Їхні родичі накрили стіл, а підпільники принесли три автомати і пістолети, а також 200 набоїв. Вони заявили, що вступають до колгоспу та покажуть криївку, де переховувались (*Антонюк, 2012: 54*).

У ході проведення агентурної справи «Емігранти» радянські силовики ліквідували 16 мельниківців, зруйнували 10 криївок, вилучили 5 пістолетів-кулеметів ППШ, 2 ручні кулемети РПД, 6 гвинтівок різних систем, 4 пістолети ТТ, заарештували 55 осіб (*ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 206, 224*). Після закінчення операції управління МДБ у Волинській області прийняло рішення відзначити своїх співробітників, які проявили себе під час знищення мельниківських боївок. Начальник 3-го відділення, відділу 2-Н майор Микола Могільовцев був нагороджений премією у розмірі місячного окладу, виголошено подяки із виплатою премії у розмірі 400 руб. оперуповноваженим того ж відділення старшим лейтенантам Михайлу Комякову, Миколі Чеху і лейтенанту Івану Ішину (*ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1217, арк. 229 – 231*).

Висновки. Опрацьовані матеріали свідчать, що збройна боротьба підпілля ОУН(М) проти радянської влади тривала до березня 1950 р. Єдиним регіоном, де вона документально зафіксована у післявоєнний період, були терени Луцького, Торчинського та Ківерцівського районів Волинської області. Незважаючи на значну організаційну роль емісарів Проводу українських націоналістів з Мюнхена, зазначені боївки були створені та поповнювалися виключно місцевими жителями віком від 16-ти до 29-ти років. озброєння було переважно радянського виробництва: пістолети, гвинтівки, пістолети-кулемети ППШ та ручні кулемети РПД, а також гранати. Основою бойової тактики були засідки, а також акції індивідуального терору. Вони спрямовувалися на окремих представників органів радянської влади, керівників колгоспів, силовиків та їхньої агентури. Тобто мельниківські боївки були ідентичні бандерівським. Їх завданням у цей період були диверсійно-терористичні операції зі зриву радянізації, які мали засвідчити збройну присутність у регіоні. Крім того, важливу роль відіграв збір розвідувальної інформації та розширення мережі. У перспективі представники обох гілок ОУН сподівалися на війну між країнами Заходу та СРСР. Особливістю мельниківських боївок була їх незначна чисельність та ізольованість.

Періодичне прибуття до Західної України кур'єрів ПУН суттєво не могло цього змінити. Зрештою після 1948 р. мельниківські боївки мінімізували свою активність, а головним завданням було уникнення повного знищення оперативними групами МДБ.

Використані посилання

Антонюк Я. (2012). Діяльність підпілля ОУН(М) на території Волині (1945–1950 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Історичні науки. № 1 (236). С. 49–55.

Антонюк Я. (2014). Останні мельниківці Рівненщини (1945–1949 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2 (43). С. 62–100.

Архів управління Служби безпеки у Волинській області (далі – АУСБУ ВО), ф. 5, оп. 1.

Архів управління Служби безпеки в Рівненській області (далі – АУСБУ РО), ф. 5, оп. 1.

Байда Т. (2006). *Забороль – наше рідне село*. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. 60 с.

Бондаренко К. (1998). Діяльність українських загонів самооборони на Волині, Буковині та у Галичині в роки Другої світової війни. *Україна-Польща: важкі питання*. Т. 3: Матеріали III Міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни». Луцьк, 20–22 травня 1998 р. Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі: Turza. С. 15–31.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 2, оп. 1.

ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1.

ГДА СБУ, ф. 65, оп. 1.

Григоренко С. (2002). Три роки у Волинських лісах. Розповідь останнього бійця спецгрупи «Похмурого». *Аверс прес*. 31 жовтня. С. 4.

Д'яченко А. (2017). Мельниківські збройні формування та їх прихильники в роки радянсько-німецької війни (1941–1945 рр.). *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Випуск 116. С. 51–56.

Зек Б. (2019). Волинський обласний провід ОУН(М) у 1941–1944 рр.: структура та кадровий склад. *Краєзнавство*. № 4. С. 59–68.

Зек Б. (2020). Підпілля ОУН(М) в Луцьку: життєпис Сергія Кротюка (1903–1980 рр.). *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Випуск XVI. Луцьк: КП ІАЦ «Волиньенергософт». С. 123–132.

Зек Б. (2020). Діяльність Володимир-Волинського окружного проводу ОУН(М) в умовах німецької окупації (1941–1944 рр.). *Збірник матеріалів історико-краєзнавчої конференції «Нововолинськ: від західних кордонів Древньої Русі до сучасної Європи» присвяченої 70-річчю міста Нововолинська*. Нововолинськ, 2020. С. 24–33.

Крещук С. (1989). Останній з банди «Похмурого». *Радянська Волинь*. 1989. 14 червня. С. 4.

Чеха М. (1990). Вони і так «пам'ятні». *Слово правди*. 3 лютого. С. 4.

References

- Antoniuk Ya. (2012). The Activities of the Underground OUN(M) in Volynia (1945–1950). *Scientific Bulletin of Volyn National University named after Lesya Ukrainka*. Series: Historical Sciences. № 1 (236). P. 49–55. (ukr.).
- Antoniuk Ya. (2014). The last Mel'nykivtsi of Rivne Region (1945–1949). *From archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB*. № 2 (43). P. 62–100. (ukr.).
- Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Volyn region*, f. 5.
- Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Rivne region*, f. 5.
- Bondarenko K. (1998). Activities of Ukrainian self-defense units in Volyn, Bukovyna and Galicia during the Second World War. *Ukraine-Poland: difficult issues*. Vol. 3: Proceedings of the III International Scientific Seminar «Ukrainian-Polish relations during the Second World War». Lutsk, May 20–22, 1998. Warsaw: World Union of Soldiers of the Home Army, Association of Ukrainians in Poland: Tyrsa. P. 15–31. (ukr.).
- Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (hereinafter – GDA SBU)*, f. 2.
- GDA SBU*, f. 13.
- GDA SBU*, f. 65.
- Grygorenko S. (2002). Three years in the Volyn forests. The story of the last fighter of the special group «Pokhmuryi». *Averse press*. October 31. P. 4.
- Diachenko A. (2017). Melnyk armed troops and their supporters during the Soviet–German War (1941–1945). *Collection of scientific works «Gileya: scientific bulletin»*. Issue 116. P. 51–56. (ukr.).
- Zek B. (2019). Volyn regional leadership OUN(M) in 1941–1944: structure and staff. *Krayeznavstvo*. № 4. P. 59–68. (ukr.).
- Zek B. (2020). Underground OUN(M) in Lutsk: Life story of Serhii Krotiuk (1903–1980 pp.). *Old Lutsk*. Scientific and information collection. Issue XVI. Lutsk: KP IAC «Volynenergosoft». P. 123–132. (ukr.).
- Zek B. (2020). Activities Volodymyr-Volynsk lokal leadership OUN(M) under German occupation (1941–1944). *Collection of materials of the historical and local lore conference «Novovolynsk: from the western borders of Ancient Russia to modern Europe» dedicated to the 70-th anniversary of the city of Novovolynsk*. Novovolynsk, 2020. P. 24–33. (ukr.).
- Khreshchuk S. (1989). The last of the «Pokhmuryi» gang. *Soviet Volyn*. 1989. June 14. P. 4.
- Czecha M. (1990). They are already «memorable». *A word of the truth*. February 3. P. 4.

Antoniuk Ya., Zek B.

THE LAST BOIVKY OF THE OUN (MELNYKIVTISI): VOLYN. 1945 – 1950 YEARS

The processed materials show that the armed struggle of the OUN(M) underground against the Soviet authorities continued in Western Ukraine in the postwar period. It was discovered that it lasted until March 1950. The territories of Lutsk district of Volyn region were the only territories where the activities of Melnykivtsi sabotage and terrorist groups (boivky) in the postwar period were documented. Despite the significant organizational role of the emissaries of the Ukrainian Nationalist Leadership

from Munich, these boivkas were created and replenished exclusively by the locals aged from 16 to 29 years old. The armament was mainly Soviet-made: pistols, rifles, PPSH submachine guns and RPD handguns, as well as grenades. The ambush, as well as acts of individual terror were the basis of combat tactics. They were aimed at individual representatives of the Soviet authorities, heads of collective farms and security forces. The opposition to the enemy's agents among the Melnyk entourage and within the underground network was an important part of the struggle. Those counterintelligence actions were determined by the specifics of anti-underground MDB-MVS tactics, based on intelligence work at that period of time. Despite the fact that the rivalry between Melnyk and Bandera continued, both sides tried to avoid armed confrontation. In general, their tasks for working methods in this period in Volyn were identical. In particular, sabotage and terrorist operations were aimed at disrupting Sovietization and proving the armed presence of the underground network in the region. Intelligence was collected primarily to prepare for the future war between the USSR and the Anglo-American bloc. The Melnykivtsi and Banderivtsi were allies of the latter and hoped to gain statehood for Ukraine with their help. The small number of members and isolation were the peculiarity of the OUN (m) boivkas. The courier communication with the leadership of the Ukrainian Nationalists' Association in Munich was unsystematic. It significantly influenced only the process of formation of those Melnyk sabotage and terrorist units. For those reasons, after 1948, Melnyk boivkas minimized their activity, and their main task was to avoid the complete destruction by the operational groups of the MDB-MVS. On the other hand, the Bandera underground in Western Ukraine remained highly combat-ready for the next several years.

Keywords: OUN(M), Volyn region, melnykivtsi, boivka, MDB, MVS, sabotages, terrorist attacks, couriers.

ФОРТЕЦЯ «МИКОЛАЇВ» У СИСТЕМІ ОБОРОНИ ГАЛИЧИНИ У 1850 – 1914 рр.

Розглянуто проблеми підготовки оборони Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. на прикладі розгортання будівництва і використання фортеці «Миколаїв» на Дністрі. Розкриті ідеї побудови оборони, принципи зміни фортифікації в означений період (стрільба із закритих позицій та використання фугасних снарядів) і розташування, типи й особливості укріплень фортеці «Миколаїв» на різних етапах будівництва. Показано, як розгорталася будівництво, дискусії навколо принципів оборони Галичини, створення нової інфраструктури із мережею залізниць, доріг з твердим покриттям, залізничних і шосейних мостів, зміни політичної кон'юнктури (передовсім, австро-російських відносин), діяльності російської розвідки («справа Редля») і галицьких москвофілів. Особлива увага приділена подіям навколо фортеці в ході Галицької битви 1914 р. та польсько-української війни 1918–1919 рр., зокрема участь у цих подіях відомих полководців Конрада фон Гетцендорфа, Бема-Ермолі, Брусілова, Корнілова, Денікіна, Курмановича і Грекова. Висвітлено епізоди здобуття фортеці російським військом і боїв навколо неї. Миколаївська фортеця – одна з найкраще збережених пам'яток фортифікації Першої світової війни та території України. Але в наші дні є спроби знищити залишки фортеці і розгорнути на її території кар'єри для добування піску.

Ключові слова: оборона Галичини, фортеця «Миколаїв», Конрад фон Гетцендорф, Брусілов, Денікін, Корнілов, Курманович, Греков.

Постановка проблеми та її актуальність. Зовнішня агресивна політика сучасної Росії фактично залишається продовженням такої політики Російської імперії. Неправильний підхід до оцінки російської імперської політики з боку європейських політиків неодноразово демонстрував негативні наслідки. Особливо показовий у цьому плані досвід другої половини XIX – початку XX ст., який завершився трагедією Першої світової війни. Недостатній рівень досліджень у сфері оборонної підготовки, зокрема оцінки російської загрози й організації оборони Галичини з боку Австро-Угорської імперії і визначає актуальність цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема оцінки російської загрози і підготовки оборони Галичини, рівня фортифікації в умовах будівництва залізничних комунікацій і технічного

Войтович Леонтій Вікторович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантистики Львівського національного державного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Войтович Л. В., 2022

переозброєння артилерії та впливу цих факторів на початок Першої світової війни, зокрема Галицької битви, практично тільки починає розгортатися. Можна назвати розвідки українських авторів О. Дедика, М. Юценка, В. Петрика, Т. Пеняжка, П. Ткачука, В. Голубка та Л. Войтовича, закордонних дослідників М. Бачковського, В. Бжосквінії, Я. Богдановського та інших. Всі вони носять попередній характер.

Мета статті. Спираючись на останні публікації та доступні джерела, автор робить спробу дослідити проблеми підготовки оборони Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст. на прикладі розгортання будівництва і використання фортеці «Миколаїв» на Дністрі, зосередивши основну увагу на військових аспектах.

Вклад основного матеріалу. У 1772 р. після першого поділу Речі Посполитої, Галичина ввійшла до складу імперії Габсбургів як Королівство Галіції і Лодомерії. Протягом XVIII ст. Австрія була союзником Росії перш за все щодо поділу дунайських володінь охопленої кризою Османської імперії. Саме вирішення цих проблем породило основні протиріччя між союзниками. Але аж ближче до середини XIX ст. не тільки австрійські, але й головні європейські політики нарешті зрозуміли, що постійні російсько-турецькі конфлікти диктуються не бажанням полегшити долю єдиновірних православних християн, які потерпають під мусульманським гнітом, а стремлінням Російської імперії опанувати Боспор і Дарданелли а вийти до Середземного моря. Шлях до Боспору і Дарданелл пролягав через гирло Дунаю і Балкани, тобто стратегічно важливі напрямки дунайської імперії Габсбургів. Потрібно було готуватися до протистояння. Цісар Франц Йосиф I, якому імператор Микола I допоміг придушити угорську революцію 1848 – 1849 рр., вагався. Кращий з австрійських полководців XIX ст. фельдмаршал граф Йозеф Радецький (2.11.1766–5.01.1858) звернув увагу на російську небезпеку ще під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр., в результаті якої росіяни легко опанували гирло Дунаю. Розглядаючи можливість війни з Росією, Йозеф Радецький дійшов до висновку, що з огляду відсутності природніх рубежів обороняти територію Королівства Галіції і Лодомерії та її столицю Львів немає сенсу. Він пропонував зосередити військо на південних схилах Карпат перед виходами з гірських долин, прикриваючи басейн Дунаю і спираючись на довгочасні фортифікації, які би дозволили на певний

час спинити противника і зосередити на потрібних напрямках перевагу в силах (*Radetzky, 1858: 423-451*).

Не всі погоджувалися з таким висновком. Фельдмаршал ерцгерцог Йоган фон Габсбург (20.01.1782 – 11.05.1859) пропонував збудувати фортецю у Перемишлі (*Schlosser, 1981: 281-305*). Провідний австрійський фортифікатор генерал-майор ерцгерцог Максиміліян фон Габсбург-д'Есте (14.07.1782 – 1.06.1869) (*Österreich-Este, 1850: 3–47*), пропонував звести укріплення у Львові та Стрию (*Hilbrand, 1975: 168*). Але авторитет фельдмаршала Радецького в армії був беззаперечний (*Wurzbach, 1872: 177–193; Skid, 2011: 136–296*). Гостра дискусія між австрійськими військовими авторитетами з приводу оборони Галичини тривала до 1850 р., коли Центральна фортифікаційна комісія під головуванням колишнього начальника штабу Італійської армії фельдмаршала Радецького, авторитетного військовика фельдцейхмейстра Генріха Германа фон Гесса (17.03.1788 – 13.04.1870), пізніше фельдмаршала, (*Wurzbach, 1862: 415–423*), прийняла компромісний варіант про передовий рубіж оборони по Дністру з побудовою флангових фортець у Кракові, Перемишлі та Заліщиках і проміжного тот-де-пону (передмостового укріплення) у Розвадові під Миколаєвом. Львів лежав у 3-4 денних переходах від кордону, тому розглядався як допоміжний пункт між укріпленнями над Сяном і Дністром. Через це окрім цитаделі, будівництво якої розпочалося у 1849 р., нових укріплень тут не передбачалося (*Дедик, 2013: 20–30*).

У зв'язку з черговою російсько-турецькою (Кримською) війною 7 листопада 1854 р. розпочалося будівництво фортеці у Заліщиках, тот-де-пону у Розвадові під Миколаєвом та додаткових укріплень у Галичі–Мартиніві й у Львові (Богданович, 1876: Т. 1, 272–275; *Steinitz, Brosch, 2007: 9; Піняжко, 2008: 25–27*). Тот-де-пон (Brückenkopf) в районі Розвадова поблизу Миколаєва мав прикрити міст через Дністер. Він включав 7 редутив¹ і 1 люнета²

¹ Редут – замкнене укріплення кругової, прямокутної, квадратної чи правильної багатокутної форми з ровом, валом із земляною ступінню для розміщення стрільців та гармат, внутрішнім ровом для укриття гарнізону та горжовим фасом з проходом, за яким облаштовувався насип для стрільців (Леонтій Войтович, 2018: 95–96).

² Люнет (франц. *lunettes – окуляри*) – польове або фортечне укріпленням, повністю відкрите з горжі (тильної сторони) із одним або двома фасадами і двома фланками. (Леонтій Войтович, 2018: 96).

розташованих на висотах довкола Розвадова, над Миколаєвом з південної сторони та Дроговижем. Саме місто не було включене в систему укріплень і залишилося перед фронтом у зоні дії артилерії укріплень. Три редути були розташовані на схилах пагорба між Дроговижем і Миколаєвом, два – на схилах гори *Луна* над містом з південного боку, по одному на флангах біля Дністра – при дорозі з північного заходу в с. Розвадів та з південного сходу з Верина до Розвадова. Люнет містився із західного боку гори *Луна*, контролюючи відтинок Львівського тракту на дільниці з Миколаєва до Розвадова. Редути були розраховані на 3-4 гармати та 1-3 гаубиці і піхотну півроту прикриття. Проміжки між ними були в межах 700-1000 м, що дозволяло ефективно обстрілювати їх не лише з гармат, але і з мітральєз та гвинтівок (*Юценко, Петрик, Піняжко, 2019: 165–166*). Загальне керівництво роботами з будівництва тот-де-пону здійснював піонерний (саперний) лейтенант Гуттер, зведенням кожного об'єкта займалися піонерний унтер-офіцер з командою у 6-7 піонерів та до 200 піхотинців (*Дєдик, 2013: 26–27*). Роботи припинили на початку квітня 1856 р. після підписання Паризького миру. Редути залишилися незакінченими – без палісадів та блокаузів у горжах. Їх просто покинули і ніхто ними не опікувався.

Військовий міністр (1867–1868) і начальник генерального штабу (1869 – 1875) фельдцейхмейстер Франц фон Йон (20.11.1815 – 25.05.1876) у 1874 р. взагалі відкинув варіант оборони у Прикарпатті, пропонуючи використати цю територію як плацдарм для наступу. Інший вихованець Радецького фельдцейхмейстер Франц фон Куненфельд (15.07.1817 – 25.05.1896), військовий міністр (1868–1874), вважав за потрібне вступити в наступальний союз з Росією та Францією проти Прусії, яка рвалася до європейської гегемонії, і для успішності такого союзу був готовий відмовитися від активної балканської політики (*Ilwof, 1906: 422 – 428; Namann, 1870: 351 – 254*), використовуючи свій вплив на спадкоємця престолу ерцгерцога Рудольфа (*Kuhr, 1870: 129-141*). Ідею наступу з прикарпатського плацдарму підтримав наступний начальник Генерального штабу – фельдмаршал-лейтенант Антон фон Шенфельд восени 1877 р. у запропонованому плані війни проти Росії, передбачаючи успіх такого наступу за рахунок швидшого розгортання мобілізації, що дозволяла збудована сітка залізниць (*Дєдик, 2013: 27-28*).

У 1879 р. Австро-Угорська імперія уклала військовий союз з новоутвореною Німецькою імперією, до якого невдовзі приєдналася Італія. У 1880 р. старі покинуті укріплення оглянула спеціальна комісія. Тепер значення Розвадова, через який пройшла залізниця з мостом, ще більше зросло. Будівництво цієї вітки через Карпати інтенсивно продовжувалося. Комісія вирішила відновити і добудувати старі укріплення, посиливши їх ще кількома об'єктами. Два укріплення, об'єднані стрілецьким окопом з бруствером, мали прикривати безпосередньо залізничну станцію з боку Миколаєва (*Brzoskwinia, Vujas, 1997:21 – 24; Baczkowski, 2004, 127 – 135*). Ще два укріплення мали бути зведені на правому березі Дністра біля мосту, а ще два – на віддалі трьох кілометрів по обидва боки від колії та Львівського тракту. Поблизу Прийми у лісі мав бути зведений блокгауз (*Юценко, Петрик, Піняжко, 2019: 166*). В розпорядженні російського командування знаходилися численні кавалерійські підрозділи, в першу чергу, козачі, які своїми рейдами могли звести нанівець австрійську перевагу у розгортанні за рахунок залізничної сітки, вивівши з ладу мости і станції. Враховувався також досвід англійців із захисту залізничних станцій в ході англо-бурської війни 1898 – 1902 рр. Були розроблені проекти типових блокгаузів для захисту залізничних станцій та тунелів з товщиною стін до 50 см, розрахованих на захист від вогню карабінів та кулеметів, які були на озброєнні російської кавалерії (*Bogdanowski, 1966: 72 – 96; Baczkowski, 2002: 111– 122; Baczkowski, 2004: 127 – 135; Suchoń, 2009: 51– 59; Suchoń, Olesiak, 2019: 89 – 107*).

Наприкінці XIX ст. в Європі почалося певне економічне піднесення, яке викликало інтенсивне будівництво залізниць (Виноградов, 1955: 67-91). Політики і преса постійно заявляли про розбросання, відкриття кордонів та демократичні перетворення. А тим часом головні європейські держави інтенсивно готувалися до війни (*Зайончковский, 1926: 440 с.; Людвиг, 1929: 316 с.; Steinitz von, Horstenau von, 1937: 140 s.; Могилевич, Айрапетян, 1940: 294 с.; Бовыкин, 1961: 208 с.; Игнатъев, 1962: 400 с.; Бестужев, 1965: С. 44-85; Виноградов, Писарев, 1966: № 6, С. 84-101; Fischer, 1969: 805 s.*).

Новий етап будівництва миколаївської фортеці припав на 1895–1902 рр. Були враховані зміни в інженерному мистецтві.

З восьми старих укріплень шість перебудували, піднявши бруствери і поставивши дерев'яні дашки для захисту від шрапнелі; одне реконструювали без перебудови, а одне, напівзруйноване, залишили. На станції збудовано кам'яний двоповерховий блокгауз (Ющенко, Петрик, Піняжко, 2019: 166) і розгорнулося будівництво чотирьох нових опорних пунктів (фортів): Зубра, Дубина, Адамів форт та Верин (Дедик, 2013: 27-28). Всього було зведено 21 піхотний редут та 9 артилерійських батарей (Ющенко, Петрик, Піняжко, 2019: 167).

Росія не шкодувала фінансів, щоб поширювати свій вплив на слов'янське населення Австро-Угорщини, підтримуючи різні слов'янофільські течії, особливо в середовищі галицьких українців, котрі називали себе *русинами* і симпатизували русофільському напрямку. Поступово ці течії трансформувалися у відверте москвофільство. Лідерами москвофілів виступали священники, які мали значний вплив на сільську і міщанську верхівку, тому російська розвідка легко знаходила серед них конфідентів і отримувала достатньо детальну інформацію про будівництво і стан укріплень на території Східної Галичини (Сухий, 2003: 498 с.; Гайсенюк, 2017: 90 – 149). Так, підполковник Генштабу Росії граф Сергій Потоцький (1877–1954), спираючись на інформацію військової розвідки, зазначив, що подвійний тот-де-пон Миколаїв, маючи по восьмикілометровій дузі 27 укріплень, уразливіший з правого флангу («бо огляду і обстрілу перешкоджає ліс») (Потоцький, 1911: 75).

Партнери по коаліції мали різні погляди на плани майбутньої війни. Німецький план Шліффена передбачав стрімким ударом швидко виведення з війни Франції (своєрідне повторення успіху франко-пруської війни 1870 – 1871 рр.) (Ritter, 1956: 201 s.; Mombauer, 2005: 857– 885; Der Schlieffenplan. 2006: 496 s.). За цей час Австро-Угорщина повинна була вистояти проти Росії, відволікаючи її сили допоміжним ударом на Варшаву. З цього боку небезпека для коаліції була очевидною, з варшавського напрямку Росія могла відрізати Східну Прусію і навіть повести наступ на Берлін по прямій лінії.

Австро-Угорщина, очікуючи, що Сербія і Чорногорія, значною мірою утримувані на кошти Росії, виступлять на її боці, бачила свій інтерес у завоюванні Балкан. Плани Росії щодо Галичини були відомі. Сил для війни на два фронти Австро-Угорщина, яка

економила на військовому бюджеті, не мала. Наступати на варшавському напрямку, тим самим відволікаючи росіян від Галичини, можна було лише за умов зустрічного удару німців зі Східної Пруссії. Але німці хотіли спочатку вивести з війни Францію і намагалися всі сили зосередити саме на Західному фронті. Тому начальник Генерального штабу генерал від інфантерії Франц Ксавер Йосиф барон Конрад фон Гетцендорф (11.11.1852 – 25.08.1925) бачив єдино можливий напрямок для удару по Росії, який би відволік її сили – неочікуваний наступ з Галицького плацдарму, де залізнична мережа дозволяла швидше за противника розгорнути потрібні сили, перекинувши їх після переможного наступу у Сербії (*Kiszling, 1974: 39 – 46*). Розгортання сил мало відбуватися за Сяном, Верещицею та Дністром, тому на цій дузі планувалося додатково укріпити, крім Перемишля, ще й Галич та Миколаїв, а також Львів як передовий пункт розгортання.

Балканська криза 1912–1913 рр. та блискучий успіх російської розвідки сплутали всі плани. Російський військовий агент³ при австрійському дворі полковник Митрофан Марченко (3.09.1866 – 7.07.1932) зумів змусити працювати на російську розвідку самого начальника контррозвідки австрійського генштабу полковника Альфреда Редля (14.03.1864 – 25.05.1913), скориставшись захопленням останнього вродливими юнаками. В австрійському війську офіцерів-гомосексуалістів проганяли з ганьбою. У Редля не було вибору. Він сфотографував і видав російській розвідці мобілізаційний план Австро-Угорської армії (план «R»), а також інші документи, серед яких і плани фортеці Миколаїв (*Мильштейн, 1966: 47 – 56; Markus, 1984: 286 s.; Rauchensteiner, 2003: 244 – 245; Moritz, Leidinger, 2012: 320 p.; Войтович, 2021: 56 – 59*).

Російське командування було здивоване і захоплене сміливістю австрійського плану (*Данилов, 1924: 75 – 101; Зайончковский, 1926, 417 – 418*). Складніше було Конраду фон Гетцендорфу, коли стало відомо про масштаби зради Редля. Доводилося відмовитися від ідеї несподіваного удару з Галичини. Тепер, спираючись на Карпати, Перемишль та Краків, генерал Конрад сподівався утриматися, прикрившись заболоченою місцевістю між Сяном, Верещицею до Дністра, а далі Дністром, а всі вільні від операції у Сербії сили кинути для атаки лінії Томашів-Холм-Люблін у фланг польського виступу. Ця нова ідея сподобалася

³ Так тоді називали військових аташе.

німцям, які пообіцяли виділити сили для зустрічного удару на Седліц. Львів мав бути залишений. Відновлення інтенсивних фортифікаційних робіт на околицях Львова, розпочатих ще у 1887 р. мало збити з пантелику російську розвідку (Pawlik, 1932: XI+341+XVII s.; Волков, 2009: 164 – 156). Основні ресурси у 1913 – 1914 рр. були кинуті на підсилення тот-де-понів у Миколаєві та Галичі, які тепер отримували ключове значення (Baczkowski, 2002:111 – 112).

Нова лінія оборони споруджувалася північніше Миколаєва з використанням кам'яно-бетонних споруд, підземних ходів та бліндажів з чотирма опорними пунктами-фортами: *Луса гора, Углярище, висота 363, Воля, Радів та Адамів форт (Дедик, 2013 27 – 39)*. Тепер тот-де-пон «Миколаїв» двома дугами прикривав мости через Дністер, займаючи величезну територію від р. Колодниці біля Дуброви до р. Щирки біля Устя. Сам генерал Конрад добре знав цю територію, ще будучи начальником штабу 11-ї піхотної дивізії у Львові (29.10.1883–1.11.1887) (*Urbański, 1938: 212; Regele, 1955: 122*).

У нових фортах мала бути використана стрільба із закритих артилерійських позицій, що було останньою новинкою в Європі (Ткачук, 2021: 46–48). У 1882 р. російський артилерист полковник Карл Гук видав працю «Закрита стрільба польової артилерії», де пропонував використати геометрію кутів до точок прицілювання, які могли бути у будь-якому напрямі відносно цілі. Це дозволило би розташовувати артилерію за схилами пагорбів, ховаючи її від спостереження противника. Тоді ще не було азимутального інструменту, який дозволив би це зробити. Але вже 1890 р. німецькі конструктори сконструювали *richtfläche* (гарматний відкритий приціл, закріплений і вирівняний відносно ствола, який обертався і був здатний вимірювати великі кути). Першою стрільбу з закритих позицій застосувала англійська польова артилерія 26 жовтня 1899 р. під час англо-бурської війни, а далі в ході російсько-японської війни 1904–1905 рр. обидві сторони застосували таку стрільбу з використанням далекомірів і панорам та телефонного зв'язку. Від 1908 р. російська артилерія почала застосовувати новий німецький панорамний приціл Герца, який мав градування з п'ятихвилинним інтервалом у дециградах та мілсах (4320, 4000 або 6000/6300/6400 до кола). На маневрах у 1908–1909 рр. основні європейські армії перевірили ефективність стрільби із закритих артилерійських позицій з використанням передових

спостережних пунктів, зв'язаних з батареями польовими телефонами. В ході цих перевірок з'ясувалася потреба швидкої зміни позицій артилерійських батарей, щоб уникнути можливості накриття їх шрапнелим вогнем. Але тапер не тільки батареї польової артилерії, а й стаціонарні фортечні батареї необхідно було розміщати не на вершинах висот, а на їх протилежних схилах. При цьому каземати для розміщення особового складу та амуніції облаштовувалися у потернах, вбудованих у схилах цих висот і укріплених кам'яною чи цегляною кладкою та зверху прикритих землею, що гасило ефективність при попаданні фугасних снарядів. Такі батареї з'єднувалися з передовими командно-спостережними пунктами (КСП) підземним телефонним кабелем, що значно збільшувало надійність зв'язку. Самі КСП можна було розміщати у добре замаскованих бетонних або броньованих постах ближче до противника. Для прикриття таких батарей на фронтальних схилах розгорталися піхотні позиції з кулеметними гніздами.

У новому вигляді фортеця «Миколаїв» була розрахована на дивізію. Мінімальна залога передбачалась у 10 тис. осіб. Фактично ж на початку війни тут було розташовано два батальйони 19-го полку ландштурму, три роти охорони мостів, 4-ту роту 14-го піонерного (саперного) батальйону, 12-ту роту 3-го полку фортечної артилерії, 4-ту роту 9-го батальйону фортечної артилерії і артилерійський підрозділ ландштурму. Всього на позиціях встановили 52 9-см гармати М75/96 та 6 фортечних 12-см гармат М61/95 (Дедик, 2013: 22-32). Всього бл. 3,5 тис. осіб.

Найкраще збереглися укріплення форту *Лиса гора* (Тарандов), потерни-печери яких були здатні витримувати обстріли російських гаубиць 122-мм і 152-мм (*Matkowski, Dzieślewski (1933): 89*). *Потерни* довжиною 20-25 м, шириною 230-240 см, висотою 220-230 см із заокругленим склепінням, з'єднані між собою переходами, призначалися не лише для захисту особового складу та збереження амуніції. Використовуючи прив'язані аеростати та аероплани, росіяни могли легко засікати батареї і обстрілювати шрапнеллю їх стаціонарні позиції на *барбетах* (відкритих майданчиках). Тому найкращий захист могли забезпечити тільки *потерни*, куди можна було закотити гармати при загрозі обстрілу (ширина колії – 1610 мм) і вхід до якої можна було закрити дерев'яним щитом, який оберігав від шрапнелі. Саме такий захист для фортечних батарей вважався найперспективніший (*Mondésir de, 1909: 370 p.; Brunner von, 1909: 149 s.; Величко, 1910: 46-47; Staveshagen, 1910: 46-47; Олейников, 2017: 8.03*).

Одна з батарей фортечних 12-см гармат М61/95 з дальністю стрільби до 8 км містилася перед потернами (*печерами*) на *барбетах*, облаштованих на обвалованім майданчику на правому крилі форту *Лиса гора* (Тарандов), і тримала під обстрілом дефіле, через яке проходив Львівський тракт до Миколаєва. Батарея була з'єднана телефонним зв'язком з командно-спостережним пунктом (КСП)⁴. З боку поля ці позиції прикривала трирядна лінія польових укріплень, у системі яких були три батареї 8-см (фактично 76,5-мм) гармат М.17 фірми «Шкода» з дальністю стрільби 6,7-кілограмовими гранатами до 7 км; кулеметні гнізда; спостережні пункти та бліндажі, з'єднані підземними галереями та ходами сполучення. Більшість цих об'єктів були муровані з каменю або мали залізобетонні перекриття, їх підсилювали звичайні земляні окопи (*Ющенко, Петрик, Піняжко, 2021: 7 – 45*).

⁴ Цю споруду, яка збереглася, у Миколаєві неправильно називають «дзотом» (ДЗОТ – дерев'яно-земляная огневая точка).

Спорудженням нової північної лінії оборони фортеці Миколаїв займався 10-й піонерний батальйон 24-ї дивізії інфантерії X (Перемишльського) корпусу та залучені вояки піхотних підрозділів. Щоб зберегти таємницю, з місцевого населення до роботи безпосередньо на укріпленнях залучали тільки мулярів, переважно поляків, яким довіряли більше. Українці своїм гужовим транспортом завозили на майданчики камінь з каменоломень у Демні та Поляні і роздольську цеглу, а також вивозили пісок. З майданчиків матеріали забирали вже солдати. Сам район розташування будівництва фортів був огорожений, і попереджувальні написи німецькою, українською і польською мовами сповіщали про штрафи і можливе ув'язнення за перетин без дозволу. Ці заходи дали позитивні результати, бо росіяни довідалися про наявність довгочасних укріплень на новій північній лінії оборони лише під час безпосереднього контакту в ході бойових дій. Залучене населення працювало за наймом і отримувало високу платню⁵.

Війна розпочалася за несприятливих для австро-угорської армії умов через провал наступу генерала Потіорека у Сербії. Люблін-Холмська операція справді відволікла значні сили російського фронту. 8-ма армія генерала від кавалерії Олексія Олексійовича Брусілова (31.08.1853 – 17.03.1926) спочатку вдарила в порожнє місце, але далі, залишивши XXIV корпус для блокади фортеці «Галич», почала активно наступати на захід. Командувач 2-ю австрійською армією генерал кавалерії Едуард Бем-Ермолі (12.02.1856 – 9.11.1941) відступав лівим берегом Дністра до ріки Гнилої Липи, на берегах якої розгорнулася велетенська битва. Щоб прикрити дністровську лінію оборони, поспіхом зі Сербії перекидалася група фельдмаршал-лейтенанта Германа Фрейгера Кевеша фон Кевешгаза (30.03.1854– 22.08.1924), у подальшому фельдмаршала і останнього австрійського верховного головнокомандувача у 1919 р. (*Стратегический очерк, 1922: 146 – 148; Conrad, 1923: 52, 593 – 596, 603 – 610; Белой, 1929: 353; Зайончковский, 1938: 68 – 70, 189 – 194, 200 – 202; Брусілов, 1963: 97 – 110, 124 – 127; Ростунов, 1975: 333 – 346; Stone, 1998: 90 – 91; Кизан, 2002: 199 – 200; Уткин, 2002: 147 – 148*).

⁵ У середньому 1 корона 20 галерів за день роботи (фунт яловичини коштував 56 галерів, коза – 20 крон), річна плата жандарма виносила 800 крон, тобто в середньому 3 крони 60 галерів за 1 день на службі) (*Качараба, 2021, 60-62*).

Спочатку залога Миколаєва була посилена 68-ю бригадою генерал-майора Людвіга Едлера фон Росслера із складу 34-ї піхотної дивізії, якою командував фельдмаршал-лейтенант Йосиф Рітгер Краутвальд фон Аннау (1856 – 1925). Дивізія прибула у липні 1914 р. із Трансильванії й особовий склад її полків складала переважно етнічні угорці. Поступаючись противнику в силі, генерал кавалерії Едуард Бем-Ермолі змушений був знімати піхотні підрозділи залоги для підсилення військ у битві на р. Гнила Липа. У цілій фортеці «Миколаїв», крім саперів та артилеристів залишився всього один 29-й угорський піхотний полк, яким командував полковник Троян Бачіла (23.12.1867 – 10.06.1931). За штатним розписом у полку мало бути 4411 осіб, у т. ч. 84 офіцери і 16 фенріхів. Але підрозділи полку теж частково зазнали втрат у ході транспортування й окремих боїв на Гнилій Липі. Тому на початок російського наступу в залозі разом з артилеристами було не більше 4 тис. осіб (*Österreich-ungarns letzter krieg, 1931: 56 – 84; Румянцев, 2021: 20.09.2021*).

Операції на Золотій Липі (26 – 28.08.1914) та Гнилій Липі (29 – 30.08.1914)⁶ завершилися перемогою 8-ї російської армії, яка далі намагалася по фронту Ходорів–Галич перешкодити противникові відійти за Дністер. Австрійці залишили Львів, куди 3 вересня 1914 р. вступило російське військо. 4 вересня 1914 р. було залишено і Галич. Брусілов кинув 2-гу зведену козацьку дивізію з Галича на Станиславів–Стрий, а два корпуси почав спішно перекидати ближче до Львова. За його наказом від 4 вересня 1914 р. VIII армійський корпус генерал-лейтенанта Радка Радко-Дмитрієва (6.10.1859 – 18.10.1918) і XXIV армійський корпус генерала від інфантерії Афанасія Цурікова (13.06.1858–23.05.1922) мали оволодіти фортецею «Миколаїв», розпочавши наступ після 15 години 5 вересня, бо основні частини XXIV перебували на марші, рухаючись від Галича лівим берегом Дністра. 10-а кінна дивізія генерал-лейтенанта графа Федора Келлера (24.10.1857 – 21.12.1918) висувалася на Янів (нині Івано-Франкове) із завданням провадити розвідку у напрямку Вербляни – Судова Вишня та з'ясувати чи зайнята Городоцька позиція. 12-та кінна дивізія генерал-лейтенанта Олексія Каледіна (24.10.1861–11.02.1918) зосередилася поблизу Щирця із завданням розвідки цієї позиції на лінії р. Верещиці (*Грицюк, Науменко, 2021: 49 – 52*).

⁶ Дати за новим стилем.

VIII корпус підтягнувся раніше і протягом 4-5 вересня 1914 р. його розвідка встановила, що австрійці займають висоти фронтом на північ по обидва боки від с. Луб'яни і далі на схід до Волі Великої, звідки фронт передової позиції повертав на південь до висоти "385", східніше Розвадова. Генерал-лейтенант Радко-Дмитрієв, не підозрюючи про наявність тут потужних фортів *Лиса гора* та *Углярище*, вирішив, що з цього боку австрійці займають польові укріплення силами не більше дивізії з 3-4 батареями, що не могло створити значних перешкод його корпусу. Але військо було втомлене маршем і він відклав наступ до ранку.

Тим часом в авангарді XXIV корпусу підійшла 48-ма піхотна дивізія генерал-майора Лавра Корнілова (18.08.1870–31.03.1918), майбутнього організатора білого руху і першого вождя Добровольчої армії, сміливого, впертого, самовпевненого, названого «генерал вперед», який не боявся ризикувати, запалюючи підлеглих особистим прикладом (*Бондаренко, 2016: 220 с.*). Корнілов зі сходу зайняв висоти на правому березі р. Колодниця перед Дубровою поблизу Стільська, де було кілька кулеметних гнізд. Приданий йому важкий мортирний дивізіон 152-мм мортир з дальністю стрільби 14 км, зайнявши позиції навпроти Радева (пригород Миколаєва) відкрив вогонь по Адамовому форту, укріплення якого ще не були добудовані. Для пристрілки артилеристи використали міську Ратушу з високим верхом, яка від цього згоріла.

У ніч на 6 вересня 1914 р. висунена з резерву від Нижнева 4-та окрема стрілецька бригада генерал-майор Владислава Бауфала (25.07.1853 – 20.11.1914) підійшла до Роздола, здійснюючи переходи по 45-50 км за добу. Бауфал відбув приймати 3-ю гренадерську дивізію, а бригаду прийняв новий командир, знаменитий пізніше генерал Антон Денікін (16.12.1872 – 8.08.1947). Не чекаючи ранку і не давши бригаді перепочити, Денікін відразу ж атакував веринські укріплення і до світанку роздільською дорогою бригада зайшла в місто. Першим вступив до Миколаєва 14-й стрілецький полк полковника Сильвестра Станкевича (31.12.1866 – 11.03.1919).

Полковник Троян Бачіла, оцінивши, що йому з неповним полком не втримати позиції проти двох російських корпусів, не став чинити опору і до світанку вивів рештки 29-го угорського піхотного полку та артилеристів в напрямку на Городок, покинувши артилерію і припаси. Вже коли зійшло сонце, в місто вступили по радівській дорозі полки 48-ї дивізії Корнілова. А потім біля полудня частини VIII корпусу ввійшли у порожні укріплення північної смуги.

Місцеві жителі довго пам'ятали, як полки Денікіна і Корнілова розмістилися на полі за Чорним потоком і церквою св. Михайла поблизу Притулку графа Скарбка, де тепер розташований стадіон. Тут розгорнули польові кухні, де годували також охочих міщан і дітей, а також спали втомлені маршами солдати. Поле і прилеглі вулиці були заповнені кінським послідом, і сморід стояв ще добрий місяць (*Брусілов, 1963: 100 –104; Деникин, 1991: 258-260; Ипполитов, 2006: 665 с.; Кривизюк, 2021: 53 – 55; Соляр, 2021: 70 – 72*).

Тим часом, північніше Львова австрійці відчайдушно атакували в напрямку Холма. До Городка і Комарна спішно підтягувалися нові сили. Доля Галицької кампанії все ще не була вирішена. Брусілов поставив завдання корпусу зайняти миколаївські укріплення та висоти північніше Миколаєва, забезпечуючи прикриття флангу армії, яка розверталася перед Городоцькою позицією. VIII корпус переміщався до Щирця і Пустомит з виходом на Городоцьку позицію, яку Брусілов планував обійти силами XXIV корпусу. Плани командуючого 8-ю армією несподівано зірвав начальник штабу корпусу генерал-майор Євген Трегубов (29.10.1862–1919), пізніше начальник штабу Західного фронту Колчака, розстріляний чекістами. Він дав себе вмовити Корнілову і дозволив останньому переслідувати противника, наступаючи далі в напрямку на Комарно. Коли про це довідався Брусілов, він негайно зняв з посади Трегубова, пообіцявши віддати під військово-польовий суд. Під суд Трегубов не пішов, бо все скінчилося більш-менш добре. Його перевели у VI Сибірський корпус, пізніше він успішно командував 6-ю піхотною дивізією.

Саме в цей час Конрад фон Гетцендорф запланував контрудар через Миколаїв силами 2-ї армії у фланг Львова, з одночасним ударом від Белза на Львів з півночі силами 4-ї армії. 3-тя армія генерала кавалерії Рудольфа Ріттера фон Брудермана тим часом мала сковувати сили противника на городоцькій позиції. Фельдмаршал-лейтенант Кевеш отримав допомогу у дві з половиною дивізії, стягнені з інших місць. Його удар прийшовся по дивізії Корнілова 10 вересня 1914 р. на р. Щирець австрійці охопили дивізію Корнілова. Кинувши 26 гармат, 48-ма піхотна дивізія почала безладно відступати в напрямку Миколаєва. Закрити «дірку» на лівому фланзі не було чим. Контрнаступ австрійців загрожував втратою Львова і зривом всіх попередніх успіхів кампанії.

Водночас жителі невеликого Миколаєва також не дримали. Менше ніж за день, скориставшись відсутністю військ, вони встигли

перетягнути на свої подвір'я величезні запаси харчів та амуніції, залишені австрійцями. Окремі господарі брали польові кухні та інше військове майно. Дехто взяв навіть снаряди.

Брусілов кинув до Миколаєва свої останні резерви: 12-ту кавалерійську дивізію генерал-лейтенанта Каледіна та 2-гу зведену козачу дивізію генерал-майора Павлова. 12-та кавалерійська дивізія мала у складі 12-й Охтирський та 12-й Белгородський уланський полки, укомплектовані українцями зі Слобожанщини. Закрити північну лінію оборони силами кавалерійської дивізії було неможливо, тому Каледін сам повів у кінну атаку ескадрони 12-го Охтирського гусарського полку за підтримки артдивізіону. Ця атака на полі між Демнею та ліском західніше Лінденфельда (нині Липівки) після обіду 11 вересня 1914 р. врятувала становище. Австрійці зупинилися на Щирці і не пішли далі⁷. Цей бій зіграв і свою психологічну роль: кінна атака на піхотні ланцюги, підсилені

⁷ Про цей бій його учасники та їх нащадки-білоемігранти згадували до кінця минулого століття як про один із найславніших епізодів в історії кавалерії, а для знаменитого Охтирського гусарського полку – як день найбільшої його слави. 12-й гусарський Ахтирський генерала Дениса Давидова її Імператорської високості великої княгині Ольги Олександрівни полк, сформований у 1765 р. на базі Охтирського слобідського козачого полку (виник у 1651 р.) і укомплектований українцями із Слобожанщини, був елітною частиною, якою від 1911 р. командував полковник Микола Трингам (1860-1914), якому після Гнілої Липи присвоїли звання генерал-майора, але він так і не встиг надіти генеральський мундир. Охтирські гусари носили коричневі доломани, такого ж кольору накидки-ментики і ташки, чакчири та кінські чепраки були темносиного кольору, ковнір, обшлага й обкладки чепраків – жовтого кольору. Цим вони відрізнялися від усіх інших полків. Полк мав шість ескадронів по 4 взводи і 128 гусарів. Австрійці наступали трьома лініями піхоти між Демнею та Лінденфельдом силами бригади, в складі якої був 89-й Городоцький піхотний полк, на 60 відсотків укомплектований місцевими українцями. Гусари йшли по два взводи в одну лаву риссою на 100 кроків дистанції. Ця вбивча атака під вогнем кулеметів противника завершилася успіхом. Перші два ланцюги були відкинуті, а третій, притиснений до Щирця, почав кидати зброю. У бою загинули 4 офіцери (в т. ч. командир полку) і 44 гусари (ще 14 пропали безвісти). 5 офіцерів і 72 гусари були поранені. Австрійці втратили 6 офіцерів, 34 солдатів вбитими, 60 – пропавшими безвісти і 90 пораненими. Один з героїв цієї атаки ротмістр Георгій Іванович Єльчанинов (1871–1924), який командував 3-ім ескадроном, за цей бій був нагороджений золотою зброєю, невдовзі отримав чин полковника і від 17 вересня 1915 р. і до кінця війни командував 12-им Охтирським гусарським полком. У 1917 р. йому присвоїли звання генерал-майора. Під час Громадянської війни він викладав у військовій школі УНР і був командиром 2-ї бригади 4-ї кінної дивізії української армії. Після падіння гетьмана П. Скоропадського він залишився в Одесі, потім – у Добровольчій армії генерала Денікіна був комендантом Маріуполя (1919) та Севастополя (1920). З частинами генерала Бердова перейшов в Польщу, де і помер в еміграції. Його нащадок, український композитор Володимир Єльчанинов (1947-2008), жив і творив у місті Миколаєві (Войтович, 2014: 160-163).

кулеметами, і фантастичний героїзм охтирських гусарів став останньою славною сторінкою історії кавалерії. Від подібної практики після цього відмовилися. А ще однією особливістю цього бою було те, що з обох сторін гинули переважно українці, хоча слава дісталася російській та австрійській арміям. Австрійське командування далі намагалося полки X і XI корпусів, де переважно служили українці, тримати на Сербському, Румунському та Італійському фронтах.

Зі Стрия тим часом підходила 2-га зведена козака дивізія генерал-майора Олександра Павлова (31.07.1867-7.12.1935). Дивізія затрималася у Стрию та Пісочній, спустошуючи єврейські корчми, але до Миколаєва і Городка встигла вчасно, і Павлов за ці бої отримав підвищення в чині і золоту георгіївську зброю. Пізніше він командував Астраханською армією білих і 4-им Донським корпусом у Денікіна. Цікаво, що всі майбутні вожді російської білої гвардії зібралися в Миколаєві у вересні 1914 р.

Успіхи російських військ північніше Львова та загроза оточення 4-ї армії і невдача під Миколаєвом змусили Конрада фон Гетцендорфа відмовитися від подальших контратак, і він почав відводити свої війська до Сяну. Росіяни не сподівалися на такий розвиток подій і спізнилися з переслідуванням противника (Голубко, 2021: 63 – 66).

Отже, можна констатувати, що через різні причини фортеця «Миколаїв», збудована за останім словом тогочасної європейської фортифікації, не виправдала всіх покладених на неї надій (Войтович, 2020: 389 – 409).

У квітні 1919 р. начальник штабу Галицької Армії генерал-четар Віктор Курманович (26.11.1876 – 18.10.1945) та у ході Чортківської офензиви в червні 1919 р. головнокомандувач Галицької Армії генерал-четар Олександр Греков (3.12.1875 – 2.12.1959) пропонували відвести армію за лінію Дністра, організувавши оборону з центром в Миколаєві і дружньою Чехословацькою в запіллі, звідки в обмін на нафту можна було б отримувати боєприпаси, що дозволило би зіткнути армію Галлера з більшовиками і певною мірою впливати на ухвали Паризької мирної конференції. Пропозиції були слухними, але вище керівництво УНР їх не підтримало (Галуцук, 2021: 77 – 80). Після 1920 р. фортеця втратила своє значення і далі не використовувалася.

Фортеця «Миколаїв» руйнувалася часом, привертаючи увагу хіба школярів та студентів. На території форту *Лиса гора* було облаштовано стрільбище, в інших частинах відбувалися військово-спортивні змагання. Вже в часи відродження незалежної України з'явилися бізнесмени, які вирішили зруйнувати залишки фортеці і розгорнути тут кар'єри піску. Враховуючи, що північна лінія оборони Миколаївської фортеці на сьогодні – найкраще збережені укріплення часів Першої світової війни на території України, за їх врятування виступили фахівці та місцеві активісти. Знесення пагорбів, які оточують місто, безперечно загрожує також екології й умовам життя для мешканців. В той же час збережені залишки фортеці розташовані при міжнародній автотрасі Київ-Чоп, виглядають перспективними туристичними об'єктами (Озірковський, 2021: 96-99).

Використані посилання

- Белой Александр (1929). Галицийская битва. Москва, 390 с.
- Бестужев Игорь (1965). Борьба в России по вопросам внешней политики накануне Первой мировой войны. *“Исторические записки”*. Т. 75. Москва, С. 44–85.
- Бовыкин Валерий (1961). Из истории возникновения Первой мировой войны: Отношения между Россией и Францией в 1912–1914 гг. Москва, 208 с.
- Богданович Модест (1876). Восточная война 1853–56 гг. Т. 1. Санкт-Петербург, 278 с.
- Бондаренко Вячеслав (2016). Лавр Корнилов. Москва, 220 с.
- Брусилев Алексей (1963). Мои воспоминания. Москва, 287 с.

Величко Константин (1910). Новые форты Антверпена. *Инженерный журнал*. № 3. Санкт-Петербург, С. 41–49.

Виноградов Кирилл (1955). Некоторые особенности экономического развития Австро-Венгрии накануне Первой мировой войны”. *Ученые записки Ленинградского гос. ун-та*. Вып. 23. Ленинград, С. 67–91.

Виноградов Кирилл, Писарев Юрий (1966). Главные направления внешней политики Австро-Венгрии. *Вопросы истории*. Москва, № 6, С. 84–101.

Войтович Леонтий (2014). Забутий епізод Галицької битви: бій між Демнею і Лінденфельдом. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*. Львів, С. 160–163.

Войтович Леонтий (2018). Еволюція системи фортифікації. Bastionna система. *Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва*. Т. 2. Харків, С. 95–96.

Войтович Леонтий (2020). Фортеця Миколаїв. *Войтович Л., Оципок Н. Миколаїв над Дністром: місто і люди*. Львів, С. 389–409.

Войтович Леонтий (2021). Зрада полковника Редля і обговорення Миколаївської фортеці у російській військовій пресі напередодні Першої світової війни. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). Львів, 56–59.

Волков Олександр (2009). Австрійські укріплення кінця ХІХ – початку ХХ ст. на околицях Львова. *“Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”*. № 19. Львів, С. 154–156.

Гайсенюк Віталій (2017). Початок кінця. Москвофілі у Великій війні (1914–1918). Чернівці, 304 с.

Галушак Михайло (2021). Миколаївська фортеця у планах головнокомандувача Галицької Армії Олександра Грекова під час Чортківської офензиві. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 77–80.

Голубко Віктор (2021). Миколаївська фортеця у Галицькій битві у серпні–вересні 1914 р. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 63–66.

Грицюк Валерій, Науменко Андрій (2021). Здобуття російськими військами фортеці «Миколаїв» під час Галицької битви. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 49–52.

Данилов Юрий (1924). Россия в Мировой войне 1914–1915 гг. Берлин, 396 с.

Деникин Антон (1991). Путь русского офицера. Москва, 428 с.

Дедик Олександр (2013). Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації та фортифікації. *Цитаделя*. Львів, ч. 1 (9), С. 20–30.

Зайончковский Андрей (1926). Подготовка России к мировой войне в международном отношении. Москва, 440 с.

Зайончковский Андрей (1938). Мировая война 1914–1918 гг. Т. 1. Кампании 1914–1915. Москва, 334 с.

Игнатъев Анатолий (1962). Русско-английские отношения накануне Первой мировой войны (1908–1914 гг.). Москва, 400 с.

Ипполитов Георгий (2006). Деникин. Киев, 665 с.

Качараба Степан (2021). Участь населення Галичини у будівництві Дністровської лінії укріплень у 1911–1914 рр. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 60–62

Киган Джон. Первая мировая война. Москва, 572 с.

Кривизюк Леонид (2021). Бої на підступах до фортеці «Миколаїв» наприкінці літа – на початку осені 1914 р. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). Львів, С. 53–55;

Людвиг Эмил (1929). Последний Гогенцоллерн. Ленинград, 316 с.

Мильштейн Михаил (1966). Дело полковника Редля. *Военно-исторический журнал*. Москва, № 1, С. 47–56.

Могилевич Александр, Айрапетян Михаил (1940). На путях к мировой войне 1914–1918 гг. Москва, 294 с.

Озірковський Леонід (2021). Перспективи збереження і використання історичних пам'яток Миколаївщини. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 96-99.

Олейников Алексей (2017). Огонь по невидимой цели. “*Военно-промышленный курьер*”. Вып. 9 (673). Москва, 8.03.

Піняжко Тарас (2008). Львівська Цитадель. Львів, 200 с.

Потоцкий Сергей (1911). Австро-Венгрия. Военно-географический очерк и вооруженные силы. *Военная энциклопедия*. Т. 1. Санкт-Петербург, С. 71-85.

Ростунов Иван (1975). «Галицийская битва». История Первой мировой войны 1914–1918. Т. 1. Москва, С. 333-346.

Румянцев Евгений. Справочник по организации и составу австро-венгерской армии после проведения мобилизации в августе 1914 года (доступ отримано 20 вересня 2021): www.grwar.ru/library/Rumyantsev-Austro-HungarianArmy1914/RM_AHA1914_4.html

Соляр Ігор (2021). Перша світова війна в історичній пам'яті українського населення Галичини у міжвоєнний період 1920-1939 рр. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 70-72.

Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. Ч. 1. (1922). Москва, 274 с.

Сухий Олексій (2003). Від русофільства до москвофільства (російський чинник в громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). Львів, 498 с.

Ткачук Павло (2021). Закриті артилерійські позиції у практиці фортифікації на початку Першої світової війни. *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 46-48.

Ющенко Максим, Петрик Василь, Піняжко Тарас (2019). Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення 1854–1914 рр. (Bruckenkopf Mikolajow–Rozwadow). *Збірник матеріалів: Археологія і фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, С. 162-169.

Ющенко Максим, Петрик Василь, Піняжко Тарас (2021). Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення (Bruckenkopf Mikołajów am Dniester). *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р., м. Миколаїв). Львів, С. 7-45.

Baczowski Michał (2002). Awstro-Węgierskie inwestycje militarne w Galicje w planach strategicznych Franza Conrada fon Hötzendofra”. *Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane prof. Andrzejowi Pilchowi*. Ed. I. Poczyńska. Kraków, S. 111–122.

Baczowski Michał (2004). Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Z. 131. Kraków, S. 127–135.

Bogdanowski Janusz (1966). Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850–1914. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. 12. Warszawa, cz. 1, S. 72–96.

Brzoskwinia Waldemar, Bujas Piotr. Ufortyfikowanie strażnicy kolejowej w Galicje na początku XX wieku. Zarys problemu. Stan badań. Problemy ochrony. *Forteca*. 1997, nr. 2 (2), s. 21–34.

Brunner Moritz von (1909). Die beständige Befestigung: für die k. u. k. Militärbildungsanstalten und zum Selbstunterrichte für Offiziere alter Waffen herausgegeben. Wien, 149 s.

Conrad von Hötendorf Franz (1923). Aus miener Dienstzeit. 1906–1918. Bd. 4. Wien, 630 s.

Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente (2006). Hrsg. Hans Ehlert, Michael Epkenhans, Gerhard P. Gros. Paderborn: Schoeningh, 496 s.

Fischer Fritz (1969). Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Düsseldorf, 805 s.

Hamann Brigitte. (2007). Kronprinz Rudolf. Ein Leben. München, 384 s.

Hilbrand Erich (1975). Maximian Jozeph Erzzerzog von Österreich-Este. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Bd. 5. Wien, S. 168.

Ilwof Franz (1906). Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnenfeld. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 51. Leipzig, S. 422–428.

Kiszling Rudolf (1974). Franz Graf Conrad von Hötendorf. *Tausend Jahre Österreich. Eine Biographische Chronik*. Hrsg. W. Pollak. Bd. 3. Wien, 39–46.

Kuhr Franz (1870). Der Gebirgskrieg. Wien, 241 s.

Markus Georg (1984). Der Fall Redl. Wien–München, 286 s.

Matkowski Krzysztof, Dzieślewski Zygmunt (1933). Druga bitwa pod Lwowem. *Bellona*. T. 92. Warszawa, 81–98.

Mombauer Annika (2005). Of War Plans and War Guilt. The Debate Surrounding the Schlieffen Plan. *Journal of Strategic Studies*. Vol. 28. s. 857–885.

Mondésir Piarron de (1909). La fortification cuirassée. Paris, 370 p.

Moritz Verena, Leidinger Hannes (2012). Oberst Redl. Der Spionagefall, der Skandal, die Fakten. Wien, 320 p.;

Österreich-Este Maximian Jozeph von (1850). Versuch eines kriegs – systemes des österreichischen kaiserthumes. Wien, 47 s.

Österreich-ungarns letzter krieg 1914–1918 (1831). Bd. 1. Wien, 568 s.

Pawlik Tadeusz (1932). Bitwa pod Lwowem. Warszawa, XI+341+XVII s.

Radetzky Joseph (1858). Militärische Betrachtung der Lage Österreich. *Denkschriften militärisch-politischen Inhalts aus dem handschriftlichen Nachlass des k. k. Österreichischen Feldmarschlls Grafen Redetzky*. Stuttgart–Ausburg, 1858. 552 p.

Rauchensteiner Manfred (2003). Redl Alfred. *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 21. Berlin, S. 244–245.

Regele Oskar (1955). Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918. Wien–München, 613 s.

Ritter Gerhard (1956). Der Schlieffenplan Kritik einer Mythos. Mit erstmaliger Veröffentlichung der Texte und 6 Kartenskizzen. München, 201 s.

Schlosser Anton (1981). Johann Erzherzog von Österreich. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. Leipzig, 1981, S. 281–305.

Skid Alan (2011). Field Marshal Radetzky, Imperial victor and military genius. London, 296 p.

Staveshagen Willibald (1910). *Grundriss der befestigungslehre, sowie des verkehrs und nachrichtenwesens*. 4 aufl. Berlin, 338 s.

Steinitz Eduard von. Horstenuau Edmund Glaise von (1937). Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötendorf. Wien, 140 s.

Steinitz Eduard von, Brosch Teodor (2007). *Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotendorfa*. [Klasyka architektura militaris. T. 5]. Pultusk, 96 s.

Stone Norman (1998). The Eastern Front, 1914–1917. London, 352 s.

Suchoń Filip (2009). Brytyjskie strażnice kolejowe w Południowej Afryce 1900–1902. „*Infort*”, nr 22, s. 51–59

Suchoń Filip, Olesiak Justyna (2019). Zespół ufortyfikowanych strażnic kolejowych w Kamionce Wielkiej”. *Malopolska*. T. XXI. Kraków, S. 89–107.

Urbański August von Ostrymiecz (1938). Conrad von Hötendorf. Soldan und Mensch. Graz–Leipzig–Wien, 322 s.

Wurzbach Constantin von (1862). Hes, die Freiherr von. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Osterreich*. 8 Theil. Wien, 415–423.

Wurzbach Constantin von (1872). Radetzky Joseph Graf. *Biographisches Lexikon des kaiserthums Osterreich*. 24 Theil. Wien, 177–193.

References

Baczkowski Michał. “Awstro-Węgierskie inwestycje militarne w Galicje w planach strategicznych Franza Conrada fon Hötendofra”. [w:] *Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane prof. Andrzejowi Pilchowi*. Ed. I. Poczyńska. (Kraków, 2002), 111–122. (in Polish)

Baczkowski Michał. „Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. [w:] „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*”. Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135. (in Polish)

Beloj Aleksandr. *Halicijskaja bitwa*. (Moskwa, 1929), 390 s. (in Russian)

Bestuzew Igor. “Bor’ba w Rosii po voprosam wneshej politiki nakanune pervoj mirovoj vojny” / [w:] “*Istoriczeskije zapiski*” (Moskwa, 1965), 44–85. (in Russian)

Bogdanowich Modest. *Vostochnaja vojna 1853–56 hh*. T. 1. (Sankt-Peterburg, 1876), 278 s. (in Russian)

Bogdanowski Janusz. „Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850–1914”. [w:] “*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*”. T. 12. (Warszawa, 1966), cz. 1, 72–96. (in Polish)

Bondarenko Vjacheslav. *Lavr Kornilov*. (Moskwa, 2016), 220 s. (in Russian)

Bowykin Walerij. *Iz istorii voznikowenija pervoj mirovoj vojny: Otmoshenija mezdru Rossiej i Franciej v 1912–1914 hh*. (Moskwa, 1961), 208 s. (in Russian)

Brunner Moritz von. *Die beständige Befestigung: für die k. u. k. Militärbildungsanstalten und zum Selbstunterrichte für Offiziere alter Waffen herausgegeben.* (Wien, 1909), 149 s. (in German)

Brusilov Aleksej. *Moi vospominanija.* (Moskwa, 1963), 287 s. (in Russian)

Brzoskwinia Waldemar, Bujas Piotr. „Ufortyfikowanie strażnicy kolejowej w Galicje na początku XX wieku. Zarys problemu. Stan badań. Problemy ochrony”. [w:] „*Forteca*”. 1997, nr. 2 (2), 21–34. (in Polish)

Conrad von Hötzendorf Franz. *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918.* Bd. 4. (Wien, 1923), 630 s. (in German)

Danilov Jurij. *Rossija v Mirovoj vojne 1914–1915 hh.* (Berlin, 1924), 396 s. (in Russian)

Denikin Anton. *Put' ruskogo oficera.* (Moskwa, 1991), 258–260. (in Russian)

Djedyk Oleksandr. “Galychyna u planach videnskykh strategiv: koncepcii, komunikacii ta foeryfikacii”. [w:] *Cytadeliya.* (Lviv 2013), ch. 1 (9), 20–30. (in Ukrainian)

Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente. Hrsg. Hans Ehlert, Michael Epkenhans, Gerhard P. Gros. (Paderborn: Schoeningh, 2006), 496 s. (in German)

Fischer Fritz. *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914.* (Düsseldorf, 1969), 805 s. (in German)

Hajsenjuk Vitaliy. Pochatok kincia. Moskwofily u Velykij vijni (1914–1918). (Chernivci, 2017), 90–149. (in Ukrainian)

Haluschak Mykhajlo. “Mykolaivska fortecja u planakh golovnokomanduvacha Galyckoi Armii Oleksandra Grekova pid chas Chortkivskoi ofenzyvy”. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri.* Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovo konferencii (3-4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 77–80. (in Ukrainian)

Hamann Brigitte. *Kronprinz Rudolf. Ein Leben.* (München 2007), 351–354 (in German)

Hilbrand Erich. „Maximian Jozeph Erzzerzog von Österreich-Este“. [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950.* Bd. 5. (Wien, 1975), 168. (in German)

Holubko Viktor. “Mykolaivska fortecja u Halyckij bytvi u serpni–veresni 1914 r.” [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri.* Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovo konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 63–66. (in Ukrainian)

Hruciuk Valeriy, Naumenko Andriy. “Zdobutia rosijskimi vjiskamy forteci Mykolaiv pid chas Galyckoi bytvy”. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri.* Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovo konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 49–52. (in Ukrainian)

Ignatjev Anatolij. *Russko-anglijskie odnoszenija nakanunie pervoj mirovoj vojny (1908–1914 hh.).* (Moskwa, 1962), 400 s. (in Russian)

Ilwof Franz. „Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnfeld“. [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie.* Bd. 51. (Leipzig, 1906), 422–428. (in German)

Ippolitov Georgiy. *Denikin.* (Kiev, 2006), 665 c. (in Russian)

Juschenko Maksym, Petryk Vasyl', Piniacko Taras. “Mykolaiv-Rozvadivske peredmostove ukriplenja 1854–1914 rr. (Bruckenkopf Mikolajow–Rozwadow)”. [w:] *Zbirnyk materialiv: Arkeologia i fortyfikacia Ukrainy.* (Kamjanec'-Podilskij, 2019), 162–169. (in Ukrainian)

Juschenko Maksym, Petryk Vasyl', Piniacko Taras. “Mykolaiv-Rozvadivske peredmostove ukriplenja 1854–1914 rr. (Bruckenkopf Mikolajow–Rozwadow)”. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri.* Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovo konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 7–45. (in Ukrainian)

Kacharaba Stepan. "Uchast' naselenja Galychyny u budivnytvi Dnistrovskoi linii ukriplen' u 1911–1914 rr." [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 60–62. (in Ukrainian)

Kigan John. *Pervaja mirovaja vojna*. (Moskva, 2002), 572 s. (in Russian)

Kiszling Rudolf. „Franz Graf Conrad von Hötzendorf“. [w:] *Tausend Jahre Österreich. Eine Biographische Chronik*. Hrsg. W. Pollak. Bd. 3. (Wien, 1974), 39–46. (in German)

Kryvyziuk Leonid. "Boi na pidstupakh do forteci Mykolaiv naprykinci lita – na pochatku oseni 1914 r." [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 53–55. (in Ukrainian)

Kuhr Franz. *Der Gebirgskrieg*. (Wien, 1870), 129–141. (in German)

Ludvig Emil'. *Poslednij Hohencollern*. (Leningrad, 1929), 316 s. (in Russian)

Markus Georg. *Der Fall Redl*. (Wien–München, 1984), 286 s. (in German)

Matkowski Krzysztof, Zygmunt Dzieślewski. "Druga bitwa pod Lwowem". [w:] *"Bellona"*. T. 92. (Warszawa, 1933), 89. (in Polish)

Mil'shtejn Mikhail. "Delo polkovnika Redlja" [w:] *"Военно-исторический журнал"*. (Moskva, 1966), № 1, 47–56. (in Russian)

Mogilevych Aleksandr, Ajrapetjan Mikhail. *Na putjakh k mirovoj vojne 1914–1918 hh*. (Moskva, 1940), 294 s. (in Russian)

Mombauer Annika. "Of War Plans and War Guilt. The Debate Surrounding the Schlifffen Plan". [w:] *"Journal of Strategic Studies"*. Vol. 28. (2005), 857–885

Mondésir Piarron de. *La fortification cuirassée*. (Paris, 1909), 370 p. (in French)

Moritz Verena, Leidinger Hannes. *Oberst Redl. Der Spionagefall, der Skandal, die Fakten*. (Wien, 2012), 320 p. (in German)

Olejnikov Aleksej. "Ogon' po nevidimoj celi". [w:] *"Vojenno-promyshlennyj kurjer"*. Vyp. 9 (673). (Moskva 2017, 8.03). (in Russian)

Ozirkovskij Leonid. *Perspektyvy zborezenja i vykorystanja istorychnykh pamiatok Mykolaivschyny*. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 96–99. (in Ukrainian)

Österreich-Este Maximian Jozeph von. *Versuch eines kriegs – systemes des österreichischen kaiserthumes*. (Wien, 1850), 47 s. (in German)

Österreich-ungarns letzter krieg 1914–1918. Bd. 1. (Wien, 1931), 568 s. (in German)

Pawlik Tadeusz. *Bitwa pod Lwowem*. (Warszawa, 1932), XI+341+XVII s. (in Polish)

Piniacko Taras. *Lvivska Cytadel'*. (Lviv, 2008), 200 s. (in Ukrainian)

Potockij Sergey. "Avstro-Vengria. Voenno-geograficheskij ocherk i vooruzennye sily". [w:] *Vojennaja encyklopedia*. T. 1. (Sankt-Peterburg, 1911), 71–85. (in Russian)

Radetzky Joseph. Militärische Betrachtung der Lage Österreich. *Denkschriften militärisch-politischen Inhalts aus dem handschriftlichen Nachlas des k. k. Österreichischen Feldmarschlls Grafen Redetzky*. (Stuttgart–Ausbürg, 1858), 552 p. (in German)

Rauchensteiner Manfred. „Redl Alfred“. [w:] *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 21. (Berlin, 2003), 244–245. (in German)

Regele Oskar. *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. (Wien–München, 1955), 613 s. (in German)

Ritter Gerchard. Der Schlieffenplan Kritik einer Mythos. Mit erstmaliger Veröffentlichung der Texte und 6 Kartenskizzen. (München, 1956), 201 s. (in German)

Rostunov Ivan. “Halicijskaja bitva”. [w:] *Istoria Pervoj mirovoj vojny 1914–1918*. T. 1. (Moskva, 1975), 333–346. (in Russian)

Rumjancev Evgeniy. “Spravochnik po organizacii i sostavu avstro-vengerskoj armii posle provedenija mobilizacii v avguste 1914 hoda”. Interresurs: www.grwar.ru/library/-Rumyantsev-Austro-HungarianArmy1914/RM_AHA1914_4.html (in Russian)

Schlosser Anton. „Johann Erzherzog von Österreich“. [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. (Leipzig, 1981), 281–305. (in German)

Skid Alan. *Field Marshal Radetzky, Imperial victor and military genius*. (London 2011), 296 p.

Solar Igor. “Persza svitova vijna v istorychnij pamjati ukrainskoho naselenja Halychyny u mizvojnnyj period 1920–1939 rr.” [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 70–72. (in Ukrainian)

Staveshagen Willibald. *Grundriss der befestigungslehre, sowie des verkehrs und nachrichtenwesens*. 4 aufl. (Berlin, 1910), 338 s. (in German)

Steinitz Eduard von. Horstenau Edmund Glaise von. *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzen Dorf*. (Wien, 1937), 140 s. (in German)

Steinitz Eduard von, Brosch Teodor. *Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotzen Dorf*. [Klasyka architectura militaris. T. 5]. (Pultusk, 2007), 96 s. (in Polish)

Stone Norman. *The Eastern Front, 1914–1917*. (London, 1998), 352 p.

Strategichnyj ocherk vojny 1914–1918 hh. Ch. 1. (Moskwa, 1922), 146–148. (in Russian)

Suchoń Filip. „Brytyjskie strażnice kolejowe w Południowej Afryce 1900–1902”. [w:] „*Infort*” (2009), nr 22, 51–59; (in Polish)

Suchoń Filip, Olesiak Justyna. “Zespół ufortyfikowanych strażnic kolejowych w Kamionce Wielkiej”. [w:] *“Malopolska”*. T. XXI. (Kraków, 2019), 89–107. (in Polish)

Sukhyj Oleksiy. Vid rusofilstva do moskvoфильства (rosijskij chynnyk v gromadskij dumci ta suspilno-politychnomu zytty galyckikh ukrainciv v XIX stolitti. (Lviv, 2003), 498 s. (in Polish)

Tkachuk Pavlo. “Zakryti artylerijski pozycii u praktyci fortyfikacii na pochatku Perszoi switovoi vijny”. [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoï konferencii (3–4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 46–48. (in Ukrainian)

Urbański von Ostrymiecz August. *Conrad von Hötzen Dorf. Soldan und Mensch*. (Graz–Leipzig–Wien, 1938), 322 s. (in German)

Utkin Anatolij. *Pervaja mirovaja vojna*. (Moskwa, 2002), 592 s. (in Russian)

Velichko Konstantin. *Novyje forty Antverpena*. [w:] “*Inzenernyj zurnal*”. (Sankt-Peterburg, 1910), № 3, 41–49. (in Russian)

Vinogradov Kiril. “Nekotoryje osobennosti ekonomicheskogo razvitija Avstro-Vengrii nakanune pervoj mirovoj vojny”. [w:] “*Uchenyje zapiski Leningradskogo gos. un-ta*”. Vyp. 23. (Leningrad, 1955), 67–91. (in Russian)

Vinogradov Kiril. Pisarev Jurij. “Glavnyje napravlenija vneshnej politiki Avstro-Vengrii”. [w:] “*Voprosy istorii*”. (Moskwa 1966), № 6, 84–101. (in Russian)

Voitovych Leontiy. “Evolucia systemy fortyfikacii. Bastionna systema” [w:] Voitovych L., Holubko V. *Istoria vijn i vijskovoho mystectva*. T. 2. (Charkiv, 2018), 92–106. (in Ukrainian)

Voitovych Leontiy. "Fortecja Mykolaiv". [w:] Voitovych L, Oschypok N. *Mykolaiv nad Dnistrom: misto i ljudy*. (Lviv, 2020), 389–409. (in Ukrainian)

Voitovych Leontiy. "Zrada polkovnyka Redlja i obgovorenja Mykolaivskoi fortenci u rosijskij vijskovij presi naperedodni Perszoi svotovoij viny". [w:] *Mykolaiv – fortecja na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Miznarodnoi naukovoij konferencii (3-4 veresnja 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 56–59. (in Ukrainian)

Wurzbach Constantin von. „Hes, die Freiherr von“. [w:] *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 8 Theil. (Wien, 1862), 415–423. (in German)

Wurzbach Constantin von. „Radetzky Joseph Graf“. [w:] *Biographisches Lexikon des kaiserthums Oesterreich*. 24 Theil. (Wien, 1872), 177–193. (in German)

Zajonchkovskij Andrej. *Podgotovka Rosii k mirovoy vojne v mezhdunarodnom omoszenii*. (Moskva, 1926), 440 s. (in Russian)

Zajonchkovskij Andrej. *Mirovaja vojna 1914–1918 hh*. T. 1. Kampanii 1914–1915. (Moskva, 1938), 334 s. (in Russian).

Voitovych L.

THE FORTRESS OF MIKOLAIV IN THE SYSTEM OF DEFENSE OF GALYCHYNA IN 1850-1914.

In the article the problems of preparation of defensive of Galychyna are considered in the second half of 19 – at the beginning 20 of century on the example of development of building and use of fortress of Mykolaiv on Dnister. The exposed ideas of construction of defensive, fundamental changes of fortification in a marked period (from the closed positions and use of high-capacity projectiles) and location, types and features of strengthening of fortress, are Mykolaiv on the different stages of building. Influence is shown on development of building of discussion round principles of defensive of Galychyna, creation of new infrastructure with the net of railways, roads hard-surface, railway and highway bridges, change of political conjuncture (first of all the Austrian-Russian relations), activities of Russian secret service ("on the right of Redl") and Galychyna *moskwofils*. The special attention is spared to the events round a fortress during the Galychyna battle in 1914 and Polish-Ukraine war 1918–1919, in particular participating in these events of the known war-lords of Konrad von Hötzendorf, Böhm-Ermoli, Brusilov, Kornilov, Denikin, Kurmanowych and Grekov. The episodes of receipt of fortress are reflected by the Russian troops and fights round her. One Mykolaiv fortress on the best stored sights of fortification of First World war and territory of Ukraine. But in our days developed on attempts do destroy bits and pieces of fortress and open out on her territory carriers for getting of sand.

Keywords: defensive of Galychyna, fortress Mykolaiv, Konrad von Hötzendorf, Böhm-Ermoli, Brusilov, Kornilov, Denikin, Kurmanowych, Grekov.

ВІЙСЬКОВОТВОРЧИЙ ВИМІР ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ЗУСИЛЬ ОУН (Б) У ГАЛИЧИНІ (червень – серпень 1941 р.)

У статті акцентується на намаганнях діячів Організації українських націоналістів (бандерівців) розгорнути та реалізувати справу формування збройних сил у вигляді «Української Національної Революційної Армії» в рамках національного державотворчого процесу, який, зокрема, було означено проголошенням «Акта відновлення Української Державності» (30 червня 1941 р.).

Представлено в узагальненій формі особистісний вимір згаданого вище процесу. Проаналізовано прояви розбудови військових структур у вигляді започаткування навчальних закладів навчально-вишкільного характеру із підготовки командного складу різного рівня. Окреслено географію їхнього існування, а також способи, унаслідок застосування яких вдалося продовжити діяльність окремих із них після закриття більшості унаслідок репресій та тиску з боку нацистських спецслужб та окупаційної влади.

Означений комплекс подій представлено на тлі ставлення владних чинників нацистського окупаційного режиму до національних державницьких устремлень. Визначено головні причини поступової еволюції проводу революційного крила націоналістичного руху до сприйняття та усвідомлення необхідності реалізації ідеї створення військових структур нерегулярного (партизанського) характеру. Наголошується на значенні ролі окремих соціальних чинників у постанні Української Повстанської Армії та схожих за характером структур, які постали під егідою згаданого вище крила націоналістичного вітчизняного руху.

У висвітленні теми використано публіцистичні та архівні матеріали підпілля, джерела мемуаристичного характеру. Проаналізовано деякі дискусійні положення із означеної проблематики, викладені у доробку окремих зарубіжних дослідників.

Ключові слова: національна ідея, державотворення, збройні сили, Організація українських Націоналістів, дружини українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, Української Народно Самооборона.

Постановка проблеми. Новітній етап державотворення, який, попри негаразди та випробування, доводиться проходити вітчизняному соціуму, має своє опертя у подіях минулого століття. Революційний здвиг 1917–1921 рр. та подальші боротьба й праця, спрямовані на досягнення однієї із визначальних складових

Дрогобицький Ігор Іванович, кандидат історичних наук, викладач кафедри теорії та методики навчання Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Івано-Франківськ.

© Дрогобицький І. І., 2021

національної мети у вигляді державного суверенітету, чітко засвідчили прагнення української нації до здобуття власної держави.

Одним із виявів таких устремлінь слід вважати події, пов'язані із проголошенням відновлення національної державності представниками революційного (бандерівського) крила Організації Українських Націоналістів (ОУН (б)) на початках нацистсько-радянської війни (1941 – 1945 рр.). Глибокий та різносторонній аналіз цих процесів вітчизняної минувшини є важливим для формування належного сприйняття їхньої сутності загалом вітчизняного соціуму.

Особливо гостро ця потреба відчувається в умовах існуючого інформаційного протистояння. Одним із яскравих елементів останнього, з боку супротивних національному суверенітету зовнішніх та внутрішніх сил, є намагання утвердити у суспільстві думку про нездатність/незрілість української національної спільноти до належної реалізації ідеї державотворення. Натомість одним із фундаментальних елементів системної протидії такій діяльності є виявлення та дослідження визначальних державницьких за характером проявів життя нації у минулому. До останніх відносяться події окресленого у темі періоду.

Мета статті. Якщо брати до уваги кінець червня 1941 р. у контексті окресленої проблематики, то увага більшості дослідників звертається власне на факт проголошення ОУН (б) відповідного документа та аналіз тексту останнього. Проте важливим є, про що йшлося вище, належне вивчення комплексу процесів, які визначали собою зміст тодішнього етапу національного державотворення та/або були започатковані ним. Однією із найбільш знакових у цьому переліку є справа утворення національних збройних сил. У них вбачалося не тільки невід'ємний елемент функціонування системи державного організму, але й визначальну запоруку його існування загалом. Аналіз розгортання процесу розбудови національного війська у контексті державотворчих подій, ініційованих ОУН (б) улітку 1941 р., є основною метою статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окреслена проблематика присутня на різних рівнях вітчизняного історіографічного корпусу. Представники національної історичної наукової школи достатньо розгорнуто та глибоко простежили у власних дослідженнях причинно-наслідкові зв'язки та хронотоп винесених

у тему матеріалу подій. У наукових студіях узагальнено позиції та лінії поведінки чільних діячів означеного процесу в контексті основних груп/партій впливу із відображенням загального тла суспільно-політичної ситуації початкового періоду нацистсько-радянського зіткнення.

Справа реновації національної державності у червні 1941 р. аналізується у низці академічних видань. Щоправда, відзначимо факт того, що вузьке дослідження цих подій не є визначальним інтересом для авторів згаданого вище історіографічного сегменту. Дійсність проголошення Акта відновлення української державності здебільшого аналізується ними у контексті відтворення перипетій національного суспільно-політичного життя у рамках відповідного етапу Другої світової війни (*Кульчицький С., ред., 2005:495*). Також окремі дослідники вдаються до вивчення подій означеного часу з метою більш ґрунтовного простеження загальної канви та специфічних проявів взаємодії/співпраці між представниками націоналістичного крила тодішнього вітчизняного політикуму та діячами окремих військових сфер нацистської Німеччини (*Боляновський А., 1999:348–381; Боляновський А., 2003:686*).

Слід згадати, із виокремленням у окрему історіографічну групу, низку змістовних напрацювань науково-популярного характеру. Привабливим із огляду на рівень аналізу подій, що згадані у темі, є доробок як окремих дослідників (*Бігун І., 2016:128-134*), так і авторських колективів, результатом роботи яких стала низка змістовних історичних розвідок, об'єднаних у окремі тематичні серії (*Патриляк І., В'ятрович В., 2017:118-299*). Водночас слід зазначити, що, як і у випадку із виданнями академічного характеру, автори згаданих науково-популярних матеріалів здебільшого беруть до уваги події державотворчого характеру кінця червня – початку липня 1941 р. у контексті дослідження більш масштабних процесів як національного, так і загальноєвропейського та світового рівнів.

Схожі тенденції простежуються при ознайомленні із відповідними інформаційно-аналітичними блоками низки видань навчального характеру. У якості одного із найбільш вдалих зразків такого роду історіографії можна назвати працю, спрямовану, відповідно до позиції її авторів, на поступову зміну традиційного дискурсу національної історії періоду світового лихоліття середини ХХ ст. (*Патриляк І., Боровик М., 2010:320–332*). Відзначимо при нагоді,

що паралельно із досить глибоким аналізом подій 30 червня 1941 р. та тексту відповідного документа автори на належному рівні означили і представили хід та особливості розгортання тодішнього процесу розбудови національних збройних сил під назвою Українська Національна Революційна Армія (УНРА). При цьому дослідники дуже вдало зуміли поєднати аналіз загальних подій національного державотворення, яке окрім іншого, трактується ними як один із каталізаторів власне військовотворчої діяльності, із окресленням регіональних особливостей справи створення регулярного війська (*Патриляк І., Боровик М., 2010: 332–335*).

Історіографія дослідження характеризується наявністю видань, автори яких певною мірою можуть трактуватися як сучасники та очевидці подій, які винесено у заголовок статейного матеріалу. Вважаємо чи не найбільш яскравим зразком окресленого сегменту доробок останнього командуючого націоналістичного збройного підпілля повоєнного періоду В. Кука (*Дашкевич Я., Кук В., 2001: V–XXIV; Кук В., 2004:32*). Відзначимо, що безпосередній досвід організації та управління національними збройними силами на подальших етапах визвольного руху Опору нацистському та радянському тоталітарно-окупаційним режимам дає змогу згаданому автору більш глибоко та професійно простежити початки формування національного війська. Важливим у плані аналізу видань схожого характеру є також наголос на першочерговому взаємозв'язку між реалізацією концепції національних збройних сил і справою створення та розбудови суверенного державного організму у вигляді Української самостійної соборної держави (УССД) (*Дашкевич Я., Кук В., 2001: XXIV–XLV*).

У окремих історіографічних блоках можна виокремити творчий доробок українських вчених та суспільно-політичних діячів із діаспори. При аналізі монографічних видань згаданого корпусу доречно виділити окремі частини. До однієї із них варто віднести праці, які з'явилися у науковому обігу на початках повоєнного часу. Вони можуть розглядатися не тільки як підґрунтя для відтворення визначених темою матеріалу явищ тодішнього часопростору. Не менш важливим є намагання їхніх авторів забезпечити комплексне відображення перипетій національного державотворення із урахуванням суспільно-політичних тенденцій розвитку міжнародного та загальносвітового рівня. Одним із яскравих

зразків такого історіографічного підходу є доробок відомого діаспорного дослідника та публіциста П. Мірчука (*Мірчук П., 1953:64*). Водночас варто відзначити, що автори діаспорного походження в аналізі визначених подій опираються на систему поглядів та переконань, які обумовлюються їхньою політичною приналежністю чи вподобаннями. Об'єктивний підхід у таких обставинах вимагає, окрім іншого, вдаватися до співставлення та порівняння їхніх окремих позицій, ідеологічних кліше, способів бачення та коментарів. Особливо це простежується у випадках, коли предметом аналізу виступає визначна історична постать. При цьому події державотворчого характеру та окремі аспекти розбудови національного суверенітету постають як тло для кращого відображення перипетій життєвого шляху обраної особи (*Мірчук П., 1992:144*).

Окремі дослідники діаспорного походження у власних працях монографічного характеру аналіз подій, пов'язаних із проголошенням Акта відновлення української державності, намагаються представити не у розрізі історичної персоналістики, а у контексті окреслення структурно-організаційних виявів процесу національного державотворення (*Бедрій А., 2001:80*). При цьому наголошується також і на військовотворчому аспекті останнього (*Бедрій А., 1983:64*).

До окремого блоку історіографічних праць варто віднести використані у роботі монографії зарубіжних, зокрема польських, дослідників. Відзначимо, що автори згаданого типу видань не концентруються на висвітленні подій кінця червня 1941 р., а здебільшого намагаються означити їхнє місце, а також роль тих процесів, для яких згадані події стали відправним етапом, у відображенні міжнародних взаємин у регіоні (*Markiewicz J., 1985:629*). При цьому доводиться констатувати достатньо високий рівень тенденційності у трактуваннях і коментарях. Це відчутно, зокрема, коли йдеться про висвітлення стосунків між представниками націоналістичного крила та владними структурами нацистського режиму (*Topolski J., 1999:150*). Додамо, що, на жаль, у виданнях окремих польських дослідників можна зустрітися із перекрученнями історичних реалій, невідповідним використанням визначень та необ'єктивним відображенням дійсності функціонування окремих національних структур, у тому числі і мілітарного характеру (*Argasinski M., 2010:235*). Водночас урахування позицій

згаданого кола науковців дає змогу означити окремі аспекти проблеми та спонукає до пошуку відповідних аргументів та матеріалів для відтворення об'єктивної картини часто не простого у розрізі міжнаціональних та міжетнічних взаємин історичного минулого.

Важливим компонентом джерельної бази дослідження є спогади сучасників та очевидців. У означеній сфері прикметними є мемуари одного із знакових діячів тодішнього регіонального суспільно-політичного простору К. Паньківського. Один із залишених ним збірників безпосередньо стосується подій 30 червня 1941 р. І хоча ставлення автора до політичної лінії, що її реалізовувало керівництво націоналістичного крила, характеризується опозиційним ставленням, все ж у проголошенні Акта відновлення державності вбачається ним знаковий етап національного державотворення. Зрештою така позиція опосередковано відображається і у назві матеріалів (*Паньківський К., 1970:149*). Цікавим видається простежити представлення згаданим автором власне розвитку військового чинника національного організму на тодішньому етапі. Доречним було відзначити тенденції, які стосувалися первісних варіантів реалізації воєнної доктрини націоналістичного вітчизняного руху та, відштовхуючись від цих уявлень, чіткіше окреслити обриси їхньої видозміни у часі нацистської окупації регіону.

Серед видань мемуарного характеру загалом можна умовно визначити декілька груп. Не вдаючись до аналіз особливостей кожної з них, зауважимо, що одну представляють спогади безпосередніх учасників згаданого етапу державотворення та його творців. Це – лідери Українського державного правління (УДП), кандидати на урядові посади тощо. Чи не найбільш показовим у цьому ракурсі є доробок голови УДП Я. Стецька. Аналіз окресленої проблематики представлено автором із опертям на відображення ідейно-політичних та світоглядних позицій чільних вітчизняних діячів тодішнього націоналістичного вітчизняного політикуму (*Стецько Я., 1967:18*). При цьому дуже виразно окреслюється значення військового чинника у безпосередніх подіях початку нацистсько-радянської війни та у процесі відстоювання визначальної складової тогочасної національної мети – УССД (*Стецько Я., 1967:19–22*). Таке концептуальне русло чітко простежується у матеріалах Л. Шанковського,

О. Марітчака, В. Макара, Л. Синишина, Ю. Тис-Крохмалюка та ін. (*Стецько Я., 1967: 344–461*).

Натомість до другої групи матеріалів мемуарного характеру можна віднести твори, які залишили по собі ідеологічні противники вітчизняного націоналістичного руху. Попри скептичність ставлення до суспільної активності націоналістів та обґрунтовані закиди щодо відсутності належного сприйняття їхніми лідерами тодішньої політичної ситуації, звинувачення у невиправданій амбіційності та волонтаризмі, все ж творці відповідних матеріалів окресленням власного бачення розвитку подій уможливають більш об'єктивне та багатогранне відтворення історичних реалій та тла, на якому вони відбувалися (*Боровець Т., 1981:108–111, 113, 114*). Водночас авторами згаданої групи матеріалів мемуарного характеру досить повно, хоча й не без пропагандистсько-ідеологічних зауваг, характеризуються військовотворчі прояви активності лідерів революційної ОУН (*Боровець Т., 1981:112–113, 115*). Доречно відзначити, що остання постає як одна із сфер для налагодження співпраці та обміну досвідом, чим підкреслюється, з одного боку, її знаковість в означений хронологічний момент, а з іншого – здатність до налагодження діалогу заради реалізації національної мети у вияві державного суверенітету (*Боровець Т., 1981:76, 119, 120*).

Також варто наголосити на використанні документів, що містяться в опублікованих збірках. Серед останніх можна виділити дві групи. До першої слід зараховувати збірники матеріалів, які носять чітку тематичну підв'язку до подій 30 червня 1941 р. На їхніх сторінках, крім власне документів тодішньої доби, часто зустрічаються праці як безпосередніх діячів означених подій та їхніх сучасників (Я. Стецько, Я. Дашкевич, Л. Шанковський), так і візії теперішніх вітчизняних істориків (І. Патриляк) (*Романишин О., 2006:28–34, 39–50, 50–60; Дашкевич Я., Кук В., 2001:121–215*). Окрему групу опублікованих матеріалів становлять підбірки більш широкого тематичного спрямування, метою авторів яких було відображення розвитку національного життя та визвольного руху у часі Другої світової війни загалом. Варто підкреслити, що матеріали, що містяться на їхніх сторінках, уможливають більш повне та різнобічне розуміння суспільно-політичного тла тодішнього етапу вітчизняної минувшини (*Мороз В., Вовк О., упоряд., 2009:1233; Вітенко М., М. Кугутяк М., ред., 2009:599*).

Виклад основного матеріалу дослідження. Напередодні Другої світової війни (1939–1945 рр.) та у часи німецько-польського конфлікту (вересень 1939 р.) керівництво ОУН ситуативно співпрацювало із військовими структурами III-го райху. Відзначимо, що ці факти є підставою для окремих зарубіжних, зокрема, польських, дослідників досить тенденційно стверджувати, що «ОУН була тісно пов'язана з фашистським рухом у Європі, а зокрема з німецьким гітлеризмом» (*Markiewicz J., 1985:13; Topolski J., 1999:150*).

Натомість необхідно підкреслити ситуативний характер означеної взаємодії. Стосунки між ОУН та нацистськими владними та військовими чинниками обумовлювалися, першочергово, потребою належної відповіді на виклики тодішнього політичного моменту. Намагаючись зреалізувати власні цілі у рамках досягнення національного суверенітету, українська сторона, зокрема, використовувала можливість підготовки військових кадрів. Першочерговим завданням для останніх було формування національних збройних формацій із подальшою боротьбою за державність у формі Української Суверенної (Самостійної) Соборної Держави (УССД). У програмових документах чітко означувалося таке розуміння підвалин національного суверенітету. Серед них чільне місце відводилося справі організації збройних сил. Так, у постановах II Великого збору ОУН (б) (м. Краків, квітень 1941 р.) серед першочергових завдань перед проводом та активом ОУН заховувалася «організація держави (...) на основах сильної національної армії й фльоти» (*Дашкевич Я., Кук В., 2001:7*). У концептуальному вимірі справа національного війська напередодні нацистсько-радянського зіткнення окреслювалася як «участь у воєнних змаганнях проти Москви українського війська, що буде складатися із повстанчих та партизанських частин, з українських частин з Червоної армії, які виступають проти Москви, та з військових частин, формованих на еміграції і на звільнених від ворога українських землях» (*Дашкевич Я., Кук В., 2001:17*).

Загалом ж думки про необхідність організації збройних сил були поширеними в як оунівському, так і близькому до нього середовищах. Михайло Ільків, учасник Українського національного об'єднання (УНО) на території Німеччини, на допитах у концентраційному таборі у відповідь на запитання про формування національного війська констатував, що це «для (...) українців

дуже важлива справа, бо ми хочемо відбудувати нашу самостійну українську державу» (*Льків М., 2020:206*). Схожі позиції представників національного загалу знаходять чітке підтвердження у відповідній документальній базі, де стверджується, що «завданням військової сили ОУН є (...) зорганізувати й перевести збройну боротьбу ОУН за перемогу Української Національної Революції й здобуття Української держави» та «бути пробоевою силою й опорою ОУН у цілій її боротьбі» (*Дашкевич Я., Кук В., 2001:11*).

Отож, намагання представників вітчизняного націоналістичного крила зреалізувати окремі складові плану розбудови збройних сил чітко означилося напередодні нацистсько-польського зіткнення. У цьому руслі на початку липня 1939 р. розпочалося створення Українського легіону (УЛ), військовий штаб якого очолив Роман Сушко. Формация функціонувала в складі двох куренів загальною чисельністю 600 (в окремих виданнях – 800) осіб (*Боляновський А., 2003: 28-29, 34; Бедрій А., 1983:18; Паньківський К., 1990: 27*). В окремих виданнях процес створення частини під кодовою назвою “Bergbauernhilfe” (“Допомога горянам”) датують 15 серпнем 1939 р., а чисельність особового складу означають у 200 осіб (*Патриляк І., В'ятрович В., 2017: 8-9*). Слід наголосити на тому, що події, які передували постанові згаданої військової формации (налагодження абвером контактів із ОУН, а, зокрема, тодішнім очільником Проводу Українських Націоналістів (ПУН) Андрієм Мельником із подальшими домовленостями у військовій сфері) стали вагомим чинником у дипломатичній грі нацистів напередодні вересня 1939 р.

Після розколу ОУН (лютий 1940 р.) та у часі остаточного виокремлення ОУН (б) (квітень 1941 р.) справа створення військових частин набула інших виявів. Так, відповідно із попередніми домовленостями між представниками керівництва абверу та очільниками ОУН (б), було започатковано формування Дружин Українських Націоналістів (ДУН) (березень 1941 р.). У подальшому в складі ДУН виділилося два курені – «Курінь імені Євгена Коновальця» («Нахтігаль») та «Роланд» (*Боляновський А., 2003: 52*).

Варто відзначити, що окремі зарубіжні дослідники, з метою дискредитації військового будівництва, що здійснювалося під егідою націоналістичного крила тодішнього вітчизняного політикуму і виступало одним із характерних виявів державотворчих устремлінь українського населення, змальовують окреслені вище

події тільки як прояв колабораціонізму, а також наголошують на антипольській та антиєврейській діяльності УЛ та ДУН (*Topolski J., 1999:150*).

Натомість у працях представників ОУН (б) стверджувалося, не без намагання скорегувати політико-ідеологічне підґрунтя процесу, що «відкидаючи якнайрішучіше всяку співпрацю з гітлерівською партією та державно-політичним проводом Німеччини (...) провід революційної ОУН визнав потрібним ввійти в контакт із кругами німецької армії. Визнавши можливим співпрацювати з цими кругами німецьких військовиків при відсутності будь-яких політичних зобов'язань, Бандера доручив організування українського легіону з членів і симпатиків революційної ОУН» (*Мірчук П., 1992:75*). Безсумнівно, що у представленій цитаті присутнє не до кінця об'єктивне намагання розділити представників влади III райху та діячів військової сфери відносно рівня їхніх симпатій до нацистського режиму та його очільника особисто. Проте все ж наголос на ситуативному характері співпраці між керівництвом ОУН (б) та окремими структурами державного апарату нацистської Німеччини слід вважати цілком обґрунтованим.

Підтвердженням факту здійснення українськими націоналістами власної лінії у питаннях зовнішньої та внутрішньої політики стала участь військовиків ДУН у подіях національного державотворення кінця червня-початку липня 1941 р. у Львові. Згодом, вже в умовах післявоєнної дійсності, у підпільних виданнях пропагандистського характеру зазначалося, що проголошення відновлення державності було покликане реалізувати певні завдання, а саме: «1) Виявити волю українського народу до самостійного державного життя (...) 2) Відновити державницьку традицію 1917–1920 рр. (...) 3) Зробити голосною справу української державності в світі» («*В. Ж.*», 1945:652). Загалом події, пов'язані із проголошенням представниками ОУН (б) «Акта відновлення Української Державності» (30 червня 1941 р.) слід вважати рубежем у взаємодії проводу ОУН (б) та урядових і військових структур нацистської Німеччини.

У тексті згаданого вище документа констатувалося, що за УССД боротиметься УНРА (*Вітенко М., М. Кугутяк М., ред., 2009:159*). Варто підкреслити чіткий взаємозв'язок справи утворення національних збройних сил із ідеєю реалізації державницьких

устремлінь. Така позиція екстраполювалася на широку громадськість краю. Так, Кость Паньківський, характеризуючи ситуацію у Львові, зазначав: «Мав я сам нагоду читати вже цього ж 1 липня (1941 р. – *І. Д.*) перші проголошення ОУН про створення держави й організацію війська» (*Паньківський К., 1970:33*).

На жаль, часто доводиться констатувати відсутність належного розуміння процесу розбудови збройних сил під егідою ОУН (б) у середовищі сучасних дослідників, зокрема зарубіжних. Так окремі польські пошукачі стверджують, що військо відновленої Актом 30 червня 1941 р. Української Держави «становила українська міліція т. зв. Січ» (*Argasinski M., 2010:235*). Натомість інструктивні матеріали щодо організації парамілітарних структур досить повно представлені у джерельному корпусі із проблеми (*Дашкевич Я., Кук В., 2001:19*).

Натомість, *de jure*, військова ділянка у тодішньому державотворчому процесі підпорядковувалася генералу Всеволоду Петріву (1883-1948 рр.), заступниками якого було визначено Олексу Гасина та Романа Шухевича (*Вітенко М., М. Кугутяк М., ред., 2009:160; Бедрій А., 1983:20*). Варто відзначити, що К. Паньківський, зокрема, до числа заступників причислює тільки Р. Шухевича, який на той час перебував у лавах ДУН (*Паньківський К., 1970:46*). У вітчизняній науковій літературі при характеристиці командної ланки УНРА станом на липень-серпень 1941 р. стверджується, що посаду коменданта обіймав Іван Климів «Легенда» (*Іщук О., Огороднік В., 2010:88*). Також окремі дослідники стверджують факт функціонування у цьому періоді Крайового Військового Штабу (КВШ) на чолі з Дмитром Грицаєм (*Бедрій А., 1983: 17-18*), що, на нашу думку, вимагає уточнень.

Слід зауважити, що процес розбудови УНРА не обмежувався формуванням штату та кадровими призначеннями. Однією із визначальних засад військового будівництва стала підготовка старшинських кадрів. Варто ствердити належне усвідомлення проводом ОУН (б) необхідності сформувати старшинське ядро збройних сил. Відзначимо, що у подальшому цей напрям активності не був згорнутий. Як наслідок, доводиться констатувати, що представники ОУН (б) упродовж 1942 – 1944 рр. послідовно намагалися створити і забезпечити функціонування системи із підготовки старшин різного рівня. Структурними ланками при цьому виступали вишколи, курси, старшинські школи тощо.

З метою досягнення позитивного результату оунівцям доводилося, не без намагання домінувати у процесі, співпрацювати із представниками опозиційних до них сил національно-визвольного руху. Неоднозначні прояви такої співдії зафіксовано, зокрема, у мемуаристичній літературі (*Боровець Т., 1981:80, 81*).

Таким чином станом на липень 1941 р. із ініціативи оунівців починають функціонувати навчально-вишкільні заклади. А. Бедрій, наприклад, згадує старшинську школу біля Мостів Великих під команду Дмитра Грицяя та три підстаршинські школи в Поморянах, Рівному і біля Радехова під команду відповідно Василя Івахіва, Леоніда Ступницького та Осипа Карачевського. Окремо згадується вишкільна військова установа у Луцьку (*Бедрій А., 1983:20*). Про існування підстаршинського вишколу «який відбувався 1941 р.» у Поморянах містяться згадки у документах націоналістичного підпілля пізнішого періоду (*Романюк М., упоряд., 2014:901*). Починають функціонувати заклади з підготовки особового складу майбутньої Служби Безпеки (СБ) ОУН (б).

Вищенаведені кроки націоналістів у царині закладання підвалин національних збройних сил кардинально суперечили уявленням нацистського керівництва про роль та місце української нації в системі геополітичної дійсності т. зв. нової Європи. Кардинально розходилися вони і з тими перетвореннями на місцях, що їх почали здійснювати органи окупаційної влади. Тому, після придушення державотворчої діяльності ОУН (б), процес повноцінного формування регулярного війська було призупинено. Силами служби безпеки III райху (СД) та гестапо ліквідовуються школи СБ ОУН (б) у м. Дубно та м. Рівне. Окремі військові вишкільні установи націоналістів все ж продовжували діяльність змінивши структуру та назву. Прикладом може слугувати т. зв. Господарський курінь, який постав на базі військової школи ОУН (б) у Луцьку і проіснував до 1943 р. (*Бедрій А., 1983:20*).

Висновки. Вищеокреслений стан справ у царині військової політики, а також реалії окупаційного режиму в інших сферах національного життя на тлі перебігу нацистсько-радянської війни загалом, змусили керівництво ОУН (б) вдатися до видозміни концепції розбудови національного війська. Це проявилось у поступовому сприйнятті необхідності створення військових сил партизанського характеру, які все ж трактувалися як один із проміжних етапів у процесі постання регулярних збройних сил.

Такий стан справ опосередковано підтверджують узагальнення, що містяться в окремих програмових документах ОУН (б). У них, зокрема, зазначалося, що «перехід до нової тактики йшов у боротьбі і був диктований не теоретичними міркуваннями, але вимогами самого життя» (*Маївський Ю., Штендера С., ред., 1995:227*). Наслідком стали постання і розбудова тактичних одиниць Української повстанської армії (УПА) на зламі 1942-1943 рр. Отриманий досвід застосовувався у процесі формування Української Народної Самооборони (УНС) (літо 1943 р.), що у грудні 1943 р. входить до складу УПА як територіальна частина – УПА-Захід. Водночас варто повторити, що окремими колами ОУН (б) УПА сприймалася як своєрідний етап ознаменованого «Актом відновлення Української Державності» у червні 1941 р. процесу розбудови УНРА, а остання визначалася фундаментальною запорукою реалізації визначальної складової національної мети, а саме утвердження суверенної державності у формі УССД.

Використані посилання

Бедрій А. (1983). *ОУН і УПА*. Нью-Йорк, Лондон, Мюнхен, Торонто: Українська центральна інформаційна служба. 64 с.

Бедрій А. (2001). *Українська Держава відновлена актом 30 червня 1941 року*. Київ: Центр національного відродження ім. С. Бандери. 80 с.

Бігун І. (2016). Міф 25. Бандера та українські націоналісти були агентами спецслужб нацистів. *Війна і міф. Невідома Друга світова*, ред. О. Зінченко, В. В'ятрович, М. Майоров. Харків: КК «Клуб Сімейного Дозвілля», С. 128–134.

Боляновський А. (1999). Німецька окупаційна адміністрація і національний рух опору України у 1941–1944 роках. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. 238 (ССХХХVІІІ). Львів: Видавництво НТШ у Львові. С. 348–381.

Боляновський А. (2003). *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945)*. Львів: Місіонер, ЛНУ ім. І. Франка, Канадський ін-т українських студій Альбертського університету. 686 с.

Боровець Т., «Бульба» (1981). *Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади*. Вінніпег: Т-во «Волинь». 327 с.

«В. Ж.» (1945). Велика проба 30 червня 1941. *Стрілецькі вісті*. Орган ВШВО ІІ. Ч. 6. Рік ІІ. Мороз В., Вовк О., упоряд. (2009). *Воєнна Округа УПА «Буг» 1943–1952. Документи і матеріали. Літопис УПА. Нова серія*. Т. 13. Кн. ІІ. Київ, Торонто: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, ГДА СБУ. С. 649-653.

Дашкевич Я., Кук В., упоряд. (2001). *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів*. Львів, Київ: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, літературна агенція «Піраміда». 556 с.

Ільків М., (2020). *Німецькі концентраційні лагери. Спогад*. Нью-Йорк, 1983. В кн. *Українські націоналісти в боротьбі проти нацизму: зброя протистояння, спроти у німецьких тюрмах і концтаборах, діяльність на еміграції. Документи та матеріали* / упоряд. і відп. ред. М. Романюк. Львів: НАН України Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича. С. 203–218.

Іщук О., Огороднік В. (2010). *Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН*. Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство Вік. 194 с.

Кук В. (2004). *Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.* Київ, Львів. 32 с.

Кульчицький С. В., ред. (2005). *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історичні нариси*. К.: Ін-т історії України НАН України, Наукова думка. 495 с.

М. Вітенко, М. Кугутяк, ред. (2009). *Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ ст. Документи і матеріали*. Т. 2. Кн. 1 (1939–1945). Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК». 599 с.

Маївський Ю., Штендера Є., ред. (1995). *Ідея і чин: Орган Проводу ОУН, 1942-1946. Передрук підпільного журналу. Літопис УПА. Основна серія*. Т. 24. Торонто: Вид-во «Літопис УПА». 592 с.

Мірчук П. (1992). *Стелан Бандера. Символ революційної безкомпромісовості*. Хмельницький: Поділля, 1992. 144 с.

Мірчук П. (1953). *Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року. Його генеза та політичне й історичне значення*. Вид. 2-ге. Мюнхен. 64 с.

Мороз В., Вовк О., упоряд. (2009). *Воєнна Округа УПА «Буг» 1943–1952. Документи і матеріали. Літопис УПА. Нова серія*. Т. 13. Кн. II. Київ, Торонто: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, ГДА СБУ. 1233 с.

Паньківський К. (1970). *Від держави до комітету*. Вид. 2-ге. Кн. 10. Нью-Йорк, Торонто: Вид-во Миколи Шлемкевича «Життя і мислі». 149 с.

Паньківський К. (1990). *Військові справи – Дивізія “Галичина”*. В кн.: *Українська дивізія “Галичина”. Матеріяли до історії*. Торонто, Нью-Йорк: Брацтво кол. Вояків 1-ої УД Української Національної Армії. С. 25-69.

Патриляк І., В’ятрович В. (2017). *Повернення на арену історії: український визвольний рух у роки Другої світової війни. Від рейхстагу до Івдовіми. У полум’ї війни. Україна та українці у Другій світовій*. Історія без цензури у 10 т. Т. 10, ред. Я. Примаченко. Харків: «Клуб сімейного дозвілля», ПРАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”». 352 с.

Патриляк І., Боровик М. (2010). *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Київ, Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М. 590 с.

Романишин О., упоряд. (2006). *65-та річниця проголошення Акта відновлення Української Держави 30 червня 1941 року. 1941–2006. Збірник матеріалів і документів*. Київ: Українська Видавнича Спілка. 136 с.

Романюк М., упоряд. (2014). *Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1944-1952. Літопис УПА. Нова серія*. Т. 24. Кн. II. Київ, Торонто: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, вид-во «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, ЦДАГО України, ГДА СБУ. 1397 с.

Стецько Я. (1967). *30 червня 1941 р. Проголошення відновлення державності України*. Торонто, Нью-Йорк, Лондон: Ліга визволення України, вид-во "Гомін України". 464 с.

Argasinski M. (2010). *Konspiracjawpowiecielubaczowskimwlatach 1939–1947*. Zwierzyniec, Rzeszow: OS «Ostoja». 308 s.

Markiewicz J. (1985). *Partyzanckikraj*. Lublin: WydawnictwoLubelskie. 629 s.

Topolski J. (1999) *Polskadwudziestogowieku 1914–1999*. Poznan: Wydawnictwo Poznanskie. 248 s.

References

Bedrii, A. (1983). *OUN and UPA*. New York, London, Munich, Toronto: Ukrainian Central Information Service. 64 p. [in Ukrainian].

Bedrii, A. (2001). *The Ukrainian State restored by an Act of June 30, 1941*. Kyiv: Center for National Revival name by S. Bandera 80 p. [in Ukrainian].

Bihun, I. (2016). Myth 25. Bandera and Ukrainian Nationalists were the Agents of the Nazi Secret Services. In O. Zinchenko, V. Viatrovych, M. Maiorov (Eds.). *War and myth. Unknown World War II*. Kharkiv: KK "Klub Simeinoho Dozvillia". P. 128–134 [in Ukrainian].

Bolianovskyi, A. (1999). German Occupation Administration and the National Resistance Movement of Ukraine in 1941–1944. *Notes of T. Shevchenko's Scientific Society*, 238(CCXXXVIII), P. 348–381 [in Ukrainian].

Bolyanovskyi, A. (2003). *Ukrainian military Formations in the German Armed Forces (1939–1945)*. Lviv: Missionary, LNU named after I. Franko, Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta. 686 p. [in Ukrainian].

Borovets, T, "Bulba" (1981). *An Army without a State. Glory and Tragedy of the Ukrainian Inshurrection Movement. Memoirs*. Winnipeg: Published by the Society of Volyn. 327 p. [in Ukrainian].

Vitenko, M., & Kuhutiak, M. (Eds.). (2009). *Ukrainian National Liberation Movement in the Precarpathian Region in the twentieth century. Documents and Materials*. Vol. II, book 1. Ivano-Frankivsk: KPF "LIK". 599 p. [in Ukrainian].

"V. Zh." (1945). The Great Attempt of June 30, 1941. *Striletski visti*. Edition of VSHVO II. Part 6. Year II. In Moroz, V. & Vovk, O. (Compl.) (2009). *Military Okruha UPA "Buh" 1943–1952: Documents and materials. Litopys UPA: New Series*. Vol. 13, book 2. Kyiv, Toronto: National Academy of Sciences of Ukraine (NANU), M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, NANU; Litopys UPA Publishers, Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. Pp. 649–653 [in Ukrainian].

Dashkevich, J., Kuk, V. (Ed.) (2001). *Ukrainian State Formation. Act of June 30, 1941. Collection of the Documents and the Materials*. Lviv, Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies named after M. S. Hrushevsky, Pyramid Literary Agency. 556 p. in Ukrainian].

Ilkiv, M., (2020). *German Concentration Camps. Memory*. New York, 1983. In: *Ukrainian Nationalists in the Struggle against Nazism: Armed Confrontation, Resistance in German Prisons and Concentration Camps, Activities in Exile. Documents and Materials* / ed. by M. Romanyuk. Lviv: Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine named after I. Krypnyakevych. Pp. 203–218. [in Ukrainian].

Ishchuk, O., & Ohorodnik, V. (2010). *General Mykola Arsenych: Life and Activity of the Head of the OUN Security Service*. Kolomyia: "Vik". 194 p. [in Ukrainian].

Kuk, V. (2004). *State-building Activity of the OUN. Act of Restoration of the Ukrainian State June 30, 1941*. Kyiv, Lviv. 32 p. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (Ed.) (2005). *Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army: Historical Essays*[Kyiv: In-t History of Ukraine NAN, "Naukova dumka". 495 p. [in Ukrainian].

Idea and Aktion. Journal of the OUN Leadership, 1942–1946: Reprint of the Underground Journal. In Majivwskyj, Ju. & Shtendera, Y. (Ed.) (1995). *Litopys UPA*. Vol. 24. Toronto, Lviv: Litopys UPA. 592 p. [in Ukrainian].

Moroz, V. & Vovk, O. (Compl.) (2009). *Military Okruha UPA "Buh" 1943–1952: Documents and materials. Litopys UPA: New Series*. Vol. 13, book 2. Kyiv, Toronto: NANU, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, NANU; Litopys UPA Publishers, Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. 1233 p. [in Ukrainian].

Mirchuk, P. (1992). *Stepan Bandera. A symbol of revolutionary uncompromisingness*. Khmelnytsky: Podillya, 1992. 144 p. [in Ukrainian].

Mirchuk, P. (1953). *Act of Restoration of Ukrainian Statehood June 30, 1941. Its genesis and political and historical significance*. Munich. 64 p. [in Ukrainian].

Pankivskyi, K. (1970). *From the State to the Committee*. 2 rev. New-York, Toronto: Publishing House «Zhyttia i mysl». 149 p. [in Ukrainian].

Pankivskyi, K. (1990). *Military Affairs – Halychyna Division*. In: *Ukrainian Division "Halychyna". Materials for history*. Toronto, New York: Brotherhood of the Soldiers of the 1st UD of the Ukrainian National Army. Pp. 25–69. [in Ukrainian].

Patryliak, I. & Viatrovych, V. (2017). Return to the Arena of History: the Ukrainian Liberation Movement during the Second World War. In Ya. Prymachenko (Ed.). *From the Reichstag to Iwo Jima. In the Flames of War. Ukraine and Ukrainians in the Second World War*. Vol. 10. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia, PRAT "Kharkivska knyzhkova fabryka "Hlobus"". P. 118–299. [in Ukrainian].

Patrylyak, I., Borovik, M. (2010). *Ukraine during the Second World War: an Attempt at a new conceptual Perspective*. Kyiv, Nizhyn: Publisher PE Lysenko MM. 590 p. [in Ukrainian].

Romanishin, O., (Ed.). (2006). *65-th Anniversary of the Proclamation of the Act of Restoration of the Ukrainian State on June 30, 1941. 1941–2006. Collection of Materials and Documents*. Kyiv: Ukrainian Publishing Union. 136 p. [in Ukrainian].

Romaniuk, M. (Compl.) (2014). *Zolochiv District of the OUN: Organizational Documents. 1944–1952. Litopys UPA: New Series*. Vol. 24, book 2. Kyiv, Toronto: NANU, M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, NANU; Litopys UPA Publishers, Branch State Archive of the Security Service of Ukraine. 1397 p. [in Ukrainian].

Stetzko, Ya. (1967). *30th of June 1941. Proclamation of the Renewal of the Independence of Ukraine*. Toronto, New York, London: League for the Liberation of Ukraine, The Ukrainian Publishers Ltd. 464 p. [in Ukrainian].

Argasinski, M. (2010). *Conspiracy in the Lubaczów Powiat in 1939–1947*. Zwierzyniec, Rzeszow: OS "Ostoja". 308 p. [in Polish].

Markiewicz, J. (1985). *Guerrilla Country*. Lublin: Lublin Publishing House. 629 p. [in Polish].

Topolski, J. (1999). *Poland of the twentieth century 1914–1999*. Poznan: Poznan Publishing House. 248 p. [in Polish].

Drohobyskyi I.
MILITARY CREATIVE DIMENSION OF THE OUN's (b) STATE-BUILDING EFFORTS IN HALYCHYNA (June-August 1941)

The article focuses on some consequences of the state-building process, which was initiated by the proclamation of the «Act of Restoration of Ukrainian Statehood» by the members of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera's party) (June 30, 1941). The attempts of the main figures of the revolutionary part of the nationalist movement to begin the formation of the armed forces in the form of the «Ukrainian National Revolutionary Army» are presented. These aspirations are considered in the context of previous attempts by the then leadership of the nationalist movement of that time to form military units, which should play a basic role in the formation of the national army and the further implementation of the idea of a national sovereign state.

At the generalized form the personal dimension of the mentioned process is presented. Manifestations of army development in July-August of 1941 in the form of the establishment of military-educational institutions for the training of command staff of various levels are analyzed. The geography of their existence is outlined. The methods used to continue the activities of some of them after the closure of the majority due to repression and pressure from the Nazi secret services are presented.

This set of the events is presented against the background of the attitude of the occupying power to the national aspirations of the statehood. The main reasons for the gradual evolution of the revolutionary part of the nationalist movement to the perception and awareness of the need to implement the idea of creating military guerrilla's structures are identified.

The importance of the role of the stratum of the simple population in the formation of the Ukrainian Insurgent Army is emphasized.

In the coverage of the topic journalistic and archival materials of the nation underground, sources of memoir character were used. Some discussion provisions on this issue, presented in the works of some foreign researchers, are analyzed.

Keywords: national idea, state formation, statehood, armed forces, Organization of Ukrainian Nationalists, Dryhtes of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ АВТОБРОНЕТАНКОВИХ ВІЙСЬК ЧЕРВОНОЮ АРМІЄЮ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Аналізуються особливості застосування танкових військ під час проведення стратегічних та фронтових операцій у роки Другої світової війни. Здійснено військово-історичний аналіз застосування автобронетанкових військ Українського фронту Робітничо-Селянської Червоної Армії під час воєнної кампанії проти Польщі у вересні-жовтні 1939 р. Розкривається організаторська робота штабів фронту і армійських груп (армій) щодо застосування вперше крупного танкового об'єднання і значної кількості танків у ході однієї операції. Визначено протиріччя розвитку автобронетанкових військ та серйозних недоліків у керівництві щодо підготовки фахівців для танкових військ і зроблено висновки.

Ключові слова: Український фронт, армійська група, танковий корпус, бригада.

Постановка проблеми. Розвиток міжнародної ситуації в Європі в кінці 30-х років вів до нового збройного зіткнення між великими державами. До кінця 1938 р. Версальська система в Європі практично припинила своє існування, а Мюнхенська угода 1938 р. значно посилила Німеччину (*Мельтюхов, 2000: 56*).

Спираючись на військову силу та дипломатичний тиск, у березні 1938 р. Німеччина безперешкодно приєднала до себе Австрію, а у жовтні цього року в результаті Мюнхенської угоди анексувала Судетську область, що належала Чехословаччині. 15 березня Німеччина поглинула Чехословаччину, а Словачія перетворилася на васала Третього рейху. Решта Чехословаччини була включена до складу Німеччини як «протекторат Богемії і Моравії». Англія і Франція зробили вигляд, що ніяких гарантій щодо збереження території, що залишилася, не давали (*Орлов, 2003: 160*).

Ще в лютому 1938 року міністр закордонних справ Польщі Юзеф Бек у розмові з Головою Рейхстагу Германом Герінгом погодився на приєднання Австрії до Німеччини і на спільну військову акцію проти Чехословаччини (*Середницький, 2016: 16*).

Кривизюк Леонід Петрович, кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри військової підготовки Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Кривизюк Л. П., 2022

А 1 жовтня 1938 року після підписання Мюнхенської угоди Польща анексувала Заользя (Тешинська Сілезія), Угорщина – Карпатську Україну. Таким чином, Польща разом з нацистською Німеччиною та Угорщиною взяла участь у розподілі Чехословаччини. Все це відбулося за мовчазної згоди Англії і Франції (*Кривизюк, 2017: 308-315*).

Починаючи від 1938-го становище Польщі у територіальних суперечках із сусідами ускладнилось, оскільки неузгодженості були не лише на сході з СРСР, але й на Заході з Німеччиною. Німецька дипломатія все активніше починала вимагати повернення міста Данциг та створення «Польського коридору». При цьому як формальний привід для претензій до Польщі Німеччиною використовувався «захист етнічних німців», що мешкали на території Польщі.

Після передачі Карпатської України Угорщині, яка відбулася під егідою Німеччини і на угоду сталінському керівництву, А. Гітлер визначився щодо подальшої долі Західної України, коли він приступив до здійснення «плану Вайс» – плану захоплення Польщі. Це стало причиною різкого загострення відносин з Польщею (*Яким, 2001: 69*).

В умовах, що склалися, німецьке керівництво поставило перед собою нову зовнішньополітичну мету – досягти гегемонії в Європі, закріпивши за собою роль великої світової держави. В результаті загарбницьких дій Німеччини і Італії в березні-квітні 1939 р. в Європі розпочалися розстановки військово-політичних сил у передбаченні можливої війни (*Мельтюхов, 2000: 56*).

А. Гітлер хотів, з одного боку, розширити сировинну базу німецької економіки за рахунок використання ресурсів Румунії і приєднання України або хоча б Польщі, з другого – договірно гарантувати нейтралітет Радянського Союзу. Але він вимушений був враховувати думку свого військового командування, що не погоджувалося на війну, яка в перспективі могла стати війною на два фронти (*Фляйшхауер, 1990: 336*).

У 1939 р. Й. Сталін змінив курс міжнародної політики, зруйнувавши спроби організації антигітлерівської коаліції з Францією і Великою Британією після запропонованого Німеччиною покращення політичних стосунків між двома країнами, для врегулювання протиріч, включаючи і підписання таємного протоколу (*СССР-Германія, 2009, 194-197*). В квітні розпочалися

німецько-радянські переговори. А. Гітлер був зацікавлений у залученні Й. Сталіна до поділу Польщі.

23 серпня в Москву прибув міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп. Переговори завершилися підписанням, у ніч на 24 серпня, договору про ненапад і секретного додаткового протоколу, який визначив сфери інтересів сторін у Східній Європі. До сфери інтересів СРСР були віднесені Фінляндія, Естонія, Латвія, територія Польщі на схід від річок Нарев, Вісла і Сан, а також Бессарабія (Зінченко, В'ятрович, Майоров, 2016: 20-24, 30).

Договір, відомий як Пакт Молотова-Ріббентропа, в Радянському Союзі підносився як акт вищої державної мудрості «вождя» Сталіна, який не допустив втілення планів західних імперіалістів. «Договір... забезпечив СРСР мир на півтора роки, протягом яких було створено Східний фронт проти фашистської агресії та зміцнено обороноздатність країни» (БСЭ, 1956: 492). Але договір був не засобом врегулювання відносин з Німеччиною, а прямою змовою Сталіна і Гітлера, спрямованою на переділ Східної Європи, а отже, на нову світову війну (Литвин. Науменко, 2010: 4).

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У радянській історіографії початковий період Другої світової війни практично не досліджувався істориками, заборонялася будь-яка критика зовнішньої політики радянської держави, це робилося під замовлення комуністичної партії СРСР. Істотні зміни відбулися лише наприкінці 1980 – на початку 1990-х років. Саме тоді історія зовнішньої політики СРСР 1939-1941 рр. опинилася в центрі уваги істориків і широкого загалу.

Радянські історики до середини 80-х років в основному виправдовували радянсько-німецькі угоди 1939 р. і заперечували існування секретних протоколів до них. Низка робіт та архівні документи свідчать, що сталінське керівництво ховало свої агресивні дії під виглядом «визволення» (БСЭ, 1956: 492; *Документи внешней политики СССР, 1992; Лебедева, Гловацкий, 2017; Литвин, Луцкий, Науменко, 1999; Семиряга, 1992; СССР-Германия, 2009; Фляйшхауэр, 1990; РГВА. Ф. 33997. Оп. 1. Д. 161. Л. 13; РГВА. Ф. 40443. Оп. 3. Д. 297. Л. 128; Д. 298. Л. 142; РГВА. Ф. 35084. Оп. 1. Д. 2. Л. 1-2; ЦАМО РФ. Ф. 148а, Оп. 3763, Д. 69, ЛЛ. 1-3; ЦАМО РФ. Ф. 148а, Оп. 3763, Д. 69, Л. 4-6*). В окремих дослідженнях розглядалося, чому радянська політика колективної безпеки у 30-ті роки не досягла успіху (Орлов, 2003).

Скасування цензури, відкриття після розпаду СРСР доступу до раніше закритих архівів дозволило проводити наукові дослідження. Отримано доступ до документів, що відображають діяльність сталінського керівництва, відомств та воєнні дії Червоної армії (ЧА) в Західній Україні та Білорусії 1939 р.

Події вересня 1939 р. історики називають по-різному: «анексією», «визволенням», «окупацією», приєднанням. Після розпаду Радянського Союзу історики незалежної суверенної України здійснили значні зрушення у дослідженні вказаного періоду (*Голубко, 2012; Гриневич, 2003; Зінченко, В'ятрович, Майоров, 2016; Ковалюк, 1991; Король, 2009; Литвин, Науменко, 2010; Патриляк, Боровик, 2010; Середницький, 2016; Яким, 2001*).

Заслуговує на увагу книга, кадрового німецького військовика написана на підставі особистого досвіду, характеризує всі проблеми Другої світової війни, а також передісторію і початок війни (*Тунпельскірх, 1999*).

Аналіз дія ЧА у Східній Європі на початку Другої світової війни, військове планування радянського Генштабу, організаційний розвиток та чисельність автобронетанкових військ ЧА відображені в працях (*Барінов, 2020; Кривизюк, Бабірад, 2011; Лебедева, 1996; Лосик, 1962; Мельтюхов, 2000; Мельтюхов, 2001; Руккас, 2010; Руккас, 2011; Шпаковський, Санєєв, 2005*), але є цікавою думка польських істориків (*Rawski, Stapor, Zamojski, 1966; Polskiczynzbrojny ..., 1979; SAW, arch. 807, k. 16*).

Важливе місце в історіографії відведено протиріччям розвитку автобронетанкових військ (в 1934–1942 рр. так називалися танкові війська) у передвоєнний період невідповідності кількісного зростання танкового парку якісному стану систем управління, забезпечення та обслуговування (*Дрогозов, 1999; Кривизюк, Мокоївець, 2017; Кривизюк, Юрчук, 2014*).

Особливо цінні для дослідження є архівні матеріали (*РГВА; ЦАМО РФ*).

Мета статті. Дослідити застосування командування Українського фронту Червоної армії танкового корпусу, окремих танкових бригад та танкових підрозділів безпосередньої підтримки піхоти стрілецьких і кавалерійських з'єднань під час воєнної кампанії проти Польщі.

Виклад основного матеріалу. 1 вересня 1939 р. о 4 год. 45 хв Німеччина згідно з планом «Вайс» розпочала воєнні дії проти

Польщі. 3 вересня Англія і Франція оголосили ультиматум щодо перебування у стані війни з Німеччиною.

Вирішальне значення мала позиція Радянського Союзу. Коли А. Гітлер заручився його згодою, у нього виникла впевненість у тому, що він виграє війну проти західних держав. Позиція Радянського Союзу була також переконливим аргументом, який дозволив Гітлеру розвіяти сумніви своїх військових радників (*Титпельскірх, 1999: 15 – 16*).

Зовнішня політика радянського керівництва була акцентована на підготовці до війни і в той же час намагалася відтягнути в часі безпосереднє залучення до конфлікту. Й. Сталін уникав відповідальності за розв'язання світового конфлікту на рівні з А. Гітлером і не затримував введення військ на територію Польщі з наступних причин: 1. Хотів підготувати населення Радянського Союзу до психологічного сприйняття договору між СРСР і Німеччиною. Керівництво держави використовувало будь-які маніпуляції перед Німеччиною щодо введення своїх військ. Голова Ради Народних Комісарів СРСР, Нарком закордонних справ В. Молотов пояснював німецьким колегам, що радянське керівництво чекає подальшого просування німецьких військ, щоб пояснити своєму народові, що Радянський Союз вимушений прийти на захист українців і білорусів, що проживають на території Польщі, а це заспокоїть народ, і СРСР не виглядатиме в його очах агресором. 2. Якнайшвидше захоплення військами вермахту столиці Польщі – Варшави. Для СРСР було вкрай важливо не розпочинати діяти до падіння Варшави як адміністративного центру Польщі. Задля політичного прикриття радянської акції щодо розгрому Польщі і захисту радянських меншин. 3. Враховував, що існувала реальна небезпека втручання в ці події західних країн, в першу чергу, Англії і Франції. Тому Й. Сталін витримував час для прояснення ситуації в Польщі (*Семиряга, 1992: 86-87*).

У середині вересня 1939 р., коли війська вермахту перетнули кордон «сфер інтересів Німеччини і СРСР», керівництво Радянського Союзу заявило, що польський уряд розпався і не проявляє ознак життя. Це означає, що Польська держава та її уряд фактично перестали існувати. А, отже, припинили діяти укладені угоди між СРСР і Польщею. Залишена сама собі без та керівництва Польща перетворилася на зручне поле для будь-яких випадковостей та несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР. Тому, будучи

досі нейтральним, радянський уряд не може більше безвідповідально ставитися до цих фактів (*Документи внешней политики СССР, 1992: 96*).

Проводячи політичну гру щодо затягування введення військ у Польщу Радянський Союз активно готувався до бойових дій. Для реалізації запланованих заходів Й. Сталін і його оточення розуміли, що військ (1,9 млн. військовослужбовців, що на той час налічувала Робітничо-Селянська Червона армія (РСЧА)), замало. 3 вересня 1939 р. таємним рішенням Політбюро ВКП (б) було продовжено на місяць строк служби для особового складу, що підлягав звільненню з лав ЧА, а це 310 тис. осіб і продовжено термін служби на один рік 190 тис. осіб які були призвані у 1937 р. (*Патриляк, Боровик, 2010: 41*). 6 вересня розпочалася «прихована мобілізація» військовозобов'язаних під прикриттям великих навчальних зборів (ВНЗб). У бойову готовність були приведені військові частини і заклади семи військових округів (ВО) (*РГВА. Ф. 33997. Оп. 1. Д. 161. Л. 13*). До ВНЗб були залучені управління двадцять одного стрілецького корпусу (*ск*), чотирьох кавалерійських корпусів (*кк*), трьох танкових корпусів (*тк*), дев'яносто три стрілецькі (*сд*), дванадцять кавалерійських (*кд*) дивізій, двадцять чотири танкових (*тбр*) і три мотострілецькі (*мсбр*) бригади (*РГВА. Ф. 4. Оп. 14. Д. 23381. Л. 12-20, 23, 93-96, 98, 103*).

Із запасу до лав РСЧА було призвано 2 610 136 осіб, 634 тис. коней, 117 300 автомобілів і 18 900 тракторів (*РГВА. Ф. 40443. Оп. 3. Д. 297. Л. 128; Д. 298. Л. 142*), включаючи Київський особливий ВО (КОВО) і Харківський ВО, з яких було призвано 656,3 тис. і 412,4 тис. осіб відповідно (*Патриляк, Боровик, 2010: 41*).

11 вересня на базі Білоруського особливого ВО (БОВО) сформовано управління Білоруського фронту (БФ) (командувач – командарм 2-го рангу М. Ковальов, начштабу – комдив М. Пуркаєв) (*РГВА. Ф. 35084. Оп. 1. Д. 2. Л. 1-2*), а на базі КОВО – Польове управління для керівництва військами Українського фронту (УФ) (командувач – командарм 1-го рангу С. Тимошенко, начштабу – комдив М. Ватугін). До складу УФ увійшли Шепетівська армійська група (АГ) (командувач – комдив І. Г. Советніков) (з 18.09 – Північна АГ, з 28.09 – 5 армія (А), Волочиська АГ (командувач – комкор Ф. І. Голиков) (з 24.09 – Східна АГ, з 28.09 – 6 А), які були створені з Житомирської АГ і Вінницької АГ, відповідно, і Камінець-Подільська АГ (командувач – командарм 2-го рангу

І. В. Тюленев) (з 20.09 – Південна АГ, з 24.09 – 12 А) КОВО, а також Одеська АГ (командувач – комкор Ф. О. Парусинов) (з 2.10 – 13 А), яка не брала участі в бойових діях.

Склад армійських груп УФ: Шепетівська АГ: 8 ск (44 сд, 81 сд, 36 тбр) і 15 ск (60 сд, 87 сд, 45 сд); Волочиська АГ: 17 ск (96 сд, 97 сд, 38 тбр, 10 тбр), 2 кк (3 кд, 5 кд, 14 кд, 24 тбр); Кам'янець-Подільська АГ: 13 ск (72 сд, 99 сд), 4 кк (32 кд, 34 кд, 26 тбр), 5 кк (9 кд, 16 кд, 23 тбр), 25 тк (4 легка тбр (лтбр), 5 лтбр, 1 мскбр) (Мельтюхов, 2001: 298).

Загалом ці сили налічували 239 тис. військовиків, 1 792 міномети і гармати, значну кількість авіації. Основну масу військ становили українці (Король, 2009). У складі Шепетівської АГ нараховувалося 522 танки, Волочиської АГ – 675 і Кам'янець-Подільської АГ – 1133. Всього: за УФ – 2330, за обидва фронти – 4736 танків (Мельтюхов, 2001: 299). Загальна кількість танків РСЧА, що брала участь в агресії проти Польщі, значно переважала загальну кількість вермахту.

До угруповання військ БФ і УФ входило два тк і дванадцять тбр, на озброєнні яких нараховувалося 203 танки Т-28, 1614 – БТ-5 і БТ-7, 1601 – Т-26 (під час бойових дій зарекомендував себе найкраще), 355 – броневих автомобілів, це без врахування бронетехніки, яка була на озброєнні сд і кд. До штату кд входив танковий полк (тп), в якому на озброєнні нараховувалося 34-41 танк БТ (зазвичай БТ-2), а в сд – 20–30 танків Т-37, Т-38 і Т-26. До складу рот бойового забезпечення тбр входили вогнеметні танки. На озброєнні деяких частин була незначна кількість БТ-7А з 76-мм гарматою і СУ-5 (Шпаковский, Санеев, 2005: 31).

З кінця 20-х років танкові війська, як і вся ЧА, вступили в новий, третій етап свого розвитку, який тривав до початку Другої світової війни. За характером і змістом завдань, що вирішувалися і досягнутими результатами ці роки займають особливе місце. На цьому етапі було здійснено перехід танкових військ до якісно нового стану: вони були технічно переозброєні й організаційно розгорнуті в самостійний рід військ – автобронетанкові війська ЧА (Лосик, 1962: 10). Отже у 30-х роках швидкий розвиток бронетанкової техніки дозволив радянському військовому командуванню напередодні Другої світової війни вийти за кількісними показниками в лідери серед передових країн світу. Новий рід військ виправдав сподівання військових теоретиків (Кривизюк, Бабірад, 2011: 33-46).

14 вересня Й. Сталіним було прийнято рішення про початок наступу проти Польщі. В цей же день Народний Комісар Оборони СРСР К. С. Ворошилов і Начальник Генерального штабу (ГШ) командарм 1-го рангу Б. М. Шапошников відправили директиви БФ № 16633 (*ЦАМО РФ. Ф. 148а, Оп. 3763, Д. 69, ЛЛ. 1-3*) і УФ № 16634. Військовій раді КОВО наказано до кінця 16 вересня приховано зосередитися і бути готовими до рішучого наступу з метою блискавичним ударом розгромити протиборчі війська противника. Директивою були визначені завдання армійським групам:

Кам'янець-Подільській АГ – у складі *16кд, 9кд, 32кд і 34кд, 72сд, 99сд, 25тк, 26тбр і 23тбр*, 283 і 274 корпусних артилерійських полків (*ан*) з району Гусятин, Кам'янець-Подільський, Ярмолинці завдати потужного і блискавичного удару по польських військах, надійно прикриваючи свій лівий фланг і відрізаючи польські війська від румунського кордону, рішуче і швидко наступати в напрямку на Чортків, Станіславів (Івано-Франківськ) і до кінця 17 вересня вийти на р. Стрипа, а до кінця 18 вересня оволодіти районом Станіславів. Подальше завдання – діяти у напрямку Стрий, Дрогобич.

Волочиській АГ – у складі *3кд, 5кд, 14кд, 96сд, 97сд, 24тбр, 38тбр, 269ан* з району Волочиськ, Соломна, Чорний Острів завдати потужного і рішучого удару по польських військах і швидко наступати у напрямку Терехів, Тернопіль (Тернопіль), Львів і до кінця 17 вересня вийти в район Езерна, а до кінця 18 вересня оволодіти районом Буськ, Перемишляни, Бібрка. Подальше завдання – оволодіти Львовом.

Шепетівській АГ – у складі *44сд, 45сд і 81сд, 36тбр, 236ан, 233ан* з району Новоград-Волинський, Славута, Шепетівка наступати у напрямку Рівне, Луцьк і до кінця 17 вересня оволодіти районом Рівне, Дубно, а до кінця 18 вересня оволодіти районом Луцьк. Подальше завдання – наступати на Володимир-Волинський (*ЦАМО РФ. Ф. 148а, Оп. 3763, Д. 69, Л. 4-6*). Військова рада КОВО не затримуючись поставила бойові завдання своїм військам (директива № А0084) (*Мельтюхов, 2000: 114*). До вечора 16 вересня війська БФ і УФ були зосереджені у вихідних районах для наступу.

Проти угруповання РСЧА у Східній Польщі протистояли частини Корпусу охорони прикордоння (КОП) та декілька УР. Загалом на початок вступу військ ЧА на територію Польщі їх збройні сили нараховували 370 тис. осіб, 540 гармат і 70 танків (*Лебедева, 1996: 249*).

О 5.00 17 вересня передові та штурмові загони РСЧА розпочали вторгнення військ ЧА на територію Польщі, яке було закамouflьоване сталінською пропагандою під «визвольний похід», без оголошення війни, сталінське керівництво цим порушило: Договір про мир, підписаний 18 березня 1921 р. у Ризі; Договір про ненапад між СРСР та Польщею від 25 липня 1932 р. та Протокол, що продовжував дію цього договору до 1945 р., та ще низку документів, які забороняли використання війни як інструмента національної політики. Відсутність формального оголошення війни з обох боків не змінило факту, що вторгнення великими силами ЧА на територію суверенної держави означало стан війни між цими країнами (*Лебедева, Гловацкий, 2017: 212*). Розгромивши польську прикордонну охорону, війська РСЧА прискорили наступ назустріч гітлерівським військам. Цьому сприяла відсутність значних угруповань польських військ, які були задіяні проти вермахту (*Мельтюхов, 2000: 118*).

Шепетівська (Північна) АГ наступала на фронті у 230 км, до кінця дня форсувала р. Горинь і 18 вересня захопила Рівне (*РГВА. Ф. 35086. Оп. 1е. Д. 556. Л. 20-23*). *36 тбр* (командир – комбриг М. Богомолів) 18 вересня захопила Дубно, роззброївши тилові частини 18 піхотної дивізії (*нд*) і *26 нд* полонили 6 000 польських вояків, а на кінець дня спільно з розвідувальним батальйоном *45 сд* захопила Луцьк, полонено близько 9 тис. чол. (*РГВА. Ф. 35084. Оп. 1. Д. 137. Л. 11*). Наступного дня захопила Торчин, а 20 вересня захопила Володимир-Волинський і роззброїла польський гарнізон. Згідно з даними ГШ РСЧА з початку бойових дій (17–21 вересня) полонено 120 тис. осіб (*Лебедева, Гловацкий, 2017: 214*). *36 тбр* залишалася в місті до 23 вересня роззброюючи групи польських вояків, що підходили до міста. Особовим складом бригади було полонено близько 13 500 польських вояків і отримано трофеї: 150 гармат, 800 кулеметів, 20 000 гвинтівок, 2 000 пістолетів тощо (*САУ, arch. 807, к. 16*). Стрілецькі дивізії досягли рубежу Ракитне – Костополь – Рівне – Дубно. *60 сд* після запеклих боїв прорвала Сарненський укріплений район (УР) та зайняла м. Сарни. Наприкінці 22 вересня війська Північної АГ вийшли на рубіж Ковель – Рожице – Володимир-Волинський – Іваничі (*Мельтюхов, 2000: 120*).

Продовжуючи наступ, 23 вересня *36 тбр* переправилася через Буг. Комбриг отримав завдання спільно з *15 ск* наступати на Холм, а в подальшому – на Люблін. 29 вересня підрозділи бригади

зупинилася в 20 км від зайнятого німецькими військами Любліна. Згідно з радянсько-німецьким договором про дружбу та кордони, землі на захід від Бугу залишалися у німецькій зоні. А о 8 год. командувачі БФ та УФ отримали розпорядження № 625 про зупинення військ на досягнутих рубежах не пізніше 18.00 (РГВА. Ф. 35086. Оп. 1. Д. 2. Л. 21-23). Північна АГ (5 А) вийшла на рубіж: Ленчна-Піски-Бихава-Креміль-Білгорай і до 5 жовтня залишалася на досягнутих рубежах. А після завершення операції згідно з розпорядженням командувача УФ зосередилася в районі: Влодавка, Устилуга, Сокаль, Кристинопіль, Луцьк, Ковель.

Волочиська АГ о 5 год. форсувала р. Збруч і перейшла в наступ на всьому фронті. Подолавши спротив польських прикордонників, 17 ск у взаємодії з 38 тбр (командир – комбриг П. Волох) і 10 тбр (командир – полковник Г. Іванов) пересувалися вздовж шосе на Тернопіль, 2 кк з 24 тбр (командир – полковник П. Фотченков) – на північ від них. Під час пересування війська ЧА зустрічалися з польськими підрозділами. У н.п. Колодне і Доброводи полонено 1 200 польських вояків і захоплено 11 гармат та понад 60 автомобілів (Руккас, 2010, 176-177).

Рухомі з'єднання прискорилися і залишили піхоту позаду, 10 тбр (яка мала на озброєнні середні танки Т-28 і БТ-7) після 18 год. 17 вересня зайшла в Тернопіль. 24 тбр (озброєна танками БТ, з 235 танків, що були в наявності – 205 були на ходу, а пального залишилося лише на 90) з 136 стрілецьким полком (сн) 97 сд, обійшовши Тернопіль з північного заходу, близько 22 год. вийшла на західну околицю і приступила до її очищення від польських військ. З півночі о 19 год. у місто зайшли 11 танків 5 кд 2 кк, але, не володіючи обстановкою, вирішили зачекати до ранку. Під час перестрілки 18 вересня 5 кд втратила 3 чол. вбитими і 37 пораненими. В цей час до міста вступили стрілецькі дивізії 17 ск. Полонено 600 польських вояків.

Командир 2 кк після форсування р. Серет о 10 год. отримав наказ захопити Львів. Командир корпусу створив мотозагін з 600 піших кавалеристів, яких посадив десантом на танки, 5 кд і батальйон 24 тбр під командуванням командира 5 кд комбрига І. Шарабурко. Під час руху до Львова загін полонив 6 тис. польських вояків.

О 4 год. 19 вересня розвідувальний дозор (РД) розвідувального батальйону (рб) 24 тбр у н.п. Винники (11 км від Львова)

зіткнувся з підрозділами 137 піхотного полку (*nn*) вермахту. Зав'язався бій. Екіпажі підпалених двох танків з РД билися доти, поки не вибухнули бензобаки. З підходом основних сил батальйону німці поступово відступили. Розвідники захопили два німецьких літаки, три зенітні і дві протитанкові гармати. Втрати – радянські: 5 – поранених, 3 – вбитих і 3 броневих автомобілі; німецькі: 4 – вбитих і 2 гармати. 24 *тбр* у взаємодії з *кп2 кк*, зайнявши вихідне положення, готувалися до продовження наступу (Орлов, 2003: 262).

Решта військ АГ рухалися у напрямку Львова. О 16.20 2 *кк* (командир – комдив Ф. Костенко) були підпорядковані 10 *тбр* і 38 *тбр* (озброєна танками Т-26) і зведеному загону 96 *сд* і 97 *сд*. Розпочалася підготовка штурму міста, який було намічено на 9 год 21 вересня (Мельтюхов, 2001: 318-319).

До складу польського гарнізону у Львові, який очолював бригадний генерал Владислав Лянгер, входили частини 36 *пд*, група «Гродно», два дивізіони артилерії – всього близько 15 тис. вояків і 1,5 тис. офіцерів, батальйони цивільної оборони (Ковалюк, 1991: 39). Гарнізон міста вів бої з частинами 14 А вермахту. Війська гарнізону підтримували бронепоезди «Смелі», який вів бої з частинами 2 горнострілецької дивізії (*гсд*), і «Бартош Гловацький» – з 1 *гсд*.

24 *тбр*, заправивши танки, здійснила нічний марш до Львова з середньою швидкістю 45 км/год. О 2 год. бригада вступила в місто, перший танк підбили. Вогнем у відповідь була знищена гармата і підпалені боєприпаси. Танки обстрілювалися з казарм та будинків зі стрілецької зброї. Танки відповідали вогнем по спалахах. До 4.30 бій з обох боків припинився (Барінов, 2020).

За наказом командувача о 6 год. війська покинули місто. В місті залишився розвідбат (командир – капітан А. Єгоров). О 8.30 137 полк (*гсп*) 2 *гсд* вермахту розпочав атаку і розвідники опинилися під вогнем німців і поляків. Відкрили вогонь у відповідь. Під час бою розвідники зазнали втрат: троє загиблих і четверо поранених, підбито чотири і спалено два броневих автомобілі (БА-10) та один танк БТ-7. Згідно з німецькими даними вони втратили двох офіцерів, одного унтер-офіцера і поранено – дев'ять солдатів. А також підбито три протитанкові гармати.

Протягом 19 і 20 вересня велися перемовини з німцями про виведення їх військ зі Львова. 21 вересня до Львова підійшла 38 *тбр* і 10 *тбр* (Шпаковский, Санеев, 2005: 33).

Внаслідок радянсько-німецької домовленості в ніч на 21 вересня частини вермахту почали відходити від міста. Пізнім вечором того ж дня на нараді вищого командування оборони Львова було прийнято рішення про капітуляцію міста і передачу його радянській стороні.

Вранці 22 вересня відповідний акт про капітуляцію Львова підписав з польського боку командувач 6-го львівського корпусу В. Лянгнер і начальник штабу південного фронту полковник Б. Раковський. Опівдні війська ЧА увійшли до Львова (*Голубко, 2012: 242-243*).

Після захоплення Львова командувач Волочиської (Східної) АГ отримав завдання блокувати і знищити польські війська в районі Замостя, Томашова-Любельського, Грубешува. *24 тбр* у взаємодії з *2 кк* мала діяти у північно-західному напрямку, встановивши контакт з військами Північної АГ.

29 вересня 6 А згідно з радянсько-німецьким договором зупинила своє просування. 5 жовтня розпочала розташовувати свої частини на лінії нового кордону. А після завершення операції згідно з розпорядженням командувача УФ війська армії зосередили в районі: Угнів, Любча, Сенява, Перемишль, Комарно, Львів, Кам'янка-Струмилівська (*Руккас, 2010, 181*).

Кам'янець-Подільська АГ, форсувавши річки Збруч і Серет, до кінця дня оволоділа м. Чортков і вийшла на р. Стрипа. Лівий фланг АГ просунувся до р. Дністер (*РГВА. Ф. 35086. Оп. 1е. Д. 556. Л. 20*).

До 16 год. танкісти *23 тбр* (командир – полковник Т. Мішанін) форсували у брід Дністер і захопили біля Городенки шість польських літаків. 18 вересня бригада вступила до Коломиї, де було роззброєно до 10 тис. польських вояків зі складу *24 пд* та залишків *2 пд* і *5 пд*. О 2.00 19 вересня бригада одержала наказ зайняти Станіславів і рушила до нього, долаючи завали на дорозі. Того ж дня о 14 год. танки досягли Станіславова і рушили до Галича, до якого підійшли до вечора того ж дня. Виступивши наступного дня через Калуш, Долину та Болехів, *23 тбр* 21 вересня досягла Стрия.

25 тк (командир – полковник І. Яркін), що наступав з боями, 17 вересня захопив Чортків, полонено до 200 польських вояків *41 пп* та захоплено 4 літаки (*Мельтюхов, 2001: 323*). Наступного

дня 1-а мотострілецько-кулеметна бригада (*мскбр*) (командир – полковник І. Єсін) корпусу в районі Монастирська розбила 54 *пт*, штаб 12 *пд* та 8-й окремий Познанський мостозагін. До вечора 1 *мскбр* і 4 *лтбр*) (командир – полковник О. Полікарпов) підійшли до Підгайців. У бою під Домбровом розвідбат 5 *лтбр*, який мав лише 15 танків БТ і 13 броневих автомобілів, захопив кілька сотень солдатів і одну танкетку ТК-3 (*Освободительный поход КА в Польщу*), а 5 *лтбр* (командир – полковник М. Катуков) 25 *тк* у Домброва під час бою з артполком полонила 2,5 тис. польських вояків і вийшла на околицю Галича. 19 вересня частини 25 *тк* оволоділи Галичем, захопили і зберегли мости через Дністер, Завадку і Збору, а 26 *тбр* (командир – полковник К. Семенченко) вийшла в район Галича, Большевці.

Під час бою в районі Галича 25 *тк* і 5 *кк* з рештками польських 26 *пд* і 28 *пд* полонили до 20 тис. польських вояків. О 13 год. командир 25 *тк* отримав завдання до кінця дня вийти в район Лисятичі, Стрий, а передовим загоном захопити Дрогобич. Але о 16 год. на підступах до Стрия був зупинений на відпочинок, так як місто було зайняте німецькими військами. 22 вересня командир 25 *тк* отримав наказ висуватися на Підгірці, а в подальшому – на Комарно. В ніч на 23 вересня частини корпусу зустрілися з підрозділами 2 *гнд* вермахту і були зупинені (*Мельтюхов, 2001: 324*).

Обстановка, що склалася перед Південною АГ і всі основні райони були захоплені, а шляхи відступу польських військ за кордон перекриті, попереду території були зайняті німецькими військами, дозволила зменшити кількість військ, які частково були передані до Східної АГ, 5 *тк* виведений в резерв фронту і був зосереджений в районі Комарно, де знаходився до кінця операції. У складі Південної АГ залишилися 4 *кк*, 5 *кк* та 23 *тбр* і 26 *тбр*.

Південна АГ (12 А) отримала завдання з виходом на р. Сян перекрити державні кордони Польщі з Румунією і Угорщиною для відступаючих польських військ, також розпочала прийом міст захоплених німцями (*Гриневич, 2003: 344*). Після виконання завдання згідно з директивою Військової ради УФ війська армії мали зосередитися в районі: Перемишль, Ужоцький перевал, станція Баскид, Стрий, Самбір. Одночасно були проведені перегрупування: до складу 12 А передавався 49 *ск*, 5 *кк* виводився в резерв фронту, а 26 *тбр* передавалася до 6 А (*Руккас, 2010, 183-184*).

Загалом за 12 днів бойових дій на території Польщі Червона армія просунулась на 250–350 км на захід, зайняла територію загальною площею 190 тис. км² (50,4% території Польщі) з населенням близько 13 млн осіб (*Лебедева, Гловацкий, 2017: 221*). За час бойових дій у військах УФ було знищено 23 і виведено з ладу понад 200 танків. Отже, це свідчить про те, що ЧА під час наступальної операції на західноукраїнських землях не зустріла організованого спротиву збройних сил Польщі (*Руккас, 2010, 189*).

Польська кампанія – перша, в якій бронетанкові війська відіграли одну з основних оперативних ролей і вплинули на її перебіг. Попередні локальні війни і конфлікти 30-х років дали деякий матеріал для роздумів командирам та інженерам, але загалом не дозволили сповна виявити ефективність танкових військ (*Кривизюк, Юрчук, 2014: 187*). Командири корпусів з великими труднощами керували діями танкових бригад, рухливість яких бажала більшого. Танкісти 25 *тк* відставали від кавалерії і навіть від піхоти через нерозпорядність командування опинялися в їх тилах, а часом скупченням своїх машин забивали дороги, перегороджували шлях іншим частинам. На підставі цього Головна військова рада 21 листопада 1939 р. визнала за необхідне розформувати управління танкових корпусів та стрілецько-кулеметні бригади. Замість корпусів було введено моторизовану дивізію (*Дроговоз, 1999: 11*).

Створивши найпотужніші в світі танкові війська, в Радянському Союзі залишили без належної уваги проблему підготовки фахівців для цього роду військ. І лише німецько-радянська війна змусила військово-політичне керівництво держави створити систему підготовки кадрів для комплектування частин і з'єднань бронетанкових і механізованих військ (в 1943–1954 рр. так називалися танкові війська) висококваліфікованими кадрами (*Кривизюк, Мокоївець, 2017: 34-45*).

За оцінкою сучасних вітчизняних дослідників, реальні втрати УФ під час бойових дій проти польського війська сягають 5 тис. осіб (до 1 100 осіб – безповоротні, санітарні – до 3 900) (*Рубльов, 2019: 406*).

За оцінками польських істориків, під час польської кампанії загинули з польської сторони 3 500 військових та цивільних осіб, близько 20 тис. було поранено або зникли безвісти. Радянська сторона офіційно оголосила про 737 убитих та 1 862 поранених, проте, за деякими даними, ці цифри занижені (*Лебедева, Гловацкий,*

2017: 221). Загальні втрати польських військ у війні становили: вбитими – близько 66 тис., пораненими – близько 133 тис. осіб. У німецькому полоні опинилося близько 350 тис. солдатів та офіцерів (*Rawski, Stapor, Zamojski, 1966: 168*). А згідно верховного командування вермахту – полонили 600 тис. польських вояків (*Polskiczynzbrojny ..., 1979: 853*).

За іншими даними: радянські війська втратили вбитими – 1 173 чол., пораненими – 2 002 чол., зниклими безвісти – 302 особи. Було знищено 17 танків, 6 літаків, 36 автомобілів. Втрати польських військ оцінюються в 3,5 тис. загиблих, 20 тис. поранених та понад 450 тис. полонених (*Руккас, 2011: 395*).

Висновки. У польській кампанії Червона армія здобула досвід з організації та ведення бойових дій. Тісна взаємодія військ РСЧА з вермахтом призвела до повного розгрому збройних сил Польщі і розвалу держави.

За результатами наступу Червоної армії, проведеного в умовах відсутності реального опору з боку противника, військово-політичне керівництво недооцінило бойовий досвід, не лише не виправило наявні недоліки в організації військ, а й зробило низку інших помилок, були зроблені неправильні висновки щодо ефективності бригадної структури танкових військ. Зокрема пропонувалося розформувати управління танкових корпусів, скоротити тили танкових бригад, ліквідувати стрілецько-кулеметні бригади і стрілецько-кулеметні батальйони у складі танкових з'єднань (частин). Належні висновки, принаймні частково, було зроблено лише після провальної фінської кампанії 1939–1940 років.

Танкові війська вермахту під час вересневої кампанії перевершили усі сподівання теоретиків. Успіх зумовили насамперед, значна перевага вермахту у танках і краща структура танкових військ вермахту – танки використовувалися централізовано та зосереджувалися у танкових дивізіях. Німці продемонстрували вміння передавати піхоті функції ліквідації оточених і блокованих частин противника (котлів), чим зберегли темпи наступу мобільних військ. Уперше танкові війська на практиці довели можливість глибоких проривів та дій у відриві від піхоти і тилів.

Наступальна операція Українського фронту виявила низку серйозних недоліків у керівництві та бойовій підготовці РСЧА: військово-політичні плани не збігалися з реальними можливостями країни, економіки тощо; особливо, непродуманість

військово-політичних зусиль щодо величезної кількості танків, що поставлялися на озброєння Сухопутних військ; нестачу засобів їх ремонтно-технічного забезпечення, а також фахівців.

Основним протиріччям розвитку автобронетанкових військ у 30-і роки стало невідповідність кількісного зростання танкового парку якісному стану систем управління, забезпечення та обслуговування. Бойова міць танків відставала від вимог того часу. Недоліки бойової підготовки призводили до виходу з ладу значної кількості танків.

Недостатньо оцінено вищим військовим керівництвом держави масоване використання автобронетанкових військ.

Щодо організації роботи штабу як основного органу управління з'єднаннями (частинами, підрозділами): не забезпечено стійке управління в ході ведення бою (дій); швидке просування і відрив рухомих з'єднань (частин) від основних сил, часта зміна дислокації командних пунктів, а також незадовільна фахова підготовка зв'язківців не забезпечувала підтримування безперервного зв'язку із взаємодіючими штабами та здійснення управління з'єднаннями (частинами, підрозділами), особливо в 6 А і 12 А.

Практично відсутньою була взаємодія між родами військ, насамперед, наземними між танковими, кавалерійськими, стрілецькими частинами (підрозділами) й авіацією. Однією з найбільших проблем для командування РСЧА була організація пересувань військових частин через відсутність налагодженої служби регулювання руху; незадовільне управління тиловими службами збоку штабів армій; резервісти були погано підготовленими й не витримували рішучих атак поляків. Крім незадовільного вишколу, червоноармійці відзначалися низькою дисципліною.

Використані посилання

Баринов Н. (2020). *Красная армия в освободительном походе: «не все так однозначно»*. URL: <https://warcats.ru/2020/12/05/krasnaya-armiya-v-osvoboditelnom-pohode-ne-vsyo-tak-odnoznachno/#comment-1110>[дата зверн.: 28.12.2021].

Большая советская энциклопедия (БСЭ). (1956). *Советско-германский договор 1939*. Издание второе. Т. 39. 664 с.

Голубко В. (2012). *Львів і львів'яни у 1939 році: перші воєнні будні*. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 21. С. 225-243.

Гриневич В.А. (2003). *Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939-1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти*. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 10. С. 340-372.

Дроговоз Й. (1999). *«Железный кулак РККА». Танковые и механизированное корпуса Красной Армии 1932-41 гг.* Издательский дом. «Техника-молодежи». 80 с.

Документы внешней политики СССР. Т. XXII. 1939. (1992). В 2 кн. Кн. 2. Сентябрь–декабрь / М-во иностр. дел РФ. М.: Междунар. отношения. 688 с.

Зінченко О., В'ятрович В., Майоров М. ... (2016). *Війна і міф. Невідома Друга світова*. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 272 с.: іл.

Катынь. Пленники необъявленной войны. *Документы и материалы*. (1999). Под редакцией Р. Г. Пихои, А. Гейштора. Составители: Н. Лебедева, Н. Петросова, Б. Вошинский, В. Магерский. М. 608 с.

Ковалюк В. Р. (1991). *Західна Україна на початку Другої світової війни*. Укр. Іст. Журнал. № 9. С. 30-42.

Король В. (2009). *Так починався визвольний похід*. Голос України (газета Верховної Ради України). 12 вересня.

Кривизюк Л. П., Бабірад І. В. (2011). *Створення та розвиток танкових військ СРСР між світовими війнами та під час Другої світової війни*. Військово-науковий вісник. Випуск 16. АСВ. Львів. С. 33-46.

Кривизюк Л. П., Юрчук О.О. (2014). *Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра*. Львів: Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. 362 с.

Кривизюк Л. П. (2017). *Полковник Павло Шандрук на службі у війську польському*. Військово-науковий вісник. Випуск 27. НАСВ. Львів. С. 308-315.

Кривизюк Л. П., Мокоївцев В. І. (2017). *Вишкіл офіцерів-танкістів Червоної Армії: 30-40 рр. XX ст.* Військово-науковий вісник. Випуск 28. НАСВ. Львів. С. 34-45.

Лебедева Н.С. (1996). *Четвёртый раздел Польши и катынский расстрел. Другая война. 1939-1945*. М. 487 с.

Лебедева Н., Гловацкий А. (2017). *Польша между СССР и Германией. 1939-1941*. Белые пятна – черные пятна: Сложные вопросы в российско-польских отношениях. Научное издание / Под общ. ред. А. В. Торкунова, А. Д. Ротфельда. Отв. ред. А. В. Мальгин, М. М. Наринский. М.: Аспект Пресс. 823 с.

Литвин М., Науменко К. (2010). *Сталін і Західна Україна. 1939-1941 рр.* Київ. 80 с.

Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.С. (1999). 1939 р. *Західні землі України*. Львів. 152 с.

Лосик О. А. (1962). *История танковых войск Советской Армии: В 3 т. / Т. 1. Зарождение и развитие танковых войск Советской Армии до Великой Отечественной войны (1917-1941 гг.)*. М. 273 с.

Мельтюхов М. И. (2000). *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941*. М.: Вече, 605 с.

Мельтюхов М. И. (2001). *Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 гг.* М.: Вече. 464 с.

Орлов А. С. (2003). *Сталин в предверии войны*. М.: Изд-во Эксмо. 416 с.

Освободительний похід Красної армії в Польщу. URL:http://tankfront.ru/polska/in-action/pohod_v_polshu_1939.html[дата зверн.: 13.10.2021]

Патриляк І. К., Боровик М. А. (2010). *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Ніжин.: Видавць ПП Лисенко М.М. 590 с.

Российский государственный военный архив (далі – РГВА).

Рубльов О.С. (2019). *Український фронт 1939*. [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова)

та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка». 842 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainskij_front_1939.

Руккас А. (2010). *Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р.* Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, Кн. 1. С. 165-195.

Руккас А. (2011). *Польсько-радянська війна 1939*. Енциклопедія історії України. Т. 8. Київ.: Наук. думка. С. 394-395.

Семиряга М.И. (1992). *Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941*. М.: Высшая школа. 303 с.

Середницький Я. А. (2016). *Павло Шандрук. Вереснева кампанія 1939 року*. Тернопіль: Мандрівець. 192 с.

СССР-Германия. 1939-1941 гг. (2009). Вестник архива Президента Российской Федерации. М. С. 194-197.

Типпельскирх К. (1999). *История Второй мировой войны*. Москва: АСТ. 796 с.
Фляйшхауэр И. (1990). *Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938-1939*. Пер. с нем. Москва: Прогресс. 480 с.

Шпаковский С., Санеев С. (2005). «*Освободительный поход*» Красной Армии. Бронетехника и танковые войска Польши. 1919-1939. Танкомастер. № 06. 48 с.

Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ)

Яким С. С. (2001). *Західна Україна в 1939 році: визволення, включення чи воз'єднання*. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». № 431: Держава та армія. С. 69-76.

Rawski T., Stapor Z., Zamojski J. (1966). *Wojna wyzwolencza narodu polskiego w latach 1939-1945*. W-wa. 884 s.

Polski czyn zbrojny w II wojnie swiatowej. Wojna obronna Polski 1939. (1979). Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. 949 s

Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), kolekcja akt rosyjskich, sygn. arch. 807, k. 16.

References

Barinov N. (2020). *The Red Army in the liberation campaign: "not everything is so clear."* URL: <https://warcats.ru/2020/12/05/krasnaya-armiya-v-osvoboditelnom-pohode-ne-vsyo-tak-odnoznachno/#comment-1110> [access date: 28.12.2021].

The Great Soviet Encyclopedia (TSB). (1956). *Soviet-German Treaty of 1939*. Second edition. V. 39. 664 p.

Holubko V. (2012). *Lviv and the people of Lviv in 1939: the first military everyday life*. Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood. V. 21. pp. 225-243.

Hrynevych V. A. (2003). *The Red Army in the wars and military conflicts of 1939-1940: military-political, ideological and socio-psychological aspects*. Problems of Ukrainian history: facts, judgments, research ... pp. 340-372.

Drogovoz I. (1999). *"Iron Fist of the Red Army". Tank and mechanized corps of the Red Army in 1932-41*. Publishing house. "Youth Technique". 80 p.

Documents of the foreign policy of the USSR. T. XXII. 1939 (1992). In 2 books. Book 2. September-December / Ministry of Foreign Affairs. affairs of the Russian Federation. М.: International. relationships. 688 p.

Zinchenko O., Vyatrovych V., Mayorov M. (2016). *War and myth. Unknown World War II*. Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club". 272 pp.: ill.

Katyn. Prisoners of an undeclared war. Documents and materials. (1999). Edited by R.G. Pikhoi, A. Geishtor. Compiled by: N. Lebedeva, N. Petrosova, B. Voshchinsky, V. Matersky. М. 608 p.

- Kovalyuk V. R. (1991). *Western Ukraine at the beginning of World War II*. Ukr. East. Magazine. № 9. pp. 30-42.
- Korol V. (2009). *Thus began the liberation campaign*. Voice of Ukraine (newspaper of the Verkhovna Rada of Ukraine). September 12.
- Krivizyuk L. P., Babirad I.V. (2011). *Establishment and evolution of Soviet tank forces between the world wars periods and during the Second World War*. Military-Scientific Bulletin. Issue 16. AA. Lviv. pp. 33-46.
- Krivizyuk L.P., Yurchuk O.O. (2014). *Tanks and tank corps: yesterday, today, tomorrow*. Lviv: Hetman Petro Sagaidachny Army Academy. 362 p.
- Krivizyuk L.P. (2017). *Colonel Pavlo Shandruk in the Polish army*. Military-Scientific Bulletin. Issue 27. NAA. Lviv. pp. 308-315.
- Krivizyuk L.P., Mokoivets V.I. (2017). *Training of Red Army tank officers: 30-40s of the XX century*. Military-Scientific Bulletin. Issue 28. NAA. Lviv. pp. 34-45.
- Lebedeva N. (1996). *The fourth partition of Poland and the Katyn massacre. Another war. 1939-1945*. M. 487 p.
- Lebedeva N., Glovatsky A. (2017). *Poland between the USSR and Germany. 1939-1941*. White Spots - Black Spots: Controversial Issues in Russian-Polish Relations. Scientific publication / Under the general. ed. A. V. Torkunov, A. D. Rotfeld. Rep. ed. A. V. Malgin, M. M. Narinsky. Moscow: Aspect Press. 823 p.
- Litvin M., Naumenko K. (2010). *Stalin and Western Ukraine. 1939-1941 rr*. Kyiv. 80 p.
- Litvin M.R., Lutsky O.I., Naumenko K.C. (1999). *1939 Western lands of Ukraine*. Lviv. 152 p.
- Losik O. A. (1962). *History of the Soviet tank forces: In 3 vols. / Vol. 1. The origin and evolution of the tank forces of the Soviet Army before the Great Patriotic War (1917-1941)*. M. 273 p.
- Meltyukhov M. I. (2000). *Stalin missed a chance. The Soviet Union and the Struggle for Europe: 1939-1941*. Moscow: Veche, 605 p.
- Meltyukhov M. I. (2001). *Soviet-Polish wars. Military-political confrontation 1918-1939*. M.: Veche. 464 p.
- Orlov A. S. (2003). *Stalin on the eve of war*. M.: Exmo Publishing House. 416 s.
- Liberation campaign of the Red Army in Poland. URL: http://tankfront.ru/-polska/in-action/pohod_v_polshu_1939.html [access date: 13.10.2021]
- Patrylyak I. K., Borovyk M.A. (2010). *Ukraine during the Second World War: an attempt at a new conceptual perspective*. Nizhyn.: Publishing PE Lysenko M.M. 590 p.
- Russian State Military Archive (further – RSMA).
- Rubliov O. S. *Ukrainian Front 1939*. (2019). [Electronic resource] // Encyclopedia of the History of Ukraine: Ukraine - the Ukrainians. Book 2 / Editor: V.A. Smoliy (chairman) and others. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. K.: In the "Scientific Thought". 842 s. Access mode: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainskyj_front_1939.
- Rukkas A. (2010). *The fighting of Soviet Army in September 1939*. Ukraine in World War II: a view from the XXI century. Historical essays / NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. K.: Scientific Opinion, Book. 1. pp. 165-195.
- Rukkas A. (2011). *Polish-Soviet War 1939*. Encyclopedia of the History of Ukraine. Vol. 8. Kyiv.: Nauk. opinion. pp. 394-395.
- Semiryaha M.I. (1992). *Secrets of Stalin's diplomacy. 1939-1941*. M.: Higher school. 303 p.
- Serednytskyi Ya. A. (2016). *Pavlo Shandruk. September 1939 campaign*. Ternopil: Mandrivets. 192 p.

USSR-Germany. 1939-1941 (2009). Bulletin of the archive of the President of the Russian Federation. M. pp. 194-197.

Tippelskirch K. (1999). *History of the Second World War*. Moscow: AST. 796 p.

Fleischhauer I. (1990). *Pact. Hitler, Stalin and the initiative of German diplomacy 1938-1939*. Per. with him. Moscow: Progress. 480 p.

Shpakovskiy S., Saneev S. (2005). *"Liberation Campaign" of the Red Army. Armoured vehicles and tank forces of Poland. 1919-1939*. Tankmaster. No. 06. 48 p.

The Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation (further – CAMD RF)

Yakym S. S. (2001). *Western Ukraine in 1939: Liberation, Inclusion or Reunification*. Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". № 431: State and Army. pp. 69-76.

Rawski T., Stapor Z., Zamojski J. (1966). *The liberation war of the Polish nation in 1939-1945*. Warsaw. 884 p.

Polish Army in the Second World War. Defensive War of Poland 1939 (1979). Warsaw: Publishing House of the Ministry of National Defense. 949 pp

Central Military Archives (CMA), collection of Russian files, reference number arch. 807, sheet 16.

Kryvyziuk L.

EMPLOYMENT OF THE ARMORED TANK TROOPS BY THE RED ARMY AT THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR: 1939

Annotation. The author proceeds with the theme on employment of the tank forces throughout World War II. A military-historical analysis of employment of the armoured forces as a component of the Ukrainian Front of the People's Red Army during the military campaign against Poland in September-October 1939 has been carried out. The drawbacks in the evolution of the armoured forces and significant shortcomings in the manual on the training of specialists for the tank forces were identified as well as conclusions have been drawn. *Research Objective.* To investigate the employment of the tank corps by the command of the Ukrainian Front of the Red Army, separate tank brigades and tank units of direct infantry and cavalry combat support in frames of the military campaign against Poland. *The scientific novelty* of the obtained results consists in a comprehensive analysis of the course of actions related to establishment, equipping, augmentation of the front asset with the armoured forces subsequently their intensive employment while the offensive operation against Poland. *Conclusions.* As a result of the Red Army offensive conducted in the absence of actual resistance from the enemy, the military-political leadership underestimated the combat experience, without having amended the existing drawbacks concerning troops leading issues, they made a number of other crucial errors. To be specific, disbanding the command of tank corps, reducing the rear of tank brigades, eliminating the rifle and machine gun brigades along with the relative battalions as assets of the tank units were proposed. Appropriate outcomes, at least partly, were drawn only after the failure of Finnish campaign throughout 1939-1940.

The fundamental drawback in the development of armoured forces in the 1930s was the inconsistency of the quantitative growth of the tank personnel with the quality of command, supply and maintenance systems. The combat power of tanks lagged behind the requirements of the time. The shortcomings of combat training led to the multitude damage of tanks.

Keywords: Ukrainian front, army group, tank corps, brigade.

УДК 94 (477): 355.01

ПРОКІП А. В.

<https://orcid.org/0000-0002-7941-9909>

МИХАЛЬСЬКИЙ Ю. В.

<https://orcid.org/0000-0002-1504-2604>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.80-97>

ОДЕСЬКИЙ «ЛИСТОПАДОВИЙ ЧИН» ОТАМАНА ПЕТРА БУБЕЛИ

У статті розглянуті події, що відбувалися в Одесі у 1920 р., та висвітлена участь у них кадрового військового, отамана Галицької Армії (ГА) Петра Бубели. Методологічною основою дослідження став комплексний підхід до аналізу військової діяльності П. Бубели, яка розпочалася ще у період Першої світової війни й виявилася в успішній організації Листопадового Чину 1918 р. у Львові. У дослідженні на основі джерельного матеріалу розкривається участь П. Бубели у переговорах з денікінцями наприкінці 1919 р. Виходячи з його успішного досвіду організації Листопадового Чину у Львові, командування (Начальна Команда) Галицької Армії (ГА) довірило йому провести подібну операцію в Одесі на початку 1920 р. Брак часу, незначна кількість галицьких військових сил в Одесі, швидкий більшовицький наступ не дозволили П. Бубелі реалізувати план командування ГА. Констатується, що дослідження військової діяльності П. Бубели, зокрема його участь в одеських подіях 1920 р., залишаються перспективними і потребують подальшого ґрунтовного вивчення.

Ключові слова: П. Бубела, Листопадовий Чин, Галицька Армія, більшовики, Одеса.

Постановка проблеми та її актуальність. Історія України періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. довгий час замовчувалась і має ще багато недостатньо вивчених тем, особливо тих, які стосуються об'єктивного висвітлення життя та діяльності окремих діячів даного періоду. Саме до таких постатей, на наш погляд, належить провідний військовий та державний діяч, отаман Петро Бубела.

Мета та завдання дослідження. Завданням дослідження є встановлення ролі П. Бубели у розробці плану листопадового повстання 1918 р., розгляд його діяльності у період після переходу Галицької Армії (ГА) за р. Збруч, участі у переговорах з денікінцями, участі в одеських подіях 1920 р., зокрема, з'ясування його

Прокіп Андрій Володимирович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського історичного музею, м. Львів.

Михальський Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії і філософії Львівського торговельно-економічного університету, м. Львів.

© Прокіп А.В., Михальський Ю.В., 2022

ролі у реалізації планів командування ГА щодо організації повстання за прикладом львівського «Листопадового Чину», взяття та утримання Одеси під контролем ГА.

Аналіз попередніх досліджень. Дана проблематика частково розкрита у працях, присвячених історії Першої світової війни, українській революції 1917 – 1921 рр., історії Листопадового Чину та ЗУНР, а саме у дослідженнях М. Литвина, К. Науменка, П. Франка, Л. Белінської, А. Лекаря, А. Лозинського, С. Олійника, Ю. Ковалю, В. Кучерука, В. Вітковського, М. Рябого В. Солдатенка, Б. Савчука та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Свій перший бойовий досвід П. Бубела здобував на полях битв Першої світової війни. Службу розпочинав у 30 (львівському) піхотному полку. (Белінська, 2020: 19). Особовий склад 30 піхотного полку генерала від інфантерії Франца Шедлера на 59% складався з українців. (Лозинський, 2016: 21). Брав участь у боях на східному (російському) фронті, потім воював на італійському фронті, був відзначений бойовими нагородами.

Восні перипетії Першої світової П. Бубела згадував так: «В 1914 році (листопад) під Перемишлем я був тяжко ранений і відісланий на лікування до Відня, де відновлено мої права на старшинство. В січні 1915 р. ще з не цілком здоровою ногою мене відправлено знов на фронт під Тарнів, де я був до кінця травня. Захворів і був відісланий до шпиталю, а після шпиталю до запасного полку, відкіля в лютому 1916 р. знов на фронт. В той час вибухла війна з Італією і наш полк як не зовсім надійний на російському фронті переведено на італійський. Не доїхавши до фронту я знов захворів важко і був відряджений до шпиталю, а відтак до запасного полку, а весною 1917 р. знов на фронт, де був в боях під час італійських офензив. Страждали ми тоді морально за тої маси людських жертв, що падали щоденно. В липні цього року я захворів кровавою дизентерією і язвою кишок. 1918 р. мене знов було відряджено на фронт. Не дивлячись на тяжку хворобу шлунка, мені не пощастило звільнитись від фронту і лікуватись... В 1918 р. після катастрофи над рікою П'явою де загинула (потонула) маса людей – почався відчувати певний відрух, тим більш, що всі ми тоді вже жили подіями в Росії і не раз заговорювали про те, як би це в нас зробити. Мені товариші радили їхати додому, щоб там нав'язати зв'язки відносно акції, так як це робили чехи» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 4).

По прибутті до Львова Українська Національна Рада 19 вересня 1918 р. призначила П. Бубелу керівником підпільного військового комітету і він одразу ж узявся за підготовку «акції, так як це робили чехи», тобто до повстання та перебрання від австрійців влади у місті та у Галичині загалом. Діяльну участь П. Бубели у роботі військового комітету підтверджував його знайомий – Мирон Коновалець (брат Євгена Коновальця), який у розмові з П. Бубелою дізнався, що той «співпрацює з Військовим Комітетом, і я мав враження, що він є його членом...» (Гуцуляк, 1993: 194). Разом з іншими учасниками військового комітету (зокрема Любомиром Огоновським та Дмитром Паліївим) П. Бубела розробив детальний план повстання, згідно з яким передбачалося захоплення військових складів, казарм та майна, телефону, телеграфу, пошти і водогону, залізничних станцій, електростанції, ратуші, намісництва та інших стратегічних об'єктів міста (Франко, 2004: 11). П. Бубела стверджував, що Українська Національна Рада поставила перед ним конкретне завдання взяти місто обов'язково 1 листопада, щоб випередити поляків, яке і було успішно реалізоване. «Техніку перевороту проводив я, командував січовий стрілець Вітовський», – констатував він. (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 4).

Учасник Листопадового Чину, член Української Національної Ради Лонгин Цегельський, критикуючи дещо перебільшену, на його думку, роль у листопадових подіях Дмитра Вітовського, у мемуарній праці «Від легенд до правди» наголосив, що Д. Вітовський, який прибув до Львова наприкінці жовтня, «не міг за кілька годин організувати переворот і що справжніми героями цього дня і чину є інші люди: Бубела, Огоновський, Паліїв і сотки інших – переважно старшин і підстаршин бувшої австрійської армії. Як свідок цих подій почуваю своїм обов'язком стати в обороні історичної правди і тих людей – героїв, заслуги яких чомусь приписуються іншим». (Цегельський, 1960: 22).

Після Листопадового Чину та утворення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) П. Бубела увійшов до складу уряду нової держави, займав посаду заступника державного секретаря військових справ (ДСВС), самовіддано працював над створенням боєздатної Галицької Армії (ГА) (рис. 1).

Цей період свого життя П. Бубела згадував так: «Сконструйований на поспіх уряд переїхав зі Львова до Станіславова і почалась

регулярна війна між Українцями і Поляками, яким допомагали всі, а нас назвали більшовиками, не допускали навіть транзиту медикаментів через Угорщину. Фронт під Львовом, маса полонених само демобілізованих громадян Німеччини, Австрії, яка вся через Галичину повертала з рос. фронту додому, приковувала мене до важкої роботи і часу на політику я не мав. Її проводив Вітовський. Я ж як його товариш (державного секретаря військових справ) віддавався чисто технічно-адміністративній і організаційній роботі» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 4).

Рис. 1. П. Бубела. 1919 р.(?).(Сімейний архів Л. Микетюк)

Після реорганізації владних структур Західної Облaсті (ЗО) Української Народної Республіки (УНР), проведеної у Заліщиках 9 червня 1919 р., встановлення «диктатури» Євгена Петрушевича, було припинено й існування військового міністерства – ДСВС (Галуцак М.:110). Відповідно, П. Бубела залишив посаду заступника державного секретаря: «Відрізані від постачальних джерел після 9-ти місячної боротьби ми почали відступ на Збруч. Уряд відстановлено – керування перейняв диктатор Петрушевич». (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 5).

Перейшовши 16-17 липня 1919 р. під натиском ворога р. Збруч, галицьке військо (більше 80 тис. вояків) втягнулося у бої з більшовиками на Великій Україні, провівши наступ на Проскурів. У серпні 1919 р. від більшовиків звільнено Жмеринку і Вінницю. Такий успіх ГА і Дієвої армії УНР дозволив розгорнути більш масштабні наступальні дії, але галицьке командування обстоювало наступ на Одесу, який давав зв'язок з Європою, а наддніпрянці (головний отаман УНР Симон Петлюра і частина його генералів) виступали за наступ на столицю (*Олійник, 2004: 9*). У результаті як компроміс прийнято рішення вести наступ у двох стратегічних напрямках – і на Київ, і на Одесу (*Коваль, 2011: 124*).

Після переходу ГА Збруча отаман П. Бубела перебував у селі Михайлівка, поблизу Кам'янця-Подільського. Тоді разом із військом Збруч переходили й маси цивільних біженців-галичан, які тікали від польських репресій, зокрема і родина отамана. За допомоги молодшого брата Володимира (хорунжого ГА) він зустрівся з рештою рідні, а саме з братом Семеном, сестрою Іванною Мушинською, швагром Дмитром Ціцялою, дружиною брата Володимира та кількома селянами з рідного села Лисиничі. У 1931 р. П. Бубела згадував: «Всі вони були біженці. Брати зараз дома після польської тюрми, а сестра померла, повернувшись додому, внаслідок переживань, за нею помер її син студент і наймолодша моя сестра Марійка теж таким чином. Всі ми заїхали до села Михайлівки біля Кам'янця-Подільського». (*ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 124*).

Наприкінці серпня 1919 р., отримавши наказ від диктатора ЗО УНР Є. Петрушевича, П. Бубела виїхав до Вінниці та поступив у розпорядження штабу – Начальної Команди Галицької Армії (НКГА). Коли прибув до Вінниці, дізнався про здобуття 30 серпня 1919 р. галицько-наддніпрянськими військами Києва (1 корпус ГА під командуванням полковника Осипа Микитки, 2 корпус ГА полковника Арнольда Вольфа, 3 корпус генерала Антіна Кравса, який здійснював загальне командування) і про своє призначення військовим комендантом столиці. Однак, як зазначив отаман: «Обняти цю посаду не прийшлося. Одного дня святковано здобуття Києва, а на другий день вже була вістка, що в Києві денікінці». (*ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 124*).

Ситуація стрімко змінювалася, з району Одеси на північ про- ривалася 14 більшовицька армія. Необхідно було терміново

налагоджувати контакти з російською Добровольчою армією генерала Антона Денікіна. На початку вересня 1919 р. Є. Петрушевич, прибувши у ставку НКГА – Вінницю, доручив П. Бубелі їхати до Києва на переговори з денікінським генералом Миколою Бредовим на чолі галицької делегації. Диктатор дав йому точну письмову інструкцію (проект договору) за власноручним підписом. Від Є. Петрушевича отаман отримав доручення укласти договір з денікінцями щодо спільних дій проти більшовиків.

В інформаційному збірнику «Денник Начальної Команди Української Галицької Армії», у повідомленні за 2 вересня 1919 р., вказувалося, що «З рамени Начальної Команди вислано сьогодні місію до Денікіна в складі отамана Бубели, сотника Паліва і сотника д-ра Бемка. Місія генерала Павленка, що їхала вчора до Києва, завершила назад, стрівши повертаючого з Києва генерала Кравса, який сказав, що генерал Бредов в розмові заявив йому, що місію генерала Павленка заарештує, бо він Петлюри не знає. Місія отамана Бубели мала поручення домагатися спільної обсади Києва, поділу добичі, віддачі находячихся ще розоружених стрільців, а це на платформі політичної безінтересовності та самостійного ділання галицької армії» (*Денник Начальної Команди Української Галицької Армії, 1974: 45*).

Командувач ГА генерал-четар Мирон Тарнавський у «Споминах» писав наступне: «Начальна Команда як така післала галицьку делегацію до денікінців (от. Бубела, сот. Палів, сот. Бемко) з наказом: вивести спільну залозу в Києві, поділ добичі та звільнення українських галицьких полонених, що все ще були в Добр. Армії. Заходи делегації були безуспішні: услів'я ген. Бредова були невиконаними». (*Тарнавський, 2008: 131*). Відпоручник Головного Отамана УНР С. Петлюри генерал Михайло Омелянович-Павленко, описуючи цю ж подію, згадував: «У той самий час комісія отам. Бубели одержала уповноваження ідентичні з нашими, але лише за підписом Нач. Команди Гал. Армії. Але результат її заходів був негативний, бо бредовцям ходило лише про визнання нами гасла Добр. армії «Єдина неділима Росія» (*Омелянович-Павленко М...2022*).

За твердженням П. Бубели, текст угоди з денікінцями містив такі пункти: «...: 1. Київ ділиться на дві зони – в одній денікінці, в другій галицькі частини, користування залізницею спільне. 2. Політичні питання передаються на вирішення Антанти.

3. Денікінці звільняють полонених і віддають забрану батарею» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 124-125).

До складу галицької делегації, окрім П. Бубели як голови, входили сотники Володимир Бемко та Дмитро Паліїв. Делегацію супроводжувала охорона і переодягнені агенти розвідувального відділу ГА на чолі з його керівником поручником Ковальським. Описуючи хід переговорів, П. Бубела згадував: «Всі три (я, п. Бемко, Паліїв) відчували всю неприйнятність цієї місії, не погоджувались з цим і вирішили відповідно держатись – з «гонором». З національного погляду ми були проти такої згоди. Настрій такий підкріпився ще тим, що нам прийшлося надто довго, чим в таких випадках належить, ждати прийому. Це виглядало на ігнорування. Нас прийняв генерал Бредов в присутності свого начштабу. Я виклав йому мету нашого приїзду, зачитав умови Петрушевича. Він почав свою відповідь з того, що «Київ – мати русских городов» і тому не може бути мови про передання хоча би частини міста. Він вийшов від так, здається до телеграфу, повернувся з пропозицією виїхати для перемов до штабу Денікіна. Від цього ми відмовились, подякували за запрошення на вечерю і від'їхали тим же своїм поїздом, до якого залізничники причіпили 3-4 вагони, не пригадую, якогось майна» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 125).

Повернувшись до Вінниці, П. Бубела склав Є. Петрушевичу детальний звіт про переговори у службовому порядку через НКГА. У повідомленні НКГА від 4 вересня 1919 р. читаємо: «О 10-ій годині сьогодні вернула з Києва місія отамана Бубели зі слідуючою заявою генерала Бредова: «Так як Вами (галицьким командуванням) не підпринято ніяких кроків для точного вияснення Вашого відношення до нас (армія добровольців), а далі, що в супереч першій заяві ген. Кравса, Ваша делегація сьогодні заявила, що Ви знаходитеся в оперативній залежності від Петлюри, то ми залишаємо за собою повну свободу діяння. Наші вимоги Вам такі: 1) Признання нашого лозунга «відбудовання єдиної, неділимої Росії». 2) Признання нами Петлюрівців нейтральними наступить в тій ситуації, коли вони приймуть перше домагання. Тоді вони є зобов'язані, або сейчас віддати зброю і розійтися додому, або пристати до нас, признавши наші лозунги, з котрих одним є також широка автономія для «України». 3) Наколи Петлюрівці не приймуть тих вимог, то вони будуть уважатися

таким-же противником як большевики». Заяву цю предложено Штабови Головного Отамана до дальшого рішення...» (*Денник Начальної Команди Української Галицької Армії, 1974: 47*).

По поверненні з переговорів та у зв'язку з від'їздом отамана Василя Оробка на фронт П. Бубела заступив його на посаді військового коменданта Вінниці.

А тим часом ситуація на фронті надалі погіршувалася, солдати хворіли та помирали від тифу, армія знаходилася на межі військової катастрофи. Знову постало питання про переговори щодо союзу з денікінцями. Отамана викликав до себе командувач ГА М. Тарнавський та запропонував йому очолити нову місію. Але, на цей раз брати участь у переговорах П. Бубела категорично відмовився, мотивуючи це так: «Мене знов викликав вже не сам Петрушевич, а генерал Тарнавський (командувач армії) і запропонував ще раз їхати до денікінців з такою же місією. Для мене було досить пониження першої, тому я заявив, що ніяк не поїду, а коли одержу наказа як старшина, то його не виконаю, а тому сердечно раджу цього не робити, бо це скандал. Він мені нічого не говорив, але я відчув, що в нього такі вказівки. Тарнавський все ж таки вислав делегацію під проводом отамана Лесняка. Як я відтак довідався делегація тим разом була прийнята хитріше – наперед її запросили на вечерю, напоїли, а відтак вже склали договір. Тарнавського і його нач. штабу Шаманека за цей договір поставлено під суд, звільнено з посад, а на їх місце призначено генералів Микитку і Ціріца. Тарнавського і Шаманека суд, до складу якого і я входив, звільнив (я був переконаний, що Тарнавський виконав лиш директиву диктатора)» (*ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 126*).

Після звільнення з посад Мирона Тарнавського та Альфреда Шаманека ГА очолив Осип Микитка, а штаб – Густав Ціріц. З новим керівництвом армії відносини у П. Бубели не склалися. «Генерала Микитку я особисто не знав, з Ціріцом був знайомий зі Станислава, він працював у військ. секретаріаті. Відносини між нами були напружені», – констатував він (*ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 139*).

Між тим, після угоди з денікінцями, С. Петлюра, розцінивши дії галичан як зраду, провів переговори з поляками, які перейшли Збруч і 16 листопада 1919 р. захопили Кам'янець-Подільський. Є. Петрушевич був змушений виїхати до Відня. У такій ситуації

П. Бубела неофіційно скликав збори офіцерів ГА, щоби з'ясувати їх настрої. (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 127). За організацію нелегальних зборів командування армії навіть планувало його заарештувати, бо, як він сам зазначав: «Ціріц і Микитка ці збори і моє зацікавлення судьбою Петрушевича тлумачили як бажання з мого боку стати диктатором на місце Петрушевича, хоч в мене таких думок ніколи не було. Я не бажав ще раз брати на себе яку небудь відповідальність» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 140).

Тим часом до Вінниці наближалась Червона Армія, розпочалася евакуація підрозділів ГА. У районі Вінниці діяли також повстанські загони отамана Якова Шепеля, які у ніч з 24 на 25 грудня 1919 р. без бою взяли місто. У зведенні НКГА повідомлялося, що «на гост. Савой, в якій поміщається штаб Шепеля повіває синьо-жовтий прапор, на балконі 1-го поверха направлені на вулицю дулами два скоростріли, по місті увихаються де-неде шепелівці з синьо-жовтою відзнакою на шапках та входять в розмову з нашими старшинами і стрільцями, намовляючи їх остати у Вінниці та пристати до «батька Шепеля»... галицьким частинам не роблять шепелівці ніякої пакости, відїздови військових транспортів не ставлять ніяких перешкод, до галичан не почувають ніякої ворожнечі, відносяться приязно; ні вони галичан, ні галичани їх не займають... Населення Вінниці майже зі сльозами на очах прощає відїзджаючі і відходячі галицькі частини, які своїм тактовним поведінням та толеранцією що до політичних переконань мешканців зєднали собі у них велику симпатію. Мешканці жили спокійно під охороною галицьких частин, тепер з їх відходом глядять з тривогою на надходячі непевні часи. Багато заможніших мешканців опустило вже заздалегідь Винницю та удалося залізницею до Одеси». (Денник Начальної Команди Української Галицької Армії, 1974: 151). 4 січня 1920 р. Вінницю захопили більшовики.

З огляду на зміни у становищі армії, 29 грудня 1919 р. ГА отримала директиви від денікінців про передислокацію у район між Бірзулою та Одесою. Командування ГА давно усвідомлювало значення Одеси, як важливого стратегічного пункту, розумів його і професійний військовий П. Бубела, пояснюючи це так: «Обсадження Одеси було предметом розмов ще в Станиславові весною 1919 р. Одесу вважав я важливим пунктом як з політичного, так і особливо з військового боку. Географічне розташування її вигідне.

Зв'язок безпосередній морем з закордоном та іншими портами України, зв'язок з закордоном через Дністро, залізничний зв'язок у всіх напрямках. Пригідне для висадки військ узбережжя. Крім цього наявність промисловости, роботу якої легко можна спрямувати для потреб військових».*(ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 164).*

Тому, як зазначав отаман, у НКГА виникла думка зайняти Одесу, створити там свою базу, очікуючи на директиви від Є. Петрушевича і приїзд інтернованих в Італії галичан. На залізничній станції Веселий Кут до нього прибув начальник розвідки Ковальський з наказом НКГА «негайно виїхати до Одеси, захопити владу. Там в Одесі давно сидять старшини, які вже все підготували, а мені прийдеться тільки закінчити. Він їде туди зі мною» *(ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 129).*

У безпосереднє розпорядження П. Бубелі передавалася «булавна сотня» І корпусу ГА. До її складу входили 100 стрільців, 2-3 четарі, поручники Тиміш Васишин, Іван Лесюк, Степан Ліщинський, сотники Михайло Колтунюк, Осип Левицький, Олекса Шилкевич. Разом з П. Бубелою до Одеси виїжджала також і його вагітна дружина Мальвіна Туртeltaуб *(ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 142).*

Потрапивши до Одеси, П. Бубела побачив, що одеська ситуація станом на 1 лютого 1920 р. значно відрізняється від львівської ситуації станом на 1 листопада 1918 р., і що повторити «листопадовий чин» в Одесі навряд чи вдасться. З цього приводу отаман констатував: «Прибувши на місце, я зразу зрозумів, що це не листопад 1918 р. і не Львів. Влади фактично вже немає, в Одесі повне безголов'я, військо денікінське на вулицях п'яне, стрілянина не відомо чому, населення очікує приходу червоних військ, все спішно евакуюється. Щоб взяти владу в свої руки, треба опертись хоч на один добре здисциплінований корпус (так телеграфував до Начальної Команди) крім сотні, що прибула зі мною під команду Васишина, збірної станиці (напівінвалідів), команди виздоровців та здається шпиталю, ніяких реальних сил для виконання покладеного на мене доручення – не було» *(ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 129).* Окрім галичан, як він вважав, «можна буде організувати деяку кількість загонів з тих незадоволених елементів укр. та інших національностей, що знаходились у місті, ... елементів села й особливо німецьких колоністів – чи то для самостійної акції, чи то для підтримки тих сил, що будуть наступати зовні» *(ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 164).*

В Одесі П. Бубела провів нараду зі старшинами, на якій були присутні отаман В. Оробко, тоді виконуючий обов'язки зв'язкового офіцера з денікінським штабом генерала Миколи Шиллінга, сотник В. Бемко та інші офіцери. На нараді планувалось зв'язатися з повстанськими загонами отамана Іллі Струка, однак П. Бубела відкинув цю ідею та зауважив, що «Начальна Команда очевидно не знала ситуації на фронті, інакше вона такого наказу мені не давала б, бо це є виступ проти Червоної Армії, з якою Галармія провадить переговори» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 130).

Після виходу з міста денікінців на стінах будинків та в одеських газетах з'явилася відозва до мешканців Одеси, в якій йшлося про те, що влада у місті переходить до УНР, а комендантом Одеси призначається В. Оробко. У повідомленні НКГА від 1 лютого 1920 р. говорилося: «З Відня доносять, що Українці переняли від Денікіна Одесу. Містом управляє Комітет, зложений з Українців і російських Жидів. Панує цілковитий порядок» (Денник Начальної Команди Української Галицької Армії, 1974: 188).

У ході наступальної операції більшовицьких військ південно-західного фронту 8 лютого 1920 р. Одеса опинилася у руках більшовиків. Галичани змушені були укласти 12 лютого 1920 р. з червоними угоду, згідно з якою ГА реорганізувалася у т. зв. «Червону Українську Галицьку Армію» (ЧУГА).

Залишаючись в Одесі, отаман П. Бубела ці події коментував наступним чином: «Договір з Червоною Армією був підписаний, змісту і приблизно подати не можу. Ціріца, Микитку заарештовано, вивезено до Москви, команду обійняв т. Порайко – при ревкомі на чолі з Музичкою. В Одесі командував Оробко. Не знаю зараз хто, на мою просьбу привіз мені продовження відпустки від Начальної Команди «ЧУГА» за підписом Порайка. Жив відокремлено, до нічого не втручався» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 130).

У березні 1920 р. особовий склад ЧУГА налічував бл. 15 тис. вояків та 1,5 тис. старшин, з яких 1,2% було хворих і 1,6% одужуючих (виздоровців). Більшовики здійснювали стрімку більшовизацію ЧУГА, змінюючи національну символіку на комуністичну, вводячи комісарські посади у військових частинах та ін. (Лекар, 2012: 72, 73). Уже на початку березня хиткий союз галичан з більшовиками почав руйнуватися. У районі Бершади з'явилася група генерала М. Омеляновича-Павленка, успішно діяли проти

червоних повстанські загони Голуба, Волинця, Зеленого. Їх представники вели активну протибільшовицьку агітацію (*Литвин, 1991: 161*).

Негативне враження на галичан справили події, що сталися на початку березня в Одесі під час шевченківських святкувань. У 1922 р. П. Бубела згадував їх так: «В 1922 р. я і Слабченко М. Є. говорили про свято Шевченка, що було організовано в березні 1920 р. Тоді населення і галицькі частини влаштували демонстрацію під українськими прапорами. Це мало що не привело до стички між червоними і галицькими частинами. Тут Слабченко сказав, чи знаєте ви, що в цей момент в Одесі був Мазепа (голова міністрів). Розуміється, був він не задля свята, а для налагодження підривної роботи» (*ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 196*).

Обурення серед галичан викликало і підступне вбивство у березні 1920 р. популярного командира Ярослава Воевідки (*Кучерук, 2010: 78*). Наприкінці березня 1920 р. кавалерійський полк ЧУГА під командуванням отамана Б. Шепаровича у повному складі перейшов до повстанської групи генерала М. Омеляновича-Павленка. У відповідь більшовики провели арешти галичан в Одесі. На початку квітня 1920 р. прийшли і за отаманом П. Бубелою. Його заарештували на наступний день після народження сина Євгена: «З початком квітня, через день після народження мого сина, мене заарештовано, а разом з тим всіх галичан в Одесі. Пригадую, що був арештований Оробко, Цьокан та ще декілька старшин. На допиті я розповів хто я і що я, на запит чому я розташував частини на станції я відповів, що я нічим не командував, тому не в силах був цього зробити, на мою думку вони знайшлись там тому, що відворот йшов вздовж лінії Жмеринка – Одеса. Більше мене нігде не допитувано. В тюрмі вже довідався, що на ст. Затишне було повстання, моменту, якого я й досі не розумію, хоч відтак Василичин про це в 1924 чи 1925 р. оповідав. Просиділи ми приблизно 6 тижнів, після чого приїхав до Одеси відпоручник ЧУГА поручник Галицький (за словами Топущака зараз діяльний комуніст на Буковині) і звільнив нас, а через два дні дав наказ виїхати до Києва до Ревтрибу» (*ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 144 – 145*).

У 1931 р. у показах після арешту органами Державного Політичного Управління (ДПУ) П. Бубела згадав цікавий епізод з 1920 р., який, можливо, і став основою легенди про нібито загибель

отамана в Одесі 1920 р. Зі слів П. Бубели, події тоді розгорталися наступним чином: «На ст. Одеса-вантажна нас завагоновано і ми чекали від'їзду. Я забрав зі собою дружину з немовлям. Знаю, що у вагоні, де я був ніхто зброї не мав. Над ранком нас оточено, відкрито огонь і забрано назад до тюрми. Дружину з дитиною швидко допомога відвезла до гал. шпиталю. Перед вечером прийшов до мене на станцію Цьокан і налягав, щоб я не їхав, а втік, бо буде погано. Я залишився, втік дехто з вагону, між ними і Паліїв, більше я вже його не зустрічав і зв'язку з ним жодного не мав. Приятелювали ми ще зі Львова, де він зі мною підготовляв в 1918 р. переворот» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 145).

Епізод розстрілу вагонів з полоненими галичанами, у яких, до того ж, були жінки і діти (зокрема, дружина і син П. Бубели), наглядно демонструє цинізм і підступність червоних бандитів. Після розстрілу вагону, який вдалося пережити П. Бубелі та його сім'ї, він знову опинився у в'язниці, де провів ще 6 тижнів, очікуючи на етапування до Харкова через Миколаїв: «Частину дороги до Миколаєва прийшлося йти пішки. Дехто зі стрільців та старшин при тій нагоді підчас ночівок скрився при допомозі німецьких колоністів, радили і мені, я відмовився і приїхав до Харкова разом зі всіми. Там нас влаштовано в одній стрілецькій касарні. Я захворів на висипний тиф, довго лежав без допомоги на піску і коли вже наступала криза мене відвезено до шпиталю, відкіля знова повернено до цієї казарми» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 146).

У Харкові за сприяння Володимира Макарушки через «Галбюро», П. Бубела влаштувався на посаду секретаря комунального відділу. Зустрічався з багатьма галичанами, які тоді перебували у Харкові: «З моїх знайомих крім Макарушки були Загайкевич, Чайківський, Левіцький, один почтовець з Буковини, один вчитель з Галичини, сотник Юркевич, хорунжий Гуцало та ще дехто, я вже не пригадую. Зустрів випадково Яворського Матвія і Тараса Франко. Не мав з ніким жодної розмови про пляни акцій на майбутнє, здається і сам про це не думав. Плян мій був один – найти дружину і втікти, довідатись, що сталося з ріднею в Михайлівці... При кінці серпня 1920 р. до Харкова на з'їзд прибули делегати одеського губкомунвідділу. Я розповів їм, що залишились в Одесі моя дружина з немовлятем, без знайомств, коштів і знання мови – прошу їх взяти листа. Вони заявили, що коли я хочу візьмуть і мене, бо їм українець потрібний як перекладач. Я взяв клопотання

перед начальством, одержав дозвіл, прибув до Одеси і до лютого 1922 р. працював в одеському губкомунвідділі – інформ-інстр. відділі як інструктор і перекладач. Звільнено мене за скорочення штатів. Дружину найшов, а за кордон не зміг пробратись. Залишився в Одесі» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 132, 133). Таким чином, знову опинившись в Одесі, П. Бубела прожив у цьому місті понад 10 років, до арешту органами ДПУ 1931 р.

Висновки. Отже, на підставі архівних матеріалів, опублікованих документів, мемуарної літератури, сучасних досліджень можна констатувати, що П. Бубела відіграв важливу, і далеко не останню, роль у листопадових подіях 1918 р. у Львові, адже саме він, за дорученням Української Національної Ради, керував розробкою оперативного плану повстання та брав діяльну участь у його реалізації, а потім у створенні та розбудові ЗУНР.

Проявив себе і в складних військових перипетіях після переходу галицького війська за р. Збруч. Брав участь у важливих для ГА переговорах з денікінцями, а далі взявся за реалізацію плану НКГА зі здобуття Одеси. Через низку причин виконати наказ НКГА та повторити львівський «листопадовий чин» в Одесі не вдалося. П. Бубела потрапив до рук більшовиків, мало не загинувши під час розстрілу ними залізничного вагону з полоненими, перебував у тюрмах Одеси та Харкова. Повернувшись із Харкова, мешкав в Одесі до 1931 р. Сталінська «трійка» 5 березня 1932 р. засудила його до трьох років таборів (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 215).

У 2005 р. у рідному селі П. Бубели – Лисиничах, урочисто відкрито пам'ятник герою, на якому вказані дати життя – 1889–1920, а на таблиці пам'ятника уміщений такий напис: «Петро Бубела. 1889– 1920 рр. Організатор і керівник листопадового чину 1918 р., отаман УГА, член Військового Комітету, заступник державного секретаря військових справ ЗУНР. Розстріляний більшовиками в Одесі. Встановлено 2005 р.».

На основі вивчених архівних джерел (слідчої справи № 6781/20339 1931 р.), можна стверджувати, що анотація на пам'ятнику тільки частково відповідає дійсності, адже 1920 р. життя П. Бубели не припинилося. Встановлено, що після 1920 р. він прожив в Одесі ще понад 10 років. Ця ж помилка у датуванні повторюється і в деяких виданнях, наприклад, у науковому коментарі до праці І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва

«Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)», де зазначено наступне: «Бубела Петро (1889–1920), військовий дяч, член Військового комітету у Львові, активний учасник Листопадового чину (1918), отаман УГА, заступник державного секретаря військових справ ЗУНР, член делегації для переговорів з Денікіним, розстріляний більшовиками в Одесі». (*Крип'якевич, Гнатевич, Стефанів: 599*). Необхідно зазначити, що і сам П. Бубела сприяв поширенню легенди про свою загибель в Одесі у 1920 р. (можливо, з конспіративних міркувань): «Моє минуле змушувало жити осторожно і я, правда не скривався, не таїв цього минулого, алеж і не шукав зв'язку з людьми, а вони мене уникали», – наголошував він (*ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 148*). У 1926 р. в розмові зі своїм колишнім товаришем по військовій службі та ад'ютантом, а на той час уже відомим оперним співаком Михайлом Голинським, який під час гастролей в Одесі відвідав П. Бубелу, останній просив його «... на випадок, якщо у Львові будуть питати про мене, сказати, що він мене не бачив зовсім. Я не бажав, щоби там навколо мого імені провадилися балачки. Відтак Голинського заангажовано до Харкова. Туди до нього їздив Білоскурський, нарікав на холодний прийом; крім привітань жодних доручень мені не передавав. Від сестри моєї я отримав лист, де вона повідомляла, що Голинський обіцяв взяти для мене одяг, але слова не стримав». (*ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 32*).

Про те, що П. Бубела не розстріляний більшовиками, а живий та мешкає в Одесі, знали і його родичі з Лисинич. Про це довідуємося з тих же матеріалів слідчої справи 1931 р. На допитах він зазначав наступне: «... у мене в Галичині знаходяться: брати – Семен, Дмитро і Володимир – хлібороби, сестра Павліна Ціцяла (замужем). Донька померлої сестри – Марійка, замужем за студентом-агрономом Миколою Драганом. З вищенаведеними свояками я проваджу листування – правда доволі рідко, обмежуючись майже виключно сімейними справами. За останній час я не писав, боячись їм в час карної польської експедиції пошкодити. Найстарший брат – Семен і наймолодший Володимир майже до мене не пишуть. Від часу до часу посилає листи сестра і Микола Драган (чоловік доньки моєї померлої сестри). Він женився в минулому році і з цього часу я почав діставати більше листів, фотографії, між іншим основаної мною ще в 1910 році хорової капелі. Я часто дивуюсь, чому ніхто із

знайомих, а маються їх там не мало, мені не пише. Правда, я теж нікому, крім рідні не пишу» (ДАОО, ф. 8065, оп. 2, спр. 7792: 9).

Біографія славного отамана містить ще багато «білих плям» та нез'ясованих моментів. Тому дана тема, на нашу думку, є перспективною і потребує подальших досліджень, зокрема, такого вивчення потребує понад десятирічний одеський період життя та діяльності П. Бубели, який розпочався у 1920 р. із його спроби організувати й повторити в Одесі львівський «листопадовий чин» 1918 р.

Використані посилання

Белінська Л. С.(2020), Українці Східної Галичини у військовому дискурсі: погляд через століття (Іван Теодор Рудницький), *Військово-науковий вісник*, вип. 34, Львів, 257 с.

Галушак М. (2019), Військово-політична думка ЗУНР/ЗОУНР (листопад 1918 – липень 1919 р.), Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01: історія України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут народознавства НАН України, Львів, 230 с.

Гуцуляк М. (1993), Перший листопад 1918 року на західних землях України, Київ, 408 с.

Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 8065, оп. 2, спр. 7792.

Денник Начальної Команди Української Галицької Армії (1974), Нью-Йорк, 325 с.

Коваль Ю. М. (2011), Проблеми матеріально-технічного забезпечення Галицької Армії на Наддніпрянщині (1919 р.), *Вісник Національного університету Львівська політехніка*, №693, С. 123-128.

Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. (1992), Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.), Львів, 712 с.

Кучерук В. (2010), Українська Галицька Армія. Довідник, Львів, 440 с.

Лекар А. М. (2012), Українська Галицька Армія в Балтському повіті в грудні 1919 – квітні 1920 рр. *Чорноморський літопис*, Миколаїв, № 6. С. 70-75.

Литвин М.Р., Науменко К.Є.(1991), Історія галицького стрілецтва, Львів, 200 с.

Лозинський А. (2016), Українці на службі в австро-угорській армії, *Всеукр. наук. журн. Мандрівець*, Тернопіль, № 2 (122). С. 20–24.

Олійник С. В. (2004), Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.), автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський, 18 с.

Омелянович-Павленко М., Спогади командарма (1917–1920), Доступно: http://royallib.com/book/omelyanovich_pavlenko_mihail/komandarma_1917_1920.htm.

Тарнавський М. (2008), Спогади, Львів, 168 с.

Франко П. (2004), Сподвижник Листопадового Чину. До 115-річчя від дня народження Петра Бубели, *За вільну Україну*, Львів, Ч. 90, с. 11.

Цегельський Л. (1960), Від легенд до правди, Нью-Йорк – Філадельфія, 313 с.

References

Belinska L.S. (2020), Ukrainians of Eastern Galicia in military discourse: a look through the centuries (Ivan Teodor Rudnytsky), *Military-Scientific Bulletin*, vol. 34, Lviv, 257 p.

Galushchak M. (2019), Military-political thought of ZUNR / ZOUNR (November 1918 - July 1919), The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of historical sciences on a specialty 07.00.01: history of Ukraine; Institute of Ukrainian Studies. I. Krypyakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, 230 p.

Gutsulyak M. (1993), First November, 1918 in the western lands of Ukraine, Kyiv, 408 p.

Diary of the Supreme Command of the Ukrainian Galician Army (1974), New York, 325 p.

Koval Yu. M. (2011), Problems of material and technical support of the Galician Army in the Dnipro region Ukraine (1919), *Bulletin of the National University Lviv Polytechnic*, №693, p. 123-128.

Krypyakevych I., Hnatevych B., Stefaniv Z. (1992), History of the Ukrainian army (from princely times to the 1920s), Lviv, p. 712.

Kucheruk V. (2010), Ukrainian Galician Army. Handbook, Lviv, 440 p.

Lekar A. M. (2012), Ukrainian Galician Army in the Balta County in December 1919 - April 1920, *Black Sea Chronicle*, Mykolaiv, № 6. P. 70-75.

Lozynsky A. (2016), Ukrainians serving in the Austro-Hungarian army, *All-Ukrainian science magazine Mandrivets*, Ternopil, № 2 (122). Pp. 20-24.

Oliynyk S. V. (2004), Galician army and liberation struggles on the territory of the Right Bank of Ukraine (July 1919-May 1920), author's ref. dis. for science. stup. cand. histories. Science. Specialty 07.00.01 - History of Ukraine. Kamyanets-Podilsky, 18 p.

Omelyanovych-Pavlenko M., Memoirs of a Commander (1917–1920), URL: http://royallib.com/book/omelyanovichpavlenko_mihail/spogadi_komandarma_-1917_1920.htm.

State Archives of Odesa region (SAOR), f. 8065, op. 2, file no. 7792.

Tarnavsky M. (2008), Memoirs, Lviv, 168 p.

Tsegelsky L. (1960), From Legends to Truth, New York - Philadelphia, 313 p.

Franco P. (2004), Companion of the November Order. To the 115th anniversary of the birth of Petro Bubela, *For a Free Ukraine*, Lviv, Part 90, p.

Prokip A., Myhalskyj Yu.

ODESA «NOVEMBER ACT» PETRO BUBELA'S

The article considers the events that took place in Odesa in 1920 and highlights the participation of military personnel, Otaman of the Galician Army (GA) Petro Bubela. The methodological basis of the study was a comprehensive approach to the analysis of military activity of P. Bubela, which began during the First World War and manifested itself in the successful organization of the November Act of 1918 in Lviv, participation in the development of military structures of the Western Ukrainian People's Republic

(WUNR). Deputy Secretary of State for Military Affairs. With the transition of the GA to Greater Ukraine, P. Bubela held the positions of military commandant of Kyiv and Vinnytsia. The study reveals P. Bubela's participation in negotiations with the Denikinites in late 1919 on the basis of source material. Based on his successful experience of organizing the November Act in Lviv, the command (Supreme Command) of the Galician Army (GA) entrusted him to conduct a similar operation in Odesa in the early 1920 - to take control GA city, taking advantage evacuation the army of A. Denikin to the Crimea and arrival of the Galician corps from Italy. Lack of time, a small number of Galician military forces in Odesa, the rapid Bolshevik offensive, did not allow P. Bubela to fully implement the command plan. On the basis of archival documents, the myth of the death of the ataman at the hands of the Bolsheviks in Odesa in April 1920 is refuted. During the shooting of red railway cars with captured Galicians in Odesa, he managed to survive. After being in the Odesa prison, he was transferred to Kharkiv. At the end of 1920 he returned to Odesa, where he lived until the next arrest in 1931. It is stated that the study of military activities of P. Bubela, in particular his participation in the events of Odesa in 1920 remain promising and require further thorough study.

Keywords: P. Bubela, November Act, Galician Army, Bolsheviks, Odesa.

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ УКРАЇНА – НАТО В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА

У статті проаналізовано історичний аспект становлення законодавства України у сфері міжнародного військового співробітництва, імplementацію міжнародних договорів різного рівня в національному законодавстві України. Головний акцент зроблено на реалізації міжнародного військового співробітництва України з іноземними державами і міжнародними організаціями в умовах ведення гібридної війни Російської Федерації проти України. Співробітництво України з Альянсом ґрунтується на змістовній правовій базі, закладеній наприкінці ХХ століття. В умовах агресії Російської Федерації українською владою у військово-політичній сфері здійснено серію практичних заходів, які сприяли ефективній протидії російській агресії. Серед них: відмова від позаблокового статусу, закріплення євроатлантичного вектору розвитку держави в Конституції України, ухвалення нової Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини, інших законодавчих та нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про національну безпеку». Таким чином сформовано стратегічний фундамент для реформ та суттєвого зближення України з НАТО.

Ключові слова: НАТО, Україна, міжнародне співробітництво.

Постановка проблеми та її актуальність. Співпраця з НАТО, найбільш значимою міжнародною військово-політичною організацією, є одним із найважливіших компонентів зовнішньополітичної діяльності України на сучасному етапі, котрий дає реальну ефективну можливість висвітлення та вирішення безпекових загроз України на міжнародній арені. Стратегічною метою України залишається збереження територіальної цілісності та гарантування національної безпеки через приєднання до Євроатлантичного військово-політичного блоку. Реалізації цих прагнень, безумовно, сприяє ряд законодавчих ініціатив української влади, прийнятих упродовж декількох останніх років: відмова від статусу позаблокової держави, закріплення на рівні Основного Закону України євроатлантичного вектору розвитку держави.

Історія співробітництва України та НАТО налічує більше двох десятків років, протягом яких трансформувалися основні цілі як

Проховник Павло Миколайович, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Проховник П. М., 2022

України, так і НАТО. Впродовж усього процесу вдосконалювалася та нарощувалася двостороння нормативно-правова база партнерських відносин України та НАТО, яка потребує системного та комплексного дослідження в перспективі реалізації можливостей, які це співробітництво надає.

Аналіз досліджень та публікацій. Проблематика особливостей формування та специфіки правової бази розвитку діалогу НАТО та України є об'єктом уваги більшості дослідників, які аналізують різні аспекти міжнародного співробітництва України. Серед них слід виокремити науковий доробок вітчизняних науковців Павлюка М. (*Павлюк, 2008: 41*) та Ліпкевича С. (*Ліпкевич С. Правові аспекти співробітництва України з НАТО, 2021*), які проаналізували становлення та розвиток нормативно-правових механізмів співпраці України та НАТО, вітчизняне законодавство України, що чітко окреслює правові межі співробітництва нашої країни з Альянсом. Питанням передумов становлення співпраці, формуванню нормативно-правової бази співробітництва України та НАТО присвячена стаття Велігодського Д. та Мальцевої Є. (*Велігодський Д., Мальцева Є. Особливості нормативно-правового регулювання співробітництва України з НАТО у 1991–2004 роках, 2021*).

Мета статті. В даній статті проаналізовано історичний аспект становлення законодавчої бази України у сфері міжнародного військового співробітництва з НАТО, імплементацію міжнародних договорів різного рівня в національному законодавстві України.

Вклад основного матеріалу. Правове підґрунтя співробітництва України та НАТО закладалося наприкінці ХХ століття, фактично, зразу після відновлення незалежності держави. З погляду юриспруденції співпраця України і НАТО розпочата 8 лютого 1994 року, коли Україна підписала рамковий документ програми НАТО «Партнерство заради миру». Незабаром, 9 липня 1997 р. під час Мадридського саміту НАТО очільники країн-членів НАТО та Президент України Кучма підписали «Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО» (*Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО, 2021*).

Рамковий документ програми НАТО «Партнерство заради миру» (1994 рік) та «Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО» (1997 рік) надали можливість Україні досягнути якісно нового рівня співпраці з Північноатлантичним

альянсом, що трансформувалося у конкретні дії. Так, упродовж 1994 – 1999 років проведено понад 600 заходів у рамках програми «Партнерство заради миру», до яких залучалися близько 5000 українських представників. На різноманітних курсах НАТО пройшли підготовку понад 800 представників України, а в миротворчих операціях під егідою НАТО (IFOR, SFOR, KFOR) взяли участь понад 6000 українських військових (*Поляков Л. Співпраця Україна – НАТО..., 2021*).

На Вашингтонському саміті НАТО (1999 року) прийнято ряд надзвичайно важливих документів, особливе місце серед яких мають: ПДЧ в НАТО, Декларація глав держав та урядів саміту Комісії Україна – НАТО, Програма військового розвитку Альянсу, Вашингтонська декларація ПАР та нова Стратегічна концепція НАТО. Щодо українського питання зазначено, що «Україна посідає особливе місце в євроатлантичному середовищі безпеки і є важливим і цінним партнером у сприянні стабільності і спільним демократичним цінностям» (*Взаємовідносини України з НАТО, 2021*).

Суттєвих змін зазнали двосторонні відносини України та НАТО в роки президентства Януковича. Явно проросійський вектор у зовнішній політиці тогочасної української влади практично нівелював багаторічну роботу зі зближення Альянсу та України. В цей період нереалізованими залишилися чимало законодавчих ініціатив, покликаних на гармонізацію двосторонніх відносин. Зокрема це: Укази Президента України «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році» від 10.12.2010 року (*Про виклики та загрози національній безпеці України..., 2021*) та «Про заходи щодо підвищення ефективності діяльності оборонно-промислового комплексу України» від 28.12.2010 р. (*Про заходи щодо підвищення ефективності діяльності, 2021*).

Незважаючи на зовнішньополітичну діяльність тогочасного Києва, представники НАТО об'єктивно оцінювали практичний внесок України в операції з підтримання миру та безпеки під егідою Альянсу. Надходили постійні меседжі про готовність НАТО й надалі співпрацювати з питань підтримки та сприяння у реформуванні та розбудові Української держави, що залишалося однією з умов стабільності та безпеки в Європі (*Етапи розвитку Комісії Україна– НАТО, 2021*).

Відзначу, що у 2012 році згідно з Імплементативною угодою між Кабінетом Міністрів України та НАТО з матеріально-технічного

забезпечення та обслуговування (NAMSO) відбулося підписання тристоронніх договорів на утилізацію надлишкових боєприпасів та озброєння. Виконання цих заходів проводилося впродовж 2012–2013 років (*Міжнародне співробітництво 2013: 49*).

Одним із форматів співробітництва з НАТО стала Індивідуальна програма партнерства між Україною і НАТО. В рамках цієї програми було розпочато інтенсивну фазу реалізації проекту удосконалення системи військової освіти (DEEP) (*Партнерство з НАТО 2014: 56*).

Характеризуючи сучасні відносини Україна – НАТО крізь призму нормативно-правової бази, зауважимо, що військова співпраця з Альянсом регламентується і здійснюється відповідно до вимог Річних національних програм співробітництва Україна – НАТО, дворічних Робочих планів Військового комітету Україна – НАТО та його щорічних Імплементацийних програм, а також Індивідуальної програми партнерства між Україною і НАТО (з кінця 2011 р. – «Меню партнерства») у рамках Програми «Партнерство заради миру» та інших ініціатив Альянсу (*Співробітництво у сфері реформування сектору безпеки, 2021*). Не менш важливе значення мають Державні програми, які стосуються впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєння.

Після початку російсько-української війни, відповідно до ст. 15 Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО (1997 р.),² березня 2014 р. відбулося екстрене засідання Комісії Україна – НАТО (штаб-квартира НАТО, м. Брюссель) (*В Брюсселі відбулося екстрене засідання Комісії Україна – НАТО, 2021*). Представники держав-членів Альянсу висловили одностайну підтримку незалежності, державного суверенітету України; надали високу оцінку зваженим діям української влади в кризовій ситуації; засудили дії РФ на території нашої держави, визнали їх порушенням норм міжнародного права (*Етапи розвитку Комісії Україна – НАТО, 2021*). Тоді ж, керівництвом держави прийняте рішення про повне припинення військово-технічної співпраці з Росією як країною-агресором, а також відмовилася від позаблокового статусу і законодавчо визначила намір вступити до ЄС і НАТО (*Військова євроінтеграція: як Україна виконує свої безпекові зобов'язання за угодою з ЄС, 2021*).

У рамках Саміту НАТО в Уельсі 4 вересня 2014 р., за участю Президента України П. Порошенка відбулося засідання Комісії

Україна – НАТО (*На саміті НАТО Москву критикують за дестабілізацію ситуації в Україні, 2021*). Під час заходу надано оцінку ролі України в підтриманні Євroatлантичної безпеки, визначено модальності подальшої взаємодії Україна – НАТО (*Україна і НАТО: саміт слабких надій і обмежених можливостей, 2021*). За результатами роботи Комісії ухвалена Спільна заява Комісії Україна – НАТО на рівні глав держав та урядів, в якій відображено найбільш важливі політичні елементи рішень саміту КУН:

- підтвердження військової інтервенції РФ в Україну та факту участі регулярних підрозділів ЗС РФ у прямих воєнних операціях на території України;

- офіційне визнання того, що дії Росії є навмисними та мають серйозні наслідки для стабільності та безпеки всього Євroatлантичного простору;

- визнання факту підтримки Росією бойовиків у східній Україні; однак підтримка суверенітету та територіальної цілісності України у межах її міжнародно визнаних кордонів та категоричне невизнання і засудження анексії Росією АР Крим;

- заклик до РФ припинити підтримку бойовиків, вивести свої війська, припинити військову діяльність вздовж/через лінію кордону з Україною, розпочати змістовний діалог з українською владою (*Декларація Уельського саміту, 2021*).

Указом Президента України П. Порошенка від 24 вересня 2014 р. № 744/2014 уведено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності», яким визначено, що пріоритетним національним інтересом України у сфері зовнішньополітичної діяльності у 2014 та наступних роках є дальший розвиток відносин стратегічного партнерства України з США, ЄС та НАТО (*Особливе партнерство України з НАТО, 2021*). Відповідно, внесені зміни до ст. 6, 8 Закону України «Про основи національної безпеки України» та ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», згідно з якими відновлено курс євroatлантичної інтеграції, а основними напрямками державної політики з питань національної безпеки і основними засадами зовнішньої політики України визначено поглиблення співпраці з Організацією Північно-атлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних

для набуття членства у цій організації (*Президент підписав Закон..., 2021*).

У грудні 2014 р. проведено урочисту церемонію щодо підписання ЄС та Агенцією НАТО з забезпечення (NSPA) документа стосовно виділення Європейською Комісією коштів у сумі 1,8 млн євро на знищення в Україні протипіхотних мін ПФМ-1 в рамках Трестового фонду НАТО/ПЗМ (*Співробітництво з ЄС 2015: 62*). «НАТО та окремі держави–члени НАТО продовжуватимуть підтримувати Україну – оскільки ми твердо віримо, що незалежна, суверенна та стабільна Україна, віддана демократії та верховенству права, є ключем до євроатлантичної безпеки», – відзначав голова Військового комітету НАТО генерал П. Павел (*«Незалежна демократична Україна — ключ до євроатлантичної безпеки»*).

Водночас у 2015 р. було підписано рамкову Адміністративну угоду між Міністерства оборони та Європейським оборонним агентством. Це дозволило створити юридичні підстави для практичного співробітництва з країнами–членами ЄС, а також для регулярної участі представників України у програмах і проєктах Агентства. Україна також збільшила витрати на оборону і, відповідно, на розробку і закупівлю озброєнь. Водночас отримати потрібні зразки озброєнь не завжди вдавалося з політичних причин. «Росія застосовувала усі доступні важелі – погрози, шантаж, підкуп – щоб не допустити зміцнення українських збройних сил. Проявів такої практики «неоголошених обмежень» для України було достатньо, зокрема і з боку країн ЄС» (*Військова євроінтеграція: як Україна виконує свої безпекові зобов'язання за угодою з ЄС, 2021*).

Для допомоги Україні у реформуванні Збройних Сил України, вирішенні нагальних питань, пов'язаних із наслідками збройної агресії Російської Федерації, у 2015 р. НАТО розпочала практичну реалізацію проєктів щодо зміцнення обороноздатності держави за підтримки Трестових фондів, а саме: модернізації системи зв'язку та автоматизації управління військами; розвитку систем логістики та стандартизації; зі створення системи зміни військової кар'єри на професійну цивільну; з фізичної реабілітації (протезування) військовослужбовців, поранених в Антитерористичній операції; з розвитку системи кібернетичного захисту. Створено необхідну нормативно-правову базу – підписано відповідні міжнародні договори, які ратифіковані Верховною Радою України,

а також імплементаційні угоди на їх виконання (*Співробітництво з НАТО 2016: 77*).

Важливим етапом співробітництва Україна – НАТО стало затвердження Комплексного пакета допомоги для України (КПД) главами держав та урядів держав – членів Північноатлантичного альянсу під час Саміту НАТО у Варшаві 9 липня 2016 р. КПД мав на меті зміцнити, розширити і систематизувати підтримку України з боку НАТО, забезпечити спроможність України гарантувати свою безпеку (*Співробітництво з НАТО 2017: 88*).

Сьогодні правові засади співпраці України з НАТО відображені у Державній програмі розвитку Збройних Сил України на період до 2020 року. Цей документ визначає п'ять стратегічних цілей розвитку на основі прийнятих у НАТО принципів і стандартів. Перша – це розвиток системи управління Збройних Сил. Друга – удосконалення системи оборонного планування, запровадження в Збройних Силах прозорого та ефективного управління ресурсами. Третя – набуття спроможностей Збройних Сил України для гарантованої відсічі збройній агресії, оборони держави та участі в підтриманні миру і міжнародної безпеки. Четверта – створення єдиної системи логістики та удосконалення системи медичного забезпечення Збройних Сил. П'ята, стратегічна мета – професіоналізація та створення необхідного військового резерву Збройних Сил України (*Збройні сили України: курсом до НАТО..., 2021*).

Державна програма окреслює конкретні терміни для його реалізації. Головною метою цих зусиль є набуття Збройними Силами України спроможностей для найефективнішого реагування на загрози національній безпеці у воєнній сфері, оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, а також досягнення євроатлантичних стандартів та критеріїв, необхідних для набуття членства в НАТО.

Відповідно до Імплементаційної програми Робочого плану Військового комітету Україна – НАТО на 2015 – 2016 рр. та Індивідуальної програми партнерства України з НАТО у 2015 р., які були основними механізмами досягнення необхідного рівня взаємосумісності з НАТО, затверджено План виконання основних заходів щодо переходу Збройних Сил України на стандарти НАТО на період до 2020 року (*Співробітництво з НАТО 2016: 77*). Цей документ передбачав, що до окресленого періоду Україна повинна

провести реформи в оборонному відомстві та «зробити українську армію сумісною з арміями країн Альянсу» (*«Технічну сумісність зі стандартами НАТО ...»*, 2021).

Згодом, 16 грудня 2015 р. помічник Генерального секретаря з оборонних інвестицій П. Орой і перший заступник секретаря Ради національної безпеки і оборони України О. Гладковський підписали Дорожню карту військово-технічного співробітництва між НАТО і Україною. Основні пріоритети: співпраця в галузі стандартизації і кодифікації; трансформація української оборонної промисловості; участь України в ініціативі НАТО «Розумна оборона»; поглиблення співпраці між НАТО і Україною в галузі військових науково-дослідних робіт тощо (*НАТО і Україна підписали Дорожню...*, 2021).

Одним з найбільш важливих підсумків практичної взаємодії України та НАТО у 2016 р. стало завершення Комплексного огляду сектору безпеки і оборони, схвалення Концепції розвитку сектору безпеки і оборони та Стратегічного оборонного бюлетеня України, розробленого за підтримки експертів Альянсу. Так, відповідно до Указу Президента України від 6 червня 2016 року № 240/2016, введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України» (т.зв. «Дорожня карта оборонної реформи в Україні»). Метою оборонної реформи проголошувалося набуття і підтримання Збройними Силами України та іншими складовими сил оборони необхідного рівня бойової готовності та здатності до виконання завдань оборони держави (оборонних спроможностей), ефективного реагування на воєнні загрози й воєнно-політичні виклики, що виникають, підвищення рівня оперативної сумісності ЗСУ та інших військових формувань з підрозділами збройних сил держав – членів НАТО та ЄС щодо виконання спільних завдань у міжнародних операціях із підтримання миру та безпеки (*Рішення РНБО від 20 травня 2016 року*, 2021).

Надалі Українська держава здійснила серію політико-правових заходів з метою приведення власних Збройних Сил до стандартів НАТО. Зокрема, голова парламенту А. Парубій підкреслював, що у цій сфері важливе значення надано Закону України «Про національну безпеку» як рамкового, що визначає реформу усього сектору безпеки. «...Ми твердо йдемо шляхом приведення українських сил безпеки і сектору безпеки до стандартів НАТО.

Я впевнений, що наша співпраця зробить ще сильнішою співпрацю з НАТО», – зазначав Парубій (*Україна виконує завдання по адаптації законодавства...*, 2021). Водночас наголосимо, що розвиток Збройних Сил за західними стандартами та досягнення сумісності зі збройними силами держав – членів НАТО передбачені в новій редакції Воєнної доктрини України (*Для ширшого визнання нашої зброї у світі...*, 2021).

Упродовж 2017 – 2018 рр. фахівці НАТО долучилися до розробки проекту Логістичної доктрини ЗСУ, інших документів оборонної реформи (*Для ширшого визнання нашої зброї у світі...*, 2021). Спільними зусиллями України та НАТО забезпечено виконання Державної програми розвитку Збройних Сил України на період до 2020 р., оптимізовано і впорядковано бюджетні програми Міністерства оборони України відповідно до практики розподілу видатків, яка прийнята в НАТО, та перехід до методу оборонного планування на основі спроможностей, який застосовується державами – членами Альянсу (*Співробітництво з НАТО 2018: 128*). Окреслені заходи опрацьовані в межах діяльності Спільної робочої групи Україна – НАТО з питань воєнної реформи високого рівня (СРГВР) і механізму Процесу планування і оцінки сил (ППОС), а також дорадчої місії при Представництві НАТО в Україні (*Співробітництво з НАТО 2019: 140*).

13 грудня 2018 р. укладено Імплементативну угоду між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з підтримки та постачання в рамках Трастового фонду з розмінування та протидії саморобним вибуховим пристроям. Також забезпечено перехід України на другий рівень участі у системі кодифікації НАТО, підключення до автоматизованої системи обміну даними (NMBS) та обмін даними з Агенцією НАТО з підтримки та постачання і державами-учасницями системи кодифікації НАТО. Водночас набрала чинності Угода між Урядом України та Організацією НАТО з підтримки та постачання про партнерство з підтримки спільного управління предметами постачання (*Співробітництво з НАТО 2019: 140*).

Імплементативна угода дозволила розпочати практичну фазу реалізації спеціально створеного для допомоги Україні Трастового фонду НАТО із знешкодження вибухонебезпечних предметів та протидії саморобним вибуховим пристроям. До реалізації проекту залучені Міністерство оборони України, Служба безпеки України,

Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Національна поліція України, Національна гвардія України, Державна спеціальна служба транспорту, Державна прикордонна служба України.

У рамках проекту Трестового фонду НАТО заплановано:

- здійснити розробку нормативних документів із знешкодження вибухонебезпечних предметів та протидії саморобним вибуховим пристроям;

- досягти взаємосумісності залучених сил та засобів України з Альянсом;

- розвинути спроможності захисту цивільного населення від загроз саморобних вибухових пристроїв (*В Брюсселі підписано Імплементацийну угоду..., 2021*).

Аналізуючи рівень військово-політичного діалогу з Північно-атлантичним альянсом, Президент України П. Порошенко відзначав, що «за підтримки НАТО ми досягли значного прогресу у розвитку українського потенціалу кібербезпеки. Що також у пріоритеті нашої співпраці. Очікуємо започаткування нового проекту спрямованого на посилення кіберзахисту виборчої інфраструктури України. Мова йде про інформаційну систему». Глава держави подякував Альянсу за підтримку в реалізації української програми реформ, яка допомагає Україні зміцнювати власні оборонні можливості. «Досягнення стандартів НАТО та повна взаємосумісність з Альянсом є основними завданнями реформування галузі безпеки та оборони України», – зауважив Президент (*«Практична співпраця України з НАТО поглиблюється в різних сферах»..., 2021*).

Важливе значення у процесі гармонізації відносин Україна – НАТО відведено Указу Президента України «Про річні національні програми під егідою Комісії Україна – НАТО» (2018 р.). Документом затверджується Положення про розроблення річних національних програм під егідою Комісії Україна – НАТО та оцінювання результатів їх виконання, повідомляє прес-центр глави держави. Відповідно до Указу Кабінет Міністрів України повинен щороку забезпечувати розроблення проєктів річних національних програм під егідою Комісії Україна – НАТО на відповідні роки згідно із Положенням та здійснює координацію діяльності центральних органів виконавчої влади та інших державних органів з виконання річних національних програм (*Президент підписав Указ..., 2021*).

Реалізація Указу дозволила привести у відповідність до чинних нормативно-правових актів систему та механізм координації діяльності органів виконавчої влади у сфері євроатлантичної інтеграції, а також адаптувати цикл річних національних програм під егідою Комісії Україна–НАТО до критеріїв та стандартів, що застосовуються в Північноатлантичному альянсі (*Президент підписав Указ...*, 2021).

22 листопада 2018 року Верховна Рада України в першому читанні ухвалила законопроект №9037, який передбачав внесення змін до Конституції України щодо вступу у Північноатлантичний альянс та Європейський Союз. Позитивний висновок Конституційного Суду щодо відповідності цього законопроекту Основному закону України лише посилив консолідовану позицію української влади на шляху до узаконення цивілізаційного, політичного, військового, економічного вибору українського народу. Тому уже 7 лютого 2019 року голосами 334 народних депутатів України Верховна Рада ухвалила Закон «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» (*Рада закріпила в Конституції курс на ЄС і НАТО*, 2021).

Не зважаючи на стрімку ескалацію загрози повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, відвертого шантажу на адресу колективного заходу шляхом погроз та ультиматумів, спрямованих на недопущення розширення НАТО на Схід Європи, залишається незмінною позиція Альянсу щодо перспектив членства України у цьому воєнно-політичному блоці.

12 січня 2022 р. Генсек НАТО Єнс Столтенберг наголосив: «Щодо членства ми підтвердили, що підтримуємо рішення, ухвалене на саміті у Бухаресті у 2008 році. Ми допомагаємо Україні просуватися на шляху до членства в НАТО шляхом проведення реформ, досягнення стандартів НАТО. Ми чітко заявили, що ніколи не підемо на компроміс щодо права будь-якої держави у Європі обирати свій шлях». Також він зазначив, що Альянс і надалі надаватиме Україні всебічну практичну допомогу щодо захисту суверенітету та територіальної цілісності (*Росія не має права вето щодо вступу України до НАТО – Столтенберг*, 2022).

Висновки. Підсумовуючи, відзначу, що співпраця України з НАТО базується на достатньо ґрунтовній правовій базі, основи якої було закладено на початку 1990-х роках. В умовах російсько-української війни українською владою у військово-політичній сфері здійснено серію практичних заходів, які сприяли ефективній протидії російській агресії. Серед останніх – відмова від позаблокового статусу, закріплення євроатлантичного вектору розвитку держави в Конституції України, ухвалення нової Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини, інших законодавчих та нормативно-правових актів, зокрема Закону України «Про національну безпеку». Окреслені заходи політико-правового характеру дозволили сформувавши стратегічний фундамент для реформ та суттєвого зближення України з НАТО.

Використані посилання

«Незалежна демократична Україна – ключ до євроатлантичної безпеки» – Голова Військового комітету НАТО генерал Петр Павел. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/03/20/nezalezna-demokratychna-ukrayina-klyuch-do-yevroatlantychnoy-bezpeky-golova-vijskovogo-komitetu-nato-general-petr-pavel/> (Дата звернення: 06.12.2021).

«Практична співпраця України з НАТО поглиблюється в різних сферах», – зустріч Президента України та Генсека Альянсу. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/12/13/praktychna-spiivratsya-ukrayiny-z-nato-poglyblyuyetsya-v-riznyh-sferah-zustrich-prezydenta-ukrayiny-ta-genseka-alyansu/> (Дата звернення: 22.11.2021).

«Технічну сумісність зі стандартами НАТО нових українських кораблів враховано ще на етапах їх проектування». URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/02/03/tehnichnu-sumisnist-zi-standartamy-nato-novyh-ukrayinskyh-korabliv-vrahovano-shhe-na-etapah-yih-proektuvannya/> (Дата звернення: 22.11.2021).

В Брюсселі відбулося екстренне засідання Комісії Україна – НАТО URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/news/19550-v-bryusseli-vidbulosya-jekstrenne-zasidannya-komisiji-ukrajina-nato> (Дата звернення: 05.11.2021).

В Брюсселі підписано Імплементційну угоду щодо проекту Трастового фонду НАТО із знешкодження вибухонебезпечних предметів та протидії СВІП. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/12/14/v-bryusseli-pidpysano-implementatsijnu-ugodu-shhodo-proektu-trastovogo-fondu-nato-iz-zneshkodzhennya-vybuchonebezpechnyh-predmetiv-ta-protydyi-svip/> (Дата звернення: 10.11.2021).

Велігодський Д.В., Мальцева Є.В. *Особливості нормативно-правового регулювання співробітництва України з НАТО у 1991–2004 роках* URL: http://sn-law.cfuv.ru/wp-content/uploads/2016/12/002_veligod.pdf (Дата звернення: 10.11.2021).

Взаємовідносини України з НАТО URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/printable_article?art_id=40169 (Дата звернення: 10.11.2021).

Військова євроінтеграція: як Україна виконує свої безпекові зобов'язання за угодою з ЄС. URL: <https://cacds.org.ua/?p=6277> (Дата звернення: 10.11.2021).

Декларація Уельського саміту видана главами держав та урядів, які брали участь у засіданні Північноатлантичної ради в Уельсі. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=uk (Дата звернення: 10.11.2021).

Для ширшого визнання нашої зброї у світі її необхідно випробувати за стандартами НАТО. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/02/01/dlyashyrshogo-vyznannya-nashoyi-zbroyi-u-sviti-yiyi-neobhidno-vyprobuvaty-za-standartamy-nato/> (Дата звернення: 17.07.2020).

Етапи розвитку Комісії Україна – НАТО. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-ato/komisiya-ukrayina-nato/etapi-rozvitku-komisiyi-ukrayina-nato> (Дата звернення: 25.12.2021).

Збройні сили України: курсом до НАТО. Розповідає головнокомандувач Збройних Сил України, генерал армії Віктор Муженко. URL: <https://hi-tech.ua/article/zbroyni-sili-ukrayini-kursom-do-nato/> (Дата звернення: 25.12.2021).

Ліпкевич С.Я. Правові аспекти співробітництва України з НАТО URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/1541/1/28.pdf> (Дата звернення: 25.12.2021).

Міжнародне співробітництво. Біла книга 2012. Збройні сили України. Київ, 2013. С. 49.

На саміті НАТО Москву критикують за дестабілізацію ситуації в Україні. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/09/140904_nato_summit_poroshenko_sx (Дата звернення: 25.12.2021).

НАТО і Україна підписали Дорожню карту військово-технічного співробітництва. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_125994.htm (Дата звернення: 25.12.2021).

НАТО підтвердило прагнення України до членства в Альянсі. URL: <https://tyzhden.ua/News/216661> (Дата звернення: 25.12.2021).

Особливе партнерство України з НАТО. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/internationalorganizations/nato> (Дата звернення: 25.12.2021).

Павлюк М. Україна-НАТО: правовий аспект. Буковинський вісник державної служби та місцевого самоврядування. – 2008. – №4. – С.41.

Партнерство з НАТО. Біла книга 2013. Збройні сили України. Київ, 2014. С. 56.

Поляков Л. Співпраця Україна — НАТО: про що йде мова? URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/spivprasya-ukrayina-nato-pro-shcho-yde-mova> (Дата звернення: 25.12.2021).

Президент підписав Закон про відмову від позаблокового статусу України. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-providmovu-vid-pozablokovogo-statu-34460> (Дата звернення: 22.11.2021).

Президент підписав Указ «Про річні національні програми під егідою Комісії Україна – НАТО». URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/10/02/-prezydent-pidprysav-ukaz-pro-richni-natsionalni-programy-pid-egidoyu-komisiyi-ukrayina-nato/> (Дата звернення: 22.11.2021).

Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011 році: Рішення Ради Національної безпеки України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/p0008525-10#Text> (Дата звернення: 22.11.2021).

Про заходи щодо підвищення ефективності діяльності оборонно-промислового комплексу України: Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245/2010#Text> (Дата звернення: 29.09.2020).

Рада закріпила в Конституції курс на ЄС і НАТО. URL: <https://www.slovovidlo.ua/2022/01/12/novyna/svit/rosiya-ne-maye-prava-veto-shhodo-vstupukrayiny-nato-stoltenberh> (Дата звернення: 22.11.2021).

Рішення РНБО від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України». Уведено Указом Президента України від 6.06. 2016 року № 240/2016

«Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України». URL: www.rnbo.gov.ua/documents/424.html (Дата звернення: 22.11.2021).

Росія не має права вето щодо вступу України до НАТО – Столтенберг. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2635688-rada-zakripila-v-konstitucii-kurs-na-es-i-nato.html> (Дата звернення: 5.02.2022).

Співпраця з НАТО. Біла книга 2018. Збройні сили України. Київ, 2019. С. 140.

Співробітництво з ЄС. Біла книга 2014. ЗСУ України. Київ, 2015. С. 62.

Співробітництво з НАТО. Біла книга 2015. ЗСУ України. Київ, 2016. С. 75,77.

Співробітництво з НАТО. Біла книга 2016. ЗСУ України. Київ, 2017. С. 88.

Співробітництво з НАТО. Біла книга 2017. ЗСУ України. Київ, 2018. С. 128.

Співробітництво у сфері реформування сектору безпеки. URL: <https://khryst-rda.gov.ua/spivrobitnictvo-u-sferi-reformuvannya-sektoru-bezpeki-12-10-04-27-02-2019/> (Дата звернення: 22.11.2021).

Україна виконує завдання по адаптації законодавства і ЗСУ до стандартів НАТО, – Парубій. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/10/19/ukrayina-vykonuye-zavdannya-po-adaptatsiyi-zakonodavstva-i-zsu-do-standartiv-nato-parubij/> (Дата звернення: 12.12.2021).

Україна і НАТО: саміт слабких надій і обмежених можливостей. URL: <https://www.dw.com/uk> (Дата звернення: 12.12.2021).

Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text (Дата звернення: 22.11.2021).

References

«An independent democratic Ukraine is the key to Euro-Atlantic security» - General Peter Pavel, Chairman of the NATO Military Committee. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/03/20/nezalezna-demokratychna-ukrayina-klyuch-do-yevroatlantychnoyi-bezpeky-golova-vijskovogo-komitetu-nato-general-petr-pavel/> (Accessed: 06.12.2021).

«Practical cooperation between Ukraine and NATO is deepening in various fields,» said the President of Ukraine and the Secretary General of the Alliance. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/12/13/praktychna-spivpratsya-ukrayiny-z-nato-poglyblyuetsya-v-riznyh-sferah-zustrich-prezydenta-ukrayiny-ta-genseka-alyansu/> (Accessed: 22.11.2021).

«Technical compatibility with NATO standards for new Ukrainian ships has been taken into account at the design stages.» URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/02/03/tehnichnu-sumisnist-zi-standartamy-nato-novyh-ukrayinskyh-korabliv-vrahovano-shhe-na-etapah-yih-proektuvannya/> (Accessed: 22.11.2021).

An emergency meeting of the NATO-Ukraine Commission took place in Brussels URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/news/19550-v-bryusseli-vidbulosya-jekstrennezasidannya-komisiji-ukrajina-nato> (Accessed: 05.11.2021).

At the NATO summit, Moscow is criticized for destabilizing the situation in Ukraine. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/09/140904_nato_summit_poroshenko_sx (Accessed: 25.12.2021).

Charter on a special partnership between Ukraine and NATO. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text (Accessed: 22.11.2021).

Cooperation in the field of security sector reform. URL: <https://khryst-rda.gov.ua/spivrobitnictvo-u-sferi-reformuvannya-sektoru-bezpeki-12-10-04-27-02-2019/> (Accessed: 22.11.2021).

Cooperation with NATO. White Paper 2015. Armed Forces of Ukraine. Kyiv, 2016. P. 75,77.

Cooperation with NATO. White Paper 2016. Armed Forces of Ukraine. Kyiv, 2017. P. 88.

Cooperation with NATO. White Paper 2017. Armed Forces of Ukraine. Kyiv, 2018. P. 128.

Cooperation with NATO. White Paper 2018. Armed Forces of Ukraine. Kyiv, 2019. P. 140.

Cooperation with the EU. White Paper 2014. Armed Forces of Ukraine. Kyiv, 2015. P. 62.

Decision of the National Security and Defense Council of May 20, 2016 «On the Strategic Defense Bulletin of Ukraine». Introduced by the Decree of the President of Ukraine of 6.06. 2016 № 240/2016 «On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of May 20, 2016" On the Strategic Defense Bulletin of Ukraine.» URL: www.rnbo.gov.ua/documents/424.html (Accessed: 22.11.2021).

Implementation Agreement on NATO Explosive Ordnance Disposal Trust Fund URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/12/14/v-bryusseli-pidpysano-implementatsijnu-ugodu-shhodo-proektu-trastovogo-fondu-nato-iz-zneshkodzhennya-vybuhonebezpechnyh-predmetiv-ta-protydyi-svp/> (Accessed: 10.11.2021).

In order for our weapons to be more widely recognized in the world, they need to be tested according to NATO standards. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/02/01/dlya-shyrshogo-vyznannya-nashoyi-zbroyi-u-sviti-yiyi-neobhidno-vyprovovuvaty-za-standartamy-nato/> (Accessed: 17.07.2020).

International cooperation. White Paper 2012. Armed Forces of Ukraine. Kyiv, 2013. P. 49.

Lipkevych S. *Legal aspects of Ukraine's cooperation with NATO* URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/1541/1/28.pdf> (Accessed: 25.12.2021).

Military European integration: how Ukraine is fulfilling its security obligations under the agreement with the EU. URL: <https://cacds.org.ua/?p=6277> (Accessed: 10.11.2021).

NATO and Ukraine sign a roadmap for military-technical cooperation. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/news_125994.htm (Accessed: 25.12.2021).

NATO has reaffirmed Ukraine's aspirations to join the Alliance. URL: <https://tyzhden.ua/News/216661> (Accessed: 25.12.2021).

On challenges and threats to the national security of Ukraine in 2011: Decision of the National Security Council of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0008525-10#Text> (Accessed: 22.11.2021).

On measures to increase the efficiency of the defense-industrial complex of Ukraine: Decree of the President of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1245/2010#Text> (Accessed: 29.09.2020).

Partnership with NATO. White Paper 2013. Armed Forces of Ukraine. Kyiv, 2014. P. 56.

Pavlyuk M. *Ukraine-NATO: legal aspect.* Bukovynian Bulletin of Civil Service and Local Self-Government. - 2008. - №4. - P.41.

Polyakov L. *Ukraine-NATO Cooperation: What Is It About?* URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/den-planeti/spivpracya-ukrayina-nato-pro-shcho-yde-mova> (Accessed: 25.12.2021).

Russia has no veto on Ukraine's accession to NATO - Stoltenberg. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2635688-rada-zakripila-v-konstitucii-kurs-na-es-i-nato.html> (Accessed: 5.02.2022).

Stages of development of the NATO-Ukraine Commission. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-ato/komisiya-ukrayina-nato/etapi-rozvitku-komisiyi-ukrayina-nato> (Accessed: 17.07.2020).

The Armed Forces of Ukraine: Towards NATO. Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine, General of the Army Viktor Muzhenko tells. URL: <https://hi-tech.ua/article/zbroyni-sili-ukrayini-kursom-do-nato/> (Accessed: 25.12.2021).

The Council enshrined in the Constitution a course towards the EU and NATO. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/01/12/novyna/svit/rosiya-ne-maye-prava-veto-shhodo-vstupu-ukrayiny-nato-stoltenberh> (Accessed: 22.11.2021).

The Declaration of the Wales Summit was issued by the Heads of State and Government who attended the North Atlantic Council meeting in Wales. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=uk (Accessed: 10.11.2021).

The President signed a law renouncing Ukraine's non-aligned status. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-pidpisav-zakon-providmovu-vid-pozablockovogo-statu-34460> (Accessed: 22.11.2021).

The President signed the Decree «On Annual National Programs under the auspices of the NATO-Ukraine Commission». URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/-2018/10/02/prezydent-pidpysav-ukaz-pro-richni-natsionalni-programy-pid-egidoyu-komisiji-ukrayina-nato/> (Accessed: 22.11.2021).

Ukraine and NATO: Summit of Weak Hopes and Disabilities. URL: <https://www.dw.com/uk> (Accessed: 12.12.2021).

Ukraine is fulfilling the task of adapting legislation and the Armed Forces to NATO standards, - Parubiy. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/10/19/-ukrayina-vykonuye-zavdannya-po-adaptatsiyi-zakonodavstva-i-zsu-do-standartiv-nato-parubij/> (Accessed: 12.12.2021).

Ukraine's relations with NATO URL: http://195.78.68.18/minfin/control/uk/publish/printable_article?art_id=40169 (Accessed: 10.11.2021).

Ukraine's special partnership with NATO URL: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/-internationalorganizations/nato> (Accessed: 25.12.2021).

Veligodsky D., Maltseva E. *Peculiarities of legal regulation of Ukraine's cooperation with NATO in 1991-2004* URL: http://sn-law.cfuv.ru/wp-content/uploads/2016/12/002_-veligod.pdf (Accessed: 10.11.2021).

Prokhovnyk P.

INTERNATIONAL COOPERATION UKRAINE - NATO IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: REGULATORY FRAMEWORK

This article analyzes the historical aspect of the formation of Ukrainian legislation in the field of international military cooperation, the implementation of international treaties of various levels in the national legislation of Ukraine. The Euro-Atlantic course is hereditary, it was supported by the previous President of Ukraine and leading political forces. The main emphasis is on the implementation of Ukraine's international military cooperation with foreign states and international organizations in the context of the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine. Ukraine's cooperation with the Alliance is based on a meaningful legal framework established at the end of the 20th century.

In the conditions of the aggression of the Russian Federation, the Ukrainian authorities took a series of practical measures in the military-political sphere, which contributed

to the effective counteraction to the Russian aggression. Among them: renunciation of non-aligned status, consolidation of the Euro-Atlantic vector of state development in the Constitution of Ukraine, adoption of a new National Security Strategy of Ukraine, Military Doctrine, other laws and regulations, including the Law of Ukraine "On National Security". Thus, a strategic foundation for reforms and significant rapprochement of Ukraine with NATO has been formed.

In the conditions of the Russian-Ukrainian war, the Ukrainian authorities took a series of practical measures in the military-political sphere, which contributed to the effective counteraction to Russian aggression. International legal framework for cooperation with NATO is constantly expanding and it can be argued that this process has recently intensified again. The outlined measures of political and legal nature allowed to form a strategic foundation for reforms and significant rapprochement of Ukraine with NATO.

Key words: NATO, Ukraine, cooperation.

ОБОРОННЕ БУДІВНИЦТВО НА р. ВЕРЕЩИЦЯ НА ТЛІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XII – XIV ст.

Долина р. Верещиця – одна з вузлових територій галицько-волинського прикордоння, протягом XI–XIV ст. була ареною військових протистоянь у боротьбі за оволодіння Галичиною, а також порубіжжям удільних Звенигородського та Перемишльського князівств. Центральна її частина разом із літописним Городком сформувалася на перетині стратегічних шляхів із Перемишля до Галича та з Белзької землі до Галицької.

Військові дії 1219 – 1220 рр., коли угорський король Андрій зайняв Перемишль (і, значить, усю волость), а вірний йому галицький боярин Судислав Бернатович посадив своїх людей у Городку на Верещиці, знайшли відображення в літописах. Однак конкретний перебіг цих подій доволі скупо відображений в писемних джерелах.

Розташоване в нижній течії р. Верещиця, поряд з долиною р. Дністер у с. Березець городище поки археологічно слабо вивчене. Потужні та колись протяжні вали, які оперізували це невідоме з літописів місто, свідчать про існування тут значного дружинного осередку. Місто було центром густозаселеної частини т.зв. наддністрянського опілля. Досліджено предмети, які свідчать про військову справу. Знахідки візантійських свинцевих печаток, ймовірно, вказують на присутність у цьому місті представників вищого духовенства. Натомість на менш родючих піщанистих землях Малоого Полісся у верхів'ях р. Верещиця розташувалися дрібні боярські володіння.

З врахуванням результатів найновіших археологічних розвідок на цій території охарактеризовано історичну роль давніх укріплень долини р. Верещиця. Встановлено їх датування. Проаналізовано чисельні знахідки середньовічного озброєння, які додатково ілюструють стан військової інфраструктури долини р. Верещиця.

Ключові слова: мережа укріплень, оборонне будівництво, військово-політична ситуація, долина р. Верещиця, Галицько-Волинська держава.

Актуальність теми визначається тим, що військова інфраструктура княжих столиць була важливою частиною військової інфраструктури окремих земель-князівств Русі. Питання формування військової інфраструктури удільних князівств Русі є важливими складовими для історичної реконструкції військово-політичної

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів.

© Терський С. В., 2022

історії країни в цілому. У цій площині важливою є не лише інфраструктура літописних центрів та кордонів уділів, але й певних вузлових мікрорегіонів, таких як місця битв, які, зазвичай, влаштовувалися на перехрестях стратегічних шляхів.

Характеристика цих мікрорегіонів досі давалася лише побіжно, переважно на підставі літописних джерел (М. Грушевський, І. Крип'якевич, Л. Войтович та інші). Такими ж у відношенні до укріплень північного кордону Галицького князівства є існуючі на сьогодні огляди городищ X–XIV ст. Львівщини (Liwoch 2003; Погоральський Я., Миська Р., Ляска В. 2013). Поглиблене вивчення подібних мікрорегіонів археологами дозволяє з'ясувати їх особливості та прояснити перебіг військово-політичних подій, відомих лише за скупими повідомленнями літописів. Одним з таких вузлових мікрорегіонів поблизу Головного Європейського вододілу та давнього кордону між Галицьким та Волинським князівствами є територія басейну р. Верещиці, що займає площу в майже 1000 км². Є всі підстави вважати, що саме цей Балто-Чорноморський коридор був із основних шляхів, що поєднували Галичину та Волинь, і в результаті привели до створення спільної держави.

Новизна дослідження. В даній статті автор на основі аналізу даних попередніх історичних та археологічних досліджень робить спробу окреслити процес формування оборонного комплексу долини р. Верещиця, як одного з вузлових регіонів на північному кордоні Галицького князівства у XI – XIII ст. Таким чином, проаналізовано систему фортифікації порубіжжя Звенигородського та Перемишльського удільних князівств, оглянуто колекції знахідок озброєння.

Метою статті є поглиблене вивчення оборонної інфраструктури галицько-волинського прикордоння, аналіз основних складових оборонного комплексу долини р. Верещиця: системи фортифікацій та арсеналу дружинників та з'ясування на новій джерельній базі особливостей формування військової інфраструктури північного кордону Галицького князівства.

Дослідники неодноразово відзначали повну відсутність будь-яких літописних вказівок на проходження ділянки галицько-волинської границі поміж Рожним полем і верхів'ям р. Верещиця, а також відзначали розмитість спільних меж Звенигородського князівства з Белзьким (Гупало, 2014: 430). Відтак, виходячи з припущень істориків, що політично-територіальний устрій давньої

Русі продовжував зберігатися і в добу розвиненого Середньовіччя після входження галицько-волинських земель до складу Польського королівства, давні адміністративні межі визначались, опираючись на джерельну базу кінця XIV–XVII ст. На цій підставі польським істориком А. Янечком реконструйовано південну межу Белзького воєводства, яка, враховуючи певні застереження, в цілому була успадкована від Белзького князівства.

Таким чином, межу між белзькими і звенигородськими володіннями у домонгольській період проводили горбогір'ям Розточчя, далі по лінії багнистих заплав і “водного лісу” до верхів'їв Західного Бугу і Стиру (Janeczek, 1993: 21-34,128-144).

Виклад основного матеріалу дослідження. Територія в басейні р. Верещиця ділиться на дві природно-географічні зони: Мале Полісся та Опілля. Її більша, південна частина – простора та густозаселена рівнина (300 м н.р.м.), що простягалася від південного краю Розточчя аж до Дністра. Це був давній землеробський мікроареал, так зване Опілля, слабо заліснений, а більшість території займали орні чорноземи, які становили 60% усіх угідь цього району (Геренчук, 1972: 10). Значна концентрація населення та відсутність городищ, ймовірно, вказує на належність цих родючих земель до князівського домена. Зокрема, у мікрорегіоні площею близько 240 км² зафіксовано 78 поселень, що в середньому становило 3 км² на одне поселення (Гупало, 2014: 443).

Верещиця також фігурує в історичних дослідженнях як межа між Звенигородським та Перемишльським уділами Галичини (Крип'якевич, 1999: 33). Як аргумент використовують дані археологічних обстежень, які самі по собі не є рівномірними на всій території Львівщини. Зокрема, вздовж лівого берега Верещиці за цими даними було слабше заселене пасмо завширшки близько 10 км, яке сприймають буферною зоною на порубіжжі Перемишльської і Звенигородської земель (Гупало, 2014: 444).

Долина р. Верещиці, лівої притоки р. Дністра, здавна служила важливим комунікаційним вузлом на шляху між Чорним та Балтійським морями. Цей вузол з'єднував, зокрема, басейни Дністра та Вісли через Сян та Буг. Вважається, що Верещиця була в минулому повноводною і судноплавною рікою.

Її верхів'я починаються на Балто-Чорноморському вододілі, так званому Розточчі, який, як вже згадано, служив кордоном між

Перемишльським та Белзьким уділами та Волиню і Галичиною в ширшому контексті. Ця смуга пагорбів Розточчя прорізалася долинами річок Верещиця, Домажирка і Млинівка, які ставали зручними комунікаційними артеріями по лінії північ-південь. Зокрема, один з проходів, за 4 км на схід від витоків Верещиці, становили Млинівка (крехівська) – правий доплив р. Свиня (басейн Західного Бугу) та Домажирка – один із правих допливів р. Верещиця (басейн Дністра). З півдня цей прохід контролювало городище, розташоване на території с. Домажир, на високому пагорбі над правим берегом р. Домажирка, обстежене у 1957 р. О. Ратичем. Замок Домажир мав розвинуту сільську округу, яка включала до десятка селищ. В с. Страдч, за 4,5 км на захід від с. Домажир, в ур. Стрілка на високій горі, що належить до південної лінії горбогір'я Розточчя, на північній межі Опілля було зведене городище овальної форми площею 150x400 м, оточене однією лінією земляного валу і рову. Цей замок охороняв прохід через Розточчя по Верещиці, який провадив на захід у напрямку до Вороблячина – літописних воріт у Перемишльську землю.

Страдч належав до низки городищ-сховищ Великого вододілу, які виникали протягом IX – початку XI ст. (Ратич, 1968: 228). Ще один замок із цього ряду, що знаходився за 7 км західніше, на правій притоці Верещиці у с. Добростани на мисоподібному виступі в ур. Залапин, мав складну систему укріплень, що збереглася у вигляді земляних валів, ровів і штучно споруджених терас. Центральний майданчик городища розмірами 180x210 м, неправильно округлої форми був оточений довкола земляним валом та ровом. Замок Добростани прикривав з півночі Городок.

Розташований у цьому прикордонному регіоні літописний Городок у центральній частині долини р. Верещиці вперше згаданий 1213 р. як головний осередок торгівлі сілля. Слід зауважити, що в літописі в цьому районі з боку Белзької землі під 1236 р. згаданий ще один Городок, який шукають поблизу Томашева (Крип'якевич, 1999: 30).

Важливе стратегічне значення міста підкреслюється подіями 1219 р., коли боярин Судислав посадив у місті свою залого, а замок змушені були здобувати війська князів Мстислава Удатного та Данила Галицького (Ипатьевская летопись, 1923: 490, 500). Того ж року по долині р. Верещиці відбувся похід угорського війська з Перемишля до Галича для поставлення на галицький

стіл королевича Коломана. Літописець уточнює, що його шлях проходив через Городок і далі на Щирець (Ипатъевская летопись, 1923: 490-491). Те, що війська князя Мстислава Мстиславича Удатного спробували здобути містечко, засвідчує, що це був оборонний замок на перехресті шляхів поблизу кордону Перемишльської та Звенигородської землі. Значення Городка у період занепаду Галицько-Волинської держави у другій половині XIV ст. підкреслюється побудовою на місці князівського королівського замку Владислава-Ягайла.

Укріплення літописного Городка археологічно досліджувалися у 1983 р. (Петегирич, 1995: 79). Городище міста XI – XIV ст. розташоване у центральній частині сучасного міста Городка, на домінуючій висоті 335 м н.р.м. і 22 м над дзеркалом ріки Верещиці, лівої притоки Дністра. Зафіксовано укріплення дитинця та околиного города. Неправильно овальної форми в плані дитинець, розмірами 120x210 м зараз займає територію міського парку. Давні укріплення були поруйновані замком XV–XVII ст. та сучасними планувальними роботами. Проте, на східному краю майданчика залишився ледь помітний профіль валу, що плавно переходить у схил, а далі у штучну терасу. Майданчик дитинця відділений від території околиного города з півдня глибоким (7,0 м) ровом шириною близько 25 м. Сам околиний город площею близько 16 га захищають два розгалужені рукави р. Верещиці. Розкопки, проведені на території дитинця у 1985 р. (Корчинський, Петегирич, 1987: 348), виявили культурний шар товщиною до 1,7 м, в якому досліджені житла з багатим археологічним матеріалом XII–XIV ст. На присутність еліти вказують знахідки імпортової амфорної тари, а керамічні долівкові плитки – на наявність храму (Титар, 1987: 154-155). На північній ділянці дитинця виявлено рештки нижніх вінець зрубів оборонної стіни та поруйновану, мощену з каменю-вапняку долівку двоповерхової будівлі, можливо, вежі.

Відтак, можемо зробити висновок, що долина р. Верещиці протягом XI–XIV ст. була також важливим оборонним рубежем Перемишльського князівства та Галичини в цілому. Попри важливе стратегічне значення в середньовіччі долина р. Верещиці не була суцільно обстежена археологами. Проте, завдяки розвідковим роботам, проведеним у 1981 р., науковцям став відомий ще один оборонний вузол – городище у с. Березець на правому березі р. Верещиці (Грибович, 1983: 254). Воно овальної в плані форми, розмірами 400x150 м. Розкопками було перетнуто

оборонний вал (25 м при основі та 7 м висотою), зміцнений дерев'яними конструкціями та потужним пластом випаленої глини, а також досліджено забудову майданчика на площі 120 м.кв. Знайдено залізу острогу та значну кількість скляних браслетів.

Згодом, на основі досліджених матеріалів було висловлено здогад про існування на місці городища невідомого з літописів «граду» XII-XIII ст. (Петегирич, 1995: 79). Згадані публікації стали підставою для внесення даної пам'ятки до реєстру городищ Галицького князівства (Liwoch, 2003: 227). В минулому городище неодноразово обстежувалося експедиціями О. Корчинського у 1994 р. та А. Филипчука у 2013 р. (Филипчук, 2014: 174-175).

Зростанню цього міста сприяло його розташування в центрі великого масиву давніх орних земель, так званого галицького Опілля (Геренчук, 1975: 10).

Результати археологічних розвідок, проведених археологічною експедицією Львівського історичного музею, дозволили встановити етапи розвитку даного міста. З'ясувалося, що цей поселенський осередок виник на базі декількох поселень пізньої римської доби. Як певний адміністративний та торговий пункт X-XI ст. поселення стало зародком «граду» XII-XIV ст. Його занепад, найочевидніше, був викликаний змінами в адміністративно-територіальній структурі Львівської землі на початку XV ст.

Розкопками на його території було зібрано значну кількість побутового речового матеріалу. Проте, найкраще ілюструють значення міста на різних етапах розвитку знахідки, які трапилися випадково. Під час збору матеріалів для місцевого шкільного музею красзнавцем на території городища та посаду зібрано значну кількість різночасового археологічного матеріалу. Більшість знахідок відноситься до періоду існування цього оборонного пункту.

Привертає увагу бронзова матриця для відтискання нижніх частин скроневих кілець, яка є аналогом для матриць із знаменитого поховання ювеліра X-XI ст. у Пересопниці. Серед виявлених свинцевих бул одна візантійська – належала єпископу з острова Корфу. Присутність дружинників фіксується знахідками характерного для XII-XIII ст. озброєння (залізна острога, уламок бронзової булави: Фонди Історико-красназавчого музею с. Березець).

Заселеність басейну р. Верещиці не була рівномірною. На відміну від Опілля територія Малого Полісся була заселена рідше.

Зокрема, ці горбисті заліснені землі у верхів'ях р. Верещиці князі могли виділяти для мастків частини своїх бояр. Як приклад – знахідка багатого матеріалу із поселення на південному та південно-західному схилах пагорба на лівому березі р. Верещиця поблизу с. Вороців, яка дозволяє припустити існування там боярської садиби (Гупало, 2014: 444).

Висновки. Таким чином, на території басейну Верещиці за княжої доби розташовувались два міські центри. На сучасному стані археологічного вивчення важко обґрунтовано стверджувати, яке з цих двох міст долини Верещиці – Городок чи розташований 10 км південніше «град» мали основну князівську резиденцію – центр волості. Не виключено, що обидва міста склали єдиний соціальний організм із певним розподілом суспільних функцій.

Городище в нижній течії р. Верещиця, поряд з долиною р. Дністер у с. Березець поки археологічно слабо вивчене. Потужні та колись протяжні вали, які оперізували це невідоме з літописів місто, свідчать про існування тут значного дружинного осередку. Місто було центром густозаселеної частини т.зв. звенигородського опілля. Окрім оборонних функцій місто певний час виконувало функції торгового осередку, очевидно, пов'язаного із сусіднім Городком. Досліджено предмети, які свідчать про військову справу. Знахідки візантійських свинцевих печаток, ймовірно вказують на присутність у цьому місті представників вищого духовенства. Натомість на менш родючих землях навколо сторожових князівських замків у верхів'ях р. Верещиця розташувалися дрібні боярські володіння.

Сподіваємося, що подальші археологічні дослідження в майбутньому дадуть цікаві дані не лише стосовно суспільно-політичного розвитку цієї частини Русі, але й щодо європейської політики Галицького князівства.

Використані посилання

Геренчук К.І. 1972. Загальний огляд. Природа Львівської області /за ред. К.І. Геренчука. Львів. С. 6-14.

Грибович Р.Т. 1983. Новое древнерусское городище на Львовщине, Археологические открытия 1981 г. Москва. С. 254.

Гупало В. 2014. Звенигород і Звенигородська земля у XI-XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 532 с.

Ипатьевская летопись. 1923. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Петроград. 320 с.

Корчинский О.М., Петегрич В.М. 1987. Исследования летописного Городка, Археологические открытия 1985 г. Москва. С. 348.

- Крип'якевич І. П. 1999. Галицько-Волинське князівство. Львів. 220 с.
- Петегірич В.М. 1995. До історичної оцінки деяких городищ Українського Прикарпаття. Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали Міжнародного історико-народознавчого семінару "Населення Бойківщини у контексті загальнокарпатського етнокультурного розвитку", Самбір, 14—16 вересня 1995 р. Львів; Самбір. С. 78-79.
- Погоральський Я., Миська Р., Ляска В. 2013. Верхньодністерське Підгір'я у X-XIV ст. *Colloquia russica. Series I, Vol. II. Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów Ruskich X - połowa XIV w. / pod red. Vitalija Nagirnego i Tomasza Pudłockiego. Kraków. S. 11-31.*
- Ратич О. 1968. Городища в селах Добростани і Страдч. Археологія. Київ. Вип. XX. С. 228-229.
- Ратич А. А. 1962. Городища Росточья. Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев. Вип. 12. С. 87-91.
- Титар Н. В. 1987. Дослідження на дитинці літописного Городка. Молоді учени-супільствознавці УРСР – 70 річчю Великого Жовтня: Тези республіканської науково-теоретичної конференції 17—18 грудня 1987 р. Львів. С. 154-155.
- Филипчук А. М. 2014. Результати розвідкових робіт в басейні р. Верещиця (Городоцький район Львівської області) у 2013 р. Вісник ін-ту археології Львів. ун-ту. Вип. 9. Львів. С. 166–212.
- Фонди Історико-краєзнавчого музею с. Березець.
- Janeczek A. 1993. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa.
- Liwoch R. 2003. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwody: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski), Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, t. 24. S. 213-297.

References

- Funds of the Museum of History and Local Lore of Berezech.
- Ipatiev Chronicle. 1923. The complete collection of Russian chronicles. T. 2. Petrograd. 320 p.
- Gerenchuk K.I. 1972 General Review. Nature of the Lviv region / ed. K.I. Gerenchuk. Lviv. P. 6-14 (ukr.).
- Gribovich R.T. 1983 New ancient Russian settlement in the Lviv region, Archaeological discoveries 1981. Moscow. P. 254 (rus.).
- Gupalo V. 2014 Zvenigorod and Zvenigorod land in the XI-XIII centuries (socio-historical reconstruction). Lviv, 532 p. (ukr.).
- Korchinsky O.M., Petegirich V.M. 1987 Research of the Chronicle Town, Archaeological Discoveries 1985. Moscow. P. 348 (rus.).
- Kryp'yakevych I. 1999 Galicia-Volyn principality. Lviv. 174 p. (ukr.).
- Petegirich V.M. 1995 To the historical assessment of some settlements of the Ukrainian Carpathians. Boykivshchyna. History and modernity. Proceedings of the International Historical and Ethnographic Seminar "Population of Boykivshchyna in the Context of Carpathian Ethnocultural Development", Sambir, September 14-16, 1995, Lviv; Sambir. P. 78-79 (ukr.).
- Pohoralsky J., Myska R., Lyaska V. 2013 Upper Dniester Foothills in the X-XIV centuries. *Colloquia russica. Series I, Vol. II. Przemysł i ziemia Przemyska w strefie*

wpływów Ruskich X - połová XIV w. / ed. Vitaly Nagirny and Tomasz Pudłocki. Krakow. P.11-31 (ukr.).

Ratych O., 1968 Settlements in the villages of Dobrostanty and Stradch. Archeology. Issue XX. Kyiv. P. 228-229 (ukr.).

Ratich A. A. 1962 Rostochye settlements. Brief reports of the Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences. Issue 12. Kyiv.P. 87-91 (rus.).

Tytar N.V. 1987 Research on the baby of the chronicle town. Young social scientists of the USSR – the 70th anniversary of the Great October: Abstracts of the Republican Scientific and Theoretical Conference December 17-18, 1987. Lviv. P. 154–155 (ukr.).

Filipchuk A.M. 2014 Results of exploration works in the basin of the Vereshchytsia River (Horodok District, Lviv Region) in 2013. Bulletin of the Institute of archeology. Lviv. un-t. Issue 9. Lviv. P. 166–212 (ukr.).

Janczek A. 1993 Settlement of the Polish-Ruthenian borderland. Belz Voivodship from the end of the 14th century to the beginning of the 17th century. Warsaw (pol.).

Liwoch R. 2003 The state of research on early medieval and early late medieval strongholds in western Ukraine (Ivano-Frankivsk, Lviv and Ternopil districts), Materials and reports of the Rzeszów Archaeological Center, vol. 24. P. 213-297 (pol.).

Terskyj S.

DEFENSE BUILDING ON THE VERESHCHYTSA RIVER ON THE BACKGROUND OF THE MILITARY AND POLITICAL SITUATION ON THE HALYCH-VOLYN BORDER IN THE SECOND HALF OF XII - XIV centuries.

The valley of the Vereshchytsia River is one of the nodal territories of the Galician-Volyn border, during the XI-XIV centuries. was the scene of military confrontation in the struggle for the conquest of Galicia, as well as the border of the separate Zvenigorod and Przemyśl principalities. Its central part, together with the chronicle town, was formed at the intersection of strategic roads from Przemyśl to Halych and from Belz to Halych.

The military actions of 1219–1220, when Hungarian King Andrew occupied Przemyśl (and thus the entire parish), and his faithful Galician boyar Sudyslav Bernatovych planted his men in Gorodok on Vereshchytsia, are reflected in chronicles. However, the specific course of these events is rather sparsely reflected in written sources.

Located in the lower reaches of the Vereshchytsia River, near the valley of the Dniester River in the village. Berezets settlement is still poorly studied archaeologically. The powerful and once long ramparts that encircled this unknown city from the chronicles testify to the existence of a significant family center here. The city was the center of a densely populated part of the so-called Transnistrian Opillya. Subjects that testify to military affairs have been studied. Finds of Byzantine lead seals probably indicate the presence of high clergy in this city. Instead, small boyar estates are located on the less fertile sandy lands of Small Polissya in the upper reaches of the Vereshchytsia River.

Taking into account the results of the latest archeological excavations in this area, the historical role of the ancient fortifications of the Vereshchytsia river valley is characterized. Their dating has been established. Numerous finds of medieval weapons are analyzed, which additionally illustrate the state of the military infrastructure of the Vereshchytsia river valley.

Key words: network of fortifications, defense construction, military-political situation, Vereshchytsia river valley, Halych-Volyn state.

**АРЕШТИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР НЕЛЕГАЛІВ ОУН
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-х –1970-ті роки)**

У статті простежено процес розшуку й арештів органами державної безпеки УРСР нелегалів ОУН на завершальному етапі боротьби підпільно-повстанського руху з комуністичним режимом. Показано вихід із повинною підпільників, згідно з оголошеною радянською владою амністією. Охарактеризовано умови існування і діяльності нелегалів до і після їхнього арешту чи виходу з повинною. З'ясовано, що частину арештованих кадебісти вербували до агентурної мережі. Висвітлено відкриті судові процеси над учасниками збройного підпілля ОУН й УПА, влаштовані з пропагандистською метою, та реакцію на них місцевих жителів.

Ключові слова: нелегал, КДБ, ОУН, УПА, арешт, вихід з повинною, збройне підпілля.

Постановка проблеми та її актуальність. Післявоєнне протистояння підпільно-повстанського руху з комуністичним режимом займає особливе місце в історії національно-визвольної боротьби українського народу. Воно наповнене героїчними й драматичними сторінками, продовжує викликати неослабний інтерес дослідників, породжує глибокі наукові дискусії. «Повстанська армія та збройне підпілля ОУН програли війну за незалежність Батьківщини, але при цьому виявили таку самопожертву, мужність і героїзм, яких до цього часу не знала українська історія, – зазначив відомий вітчизняний історик Іван Патриляк. – Кінець ХХ століття показав цілковитий крах злочинного комуністичного режиму та його утопічної ідеології, а ідеали національної незалежності і свободи, за які боролася ОУН і воювала УПА, кінець кінцем знову стали актуальними і перемогли» (Патриляк, 2012: 550).

Аналіз попередніх досліджень. Суттєвий внесок у висвітлення зазначеного протистояння здійснили Я. Антонюк, А. Кентій, Ю. Киричук, І. Патриляк, А. Русначенко та інші автори. Водночас ліквідація радянськими спецслужбами затухаючих вогнищ

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії імені професора М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог.

© Трофимович В. В., 2022

національного спротиву, розшук і арешти нелегалів залишаються практично невивченими (лише окремі фрагменти зустрічаємо в працях Ю. Киричука (*Киричук, 2003*) та І. Патриляка (*Патриляк, 2012*).

Мета та завдання дослідження. Спираючись насамперед на архівні матеріали, автор простежив процес розшуку й арештів органами держбезпеки УРСР нелегалів ОУН у другій половині 1950-х – 1970-х років.

Виклад основного матеріалу. Як випливало з доповідної записки завідувача Адміністративним відділом ЦК КПУ М. Кузнецова «Про стан та заходи поліпшення роботи органів Комітету державної безпеки в західних областях УРСР» від 17 березня 1955 р., на теренах останніх ще діяли 11 розрізнених повстанських боївок, які нараховували 32 особи, та 18 бойовиків-одинаків. Крім того, «розшукується понад 500 оунівських нелегалів, серед яких є такі, що займали керівні пости в націоналістичному підпіллі та його озброєних бандах» (*Літопис УПА: 561–562*). Водночас автор «Записки» звертав увагу на те, що «продовжують мати місце факти безвідповідального ставлення до підготовки і проведення оперативних заходів по розшуку бандитів...», а тому, мовляв, органам КДБ слід сконцентрувати зусилля для «ліквідації залишків банд оунівського підпілля» (*Літопис УПА: 563*).

Потрібно врахувати також, що у процесі десталінізації, що пришвидшився після XX з'їзду КПРС, до західних областей повернулася значна кількість засуджених оунівців та упівців (детальніше про це: *Трофимович, 2021: 25–31*).

11 лютого 1956 р. у газетах західних областей публікувалося повідомлення КДБ УРСР про вихід з повинної осіб, які перебували на нелегальному становищі. Згідно з постановою Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р., їм обіцяли звільнення від кримінальної відповідальності та допомогу у працевлаштуванні. За результатами оголошеної амністії впродовж 11 лютого – 10 травня 1956 р. з повинної вийшов 31 нелегал. Із них 18 колишніх оунівців та їхніх «бандпособників» (*ГДА СБУ 2: 79–80*). За цей же період з обліку знято 42 оунівців, із яких 17 встановлено загиблими, 9 вчинили малозначні провини та 5 виїхали за кордон (*ГДА СБУ 2: 91*).

Упродовж 1 січня – 30 грудня 1956 р. із 270 нелегалів ОУН співробітникам КДБ вдалося виявити 204. З них шестеро не були

раніше на обліку. У тому числі: вбито – 2, арештовано – 10, виведено з повинною – 11, взяті в розробку – 21, встановлено як таких, що виїхали за кордон, – 27, знято з обліку за незначність провин – 54, виявлено як уже вбиті раніше – 79. Водночас залишалося у розшуку ще 72 особи. З них 16 керівників, 45 бойовиків та 11 «бандпособників». Зокрема, у Львівській області – 22, Тернопільській – 17, Дрогобицькій – 14, Волинській – 9, Рівненській – 6, Чернівецькій – 2, Івано-Франківській – 1 та Закарпатській – 1 (*ГДА СБУ 4: 143*).

У березні 1956 р. з повинною до органів радянської влади з'явилися Семен Шкурський («Вишня»), який з 1944 р. перебував у боївці ОУН, наступного року порвав із підпіллям та переховувався у родичів, і зв'язкова ОУН Анна Кос («Бистриця»), яка у 1946 р. виробила фіктивні документи на ім'я Ольги Сороки, а після вмовляння матері вийшла з повинною (*ГДА СБУ 2: 64*). Наступного місяця аналогічно вчинили оунівці Іван Тимечко, Ярослав Ганкевич, Олександр Никитюк, Дмитро Семенишин, Ксенія Браницька (*ГДА СБУ 2: 75–76, 92–94*).

Станом на 15 травня 1956 р. органами КДБ УРСР розроблялися агентурним шляхом 167 нелегалів ОУН. Серед них: Роман Солівич, Петро Байдюк, Степан Браницький, Степан Жарський, Павло Березняк (*ГДА СБУ 2: 96–102*).

Частину арештованих нелегалів співробітники КДБ вербували до агентурної мережі. Так, у серпні 1956 р. у с. Курипів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. було арештовано водія колгоспу імені Богдана Хмельницького, колишнього ройового УПА Степана Хомина («Тигра»). Йому вдалося легалізуватися під фіктивними документами переселенця з Польщі – Семена Золовського. Враховуючи те, що на допиті арештований відверто надавав свідчення та не вчинив «важких злочинів», його завербували в агенти під оперативним псевдонімом «Галицький». Подібний випадок трапився з колишнім зв'язковим ОУН Георгієм Грабовцем, який з 1950 р. мешкав під фіктивними документами на прізвище Бондаренко в с. Петрівка Васильківського р-ну Київської обл. (*ГДА СБУ 2: 160–161*).

Повернувшись із заслання в с. Поріччя Яворівського р-ну Львівської обл., колишні оунівці Мазур та Шудлак побили 8 серпня 1956 р. колгоспника Біласа та вчинили стрілянину з пістолета. Після цього вони перейшли на нелегальне становище. У вересні того ж року Мазур відправив до друзів у Красноярський

край листа із словами: «Я їм покажу ще й не такий подвиг...». У результаті проведених УКДБ Дрогобицької обл. розшукових заходів 11 жовтня 1956 р. обоє нелегалів були арештовані в будинку мешканця с. Голоско Брюховицького р-ну Олександра Заника. Під час обшуку у Мазура вилучили бойовий патрон від іноземного пістолета (*ГДА СБУ 2: 187–188*).

У зв'язку із поверхневим аналізом співробітниками держбезпеки оперативних матеріалів траплялися випадки безпідставного арешту осіб. Наприклад, 28 жовтня 1957 р. за поданням заступника уповноваженого УКДБ у Кременецькому р-ні Тернопільської обл. капітана Кударя було затримано Миколу Івашука. Згідно зі слідчими матеріалами, у 1943 р. він за завданням вояків УПА займався ремонтом й пошиттям для них взуття. Впродовж 1944 – 1946 рр. служив у Червоній армії. Був двічі поранений на фронті. Нагороджений двома державними нагородами. З 1946 по 1949 рр. перебував у винищувальному батальйоні. Після цього працював головою колгоспу (*ГДА СБУ 6: 252*).

Загалом упродовж 1956 р. органами КДБ УРСР було розшуковано 198 нелегалів ОУН. Із них: виявились уже давно загиблими – 75, зняли з обліку за «дріб'язковість злочинів» – 52, оселилися за кордоном – 27, взяли в оперативну розробку – 21, вийшли з повинною – 11, арештовано – 10, вбито – 2. Незабаром з обліку зняли ще 7 підпільників: виявлено як уже ліквідовані у минулі роки – 2, взяті в агентурну розробку – 3, арештовано – 1, виїхав за кордон – 1 (*ГДА СБУ 1: 124*).

Станом на 1 січня 1957 р. у розшуку ще перебувало 72 особи, на 11 лютого – 64, на 1 квітня – 59, на 22 липня – 45. Зокрема, у Львівській обл. – 13, Дрогобицькій – 13, Тернопільській – 7, Волинській – 5, Рівненській – 4, Чернівецькій – 2, Закарпатській – 1 (*ГДА СБУ 3: 189; 4: 9, 60, 256*). Стосовно Івано-Франківщини, то тут на кінець 1956 р. переховувалося 11 озброєних нелегалів. Серед них група «Яреми», «Мироська» і «Марка». Ще наприкінці травня від агентки «Ганни» надійшли відомості, що згадані особи на літній період перейшли у район гірських пасовищ. Однак розшукова група співробітників КДБ із Чернелицького, Яблунівського, Яремчанського, Печеніжського та Городенківського районів через відсутність надійної агентури виявилася нездатною їх захопити (*ГДА СБУ 5: 111–112*). Наступного року в Городенківському р-ні продовжували розшукувати боївку СБ «Яреми» з

семи осіб. У ході цієї операції 18 серпня в м. Городенка було арештовано оунівку «Олю», яка перебувала на нелегальному становищі. Дізнавшись про це, інші учасники боївки залишили свою криівку. Однак, опинившись у безвихідному становищі, в ніч на 4 вересня «Ярема», «Тиміш», «Уляна» і Параска Микитюк вийшли з повинною. Через чотири дні до них приєдналися двоє інших учасників боївки – «Марко» та «Миросько». У зв'язку із тим, що усі згадані підпільники займалися диверсійно-терористичною діяльністю, їх арештували та відправили до в'язниці (ГДА СБУ 4: 304–305).

15 листопада 1957 р. на львівському головоштамті був затриманий колишній оунівець Юрій Стародуб, раніше засуджений до 25 років таборів, який у вересні 1955 р. втік із Воркутинського табору МВС і був оголошений у всесоюзний розшук. За результатами розслідування, він був причетний до вбивства 16 травня того ж року міліціонера Єгорова та пограбування 6 червня касира Львівського заводу автовантажувачів Ласвську (ГДА СБУ 3: 337–340).

Уповноважений КДБ у Сокальському р-ні Львівської обл. Шевченко на нараді 6 серпня 1958 р. доповідав, що у них знаходиться значна кількість справ на учасників «запасної мережі» ОУН. Однак не знає, чи варто витратити час на її розробку, адже більшість осіб мають літній вік, «дивляться уже донизу, на той світ» (ГДА СБУ 17: 340).

У квітні 1958 р. у Червоноармійському р-ні Житомирської обл. було затримано двох озброєних нелегалів – А. Сірука та І. Бондарчука, які в минулому входили до підрозділу УПА «Сокола». Останні роки вони самостійно переховувалися, здійснюючи крадіжки та напади. За вироком суду обидва були засуджені до 25 років таборів кожен (ГДА СБУ 7: 350).

Упродовж 1958–1959 рр. на території Львівської, Рівненської, Станіславської та Тернопільської областей відбулося 14 відкритих судових процесів над 51 учасником підпільно-повстанського руху. З них 24 – х засудили до смертної кари (ГДА СБУ 8: 93). Слід зазначити, що покаєння оунівських авторитетів надзвичайно сильно впливали на рядових підпільників (ГДА СБУ 9: 305).

У довідці органів КДБ УРСР за 27 квітня 1960 р. повідомлялося, що за останній рік було виявлено 15 нелегалів. З них двоє загинуло у бойовому зіткненні, 6 арештовано, а інших «профілактовано». Більшість із них ніяк себе не проявляла. Однак траплялися випадки, коли вони продовжували займатися диверсійно-

терористичною діяльністю. Так, на території Тернопільської обл. діяла боївка ОУН на чолі з Петром Пасічним («Петром», «Перепілом»). До її складу входило троє підпільників, озброєних мисливськими рушницями. Впродовж останніх двох років вони здійснили кілька пограбувань колгоспів і магазинів сільпо, а у жовтні 1959 р. вбили співробітника Бережанського районного відділу КДБ Стороженка. При затриманні 14 квітня 1960 р. боївки почали відстрілюватися. В результаті двоє із них загинуло, а поранену підпільницю Марію Пальчак схопили.

Під час допитів вона повідомила, що ще у 1954 р. в будинку мешканця хутора Кубань Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. Мирона Клюби вони збудували криївку та впродовж п'яти зим там переховувалися.

15 квітня 1960 р. співробітники КДБ Івано-Франківської обл. старший лейтенант Бугаєнко та майор Ільїн, у присутності понятих, провели обшук будинку М. Клюби. В результаті на даху натрапили на круглі свинцеві злитки товщиною 10 міліметрів та вагою три кілограми. У нежитловій кімнаті виявили вхід до схрону довжиною 193, шириною 144 та висотою 126 см. Коридор із люком 50 см., який вів до схованки, мав довжину 120 см. Стіни та підлога схрону були обшиті дошками, а стеля складалась із брусів. Каркас скріплювали металеві скоби. В середині схрону з лівого боку, під фундаментом будинку, був отвір діаметром 12 см для доступу свіжого повітря. У ньому знайшли електричну лампочку з патроном і провід довжиною 20 м. У ніші криївки побачили розірвану на шматки газету «Правда України» за липень 1955 р. Сфотографувати криївку не вдалося через відсутність світла (*ГДА СБУ 10: 117–118, 207–224*).

Відомо, що останнім нелегалом на Сколівщині був важко хворий і майже сліпий П. Корчинський («Стрийко»). Під час зустрічі із своїм знайомим М. Лопотичем він попросив останнього закопати його в могилу. Вони попрямували до лісу, де вже була підготовлена яма, встелена смерековими гілками. Підпільник спустився туди, ліг і пустив собі кулю у висок (*Киричук, 2001: 311*).

У вересні 1965 р. УКДБ Івано-Франківської обл. заарештувало учасника боївки Служби Безпеки (СБ) ОУН Миколу Мацевича, якого звинувачували у причетності впродовж 1944–1945 рр. до вбивства 28 осіб. Під час розслідування було допитано більше 100 свідків. Із обваленого колодязя зроблено ексгумацію жертв

боївки. Організовано їх урочисте перепоховання. На відкритому судовому засіданні, що розпочалося 13 січня 1966 р., були присутніми понад 200 осіб. У тому числі 50 односельчан М. Мацевича. Згідно з вироком Івано-Франківського обласного суду від 17 січня 1966 р., його засудили до розстрілу. За матеріалами процесу кореспонденти районних та обласних газет опублікували 10 статей. Кадри із місця ексгумації, траурної процесії та судового процесу увійшли до короткометражного документального фільму (*ГДА СБУ 11: 254–257*).

12 серпня 1965 р. із виправно-трудового табору селища Явас Мордовської АРСР через заздалегідь підготовлений прохід під огорожею зони здійснили втечу колишні оунівці Антон Олейник і Роман Семенюк. Вони нелегально дісталися на батьківщину останнього – до с. Первятичі Сокальського р-ну Львівської обл. Здобули паспорт на ім'я А. Зейди, викопали неподалік у лісі схрон і виготовили обріз із двоствольної рушниці. Весною наступного року планували перейти кордон – через Чехословаччину до Австрії. 14 листопада цього ж року втікачів арештували. У ході проведеного прокуратурою Рівненської обл. розслідування стало відомо, що до підпілля восени 1943 р. Антона залучив його двоюрідний брат – Василь Олейник («Полтавець»), політреферент Березнівського районного проводу ОУН. Проте, уже весною 1946 р. А. Олейник перейшов до боївки СБ «Захара» та брав участь у вбивствах радянських активістів. На основі цього 25 квітня 1966 р. постановою Президії Рівненського обласного суду попередній вирок було відмінено. Завершилося слідство 31 серпня та було направлено до суду (*ГДА СБУ 12: 379–387*).

Відкритий судовий процес у Рівному привернув значну суспільну увагу. На ньому щоденно були присутніми 80–100 осіб, а також представники преси та радіо. Рішенням обласного суду від 5 жовтня 1966 р. А. Олейника визнали винним у вчиненні злочинів, передбачених статтями 54-1 «а», 54-8 і 54-II КК УРСР і частини 1-ї статті 188 КК РРФСР та засудили до розстрілу. Про результати процесу повідомлялося у центральних газетах «Правда», «Труд», «Красная Звезда» та республіканській – «Радянська Україна», а також в обласній газеті і по місцевому радіо (*ГДА СБУ 13: 186–187*).

9 лютого 1967 р. співробітники УКДБ Тернопільської обл. затримали колишнього члена боївки ОУН Володимира Черкавського

(«Зіра»). Він переховувався в спеціально обладнаному схроні на даху будинку 55-річної мешканки с. Старі Петликівці Бучацького р-ну Петрунели Щербань (ГДА СБУ 14: 129). 25 лютого цього ж року у лісі, неподалік м. Броди Львівської обл., був арештований В. Малаженський («Кучерявий»). За результатами слідства, він обвинувачувався у нападі в березні 1944 р. на групу червоних партизан із з'єднання «24-я годовщина РККА», а також у причетності до вбивств кількох радянських активістів. Дізнавшись влітку 1959 р., що його розшукує КДБ, В. Малаженський перейшов на нелегальне становище та переховувався у Тернопільській, Рівненській і Львівській областях. Останній місяць перед арештом працював сезонним робітником у бродівського лісника. На основі рішення Львівського обласного суду від грудня 1967 р., за ст. 59 ч. 1 та 64 КК УРСР він був засуджений до 15 років ув'язнення. Судовий процес висвітлювався обласною пресою (ГДА СБУ 15: 152–154).

29 липня 1968 р. у с. Дивень Корецького р-ну затримали Антоніну Міщук («Галину»), яка у 1943 р. була референтом пропаганди підрайону ОУН, а пізніше за завданням керівництва займалася підготовкою пропагандистів. Із 1947 р. вона переховувалась у криївці під будинком свого батька. Внаслідок тривалого перебування в укритті, на самоті, у малорухомому стані в неї атрофувалася мова й були серйозні проблеми із здоров'ям. Через це одразу після арешту її направили на стаціонарне лікування до місцевої лікарні (ГДА СБУ 17: 206–207).

У той же час співробітники УКДБ Рівненської обл. дізналися, що в с. Грядки Дубенського р-ну переховувався Прокіп Собчук («Галіфакс»). Коли він знаходився у криївці разом із 8 іншими підпільниками у січні 1947 р., то їх оточила оперативно-військова група МДБ. Із них троє застрілились, а інші потрапили до полону. Під час конвоювання П. Собчуку вдалося втекти і з того часу укриватися в будинку нареченої Марії Штихалюк. У 1959 р. у них народилася дитина, а помешкання нерідко відвідували родичі підпільника. Крім того, періодично, під вигаданим прізвищем, він працював на лісозаготівлі (ГДА СБУ 18: 117). Враховуючи те, що нелегал не був причетним до терористичної діяльності, через М. Штихалюк йому запропонували вийти з повинною. У результаті 12 серпня 1968 р. П. Собчук з'явився до сільради с. Грядки й отримав роботу в місцевому колгоспі (ГДА СБУ 17: 207–208).

Загалом упродовж 1961 – 1968 рр. органи КДБ виявили 26 нелегалів ОУН. Серед них загинули під час затримання: колишній референт СБ Вишнівецького району ОУН Бойчук, бойовики Смолярчук і Басюк.

На нелегальному становищі продовжував залишатися провідник Скалатського надрайону ОУН Ілля Оберишин («Р-5», «Кобзар», «Охрім», «Стецько») (*ГДА СБУ 18: 117–118*).

10 березня 1968 р. в господарстві мешканки с. Верхньодорожне Миколаївського р-ну Львівської обл. Софії Синишин було виявлено Степана Верещинського («Ловчого»), який у 1944 р., ухилившись від призову до Червоної армії, вступив до ОУН. Як встановило слідство, він займався збором у населення продуктів для своєї боївки. Після її ліквідації у 1945 р. оперативною групою НКВС переховувався у своїх родичів і друзів. Періодично місцеві органи радянської влади фіксували випадки викрадення ним колгоспного майна. На основі цих даних щодо С. Верещинського порушили кримінальну справу. У ході її розробки, як співників, було арештовано двох колгоспників с. Верхньодорожне – 40-річного Володимира Мельника та 34-річного Ярослава Михайліва. За їх свідченнями, у травні 1956 р. С. Верещинський наніс ножове поранення робітнику Клименку. Спільно із Я. Михайлівим у грудні 1967 р. вони здійснили напад на будинок братів Дем'яна та Володимира Мисюраків, яким також нанесли ножові поранення.

17 – 19 вересня 1968 р. у будинку культури Миколаївського цементно-гірничого комбінату відбувалося відкрите судове засідання. Вироком виїзної сесії Львівського обласного суду С. Верещинський отримав 6 років ув'язнення, а Я. Михайлів – три з половиною. Відносно С. Синишин та В. Мельника провели «профілактичні заходи» із залученням трудових колективів. Хід судового засідання висвітлювала районна та обласна преса, а також львівське телебачення (*ГДА СБУ 16:188; 19: 279–281*).

Співробітники УКДБ Львівської обл. 19 квітня 1969 р. на хуторі Бишівська Колонія Радехівського р-ну в господарстві 64-річної Олени Бути виявили нелегала – її брата Василя. На допиті він пояснював слідчим, що з осені 1945 р. переховувався в бункері, біля будинку сестри, від оунівців, які намагалися забрати його до боївки. Згодом Василь уже остерігався органів радянської влади, вважаючи, що буде ув'язнений за свої дії (*ГДА СБУ 20: 228*).

Кадебісти Закарпатської обл. арештували 25 квітня 1969 р. у м. Мукачеве працівника залізниці 61-річного Андрія Семчишина. У ході перевірки було встановлено, що під цим прізвиськом переховувався колишній упівець Андрій Демчишин. Під час допитів він розповів, що в бункері у родичів, мешканців с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл., укривається інший повстанець – Костянтин Луц, якого наступного дня затримали (*ГДА СБУ 20: 302–303*). За матеріалами слідства їх звинуватили у багатьох вбивствах. Так, А. Демчишину інкримінували: знищення радянських активістів у с. Вільховець Перемишлянського р-ну Львівської обл.; вбивство у с. Лопушне голови колгоспу Новоугольника та поштаря Сидора; конвоювання до місця розстрілу восени 1944 р. трьох полонених червоноармійців; складання списку шести мешканців с. Вільховець, запідозрених у співпраці з органами НКВС, яких 2 лютого 1945 р. оунівці розстріляли. Своєю чергою, К. Луц звинувачувався у вбивстві: мешканця с. Вільховець Івана Горбалья та двох лікарів; у с. Глибовичі – Марківа й у с. Суходіл – Підвірного з дружиною. Крім того, восени 1944 р. він брав участь у нападі на співробітників военкомату, в результаті якого загинуло три офіцери та два солдати Червоної армії.

Упродовж січня – лютого 1970 р. кримінальна справа стосовно А. Демчишина та К. Луца розглядалася Львівським обласним судом на відкритому засіданні у м. Бібрка Перемишлянського р-ну. Обоє визнали свою провину та були засуджені до 15 р. ув'язнення кожен. Результати судового процесу висвітлювали місцева преса та радіо (*ГДА СБУ 21: 38–40*).

Співробітники УКДБ Волинської обл. 28 жовтня 1970 р. затримали в с. Паридуби Старовижівського р-ну 47-річного Івана Олексюка, який переховувався в будинку батьків. Слідство встановило, що у вересні 1944 р. він дезертирував із Червоної армії та близько трьох тижнів перебував у складі боївки ОУН. У травні наступного року він повернувся додому та самостійно переховувався, не підтримуючи зв'язку із підпіллям (*ГДА СБУ 22: 7–8*). Близько трьох місяців у 1960 р. І. Олексюк укривався в господарчих будівлях покійної односельчанки Акуліни Омелянюк. Проведене розслідування підтвердило, що нелегал не служив у 103-му охоронному поліційному батальйоні та не брав участі у диверсійно-терористичній діяльності. У зв'язку із цим його

вирішили не притягати до кримінальної відповідальності, а дозволили працювати за місцем проживання підвожчиком кормів тваринницької ферми колгоспу (ГДА СБУ 23: 89–90).

До райвідділу КДБ з повинною 8 липня 1971 р. прийшов нелегал ОУН Федір Кишка, який після підпалу приміщення сільської ради у березні 1947 р. переховувався в родичів у с. Синьковичі Нестерівського р-ну Львівської обл. (ГДА СБУ 24: 328).

Оперативним шляхом органи держбезпеки Івано-Франківської обл. дізналися, що в будинку мешканки хутора Максимець Надвірнянського р-ну 50-річної Ганни Кузюк, раніше засудженої за допомогу ОУН, укривається особа, яка нібито втекла із місць ув'язнення. 4 лютого 1972 р. на згаданому хуторі оперативна група схопила при спробі втечі невідому людину. На допиті виявилось, що затриманим є 45-річний Григорій Мисайло, уродженець с. Новомиколаївка Петровськ-Забайкальського району Читинської обл. Зброї при ньому не виявили. Будь-яких документів, які б могли засвідчити достовірність особи, він також при собі не мав. Повідомив, що у 1946 р. був засуджений за крадіжку та після звільнення у 1948 р. з місць позбавлення волі ніде не працює й не має постійного місця проживання. При огляді будинку Г. Кузюк у нежитловій його частині, під сіном, виявили укриття, де переховувався затриманий (ГДА СБУ 25: 185).

Для «оперативної перевірки» у вересні 1972 р. до УКДБ Івано-Франківської обл. викликали вчителя восьмирічної школи с. Камінна Надвірнянського р-ну Івана Шендеровського. Під час бесіди було встановлено, що під цим вигаданим прізвищем переховувався колишній учасник боївки ОУН Михайло Хмельник із с. Боків Бережанського р-ну Тернопільської обл. У 1944 р. він перейшов на нелегальне становище та перебував у підпіллі. Легалізувавшись 1946 р. у с. Старі Скоморохи Галицького р-ну, М. Хмелик назвався Шендеровським. Під цим прізвищем він поступив до Івано-Франківського педагогічного інституту, а після його закінчення у 1958 р. влаштувався працювати вчителем. Враховуючи те, що М. Хмелик не вчинив важких злочинів, органи КДБ вирішили не притягати його до кримінальної відповідальності. За участі педагогічного колективу школи с. Камінна у лютому 1973 р. було організовано «профілактичні збори», на яких він розповів, що боявся потрапити до в'язниці, а тому приховував своє справжнє прізвище. Засуджував свою участь в ОУН та просив спокутувати провину чесно працюю. Незважаючи на

це, педагогічний колектив звернувся до районного керівництва з проханням про звільнення М. Хмелика з роботи (*ГДА СБУ 26: 15–16*).

У березні 1972 р. до УКДБ Тернопільської обл. надійшли агентурні дані, що у с. Нове Село Підволочиського р-ну, в будинку батьків, близько 29 років переховується нелегал ОУН Степан Яхів. Слідство встановило, що 1946 р. у зв'язку із хворобою він повернувся додому та перебував у спеціально обладнаній криївці. Органи МДБ вважали його загиблим, а тому не розшукували. Після відповідних оперативних заходів, після розмови із батьками 22 червня 1973 р. нелегал вийшов із повинною. Надалі він проходив оперативну перевірку органами держбезпеки. При цьому йому дозволили залишитись у Новому Селі на поруках батьків (*ГДА СБУ 17: 96*).

Співробітники УКДБ Рівненської обл. отримали 17 липня 1973 р. інформацію, що у будинку мешканки с. Заставя Корецького р-ну 51-річної Валентини Воробей укривається підрайонний пропагандист ОУН Микола Потапчук-Тхорук («Петренко», «Свобода»). Через сім днів він був арештований оперативною групою. На допиті розповів, що у 1948 р. розірвав зв'язки із підпіллям та переховувався у родичів у с. Мощени Гощанського р-ну. З 1951 р. перебував у будинку медсестри лікарні с. Великі Межиричі Корецького р-ну В. Воробей (*ГДА СБУ 27: 271–272*). У зв'язку із тим, що під час допиту у нього проявилися порушення психіки, 15 серпня 1973 р. його направили на стаціонарну судово-медичну експертизу (*ГДА СБУ 28: 237*).

До сільради с. Стрілки Перемишлянського р-ну Львівської обл. 1 квітня 1976 р. з'явився з повинною Михайло Піщула. У райвідділі КДБ він розповів, що восени 1944 р., намагаючись уникнути мобілізації до Червоної армії, перейшов на нелегальне становище. Через два роки його виявила боївка ОУН і включила до свого складу. Йому видали гвинтівку та доручили розповсюдження оунівської літератури. У жовтні 1951 р. під час сутички із оперативною групою МДБ він отримав поранення, проте зумів відірватися від переслідування та знайшов порятунок в будинку 32-річної робітниці філіалу заводу імені Леніна, мешканки с. Лани Софії Пітули (*ГДА СБУ 29: 197–198*).

Різноманітні джерела свідчать, що деякі оунівці перебували на нелегальному становищі аж до проголошення незалежності України.

Висновки. Отже, після оголошеної комуністичною владою амністії частина колишніх учасників підпільно-повстанського руху вийшла з повинною. Інші – нелегали – продовжували переховуватися, здійснюючи подекуди диверсійно-терористичні та інші дії. Органи КДБ УРСР, виконуючи вимоги партійно-державного керівництва республіки, докладали значні зусилля, аби розшукати нелегалів і ліквідувати останні вогнища спротиву. З метою дискредитації національно-визвольного руху влаштувалися відкриті судові процеси над його учасниками, які під тиском змушені були робити вигідні владі зізнання.

Використані посилання

ГДА СБУ 1 – Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 2. Спр. 1.

ГДА СБУ 2 – ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 12.

ГДА СБУ 3 – ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2823.

ГДА СБУ 4 – ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2852.

ГДА СБУ 5 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0910.

ГДА СБУ 6 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0916.

ГДА СБУ 7 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0917.

ГДА СБУ 8 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0919.

ГДА СБУ 9 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0922.

ГДА СБУ 10 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0928.

ГДА СБУ 11 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0946.

ГДА СБУ 12 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0948.

ГДА СБУ 13 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0949.

ГДА СБУ 14 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0954.

ГДА СБУ 15 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0960.

ГДА СБУ 16 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0961.

ГДА СБУ 17 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0967.

ГДА СБУ 18 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0968.

ГДА СБУ 19 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0969.

ГДА СБУ 20 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0973.

ГДА СБУ 21 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0980.

ГДА СБУ 22 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0986.

ГДА СБУ 23 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0987.

ГДА СБУ 24 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0993.

ГДА СБУ 25 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1004.

ГДА СБУ 26 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1021.

ГДА СБУ 27 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1025.

ГДА СБУ 28 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1026.

ГДА СБУ 29 – ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1050.

Киричук Ю. (2003) *Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика*. Львів : Добра справа. 464 с.

Літопис УПА. (2001) *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля : директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959*. Т. 3. Нова серія. Київ; Торонто: Літопис УПА. 647 с.

Патриляк І. (2012) «*Встань і борись! Слухай і вір ...*»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія. Львів : Часопис. 592 с.

Трофимович В. (2021) Повернення в Західну Україну з таборів і спецпоселень учасників підпілля-повстанського руху (1956–1957). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог: Вид-во НаУОА. Вип. 32. С. 25–31.

References

BSA SSU 1 – Branch State Archive of the Security Service of Ukraine (BSA SSU), Kyiv. F. 2. C. 1.

BSA SSU 2 – BSA SSU. F. 2. C. 12.

BSA SSU 3 – BSA SSU. F. 2. C. 2823.

BSA SSU 4 – BSA SSU. F. 2. C. 2852.

BSA SSU 5 – BSA SSU. F. 16. C. 0910.

BSA SSU 6 – BSA SSU. F. 16. C. 0916.

BSA SSU 7 – BSA SSU. F. 16. C. 0917.

BSA SSU 8 – BSA SSU. F. 16. C. 0919.

BSA SSU 9 – BSA SSU. F. 16. C. 0922.

BSA SSU 10 – BSA SSU. F. 16. C. 0928.

BSA SSU 11 – BSA SSU. F. 16. C. 0946.

BSA SSU 12 – BSA SSU. F. 16. C. 0948.

BSA SSU 13 – BSA SSU. F. 16. C. 0949.

BSA SSU 14 – BSA SSU. F. 16. C. 0954.

BSA SSU 15 – BSA SSU. F. 16. C. 0960.

BSA SSU 16 – BSA SSU. F. 16. C. 0961.

BSA SSU 17 – BSA SSU. F. 16. C. 0967.

BSA SSU 18 – BSA SSU. F. 16. C. 0968.

BSA SSU 19 – BSA SSU. F. 16. C. 0969.

BSA SSU 20 – BSA SSU. F. 16. C. 0973.

BSA SSU 21 – BSA SSU. F. 16. C. 0980.

BSA SSU 22 – BSA SSU. F. 16. C. 0986.

BSA SSU 23 – BSA SSU. F. 16. C. 0987.

BSA SSU 24 – BSA SSU. F. 16. C. 0993.

BSA SSU 25 – BSA SSU. F. 16. C. 1004.

BSA SSU 26 – BSA SSU. F. 16. C. 1021.

BSA SSU 27 – BSA SSU. F. 16. C. 1025.

BSA SSU 28 – BSA SSU. F. 16. C. 1026.

BSA SSU 29 – BSA SSU. F. 16. C. 1050.

Kyrychuk Yu. (2003) *Ukrainian national movement of the 40-50s of the XX century: ideology and practice*. Lviv, Dobra sprava. 464 p. (ukr)

Litopys UPA. (2001) *The struggle against the UPA and the nationalist underground: directive documents of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine 1943–1959*. Vol. 3. Nova seriya. Kyiv; Toronto, Litopys UPA. 647 p. (ukr)

Patrylyak I. (2012) *"Rise and fight! Listen and Believe...": Ukrainian Nationalist Underground and Rebel Movement (1939–1960)*. Lviv: Chasopys. 592 p. (ukr)

Trofymovych V. (2021) Return to Western Ukraine from the camps and special settlements of members of the underground insurgent movement (1956–1957). *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Historical Sciences Series*. Ostroh: Editorial Office of the NUOA. Issue 32. P. 25–31. (ukr)

Trofymovych V.

ARRESTS OF THE OUN ILLEGALS BY THE STATE SECURITY AGENCIES OF UKRAINIAN SSR (THE SECOND HALF OF THE 1950s–1970s)

The article is aimed to describe the process of detection and arrests of OUN illegals in the western regions of the Ukrainian SSR by the state security services in the second half of the 1950s – 1970s, to show the voluntary surrender of former members of the OUN and the UPA. The methodological basis consists of the principles of scientific objectivity and historicism. The following historical methods were used: retrospective, comparative, structural, and problematic. The scientific novelty of the obtained results is determined by the fact that the scientific review of the unpublished archival documents and materials stored at the State Archives of the Security Service of Ukraine reviews the activities of the State Security Committee (KGB) of the republic aimed at the detection and arrest of the former guerrilla fighters, who were of illegal status. Conclusions. It was established that as of February 1955, in the western regions of the Ukrainian SSR, there were eleven separated insurgent fighting groups of thirty-two individuals and eighteen single militants. In addition, over a hundred people, including the former leaders of the armed nationalist insurgency, were in an illegal situation. After the amnesty announced by the communist authorities, some of the former members of the insurgent resistance movement voluntarily surrendered. Others – illegals – continued to engage in acts of sabotage, terrorism and other. The KGB of the Ukrainian SSR, fulfilling the demands of the authorities of the republic, made significant efforts to find the illegals and eliminate the remaining opponents. With the aim of defaming the national liberation movement, trials were organized against its participants, who were forced to make favorable confessions to the authorities under pressure.

Keywords: illegal, KGB, OUN, UPA, arrest, voluntary surrender, armed insurgency.

УДК 94 (477.82-2) «1942/1944»

ТРОФИМОВИЧ Л.В.

<http://orcid.org/0000-0003-2393-9128>

КАЛЯЄВ А.О.

<http://orcid.org/0000-0002-5675-187X>

ШВАЙКО Т.А.

<http://orcid.org/0000-0002-1796-5795>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.139-158>

АНТИНАЦИСТСЬКИЙ РУХ ОПОРУ НА ОСТРОЖЧИНІ: НАЦІОНАЛІСТИЧНА ТА РАДЯНСЬКА СКЛАДОВІ (1942 – 1944)

У статті проаналізовано формування українського підпільно-повстанського та радянського підпільно-партизанського рухів на Острожчині. Охарактеризовано діяльність націоналістичного підпілля та відділів УПА. Виокремлено її антинімецьку спрямованість. З'ясовано, що істотне зростання антинімецького руху Опору з боку УПА на Волині і, зокрема, на Острожчині, яка входила до складу повстанської групи «Озеро», почало простежуватись із середини березня 1943 року. Звернена увага на українсько-польський міжетнічний конфлікт та роль окупантів у його розпалюванні. Простежена діяльність комуністичного підпілля та червоних партизан. Показано загострення конфронтації між радянською та націоналістичною складовими антинацистського руху Опору.

Ключові слова: рух Опору, Острожчина, підпілля, партизани, УПА, окупанти, антигітлерівська боротьба.

Постановка проблеми та її актуальність. Надзвичайно важливою формою протидії окупаційному режиму у період німецько-радянської війни була участь населення України в антинацистському русі Опору. По-різному вбачаючи свої інтереси, український підпільно-повстанський та радянський підпільно-партизанський рухи відіграли важливу роль у вигнанні загарбників з українських теренів.

Дослідження антинацистського руху Опору в Україні не втратило актуальності дотепер. Адже і нині «мала війна» – невід'ємна складова військових дій.

Трофимович Лілія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Каляєв Анатолій Олександрович, доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Швайко Тетяна Анатоліївна, магістр історії, заступник директора з навчально-виховної роботи Мочулицьського НВК, с. Мочулице, Рівненська область.

©Трофимович Л.В., Каляєв А.О., Швайко Т.А., 2022

Аналіз попередніх досліджень. У радянській історіографії тема руху Опору була надзвичайно заідеологізована. Зокрема, робився акцент на «всенародній підтримці» червоних партизан місцевими мешканцями, а прояви свавілля, мародерства, репресій стосовно останніх, випадки свідомого провокування загарбників на звірства з метою налаштувати проти них населення всіляко замовчувалися. Натомість оунівське підпілля та УПА цілковито демонізувалися, зображались винятково як колаборанти, союзники нацистів. Із проголошенням незалежності, відкриттям раніше засекречених документів і матеріалів з'явилися сприятливі можливості для об'єктивного висвітлення теми, в тому числі недостатньо досліджених локальних, регіональних аспектів.

Цінний внесок у науковий доробок сучасної історіографії досліджуваної теми зробили О. Гогун, О. Денищук, С. Іванов, А. Кентій, В. Ковальчук, Д. Кравчук, В. Лозицький, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук, М. Слободянюк, А. Сухих.

Мета статті: простежити формування націоналістичної та радянської складової руху Опору на Острозжині в період німецько-радянської війни.

Виклад основного матеріалу. Одна з перших інформацій про наростання суперечностей між українським підпіллям і загарбниками з'являється наприкінці 1942 р. Так, 3 грудня командир радянського партизанського з'єднання О. Сабуров повідомляв, що в лісах Острозжини перебувають «великі групи українських націоналістів» (*Літопис УПА, 2002: 53*).

Як впливало з доповідної записки Українського штабу партизанського руху (УШПР) на адресу ЦК КП(б)У від 5 грудня того ж року про ситуацію в цьому терені, «різке розходження у стосунках між українськими націоналістами та німцями зайшло так далеко, що готуючись до боротьби з останніми, націоналісти стали ховати зброю та боєприпаси» (*Літопис УПА, 2002: 55*).

Помітне зростання антинімецького опору з боку партизанських відділів УПА на Волині почало простежуватися із середини березня 1943 р., коли почастишали випадки дезертирства частини української допоміжної поліції в ліси. Доказами цього є численні звіти німецьких урядовців із скаргами про часті втечі «поліцаїв до банд». Така ситуація призвела до суттєвого послаблення окупаційних сил і позицій в регіоні. Згідно з донесеннями гестапо, діяльність «українських банд» у другій половині березня охопила

крім півночі південну частину Рівненщини, зокрема Острожчину, Кременеччину та південну частину Волинської області (*Патриляк, 2015: 139*). «Це зайшло так далеко – інформував генеральний комісар Волині та Поділля своє керівництво 30 квітня 1943 р., що ... слід говорити про повстанський рух ... Сьогодні можна говорити про те, що більша частина населення симпатизує бандитам» (*Украинские националистические организации, 2012: 618*).

Своєю чергою, у цьому ж місяці, радянська розвідка в інформації на адресу Українського штабу партизанського руху звертала увагу на «великий рух націоналістів» на Волині, а також підкреслювала, що «основне завдання національної української армії – здійснити революцію на Україні» (*Украинские националистические организации, 2012: 615*).

Активізацію військово-диверсійної діяльності оунівців на Рівненщині відмічали в цей час і інші сучасники. Так, відомий письменник, громадський діяч, редактор рівненської обласної газети «Волинь» Улас Самчук писав у своїх спогадах, що з середини лютого 1943 року «українська партизанка, яка до цього займала вичікувальну позицію, почала активізуватися...» (*Кентій, 2005: 163*).

У травні – серпні 1943 р. відбулося організаційне оформлення територіальних клітин УПА, яке сприяло вдосконаленню координації дій та рішень складових частин повстанської армії. Південь Рівненщини та північ Тернопільщини підпорядковувалися відділам командира Енея (П. Олійник), який очолював Південну групу УПА. Острожчина входила до складу повстанської групи «Озеро», командирами якої послідовно були Олег і Юрій Стельмашуки (*Кентій, 2005: 169*). Станом на листопад 1943 р. крім Острозького району у ній нараховувалося ще 42 поселення (*Ковальчук, 2006: 37*).

Протягом квітня – травня цього року упівцям вдалося закріпитися на значній території Волині, здебільшого в селах. А низка доволі успішних нападів на містечка, організація диверсій та зриви каральних експедицій підвищили їх авторитет. Це не лише загартувало військовий досвід повстанців, але й якісно підвищило статус УПА як серйозної перешкоди німецькому пануванню в регіоні. 5 травня у Рівне прибув райхсміністр окупованих східних територій А. Розенберг, серйозно занепокоєний інертним становищем нацистської влади на Волині. На звітній нараді у Рівному

йому доповіли, що «українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди» (*Патриляк, 2015: 146*). Деякі повстанські формування в краї утворилися ще в 1942 р. Зокрема, тоді вже існував відділ «Чорноморця» (справжнє ім'я Євген Басюк – виходець з села Хорів). У таких селах району, як Грозів та Грем'яче, теж було сформовано повстанські групи сільської оборони, очолювані місцевим командиром Савкою («Якір»). У Точевецьких лісах з'явилася сотня «Ярошенка» (Олександр Бережний – уродженець Острога) (*Ваколюк, 2010: 293*).

За даними червоної партизанки, на початок квітня 1943 р. протинімецькі виступи упівців набули найбільшого поширення на півдні Волині в районах Острог, Мізоч, Кременець, Верба (*Патриляк, Трофимович, 2011: 406*). Зокрема, в першому під час сутичок із ними було вбито 32 загарбники. Ті ж джерела інформували, що тоді щодня з лісів Острозького, Шумського й Мізоцького районів на антигітлерівські операції виїжджало 60 – 70 возів із повстанцями (*Патриляк, 2015: 141*). Із німецьких звітів за червень того ж року дізнаємося, що міста Горохів та Острог із усіх боків оточені «великими групами банд» (*Патриляк, 2015: 147*).

Архівні документи свідчать, що охочих вступити до УПА на Рівненщині було чимало. Фактично націоналістичний елемент опору займав сильні позиції в краї (*ДАРО 3: 72*). Зокрема, станом на червень – липень 1943 р. повстанською мережею були покриті такі села району як: Галівка, Завидів, Лючин, Точевики, Бродів, Хорів, Коростів, Болотківці, Данилівка, Батьківці (*Ковальчук, 2006: 51*). До кінця року в краї вже функціонувала розгалужена мережа підпільних повстанських груп. Один із рядових функціонерів Острозького повстанського району «Озеро» на прізвисько «Юрась» повідомляв про наявність тут принаймні чотирьох повстанських підрайонів, що діяли на постійній основі. Два з них були закодовані числами 33 і 125. Крім цього, тут мали місце і стихійно організовані повстанські одиниці, зокрема, кодовані групи під номерами 67, 125(1) та підрайон «Босфор» (*Ковальчук, 2006: 38*).

Із червня 1943 р. територія Райхскомісаріату «Україна» офіційно оголошується «зоною антипартизанських операцій». У липні до кампанії проти УПА було залучено командувача всіма протипартизанськими формуваннями на Східному фронті Еріха фон дем Баха-Зелевскі (*Патриляк, 2015: 148*). Цей факт показово

засвідчує всю серйозність ситуації, пов'язаної з антинімецькою діяльністю УПА на території Волині.

У плані посилення підозр і санкцій з боку окупантів щодо підтримки «українських банд» місцевим населенням ще одним доказом було звільнення й арешт міського бургомистра, його заступника та ще п'яти працівників міської управи навесні 1942 року за дозвіл друку в міській друкарні нелегального бандерівського Декалогу або «Десять заповідей руху Бандери» (*ОУН в 1942 році, 2006: 62*)

«Невдалі фінали» бойових сутичок із УПА викликали у загарбників традиційну реакцію – масовий терор проти мирного цивільного населення. Зокрема, у звітній записці оунівців про суспільно-політичну ситуацію на території Південної Рівненщини за червень – жовтень 1943 р. зазначено, що, понісши великі втрати від повстанців, гітлерівці ще більше хочуть показати, хто тут влада. Наприклад, у село Точевики Острозького району 01.10.1943 р. останні приїхали за отриманням зернових поставок від жителів, але потрапили в засідку повстанців. Унаслідок бою з сотнею «Тура» та загonom «Жука» було знищено 21 окупанта, 5 взято у полон, 8 поранено, 20 врятувалися втечею (*ДАРО 3: 70; Денищук, 2008: 157*). У відповідь на це через 11 днів вони разом із поляками вночі спалили дощенту 14 сіл (Точевики, Лючин, Грозів, Завидів, Михайлівку, Грем'яче, Попівці, Озера, Мале і Велике Дерев'ячне, Галівку, Грем'яцькі і Завидівські хутори, Новомалин). При цьому було вбито і закатовано близько 500 осіб (*ДАРО 3: 70*). Радянська партизанська розвідка теж зауважила посилення німецьких пацифікаційних заходів і натиску на УПА. 14 листопада 1943 р. у донесенні керівника рівненських партизанських з'єднань В. Бегми до Українського штабу партизанського руху зазначалося: «Останнім часом німці активно ведуть боротьбу з націоналістами» (Цит. за: *Патриляк, 2015: 165*). Очевидно, що посилення терору відображалось на моральному стані населення. Стосовно Острожчини, то у звітній документації відділів УПА відзначалося, що восени 1943 року місцеві нарікали «якби не те повстання, то ми так не бідували б» (*ДАРО 3: 71*).

Зі спогадів безпосереднього очевидця того часу Петра Політики відомо, що на території Острожчини, починаючи з 1943 р. перебували різні військові сили. Через невизначеність і злочинність воєнного стану практично у кожному селі було виготовлено дзвін

із вартовою службою при ньому. При появі будь-якої підозрілої особи чи осіб, вартові використовували дзвін для попередження людей, які при потребі втікали в ліси, наперед зібравши найбільш необхідне. Жителі сіл Грозів, Точевики, Грем'яче, Білашів втікали у Верхівські ліси, знаючи потрібні шляхи, найбільш непримітні для сторонніх очей. Така ситуація продовжувалася аж до кінця літа 1943 р. (*Політика, 2008: 12*). Часто окупанти повністю роззброювали та ліквідували місцеві повстанські групи. Зокрема, 8 листопада 1943 р. вони разом із допоміжними силами поляків і власців оточили боївку УПА, яка зібралася на нараду в урочище «Ревуха» поблизу села Плоске. У результаті короткотривалого бою вся боївка в складі 10 осіб загинула. Німці скористалися раптовістю та несподіваністю свого нападу, знешкодивши повстанський актив краю (підрайоновий ОУН Дмитро Дукан, комендант «Всеволод», адміністратор «Твердий» та промисловий «Стецько» (*Денищук, 2008: 171*).

Для боротьби з повстанським рухом гітлерівське командування часто використовувало крім власних іноземні військові кадри, зазвичай поляків і мадярів. Архівні документи засвідчують неодноразові випадки прибуття польських та мадярських солдат у місцеві села з каральною чи продовольчо-конфіскаційною метою. Зокрема, в листопаді 1943 р. до Острога прибув військовий загін із 30 осіб, здебільшого угорців. Прибувши в місто, вони розграбували місцеве населення, забравши багато продовольства, коней та амуніції. Загалом, на кінець року в Острозі нараховувалося близько 500 осіб різнонаціональних збройних сил німецького підпорядкування (*ДАРО 3: 28*).

Відомим є той факт, що коли ОУН мобілізувала всі свої сили для організації антинацистського опору під гаслами національно-визвольної боротьби, то гітлерівці залучили для спротиву упівцям польські сили, маніпулюючи українсько-польським антагонізмом (*Сергійчук, 2003: 52–53*). Міжетнічний конфлікт мав місце і на Острожчині. У червні 1943 р. тут були створені спеціальні загони польської польової поліції, очолюваної Зигфрідом Янчаром (*ДАРО 1: 8*). Із донесень партизанів відомо про переважно добровільний та цілеспрямований характер вступу поляків на німецьку службу з метою застосування відплатних акцій проти оунівців і загалом українського населення (*Сергійчук, 2003: 54*). При цьому окружне керівництво ОУН намаглося спочатку нормалізувати

відносини з поляками, акцентуючи на можливості спільної конструктивної співпраці проти окупантів. В одній з листівок ОУН, виданій 18 травня 1943 р., зазначалося: «...Поляки! Опам'ятайтесь! Ті, хто нині служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, пізніше буде запізно. Інакше вас чекатиме справедлива кара за допомогу гестапо. Останній раз закликаємо: не накликайте на себе заслуженого гніву! Нехай живе дружба поневолених народів!» (*Віхи історії України в документах і матеріалах, 2015: 108–109*).

Із виписки розвідувального штабу партизанських загонів Кам'янець-Подільської області від 1 червня 1943 року про спровоковані нацистами збройні сутички між українськими націоналістами та польською поліцією відомо про зростання активності націоналістичного підпілля проти німців в лісах Острозького, Шумського та Мізоцького районів. Місцеві повстанці об'єднувалися тут у групи і на 60–70 возах виїзджали на різні операції та засідки. Конфісковували при цьому майно польського населення та палили села. У районі Острога (на старій радянській прикордонній території) було зосереджено кілька куренів націоналістів. Це, природно, провокувало польську поліцію до виступів проти них (*Сергійчук, 2003: 162*).

Із донесень старост сіл Острозького району до гебітскомісаріату дізнаємося також про те, що часто окупанти самі вчиняють різні грабунки та вбивства по відношенню до польського населення краю, обвинувачуючи в цьому упівців. Показовим прикладом цього слугують відомості про кількість убитих жителів села Хренів під час нападу у ніч з 29 на 30 червня 1943 р., в результаті чого було вбито 6 осіб польської національності (А. Рачковського, М. Сторчика, Г. і К. Сторчик, І. Печкіса, М. Богусевську), спалено їх будинки та господарські приміщення. Відповідальність за вчинені злочини було покладено на «українські банди», проте староста села вказував на те, що нападники були одягнені в німецьку військову форму і розмовляли німецькою (*ДАРО 2: 8*). Інші донесення сільських старост розповідають вже про польські злочини по відношенню до мирного населення краю. Зокрема, також 30 червня польська поліція Острога, проїжджаючи шляхом Острог – Оженин біля с. Хорів, відкрила вогонь із невідомих причин по людях, що верталися з поля додому. Можливо, причиною цього було те, що місцеві селяни почали

обробляти полишені поляками землі. Бо один з поліцаїв – Ксенжак Йосип кричав до українців: «Нехай все пропаде, а на моє поле не маєш права ступити, бидло» (*ДАРО 2: 6*).

Створення УПА на Волині – Поліссі та поширення її впливів у цьому регіоні загостило конфронтацію між націоналістами та радянськими партизанами (*Кентій, 2005: 200*). Спочатку упівці не збиралися воювати з червоноармійцями. Навпаки, у повстанців були плани переконати останніх вступати в їх загони (*Сергійчук, 2005: 333*). Натомість партійне керівництво УРСР у березні 1943 р. доволі чітко виклало свою позицію щодо очільників «українських буржуазних націоналістів»: вони – «вороги українського народу» та «німецькі агенти» (*Віхи історії України в документах і матеріалах, 2015: 99*). У квітні – травні цього ж року зіткнення партизан з упівцями набувають систематичного характеру. 22 квітня 1943 р. Т. Строкач у своєму розпорядженні наголошував, що на випадок нападу останніх на більшовицькі загони за одного партизана знищувати п'ятнадцять бандерівців (*Кентій, 2005: 201*). Крім того, для компрометації учасників націоналістичного підпілля у середовищі червоних партизан організовувалися спеціальні відділи під виглядом загонів УПА. У постанові політбюро ЦК КП(б)У рекомендаційного характеру від 15 липня 1943 року «Про стан і подальший розвиток партизанського руху в Україні» чітко вказувалося на необхідність «... розкладання націоналістичних банд шляхом заслання у їх формування спеціально підготовлених людей» (*Літопис УПА, 2001: 79*).

25–27 липня 1943 р. Поблизу с. Теремне Острозького району відбувалися бої між повстанцями і радянськими партизанами загону ім. Ф. Михайлова, оскільки останні стояли в районі, який заважав націоналістам просуватися з заходу на схід до старого радянсько-польського кордону. Оточивши противника та обстрілюючи кулеметами та мінометами оунівці витіснили його із Суразького лісу і змусили відступити у Славутські ліси поблизу сіл Дорогоща, Сельце, Півнева Гора. Як випливало з політичного донесення комісара вказаного загону, про ситуацію, зокрема на Острожчині, «населення району попередньої дислокації загону ... сильно заражено бандерівською пропагандою та фактично піднялося на повстання під лозунгами бандерівців... Це пояснюється тим, що радянські партизанські загони були представлені там

малою силою, а тому вплив бандерівців був панівним» (*Національний рух опору на півночі Хмельниччини, 2016: 38–39; Красные партизаны Украины, 2006: 394–398*).

Як відомо, одним із напрямів діяльності упівців були диверсійно-підривні акції важливих стратегічних об'єктів, зокрема залізниць. Острозька залізнична станція поблизу с. Оженин слугувала для німців єдиним діючим транспортним вузлом, а відтак перебувала під постійною охороною. 1 листопада 1943 року місцевий загін Довбенка успішно атакував залізничний конвой в Оженині. Згодом інша повстанська група Чорноморця через засідки в районі станції здійснила мінування, знищивши таким чином кілька німецьких поїздів (*Сергійчук, 2005: 319*).

Злам 1943–1944 рр. відзначився наближенням німецько-радянського фронту безпосередньо до території діяльності УПА–«Північ» та УПА–«Південь», бої йшли в Житомирській, Вінницькій та Рівненській областях. Повстанські відділи опинилися тепер «між двох вогнів». З одного боку, радянські партизани та диверсанти, з іншого – гітлерівські частини, які прагнули придушити обидва рухи Опору в своєму безпосередньому тилу. Цей період характеризувався для відділів УПА важкою боротьбою «проти всіх»: бої доводилося вести з німцями, козачими частинами при німецькій армії (власівцями) та поліційними загонами, складеними із представників різних народів СРСР. Найбільша бойова активність спостерігалася в лісах біля Маневичів, Кременця, Дубна, Острога та Кам'яця-Подільського (*Патриляк, 2015: 169*). Намагаючись мінімізувати кількість людських втрат у повстанських загонах, керівництво ГК УПА затвердило «Тактичну інструкцію» від 24 грудня 1943 р., що ставила пріоритетним завданням для командирів збереження всіх «фізичних, моральних та духовних сил нації для вирішального моменту боротьби». Було наказано уникати прямих боїв з німцями для збереження сил і воєнних ресурсів (*Патриляк, Трофимович, 2011: 409*).

18 січня 1944 р. у с. Батьківці на Острожчині вище командування УПА–Північ провело розширену нараду з приводу координації подальших дій повстанців, пов'язаних із наближенням фронту до Острога. Цей факт ще раз засвідчив, що Острожчина була одним із «територіальних концентратів» повстанських загонів. Загалом, рішення наради зводилися до постанов згадуваної грудневої «Тимчасової інструкції» з акцентом на максимальному

збереженні всіх наявних ресурсів для подальшої боротьби з радянським режимом (*Руцький, 2006: 236*).

Важливим етапом у подальшому розвитку підпільно-повстанського руху на західноукраїнських теренах був «фронтовий період» – часовий проміжок від початку евакуації окупаційної адміністрації до відновлення більшовицького режиму (*ОУН і УПА в 1944 р. Ч.1, 2009: 20*).

Започаткувала визначальні події переходу фронту Рівненсько-Луцька наступальна операція (27 січня – 11 лютого 1944 р.). Водночас пожвавилася діяльність червоної партизанки, яка тоді перетворилась у головного противника оунівців та упівців (Детальніше про це: *Антонюк, Трофимович, 2020: 31*).

У розглядуваний період, наприклад, з'єднання УПА–Південь, очолюване Миколою Свистуном («Ясень»), дислокувалось у Точевиському лісі Острозького району. До речі, за 5 км від повстанців розташувався червоноармійський полк, але, очевидно, його командир і гадки не мав про таке сусідство. Невдовзі особовий склад з'єднання розділювався на нечисельні групи, безперешкодно перетнув лінію фронту і направився у Кременецькі ліси, де зайнявся підготовкою рейду на Поділля (*Антонюк, Трофимович, 2020: 31–32*).

Зауважимо, що низка оунівських і упівських документів акцентувала на необхідності уникати зіткнень з радянськими військами (*ОУН і УПА в 1944 р. Ч. 2, 2009: 54*). Проте, дотримуватися цього на практиці було складно. Як зазначив О. Ленартович, тільки протягом лютого 1944 р. на теренах Волинської та Рівненської областей відбулася 141 сутичка між підрозділами Червоної армії та українськими повстанцями (*Ленартович, 2011: 292*).

29 лютого 1944 р. поблизу с. Милятин Острозького району у влаштовану упівцями з сотні Зеленого засідку потрапив кортеж із 4 автомашин командувача 1-го Українського фронту генерала армії Миколи Ватутіна, який тоді був поранений і після невдалого лікування через півтора місяця помер (*Журахов, 2013: 101*). Існує версія, що вказана подія була причиною ліквідації енкаведистами 21–27 квітня того ж року 300 – 400 бійців УПА у «гурбенському котлі» (*Марчук, 2012: 371*).

Виходячи із зазначеного вище, на наш погляд, цілком закономірно було б визнати, що сили націоналістичного підпілля в краї зайняли своє почесне місце в ієрархії борців за визволення

Острожчини та України загалом, запустивши, хоч дещо із запізненням, маховик безкомпромісної антигітлерівської боротьби.

На більшості території України все ж осердям антинацистської боротьби України були стихійно сформовані на місцях підпільні групи та партизанські загони. Їх оперативне виникнення було спричинене в першу чергу злочинною спрямованістю нацистського окупаційного режиму і стало адекватною відповіддю на його антигуманну сутність (*Кентій, 2005: 4*).

Провідною формою радянського руху Опору в Україні, принаймні на початковому етапі війни, була підпільна боротьба. Причиною цього була специфіка та порівняно легша організація роботи підпільників, не пов'язана безпосередньо з військовими діями. Якщо ведення партизанської війни залежало від багатьох природних, географічних, комунікаційних, ресурсних та інших факторів, то підпільна діяльність зводилася до більш «вишуканих форм» боротьби, таких як: конспіративне поширення агітаційних листівок, різного роду саботажі, диверсії, в першу чергу комунікаційних артерій, в рідших випадках індивідуальний терор (*Слободянюк, 2010: 47*).

В Острозі підпілля розгорнуло свою діяльність наприкінці 1941 року. Її уособленням та організаційною основою стала група з 9 осіб. Керівником останньої став вчитель Володимир Томашевський («Колос»), а членами: В. Лавров («дядя Володя»), К. Дмитрук, Г. Томашевська, Н. Томашевський («Громов»), П. Лящук, І. Головня, Н. Пирова (*Історія міст і сіл УРСР, 1973: 441*). Ця група в меті свого створення вбачала наступні завдання: збільшення штатного резерву за рахунок залучення нових членів; проведення різного роду агітаційних заходів серед місцевого населення, розповсюдження листівок і звернень Радінформбюро; налагодження контактів із діючими партизанськими загонами, сприяння в поповненні їх новими ресурсами; здійснення диверсій та іншої підривної діяльності в тилу німців (*ДАРО 2: 11*).

На кінець 1942 року підпільна група поповнилася новими членами, кількість яких досягла 40 осіб, зокрема додалися подружжя Налінцевих, В. Кислов, Г. Мельничук, С. Шевцов, В. Струменська та інші. Основною формою роботи підпільників спочатку було розповсюдження листівок, різних повідомлень, брошур. Згодом антинімецька боротьба набрала більш радикальних форм, а саме: здійснення диверсій на території міста і району. Група В. Лаврова

здійснила напад на маслозавод в Острозі, підпільники С. Шевцов, Г. Мельничук, І. Незамаєв – на маслопункт у с. Слобідці (*Історія міст і сіл УРСР, 1973: 441*). Метою цих акцій було максимально довготривале виведення з ладу устаткування та роботи пошкоджених установ для ліквідації їх експлуатації окупантами. Конспіративним місцем збору острозьких підпільників стало приміщення контори «Заготзерно» на вул. Костомарова, буд. № 2 (*Іванов, 2012: 126*).

На початку 1943 р. острожани налагодили зв'язки з партизанським загonom А. Одухи. Згодом їхня підпільна організація склала основу новоствореного партизанського загону ім. Т. Шевченка, який пізніше увійшов у Кам'янець-Подільське з'єднання (*Кравчук, 2015: 166*).

Визначальним чинником ефективної діяльності підпілля була його підтримка з боку населення та розвиток надійних зв'язків із ним. Лише за умови повної довіри та співпраці з місцевими жителями можна було планувати конкретні дії, сподіваючись на їх успіх. Крім того, співпраця з підпільниками або принаймні пасивне сприйняття їх роботи з боку населення устabilьнювало коливання амплітуди небезпеки викриття та покарання останніх з боку окупантів (*Слободянюк, 2010: 51*). Острозькі підпільники з перших днів змогли встановити дієві зв'язки з колективом районної лікарні та з паралельно створеним «Комітетом допомоги військовополоненим», який очолив місцевий патріот та громадський активіст Олександр Кoberник (*Історія міст і сіл УРСР, 1973: 441; Шпізель, 2005: 2*). Ця структура стала реакцією місцевого населення на полегшення умов виживання військовополонених місцевого табору, розташованого неподалік Острога в урочищі Кідри (*ДАРО 4: 1*). Члени «Комітету» організували в найближчих селах пункти збору продуктів харчування, перев'язочних матеріалів, лікувальних трав, постільної білизни тощо. Один із порожніх будинків міста було адаптовано під лікувальний пункт інфекційних хворих і поранених. Колектив медпрацівників активно залучився до роботи комітету. Лікарі Л. Фідрус, П. Паславський, С. Храневич вдалися до фахових хитрощів по відношенню до поранених бійців, вигадуючи їм хвороби для продовження терміну лікування. З 312 поранених військовополонених вдалося врятувати 278 осіб (*Шпізель, 2000: 456–458*).

Основною умовою діяльності підпільників була її глибока конспіративність. У цьому відношенні слід віддати належне острозьким активістам, для яких показова лояльність до німецької адміністрації стала зручним прикриттям підпільної роботи. Зокрема, показовим прикладом такого «ситуативного оксюморону» в діяльності є постать Володимира Томашевського – острозького інтелігента, директора місцевого пункту зі збору зерна для окупантів і керівника підпільного комітету за сумісництвом. Іншим прикладом може слугувати діяльність Наталі Пирової – лаборантки «Заготзерно» та активістки підпільної групи. Добре володіючи німецькою мовою, вона мала доступ до важливих відомостей про окупантів, могла вільно з'являтися в їхніх установах, видаючи себе за фольксдойче (Іванов, 2012: 127).

Разом із тим слід зауважити, що майже двом першим рокам радянсько-німецької війни була притаманна фактично цілковита відсутність радянських партизанських загонів на західноукраїнських теренах, у тому числі і на Рівненщині. Перед військово-політичним керівництвом СРСР виникло завдання налагодити тут організований партизанський рух, активізувати агітацію серед місцевих мешканців, сформуванню сприятливу атмосферу для переходу на його бік інших діючих збройних формувань. (Детальніше про це: Кравчук, 2015: 76)

Із початком розгортання партизанського та підпільного рухів в Україні для кращої координації та дієвості їх роботи виникла потреба в організації розвідки. Вона, з одного боку, мала захищати партизан від раптових нападів ворога, а з іншого – стати ефективним інформативним джерелом (Кентій, Лозицький, 2005: 247). В Острозі важливим стратегічним пунктом була залізнична станція в селі Оженин. Розуміючи це, німецьке командування пильно охороняло подібні об'єкти. Згідно з наказом рівненського гебітскомісара В. Беєра, особам, які не мали спеціального пропускового посвідчення, суворо заборонялося перебувати в 300-метровій смузі від залізниці. Проте місцевому підпіллю вдалося організувати тут свою розвідувальну діяльність на чолі з К. Дмитруком. Спочатку було взято на облік рух діючих потягів, що проходили через залізничну колію. Передача важливої інформації, зокрема про охорону та потенційні вогневі точки залізничного моста ст. Острог – ст. Могиляни, відбувалася через залучення до підпілля кількох залізничних службовців (ДАРО 1: 18–19).

З літа 1943 р. кількість залізничних диверсій суттєво збільшується. В серпні командувач військами оперативного тилового району групи армій «Південь» доповідав вищому керівництву вермахту про «катастрофічну ситуацію з залізничними вузлами в Україні», яка паралізувала транспортний потік із забезпеченнями для німецьких військ (*Чайковський, 1994: 174*).

З січня 1943 року підпільна група налагоджує прямий зв'язок і співпрацю з місцевим партизанським загonom ім. Ф. Михайлова під командуванням А. Одухи (*ДАРО 1: 8*). Партизани також намагалися долучити до співпраці цивільне населення. Зокрема, зі спогадів Леоніда Дубінчука – жителя села Слобідка, 1927 року народження відомо, що вони залучили його в 15-річному віці в якості зв'язкового для передачі письмових та усних повідомлень підпільникам. Використання підлітків і дітей для подібних функцій було доволі ефективним, оскільки німці при зустрічі дітей не перевіряли (*Павлів, 2016: 3*).

Партизанський загін А. Одухи спочатку був нечисленним. На початку 1942 р. у ньому налічувалося 80 осіб, та до кінця року його штаб збільшився вдвічі. На Острожчину загін передислокувався з Кам'янець-Подільської та Житомирської областей. Місцева лісиста територія добре підходила для успішної реалізації звичних для партизанів методів боротьби з ворогом (*Чайковський, 1994: 113*). У березні 1943 року основним місцем їхньої дислокації стало село Теремне. Загін провів низку успішних антинімецьких операцій в інших районах, зокрема Плужнянському, Славутському, Шумському. Головний напрямок своєї діяльності він вбачав у боротьбі з німцями, а відтак, уникав прямих сутичок із місцевими упівськими групами. Крім того, розгортання тут націоналістичного підпілля дозволяло партизанам перекладати відповідальність, а отже, і покарання, за вчинені ними диверсії та інші дії на «українські банди» (*Іванов, 2012: 129*).

Ще задовго до деформації лінії фронту в західний бік відносини між радянськими партизанами та націоналістичними боївками тяжіли до мирного розмежування та домовленостей про нейтралітет. Однак з часом градус ідеологічного та політичного протистояння почав наростати, а під кінець 1943 р. рівень конфронтації став стабільно високим (*Лисенко, Гриневич, 2004: 221*). Так, 25–28 липня 1943 р. біля села Теремне між ними відбулася відкрита збройна сутичка. Обидві сторони понесли чималі бойові

та людські втрати. Зокрема, втрати українських загонів сягнули 250 осіб вбитими та більше 500 пораненими (Іванов, 2012: 129).

Низка джерел вказують на численні випадки мародерства, грубого поводження з місцевими жителями з боку червоних партизан. Тому Рівненський обласний штаб партизанського руху докладав зусилля аби захистити від господарських операцій ті села, що були лояльні до «народних месників». «Партизани часто до сіл Західної України підходили шаблонно: А, націоналісти, бульбаки, бандерівці – бий, трощи!...», – зазначав начальник Кам'янець-Подільського штабу партизанського руху Степан Олексенко. – Були випадки, коли партизани спалювали села... Звичайно, такі дії відштовхували народ та наближали до націоналістів, до «своїх хлопців» (Цит. за: Гогун, 2012: 486; Кравчук, 2015: 95).

Партизани взяли активну участь у боях за визволення Острога та навколишніх сіл. Користуючись розвідувальними матеріалами, які передали місцеві підпільники С. Шевцов, В. Самійленко та П. Лящук, партизанський загін ім. Т.Г. Шевченка, що входив до складу з'єднання ім. Михайлова, 13 січня 1944 року оволодів східною частиною Острога – Новим містом, а наступного дня, у взаємодії з диверсійним загonom О. Петрова – Старим містом. Ці операції увінчалися також захопленням, потрібної для подальшого ведення визвольних боїв, зброї та техніки. Коли до міста підійшов 806 стрілецький полк 287-ї дивізії 24-го корпусу 13-ї армії 1-го Українського фронту, партизани з'єдналися з ними і продовжили військові дії. 27 січня 1944 р. місто Острог було остаточно визволене від німецьких окупантів (*Історія міст і сіл УРСР, 1973: 441*).

Як бачимо, діяльність партизанського підпілля та бойових одиниць на території Острожчини теж стала істотним фактором антинацистської боротьби в краї.

Висновки. Отже, Острожчина у ході Другої світової війни зробила вагомий внесок у загальну структуру антинацистського фронту боротьби в Україні. На території краю повноцінно діяли націоналістичні та радянські партизанські осередки опору. Кожен з них переслідували свою мету та завдання. Складність і суперечливість руху Опору полягали в тому, що тут окрім антигітлерівського були сформовані інші фронти збройної боротьби (українсько-польський, українсько-радянський), жертвами якої замість німців

було мирне населення. Попри те, що окупанти часто використовували україно-польський та упівсько-партизанський антагонізм, це не могло надовго стримати безкомпромісну боротьбу з ними в краї.

Використані посилання

Антонюк Я., Трофимович В. (2020). Підпілля ОУН та УПА в умовах «фронтового періоду» (1943–1944 рр.). *Український історичний журнал*. № 3. С. 27–39.

Ваколюк М. (2010) Спогади про пережите. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог. Випуск 16. С. 291–301.

Віхи історії України в документах і матеріалах (1939–1991 рр.): Хрестоматія (2015) Уклад.: О. Власюк, В. Сидорук, В. Трофимович, Л. Трофимович, В. Шанюк. Рівне; Острог: Волинські обереги. 448 с.

Гогун А. (2012) *Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. 1941–1944*. 2-е изд. испр. и доп. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 527 с.

ДАРО 1 – Державний архів Рівненської області (ДАРО), м. Рівне. Ф. Р-27. Оп. 1. Спр. 2. Звіти про діяльність районної управи за травень–вересень 1943 року. 128 арк.

ДАРО 2 – ДАРО. Ф. Р-27. Оп. 1. Спр. 3. Звіти про діяльність районної управи за серпень, жовтень, листопад 1943 року. 172 арк.

ДАРО 3 – ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 33. Відношення про збори селян і партизан. 88 арк.

ДАРО 4 – ДАРО Ф. Р-534. Оп. 1. Спр. 27. Акти про злочини німецько-фашистських загарбників на Рівненщині (Острозький район). 46 арк.

Денишук О. (2008) *Боротьба УПА проти німецьких окупантів: хронологія подій*. У 2 т. Т. 1: Волинь. Рівне: ППДМ. 448 с.

Журахов В. (2013) *Генерал Ватутин: тайна гибели*. Белгород: Константа. 102 с.

Іванов С. (2012) Радянський рух Опору на території Острозчини в роки німецької окупації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ. Вип. XXXIII. С. 125–130.

Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область (1973) К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР. 680 с.

Кентій А. (2005) Двофронтна боротьба УПА (1943 – перша половина 1944 рр.). *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія*. К.: Наукова думка. С. 160–221.

Кентій А., Лозицький В. (2005) *Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)*. Київ: Генеза. 408 с.

Ковальчук В. (2006) *Діяльність ОУН(б) та запілля УПА на Волині та Південному Поліссі (1941–1944)*. Торонто – Львів: «Літопис УПА». 497 с.

Кравчук Д. (2015) *Радянський партизанський та підпільний рух на Рівненщині*: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Рівне. 309 с.

Красные партизаны Украины. 1941 – 1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы (2006). Киев: Украинский издательский союз. 430 с.

Ленартович О. (2011) *Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія*. Луцьк: Волин. нац. ун-т. ім. Лесі Українки. 412 с.

Літопис УПА. Нова серія (2001) Т. 3. *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1952*. Київ; Торонто. 647 с.

Літопис УПА. Нова серія (2001) Т. 4. *Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ. 1943–1959*. Книга перша: 1943–1945. Київ; Торонто. 596 с.

Лисенко О., Гриневич В. (2004) Радянський рух Опору на окупованій Україні. *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Нариси в 3 т. Т. 2: Радянський проєкт для України. К.: Наукова думка. С. 216–226.

Марчук І. (2012) Кременецька військова операція внутрішніх військ НКВС 21–27 квітня 1944 р. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 22. С. 364–372.

Націоналістичний рух опору на півночі Хмельниччини (1943–1948). Збірник документів (2016) Київ; Хмельницький: ПП Цюпак А. 260 с.

ОУН в 1942 році: Документи (2006) К.: Інститут історії НАН України, 243 с.

ОУН і УПА в 1944 р.: Документи: у 2 ч. Ч. 1. (2009) Упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Відповідальний редактор С. Кульчицький. К.: Інститут історії України. 292 с.

ОУН і УПА в 1944 р.: Документи: у 2 ч. Ч. 2. (2009) Упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Відповідальний редактор С. Кульчицький. К.: Інститут історії України. 256 с.

Павлів І. (2016) Готуватися до свята починав за два тижні. *Замкова гора*. 7 травня. С. 3.

Патриляк І. (2015) Протистояння українського визвольного руху нацистам та їхнім союзникам (1943–1944 рр.). *Українська Друга світова: матеріали міжнародної наукової конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні* (5 травня, м. Київ). С. 134–178.

Патриляк І., Трофимович В. (2011) Український визвольний рух у роки Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.* Книга друга. К.: Наукова думка. С. 386–429.

Політика П. (2008) І горіли села. *Життя і слово*. 11 жовтня. С. 12.

Руцький М. (2006) *Вони виборювали волю України*. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня». 564 с.

Сергійчук В. (2003) *Поляки на Волині в роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації*. К.: Українська Видавнича Спілка. 576 с.

Сергійчук В. (2009) *Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни*. К.: ПП Сергійчук М. І. 200 с.

Сергійчук В. (2005) *Український здвиг: Волинь 1939–1955*. К.: Українська Видавнича Спілка. 840 с.

Слободянюк М. (2010) Радянські підпільники в боротьбі з нацистськими окупантами на території України. *Український історичний журнал*. № 3. С. 46–63.

Українские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. (2012). Т. 1: 1939–1943. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 878 с.

Чайковський А. (1994) *Невідома війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика)*. К.: Україна. 255 с.

Шпізель Р. (2005) Острозькі медики в період війни. *Замкова гора*. 6 травня. С. 2.

Шпізель Р. (2000) Степан Храневич. *Острозькі просвітники XVI–XX ст.* Острог. С. 456–458.

References

- Antoniuk Ya., Trofymovych V. (2020) OUN and UPA underground in the conditions of the "front period" (1943-1944). *Ukrainian Historical Magazine*. No 3. P. 27–39. (ukr)
- Vakoliuk M. (2010) Memories of the past. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series "Historical Sciences"*. Ostroh, Issue 16. P. 291–301. (ukr)
- Milestones in the history of Ukraine in documents and materials (1939-1991): Reader* (2015) Editor: O. Vlasiuk, V. Sydoruk, V. Trofymovych, L. Trofymovych, V. Shaniuk. Rivne; Ostroh, Volynski berehy, 448 p. (ukr)
- Gogun A. (2012) Stalin's Commandos. Ukrainian guerrilla formations. 1941–1944. Moscow, Rosspen, 527 p. (rus)
- SARR 1 – State Archive of Rivne Region (SARR), F. R-27. Desc. 1. C. 2. Reports on the activities of the district administration for May-September 1943.
- SARR 2 – SARR. F. R-27. Desc. 1. C. 3. Reports on the activities of the district administration for August, October, November 1943.
- SARR 3 – SARR. F. R-30. Desc. 2. C. 33. Attitudes about the assembly of peasants and guerrillas.
- SARR 4 – SARR F. R-534. Desc. 1. C. 27. Acts on crimes of Nazi invaders in Rivne region (Ostroh district).
- Denyshchuk O. (2008) UPA struggle against the German occupiers: chronology of events. Vol. 1: Volyn. Rivne, PPD, 448 p. (ukr)
- Zhurakhov V. (2013) General Vatutin: The Secret of Death. Belgorod, Konstanta, 102 p. (ukr)
- Ivanov S. (2012) Soviet Resistance Movement in Ostroh during the German occupation. *Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhia National University. Zaporizhzhia*, Issue XXXIII. P. 125–130. (ukr)
- History of towns and villages of the Ukrainian SSR. Rivne region (1973)* Kyiv, 680 p. (ukr)
- Kentii A. (2005). Two-front struggle of the Ukrainian Insurgent Army (1943 – first half of 1944). *Organization of Ukrainian Nationalists and Ukrainian Insurgent Army*. Kyiv, Naukova Dumka, P. 160–221. (ukr)
- Kentii A., Lozyskyi V. (2005) War without Mercy and Clemency: The Guerrilla Front in the Wehrmacht Rear in Ukraine (1941–1944). Kyiv, Geneza, 408 p. (ukr)
- Kovalchuk V. (2006) Activities of the OUN (b) and the Ukrainian Insurgent Army in Volhynia and Southern Polissya (1941–1944). Toronto; Lviv, Litopys UPA, 497 p. (ukr)
- Kravchuk D. (2015) Soviet guerrilla and underground movement in the Rivne region. Rivne, 309 p. (ukr)
- Red partisans of Ukraine. 1941–1944: little-studied pages of history. Documents and materials*. (2006) Kyiv, Ukrainian Publishing Union, 430 p. (ukr)
- Lenartovych O. (2011) Ukrainian national-volitional movement on Volyn in the period of Second world war: monograph. Lutsk, VNU, 412 p. (ukr)
- Litopys UPA. New series (2001) Vol. 3. *The struggle against the UPA and the nationalist underground: directive documents of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. 1943–1952*. Kyiv; Toronto, 647 p. (ukr)
- Litopys UPA. New series (2001) Vol. 4. *The struggle against the UPA and the nationalist underground: information documents of the Central Committee of the*

CP(b)U, regional party committees, the NKVD-MVD, the MGB-KGB. 1943 – 1959. Book one: 1943 – 1945. Kyiv; Toronto, 596 p. (ukr)

Lysenko O., Hrynevych V. (2004) Soviet Resistance Movement in Occupied Ukraine. *Ukraine and Russia in historical retrospect.* Essays in 3 vols. Vol. 2: Soviet project for Ukraine. Kyiv, Naukova Dumka, P. 216–226. (ukr)

Marchuk I. (2012) Kremenets military operation of the NKVD internal troops on April 21-27, 1944. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood.* No. 22. P. 364–372. (ukr)

Nationalist resistance movement in the north of Khmelnytsky region (1943 – 1948). Collection of documents (2016). Kyiv; Khmelnytskyi, PP Tsiupak, 260 p. (ukr)

OUN in 1942: Documents (2006). Kyiv, Institute of History of Ukraine, 243 p. (ukr)

OUN and UPA in 1944: Documents: in 2 parts. P. 1. (2009). Editors: O. Veselova, S. Kokin, O. Lysenko, V. Serhiichuk. Main editor S. Kulchytskyi. Kyiv, Institute of History of Ukraine, 292 p. (ukr)

OUN and UPA in 1944: Documents: in 2 parts. P. 2. (2009). Editors: O. Veselova, S. Kokin, O. Lysenko, V. Serhiichuk. Main editor S. Kulchytskyi. Kyiv, Institute of History of Ukraine, 256 p. (ukr)

Pavliv I. (2016) I started preparing for the holiday in two weeks. *Zamkova Hora.* 7 May, P. 3. (ukr)

Patryliak I. (2015) Opposition of the Ukrainian liberation movement to the Nazis and their allies (1943-1944). *Ukrainian Second World War: Proceedings of the International Scientific Conference dedicated to the 70th anniversary of the victory over Nazism in the Second World War* (5 May, Kyiv). P. 134 – 178. (ukr)

Patryliak I., Trofymovych V. (2011) Ukrainian liberation movement during the Second World War. *Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century.* Book two. Kyiv, Naukova Dumka, P. 386–429. (ukr)

Polityka P. (2008) And the villages burned. *Zhyttia i slovo.* 11 October, P. 12. (ukr)

Rutskyi M. (2006) They fought for the freedom of Ukraine. Lutsk, Volyn Regional Printing House, 564 p. (ukr)

Serhiichuk V. (2003) Poles in Volhynia during the Second World War. Documents from Ukrainian archives and Polish publications. Kyiv, Ukrainian Publishing Union, 576 p. (ukr)

Serhiichuk V. (2009) The tragedy of Volyn. The causes and course of the Polish-Ukrainian conflict during World War II. Kyiv, PP Serhiichuk M., 200 p. (ukr)

Serhiichuk V. (2005) Ukrainian Shift: Volyn 1939–1955. Kyiv, Ukrainian Publishing Union, 840 p. (ukr)

Slobodianiuk M. (2010) Soviet underground in the fight against the Nazi occupiers in Ukraine. *Ukrainian Historical Magazine.* No 3. P. 46–63. (ukr)

Ukrainian nationalist organizations during the Second World War. Documents: in 2 volumes. (2012). Vol. 1: 1939–1943. Moscow, Rosspen, 878 p. (rus)

Chaikovskiy A. (1994) Unknown War: (Guerrilla movement in Ukraine 1941-1944 in the language of documents, through the eyes of a historian). Kyiv, Ukraina, 255 p. (ukr)

Shpizel R. (2005) Ostroh doctors during the war. *Zamkova Hora.* 6 May, P. 2. (ukr)

Shpizel R. (2000) Stepan Khranevych. *Ostroh educators of the XVI-XX centuries.* Ostroh. P.456–458. (ukr) <https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.61-82>

**Trofymovych Liliya
Kalyayev Anatoliy
Shvaiko Tetiana**

**THE ANTI-NAZI RESISTANCE MOVEMENT IN THE LAND OF OSTROH:
NATIONALIST AND SOVIET COMPONENTS (1942–1944)**

The goal of the article is to examine the formation of the nationalist and Soviet components of the resistance movement in the land of Ostroh in the period of the German-Soviet war. The methodological basis was formed on the principles of scientific objectivity and historicism. One of the first pieces of information about the rising tensions between the Ukrainian nationalist forces and the German occupants occurred by the end of 1942. The significant rise of the anti-German resistance movement on the part of the UPA guerrilla divisions in Volyn and, in particular, in the land of Ostroh, which was a part of the rebel group "Ozero", began in the middle of March 1943. The occupants qualified it as an insurgent movement. The "unsuccessful outcomes" of the fighting with the UPA in the land of Ostroh caused a traditional reaction of the German invaders – mass terror against the peaceful civilians. In order to fight the Ukrainian insurgency, the Nazi command often used foreign military personnel in addition to their own. In total, nearly 500 men of multinational forces under German command were deployed in Ostroh. Archival documents indicate that they came to local villages on several occasions for punitive and confiscatory purposes. The main form of the Soviet resistance movement in Ukraine, at least at the beginning of the war, was the partisan struggle. In Ostroh, the guerrilla began its activity from the end of 1942. In the following year, it recruited 40 men. The insurgents distributed leaflets and various messages, organized various forms of assistance to the Red Army and carried out sabotage. In the land of Ostroh a brigade was operating, which was commanded by A. Odukhа, the main location of which in March 1943 was the village of Teremne. Since the end of 1943, the level of confrontation between Ukrainian insurgents and Soviet partisans became consistently high. Military operations took place. Thus, in the course of the German-Soviet war, the land of Ostroh has made a significant contribution to the overall structure of the anti-Nazi struggle in Ukraine. The nationalist and Soviet resistance groups were fully active in the region, each of them pursuing their own objective.

Keywords: resistance movement, the land of Ostroh, partisans, UPA, occupants, anti-Hitlerite struggle.

ЧИ ВСТОЯЛО МІСТО? ОПИС ВІДКУПУ ЛЬВОВА ПЕРЕД БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ 1648 РОКУ

Облога козаками і татарами Львова 1648 року до нині залишається мало висвітленою темою української історії і такою, що не позбавлена міфологічного наповнення й неточностей. Окрім цього, в сучасній українській історіографії Богдан Хмельницький фігурує, як історична постать, що намагалась «визволити» Львів і Руське воєводство. А місцеве населення Грецької Віри, як таке, що проявляло повну лояльність до гетьмана та його військ. Автор, спираючись на дані джерел та фактаж, подає інший погляд на події облоги Львова та штурму Високого Замку в 1648 р. Також на підставі опублікованих і неопублікованих джерел подає систематизований опис облоги Львова за свідченнями самих львів'ян, відкупу міста та систематизує методики збору відкупу.

Ключові слова: облога, Високий Замок, Хмельниччина, відкуп міста.

Постановка проблеми та її актуальність. В історіографії облога Львова 1648 р. ретельно досі не досліджувалась, а найчастіше згадується у контексті «Хмельниччини». Переважає фрагментарне дослідження подій облоги, що часто містить багато неточностей та припущень, які не знаходять підтверджень у джерелах. Ключовим є розуміння того, що уявлення львів'ян про військо Хмельницького початково будувалось на переповіданнях жовнірів коронного війська, що відступало з-під Пилявців. Містяни очікували початку облоги набагато раніше, ніж вона мала статись. Попри примарні надії на Костянтинівську і Бродівські залоги, ще не захоплених козаками, для Львова стало цілком очевидним, що прихід Хмельницького під мури міста – питання часу. Страх перед козаками підсилювався й численними селянськими заворушеннями, що вже на той момент охопили ціле воєводство. Хоча це могли бути й місцеві селяни-русини чи дезертири коронного війська, що вдавались до грабунку – вони все одно асоціювались в населення з татарами Тугай-Бея чи козаками Хмельницького.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Про облогу Львова в 1648 році в більш ширшому контексті згадують у своїх працях такі дослідники, як В. Степанков (Степанков, 2008), В. Смолій (Смолій, 2014), С. Томашівський (Томашівський, 1897, 1898, 1908).

Чікалін Руслан Андрійович, аспірант кафедри історії Українського католицького університету, м. Львів.

© Чікалін Р. А., 2022

Деякі дослідники розглядають облогу Львова виключно в контексті мілітарної історії Хмельниччини, що дає широку катину цих подій на теренах Руського воєводства, однак залишає поза увагою питання облоги Львова. Такі описи знаходимо у публікаціях В. Кривошеї (Кривошея, 2008), С. Стороженко (Стороженко, 1996) тощо.

Серед зарубіжних дослідників у контексті окресленої теми варто згадати польських істориків Л. Кубалю (Kubala, 1925), В. Кухарського (Kucharski, 2015), Л. Подгородецького (Podhorodecki, 1987, 1993) та Ю. Пташніка (Ptaśnik, 1925), в працях яких висвітлено історико-політичний та військовий аспекти облоги 1648 р.

Автор статті раніше вже аналізував дотичні аспекти військово-політичних процесів 1648 р. на теренах Руського воєводства (Чікалін, 2021). Свідченням цього є відповідна публікація, але в ній облогу Львова не аналізував.

Окремо варто виділити дослідження В. Задунайського, присвячені аналізу стратегем Війська Запорозького впродовж 1648-1651 рр., що дають можливість осягнути контекст тактики і стратегії та сприяють аналізу бойових дій козаків під час облоги Львова (Задунайський, 2018, 2019, 2020).

Аналіз джерел. Основну частину опрацьованого матеріалу складають щоденники очевидців облоги, нормативні акти та описи, віднайдені в Центральному державному історичному архіві Львова та Головному архіві давніх актів у Варшаві, а також рукописи Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. Цікаві уривки із щоденників львівських міщан щодо облоги вміщено у праці польського дослідника Л. Кубалі. Використання таких дає змогу більш детально аналізувати хід облоги та її наслідки. (Kubala, 1925: 36). Варто зазначити, що це перша спроба детального опису подій осені 1648 р. на основі щоденників львів'ян. Інформативним джерелом є нотатки Самуїла Кушевича – міського синдика, що перебував в обложеному Б. Хмельницьким і Тугай-Беєм місті та провадив перемовини щодо відкупу міста й зняття облоги. У своїх споминах синдик також намагався представити настрої міщан напередодні облоги. Важливим джерелом у дослідженні зазначеної проблематики є «Списки товарів і дорогоцінностей, винесених мешканцями міста на окуп Богдану Хмельницькому. Оригінали (1648)» та «Постанови, прийняті на засіданні всіх урядів міста про визначення окуп для козацького

війська під керівництвом Б. Хмельницького та реєстри обліку грошових сум, товарів, дорогоцінностей, внесених мешканцями Львова на окуп» (ЦДІАЛ, 52 – 1 – 398).

Отже, наведені вище джерела дозволяють створити більш цілісну картину подій облоги Львова козацько-татарським військом у 1648 р.

Мета дослідження. На підставі опублікованих та неопублікованих джерел охарактеризувати події, пов'язані з облогою Львова, та її наслідки, зокрема процедуру відкупу у козацько-татарських військ.

Виклад основного матеріалу. Після поразки під Пилявцями до міста почали стягуватись численні підводи біженців та відступаючі сили коронного війська, що перетворювало Львів на головний форпост Речі Посполитої на сході (Ptaśnik, 1925: 6). За описами очевидців, брами міста не можна було зачинити через постійний потік тих, які прибували чи залишали столицю Руського воєводства (Podhorodecki, 1987: 7). Окрім того, гнів у населення викликали очільники коронної армії, на яких і покладалась основна провина поразки. Князь Остророг був змушений сховатись у палаці латинського архієпископа, а містяни пригадували йому триумфальний візд до Пилявців і його зовсім не триумфальне повернення (Podhorodecki, 1987: 7-9).

Сандомирський воєвода князь Владислав-Домінік Заславський, з полку якого і розпочалась панічна втеча коронного війська з-під Пилявців, не зупинився у Львові, а швидко рушив на Ряшів. Довіри він не мав не лише до місцевого населення, але й до залишків свого ж сандомирського полку (Kucharski, 2015: 87). Коронний підчаший князь Миколай Остророг на прохання містян не полишати міста без оборони оповів: «...краще здатись на милість ворога, ніж сподіватись на марний захист» (Podhorodecki, 1987: 10). Залишки коронного війська були вкрай деморалізовані, які «ані Остророга, ані провідників своїх слухати не хотіли» (Kucharski, 2015: 87). Це посилювало паніку серед містян та чутки про силу Хмельницького, якого очікували з дня на день.

Керівництво обороною міста взяв у свої руки князь Єрмія Вишневецький. На військовій раді 28 вересня в костелі Оо. Бернардинів він запевнив місто, що зможе захистити його від козацько-татарських військ (AGAD, Dział Tatarski – 84 - A 24521). Однак уже 5 жовтня, незадовго до приходу перших татарських загонів під мури міста, Вишневецький, забравши частину війська і практично всі

кошти, що виділило місто для власної оборони, втік до Замостя, покинувши Львів напризволяще перед загрозою штурму (Podhorodecki, 1987: 12).

Очевидці подій львівський райця Самуїл Кушевич і купець Анжей Чехович в такий спосіб оповідають про вчинок Вишневецького: «Забрали вони в нас все майно, пообіцявши боронити місто наше від наступаючого неприятеля, а 5 жовтня покинули нас несподівано з усім військом, коли дізнались, що татари вже в околицях і Військо Запорізьке теж надходить – то пробилися через орду і рушили на Замостя, лише з дороги оповістивши нас про небезпеку через п. Цеховського (ротмістра – Р.Ч.), якого з компанією в 50 чоловік глумливо призначив керувати обороною» (AGAD, Dzial Kozacki - 42 – 4 - 32563) (AGAD, Dzial Kozacki - 42 – 4 - 32563), «Дізнавшись про неприятеля – попрощалися зі Львовом, що плакав тоді в своєму сирітстві. Пішли всі безсоромно з великим жалем та розчаруванням нашим, бо лишилися ми без скарбів і захисту» (AGAD, Dzial Kozacki - 42 – 4 - 32563). Загальна кількість майна, що забрав з собою князь Вишневецький, полишаючи межі міста, сягає близько 900 тис. злотих, а кількість війська – до 4 тис. осіб (Смолій, 1999: 112).

Чисельність загонів Хмельницького оцінювали в 200 тисяч, не рахуючи татар, натомість Львів мав 50 драгунів під керівництвом ротмістра Цеховського, 124 жовнірів, близько 1500 озброєних містян та залогу Високого Замку, що складалась з 52 осіб (Kucharski, 2015: 89). Зібраним військом, після втечі Вишневецького, мав керувати Миколай Остророг як другий регіментар, однак Вишневецький доручив очолити оборону Кшиштофові Арцішевському. Проте той зрікся цих обов'язків на користь бургомистра Гросваєра (Kucharski, 2015: 90), який і провадив оборону міста.

Фактично одне з найбільших міст Речі Посполитої було залишене без жодних засобів до втримання облоги перед значно більшими силами Хмельницького. Я. Вишневецький не мав на меті хоча б якимось чином захищати місто та, зібравши дорогоцінні речі, що могли дістатись Хмельницькому по здобутті Львова, та залишки боездатної армії – відступив. Можна припускати, що в уявленнях таких представників високої знаті, як Вишневецький, Львів уже був програний. Вони покладали надію, що нетривала облога і грабування міста на невеликий час затримають козацько-татарське військо, цим даючи змогу відступаючим коронним силам перегрупуватись.

С. Кушевич стверджує, що звістки про появу передових загонів козацько-татарського війська з'явилися 5 жовтня 1648 р. Про це львів'яни дізнаються від вояків розбитого війська, що відступало до Замостя і пробивалось через татарські загони на околицях Львова (Єдлінська, 1986: 78). Ціковський приймає рішення відкрити вогонь з міських гармат, аби «дати знати ворогові, що [ми] про нього знаємо» (Томашівський, 1898: 95). Того самого дня передові татарські загони зайняли Брюховичі.

Прийнято вважати, що облога Львова – справа тільки Хмельницького. Проте у щоденниках очевидців знаходимо дещо іншу інформацію. 6 жовтня під місто підійшов авангард татарських військ (Podhorodecki, 1987: 9). Сама ж армія кримчаків, що її Л. Кубала помилково називає ордою, розтягнулась майже на 15 км, між Клепаровим та Винниками (AGAD, Dział Tatarski – 84 - A 24521), зайнявши також позиції довкола православної церкви Святого Юра. З огляду на те, що день перед тим були зайняті Брюховичі, татари фактично оточили Львів ще до приходу основного козацького війська (Томашівський, 1898: 93). Армія Кримського ханства складалася з декількох основних загонів, які очолювали Тугай-Бей, його родич Султан-Гельді, кримський мурза Осман Джебелі та представник роду Ширін, відомий як Ширін-Бей (Podhorodecki, 1987: 7-8).

Ці легкоозброєні загони, за свідченнями очевидців, львів'яни могли спостерігати всюди довкола міста. Однак татари не вдавались до спроб штурму міста чи Високого Замку, а обмежились лише поодинокими нападами на передмістя. Оборонці вели по передмістю вогонь з гармат, завдаючи татарам великих втрат (Єдлінська, 1986: 79). Відомо, що тоді загинув племінник Тугай-Бея. Сам Тугай-Бей своєю ставкою обрав Збоїща, звідки двічі надсилав вимогу до львівського старости Адама-Єроніма Сенявського прибути до нього на зустріч (Томашівський, 1898: 79-97).

Сам Хмельницький з'явився під Львовом тільки 8 жовтня 1648 р. – на четвертий день облоги (Єдлінська, 1986: 79), припинивши практично відразу хаотичні напади татарських військ на передмістя. У той же день татарське військо розійшлося в три сторони: Ширін-Бей відправився на південь в Галицьку землю, Осман Джебелі пішов грабувати довколишні селища і фільварки, а Султан-Гельді попрямував на захід до р. Сян (Podhorodecki, 1987: 174). Хронікар Хаджи Мехмед Сінай вважає, що татарське

військо, після прибуття армії Хмельницького, втратило цікавість до облоги міста та взялося набирати ясир з довколишніх земель. Цей ясир також окреслюють у достатньо великих розмірах: «... з такою незліченною здобиччю, що навіть у найбіднішого татарського парубка було тридцять-сорок чоловіків Ясиру» (Podhorodecki, 1987: 175-176).

Цей приклад є показовим і стосовно субординації в самому татарському війську, очільником якого в історіографії часто називають Тугай-Бея. Окрім перекопського мурзи в поході на Руське воеводство брали участь представники родини Ширін – найзаможнішого й одного з найдавніших кланів у Кримському ханстві, що виводив своє коріння від Чингізидів (Степаненко, 2013: 197). На позицію цього роду зважали не тільки при дворі хана, але й при дворі султана. Тож немає нічого дивного в тому, що бей Ширінів покинув табір Хмельницького і Тугай-Бей та самостійно відправився збирати ясир в навколишній окрузі. Натомість при гетьманові залишався 4-тисячний загін Тугай-Бей, що був розташований в Збоїщах і Брюховичах.

9 жовтня козаки і татари Тугай-Бей розпочали штурм передмістя, змусивши захисників Львова відступити за міські мури, тим самим вдарили по найслабшому місцю оборонців Львова і Високого Замку, розірвавши сполучення та постачання між ними. У цей день козаки захопили монастир Св. Марії Магдалини (суч. Органний зал НУ «Львівська Політехніка»), де при цьому загинуло кількадесят жителів, що переховувались там, шпиталь Св. Станіслава (суч. перегин вул. Городоцької та вул. Фурманської), вбивши 30 містян, які перебували в самому шпиталі, та церкву Св. Юра, під час штурму якого полягло кількадесят її оборонців, а численних міщан повбивали «по домах» (Томашівський, 1908: 99).

Штурм церкви Св. Юра відбувся в той час, коли основні сили татар покинули облогу міста, а їх місце на позиціях довкола Львова зайняли козаки та сили «незліченної черні» (Томашівський, 1908: 97). Оборона Святоюрської православної катедрі описана у Львівському літописі, де занотовано, що «татарин на самий престол упавши, розбився» (Бевзьо, 1971: 181). Самуїл Кушевич також згадує, що при штурмі цього храму козаки «вбивали через вікна, до яких драбини приставили» (Томашівський, 1908: 99). Однак якщо за Львівським літописом штурм церкви організували татари, вбивши 54 її оборонців (Бевзьо, 1971: 181), то С. Кушевич

вказує на козаків, якими провадив ічнянський полковник Петро Головацький, що розквартирував на владичому дворі свій загін (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1573). Про наслідки штурму Головацьким Церкви Юра знаходимо також відомості в скарзі владики Арсенія (Желіборського) у протестації до Львівського гродського суду, в якій останній зазначає, що від рук козаків постраждали владичі шати, різний церковний інвентар та сильно постраждав єпархіальний архів (Скочиляс, 2010: 29). Тому достеменно не відомо, хто був ініціатором штурму: полковник Війська Запорізького П. Головацький, невідомий нам з джерел татарський мурза або ж це була спільна операція козаків і татар з метою захоплення важливої стратегічно позиції.

Операція, проведена Хмельницьким 9 жовтня, була настільки вдалою, що козаки змогли ненадовго захопити й Галицьку браму Львова. У відповідь генерал коронної артилерії Кшиштоф Арцішевський наказав спалити середмістя, й козаки змушені були відступити за мури міста (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1574 - 1576).

Таким чином, використовуючи стратегію несподіваної атаки (Задунайський, 2018: 34) у найслабші місця ворога козаки протягом одного дня взяли під контроль практично все передмістя Львова, відрізали від постачання Високий Замок та практично увірвались у місто.

10 жовтня козацький полковник Максим Кривоніс розпочав перший штурм Високого Замку (Єдлінська, 1986: 80), однак під артилерійським обстрілом з міста змушений був зі значними втратами відступити. У цей же день, за допомогою людей «Religiū graeskiej», які показали козакам труби за Краківським передмістям, було припинено постачання води до міста. Також невідомими львів'янами була здійснена спроба зіпсувати запаси води в межах самого Львова, проте міська варта вчасно запобігла «зрадникам», врятувавши залишки води (Томашівський, 1908: 99).

11 жовтня відбувається друга спроба штурму Високого Замку силами М. Кривоноса з використанням штурмових драбин (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1570). За свідченням С. Кушевича, цей напад було відбито, і козаки змушені були відступити, зазнавши величезних втрат (Томашівський, 1908: 100). До існуючої проблеми з припасами додавалась відсутність води через перекриття козаками водопостачання не лише замку, але й всього міста. Бургграф прийняв рішення налагодити водопостачання за допомогою місцевих

мешканців, у т. ч. русинів (Копилов, 2018: 118). Скориставшись цим, на територію замку потрапили козаки, що частково пошкодили замкові гармати. Після чергового штурму загонами Кривоноса, бурггаф Ян Братковський з нечисленним загоном покинув Високий Замок, залишивши номінальним командувачем на один день свого поручика Мацея Рибінського, який також втік до міста, покинувши фортецю та залишки гарнізону з місцевим людом, що там переховувався напризволяще (Копилов, 2018: 119 – 120). 15 жовтня залишки гарнізону Високого Замку були остаточно розбиті. Козаки Кривоноса, захопивши фортецю, вдалися до винищення «будь-якої статі, будь-якого віку» (Томашівський, 1908: 104). На той час у Львові вже перебували делегати Хмельницького, які мали контролювати збір відкупу, накладеного на місто (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1576).

Облога Львова і Високого Замку для Хмельницького добігала кінця. Спомини львівських шляхтичів, які намагались максимально героїзувати події початку жовтня 1648 р., виявились далекими від реальності. Козацьке військо, відсунувши татар на другий план, практично безперешкодно знищило не тільки довколишні села, але і все передмістя Львова, припинило водопостачання та за неповних п'ять днів захопило Високий Замок, встановивши повний контроль козацької артилерії над містом з пагорбів замку. На площі в 6 га, контрольованій оборонцями-львів'янами, опинилось до 30 тис. людей з обмеженими ресурсами та водою. Попри оборону міста, панегірично описану в спогадах львівського райці С. Кушевича «Побачив Хмельницький відвагу міста...» (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1572), остаточно захоплення виснаженого облогою міста козаками ставало в таких умовах питанням часу й планів Хмельницького.

Перебуваючи у вигіднішому становищі, гетьман першим пішов на переговори з містом ще 12 жовтня. Принциповою вимогою гетьмана було видати магната Єремію Вишневецького і «wszystkich podobitków» (Томашівський, 1908: 100). Спочатку Хмельницький написав листа «по-руськи», а 13 жовтня, в розпал штурму Високого Замку, відправив другого листа, вже польською мовою, з вимогою видати всіх юдеїв (Томашівський, 1908: 101). На що в обох випадках отримав категоричну відмову (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1577). Втретє Хмельницький через православного священника Федора Радкевича передав листа до містян з вимогою зібрати

200 000 червоних золотих на відкуп Тугай-Бею, орда якого підійшла під мури міста в той же день (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1578) (Очевидно, військо Тугай-Бея повернулося під стіни Львова в розпал облоги Високого Замку на вимогу Хмельницького і для залякування містян. Гетьман так само усунув перекопського мурзу від облоги міста, взявши командування військами у свої руки. Зрештою, допомоги інших беїв гетьман не потребував, формально обмеживши їхню здобич грабунком і ясиром «на власну руку»). Запрошена від міста сума була значно меншою, ніж здобич козаків у таборі під Пилявцями, яку нарахували на 6 460 «самих возів з дорогоцінностями» (Томашівський, 1908: 103).

Після цього, заручившись глейтом (з нім. Gleit – жилет. Гарантія недоторканності парламентаря) від гетьмана, львів'яни відправили послів від райців, присяжних, греків, вірмен та інших «націй», у ставку Хмельницького до Лисиничів (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1578). Очільниками цього посольства стали: Самуїл Кушевич – міський писар і лавник, Анжей Вахлович – міський купець, Христофор Захнович – представник від вірмен, Павло Лаврисевич – представник від русинів, Анджей Чехович – представник від колегії 40 мужів Львова (ЦДІАЛ, 52 – 1 – 398 – 7), а також певна кількість неназваної католицької і вірменської «допитливої» молоді (Томашівський, 1908: 101).

Відомо, що послі бачили велику кількість ясиру, якого набрала орда (Томашівський, 1908: 102). У розмові Хмельницький не поступився в сумі виплати, посилаючись то на орду, якій не мав чим платити, то на козацьких полковників, що тиснули на гетьмана (ЦДІАЛ, 52 – 1 – 398 – 111).

Щодо самого відкупу міста, то його перелік зберігся, однак говорити про точність записів не варто, оскільки підрахунок було остаточно зроблено лише в 1655 р. Тоді, при відкупі міста вже перед козацько-московськими військами Хмельницького, за зразок були взяті реєстри 1648 р. (Томашівський, 1908: 121). У самій контрибуції не існує якоїсь системи: хто і скільки мав платити. До того ж варіант рукопису є чорновим з внесенням багатьох правок і, як наслідок, математичних похибок.

Однак, попри очевидні неточності, можна скласти цілісну картину про масштаби зібраного з міста на відкуп Хмельницькому. Остаточна сума склала 544 969 злотих (ЦДІАЛ, 52 – 1 – 398 – 7), що фактично спустошило фінансові ресурси міста, враховуючи,

що до цього містяни зібрали суму на потреби війська Єремії Вишневецького (Томашівський, 1908: 122). Відкуп козакам і татарам у 544 969 злотих, за даними магістрату Львова, була зібрана з:

1) мешканців Низького замку (250 осіб та родин, що проживали в місті), а також з тих, що на момент початку облоги переховувались у місті. Надана ними сума складала 20 081 злотий;

2) з юдейського населення міста – 24 000 злотих. Спершу магістратом була окреслена сума в 50 000 злотих, однак зібрано менше;

3) добровільних внесків усього населення Львова – 84 000 злотих (не зазначено, хто був платником цієї частини викупу);

4) наступна сума була взята від чотирьох груп населення та поділена на три різні статті видатків:

- кредитори міста та шляхетські роди (13 осіб і родин);
- мешканці кам'яниць Ринкової площі (22 жителі і родини, що перебували в цей час в місті);
- від вірмен міста (26 жителів і родин, у т. ч. від архієпископа вірменського);

- від духовенства (римо-католицького та «Ritus graeci»);

5) остання частина суми була зібрана у вигляді:

- добровільно сплаченої суми в грошах і товарах – 293 367 зл.;
- різними товарами – на суму 102 265,27 зл.;
- податку на нерухоме майно в місті (у вигляді 5% від орієнтовної вартості) – 87 873 зл. (Томашівський, 1908: 108 - 122).

Саму процедуру збору грошей і товарів у місті контролювали козацький полковник Головацький і татарин Пірі-Ага – довірена особа Тугай-Бея (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1577). Збір протривав до 23 жовтня, після чого частина орди Тугай-Бея рушила зі здобутим відкупом на Кам'янець, а частина в авангарді армії Хмельницького – до Замостя (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1569-1578).

Розподіл відкупу був таким:

1) козакам і татарам (сріблом, товарами і ін.) – 528 544,6 зл.;

2) на інші потреби – 9 000 зл.;

3) на продовольче забезпечення козакам – 7050 зл.;

4) витрати на перемовини – 375 зл. (Томашівський, 1908: 108).

Зібравши відкуп і знявши облогу міста, Хмельницький наказав артилерії здійснити символічний залп по місту, який пошкодив низку будівель, у т. ч. кам'яницю львівського латинського архієпископа (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1569 – 1578). Залишивши свого двоюрідного брата Захарія Хмельницького наглядати за містом,

гетьман 25 жовтня відправився до Замостя (ЦДІАЛ, 52 – 2 – 60 – 1571). Попри формальну домовленість між містом і гетьманом, відкуп де-факто не гарантував миру: вже на наступний день «чернь» продовжувала грабувати львівське передмістя, і для містян ще тривалий час вихід за межі мурів залишався небезпечним.

Отже, Львів заплатив високу ціну за зняття облоги, втративши значні матеріальні та людські ресурси. Для порівняння – відкуп Зборівської залоги через рік після цих подій становив 200 тис. злотих (Смолій, 1999: 137), а відкуп Львова перед військом Хмельницького і Бутурліна в 1655 р. складав близько 60 тис. злотих (Смолій, 1999: 192). Загроза для містян залишалась і після відходу козацько-татарських військ. За три тижні інфраструктура міста й околиць була повністю зруйнована. Високий Замок як боекватиря фортеця, на яку покладали надію містяни, назавжди втратив своє стратегічне значення, й після 1648 р. більше ніколи не відбудовувався. Оборонці Львова залишилися у межах міських мурів практично без засобів для існування. Контроль за містом був переданий родичеві гетьмана, а козаки і татари вільно пересувалися містом, наглядаючи за процесом збору відкупу та вдаючись до відвертих грабунків.

Висновки. Богдан Хмельницький остаточно отримав дві основні переваги, які він систематично, хоч і несвідомо вибудовував від самих Жовтих Вод. Перша – це страх, що виникав лише від звістки про наступаюче козацько-татарське військо, перебільшував його швидкість і чисельність, сприяв поширенню дезертирства та паніки. Друга – це відчуття безкарності за свої дії. Повстале, лояльне до гетьмана місцеве населення було переконане, що старий лад остаточно деформовано Хмельницьким і Річ Посполита не зможе відновити контроль.

Облога Львова сьогодні часто представлена з певними нотками романтизму, де Хмельницький – «визволитель людей Віри Грецької», а облога і штурм Львова – «визволення міста». Як бачимо, реальна ситуація була кардинально іншою. Якщо теза про те, що гетьман мав на меті приєднати ці землі до своїх володінь, залишається в межах дискусій, то сумнівність релігійного мотиву гетьмана виглядає цілком очевидною: окрім самих козаків весь час походу при гетьманові перебувало чисельне татарське військо, що більшою мірою займалось збором ясиру, ніж фактичними бойовими діями. А при зборі ясиру не відрізняло бранців за

релігійною чи етнічною приналежністю. Хіба за соціальним статусом і, як наслідок, вартістю бранця.

Варто зазначити, що перші години перебування самого гетьмана під мурами міста відзначились «розпуском» орди, що розійшлась збирати ясир далеко за межі міста, та усуненням Тугай-Бея від основних бойових дій при штурмі. Достеменно не відомо, була це пряма вказівка гетьмана чи самовільне рішення татар. Натомість на перший план виходять козацькі полковники, що часто поводять себе більш агресивно по відношенню до львів'ян, ніж орда.

Штурм Високого Замку міста відбувався під проводом полковника Кривоноса і не мав ніякого стратегічного значення. Оборонці Замку були відрізані від постачання і, через певний час, води. Окрім того, з перших днів облоги частина гармат замку вже була пошкоджена. Штурм не припинився з початком переговорів і збором відкупу міста для козаків і татар. Де-факто – місто пішло на умови Хмельницького і погодилось виплачувати викуп в тих межах, що їх назвали гетьман і кримський князь, однак це не було для Хмельницького причиною відкликати Кривоноса від штурму. Він продовжувався до повного винищення тих, хто не встиг покинути замок, і зрештою, завершився тотальним руйнуванням самого замку.

Через два тижні облоги львів'яни контролювали лише територію міста в межах мурів, що дорівнювала площі в 6 гектарів, погодилися на великий відкуп і наявність козацького і татарського контингенту в місті, що перебував там аж до самого відступу Хмельницького з Руського воєводства. Враховуючи описані вище факти і умови, в яких опинився Львів, вважаємо доречним запитання про те, чи дійсно місто вистояло перед облогою Хмельницького, чи це лише політична інтерпретація учасників тогочасних подій, де шляхта намагалась створити образ героїчної оборони проти козаків і татар, а останні не мали наміру відбирати місто та обмежились знищенням Високого Замку, остаточним фінансовим виснаженням міста та тотальним розграбуванням передмість. Вони так і не приступили до централізованого штурму міста (принаймні таких планів ми не знаходимо), окрім окремих і часто хаотичних випадків, що переважно були ініційовані старшиною. Козацька артилерія практично не брала участі, окрім декількох символічних залпів, а головна військова сила Хмельницького і

Кривоноса була направлена на Високий Замок, ймовірно з метою остаточного знищення його як фортифікаційної споруди, а не безпосередньо на місто.

Використанні посилання:

Бевзо О. 1971. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / відп. ред. Ф. Я. Шевченко ; АН УРСР. Інститут історії. 2-е вид. Київ : Наукова думка, 199 с.

Грушевський М. 1991. Історія України-Руси, Т-8. Київ : Наукова думка, 856 с.

Задунайський В. 2018. Козацькі стратегії і стратегеми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «Стратегемах» Секста Юлія Фронтіна. Вінниця : Історичні і політологічні дослідження. С. 31-44.

Задунайський В. 2019. Козацькі військові хитрощі у битвах під Хотиним і Берестечком // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 28. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, – С. 189-196.

Задунайський В. 2020. Стратегеми Війська Запорозького та збройних формувань Речі Посполитої впродовж кампанії 1651 р. (на прикладі боїв під Вінницею та Ріпками)// Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових праць / Відпов. ред. О.М.Титова. – Вип. 29. – Ніжин: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, – С. 183-190.

Історія Львова в документах і матеріалах: збірник документів і матеріалів. 1986. Упорядн.: У. Єдлінська, Я. Ісаєвич, О. Купчинський, О. Кірсанова, Я. Лялька, Ф. Стеблій, С. Трусевич, Л. Федоришин. Ред. кол.: М. Брик (відп. ред.), Н. Врадій, Я. Ісаєвич, С. Макаруч, Л. Мінаєва, Ф. Стеблій (заст. відп. ред.), М. Тесленко. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові; Державний архів Львівської області. – К.: Наукова думка, – 424 с.

Мицик Ю., Брехуненко В., Бурім Д., Маврін О., Сохань П., Швидько Г. 2012. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1: (1648–1649 рр.). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій (Едмонтон), 680 с.

Копилов Д. 2018. Облога Львівського Високого замку козацькими військами у 1648 році / Д. Копилов // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. - 2018. - Вип. 23. - С. 116-121.

Костомаров М. 2004. Богдан Хмельницький: Історична монографія. Дніпропетровськ: Січ, 843 с.

Кривошея В. 2008. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 452 с.

Крикун М. 1993. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. Київ: Інститут української археографії, 184 с.

От Онона к Темзе. Чингисиды и их западные соседи. К 70-летию М. Г. Крамаровского: 2013. [сборник] / [ред. В.П. Степаненко, А.Г. Юрченко]. – Москва. Изд. Дом Мараджани, 568 с.

Скочиляс І. 2010. Писемні джерела з історії Галицької (Львівської) Єпархії XII–XVIII століть. По архіву: НМЛ. – РкЛ-741. 35 с.

Смолий В., Степанков В. 2014. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. Київ: Інститут історії України НАН України, 194 с.

Степанков В. 2008. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657 рр.). Камянець-Подільський, 254 с.

Стороженко С. 1996. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр.: Дніпропетровськ: Видавництво ДДУ, 320 с.

Томашівський С. 1908. Матеріали до історії Галичини. Т. II. Акти з р. 1649-1651. – Львів.: Записки Наук. тов. ім. Шевченка – 417 с.

Томашівський С. 1898. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. «Записки Наук. тов. ім. Шевченка», т. 23–24, – 138 с.

Томашівський С. 1897 Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка. «Записки Наук. тов. ім. Шевченка», т. 15, – 24 с.

Томашівський С. Образок з львівського життя в середині XVII в. // «Записки Наук. тов. ім. Шевченка», т. 19,11 – 14 с.

Томашівський С. 1898. «Перший зазивний лист Хмельницького» Записки Наук. тов. ім. Шевченка", т. 23-24, – 9 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 5 опис 1 справа 141 (Чистова книга донесень Галицького гродського суду за 1648 – 1649 рр.).

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 52, опис 2, справа 60. (Магістрат м. Львів)

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 52, опис 2, справа 398. (Магістрат м. Львів)

Чікалін Р. 2021. Wysoczan rebelis, Cosacis, Labori. Відображення подій Хмельниччини в чистових книгах донесень Галицької землі Руського воєводства 1648 – 1649 рр. // Військово-науковий вісник. – Випуск 35. – Львів: НАСВ, – С. 58-70.

AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie, Dział Tatarski, sygn. 84, mikrofilm A 24521.

AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie. Dział Kozacki. Sygn. 42 nr. 4. mikrofilm 32563

Kubala L. 1925. Oblężenie Lwowa w roku 1648. - Wyd. 3. Krakow. – Druk W. L. Anczyca I Spolky. 36 s.

Kucharski W. 2015. Rozbicie armii koronnej w dailaniach wojenych 1648 r. // „Studia z Dziejów Wojskowości”, t. IV, – 57 – 99 s.

Podhorodecki L. 1987. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV–XVIII w. – Warszawa, – 358 s.

Пташник J. 1925. Wilkierz lwowski z roku 1648 o uchodźcach i jego losy // Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera. – Lwów, – 16 s.

Chikalin R.

DID THE CITY SURVIVE? DESCRIPTION OF THE CONTRIBUTION OF LVIV TO B. KHMELNYTSKY IN 1648

The siege of the Lviv by Cossack and Tatar troops under the leadership of Hetman B. Khmelnytsky in 1648 is a still a topic that has a list of inaccuracies and myths. It is often considered in the broad context of the history of Ukraine in the 17-th century or the history of 1648 - 1657 or military history, thus losing important details. Hetman Bohdan Khmelnytsky is also often portrayed as trying to "liberate" Lviv and the entire Russ voivodeship, and the local population of «Ritus graeci» shows as loyal to the Cossack-Tatar army and the hetman. The issue of paying Lviv tribute to the Cossacks and Tatars, despite the availability of documents still remains open for discussion. Using published and unpublished sources, the author shows a systematic description of the siege of Lviv, based on the memories of Lviv eyewitnesses.

In fact, after two weeks of the siege, Lviv military and civilians people remained safe only in a small area within the defensive walls, deprived of water, food and weapons. The Cossacks of Khmelnytsky and the Crimean Tatars were free to move around the city and collect tribute, the Cossack artillery dominated under Lviv, and the High Castle, as a defensive fortress, lost its significance forever after 1648. Considering the described facts, should we assume that the city survived before Khmelnytsky - a historical fact or a political interpretation of the Lviv residents themselves, who survived the siege?

Lviv has paid dearly for the siege and for Khmelnytsky to leave. A lot of resources and money were lost. Many citizens died. Leaving the Cossacks and Tatars did not guarantee safe for the locals and for a long time there was no peace in Lviv. And the hetman himself only strengthened his advantages before the siege: fear of him and a sense of impunity for those who were loyal to him.

Is the hetman really saw Lviv as a city that was supposed to be part of the Cossacks in 1648 or whether he only saw this city as another obstacle on his way to his own goals or did the storming and destruction of the High Castle matter when Lviv went to negotiations and was ready to pay tribute to the Cossacks and Tatars - in this article the author tries to answer this question.

*Keywords:*siege, High Castle, Khmelnytsky.

УДК 355.48

ВАРАКУТА В. П.

<https://orcid.org/0000-0002-5759-8758>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.174-193>

СТАТИСТИКА, ОБСТАВИНИ ТА ПРИЧИНИ НЕВИПРАВДАНИХ ВТРАТ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У роботі на основі аналізу широкого кола документальних, історичних та інших джерел розглядаються статистичні кількісні показники бойових і небойових втрат під час Другої світової війни на території СРСР серед особового складу Червоної Армії по категоріях офіцерського і рядового складу та мирного населення на окупованих німцями територіях СРСР. Наведені співвідношення втрат особового складу вбитими та пораненими з боку СРСР та Німеччини. Дана характеристика поранень бійців Червоної армії за фізичними вадами. Визначені обставини та головні причини невинуватих втрат особового складу Червоної Армії.

Ключові слова: Друга світова війна, статистика, військові втрати, причини втрат, Червона Армія.

Постановка проблеми та її актуальність. На догоду політичному керівництву та політичних віянь у РФ, протягом більш ніж двадцяти років, завдяки масштабній пропаганді, змінюється думка про ті, або інші події Другої світової війни на теренах СРСР що супроводжується відвертим викривленням історичних фактів, маніпуляцією навколо питань втрат в німецько-радянській війні в рамках Другої світової війни на території СРСР. Для цього у 2009 р. президент РФ Д. А. Медведєв створює державну комісію щодо протидії «фальсифікації» історії на користь інтересам Росії, де головною турботою стає загальна історія німецько-радянської війни, тобто Великої Вітчизняної війни.

Загалом правду треба відстоювати незалежно від того, чиїм інтересам вона відповідає. Якщо в основу спочатку ставляться «інтереси», про об'єктивність можна забути. Це стосується практично усіх напрямків наукових досліджень війни, що проводяться сучасними російськими «фахівцями», починаючи від ствердження про визначну й вирішальну роль «великого руського народу» і нікчемної ролі інших народів СРСР, включаючи народи Західної

Варакута Володимир Павлович, кандидат військових наук, доцент, доцент кафедри тактико-спеціальних дисциплін, Військовий інститут танкових військ Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», м. Харків.

© Варакута В. П., 2022

Європи та США, в перемозі над фашизмом, і закінчуючи приховуванням причинно-наслідкового зв'язку між низкою непродуманих плануваль і непрофесійним, а часом дилетантським керівництвом військовими операціями деякими радянськими полководцями, включаючи “маршала перемоги” Г.К. Жукова, і невиправданими колосальними безповоротними втратами та масштабними каліцтвами воїнів Червоної Армії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усі відомі радянські полководці Другої світової війни (Жуков, 2002; Рокосовський, 2014: 400; Василевський, 1978: 552; Баграмян, 1971: 502; Баграмян, 1984: 512; Єременко, 1965: 510; Конєв, 2015: 350; Конєв, 1991: 602) детально згадують про планування й проведення військових операцій, не забуваючи при цьому підкреслити свою особисту роль в той чи іншій перемозі; згадують, хто кому, що сказав, хто кого підставив, розкривають до найдрібніших подробиць чвари між керівництвом Ставки Верховного Головнокомандувача й т. ін. Проте ніхто з них не пояснив, чому так сталося, що Червона Армія понесла такі невиправдані людські втрати, чому така величезна кількість бійців отримала фізичні каліцтва різного характеру й що стало тому причиною?

Мета статті. В роботі автор намагається ґрунтовно й неупереджено дослідити, систематизувати та узагальнити за допомогою різних, часто суперечливих джерел, статистичні дані втрат Червоної Армії в живій силі, проаналізувати загальний характер фізичних вад воїнів, отриманих під час війни, та визначити обставини та основні причини, що призвели до таких масштабних втрат.

Для цього доцільно перейти до сухої статистики фактів, які підтверджуються архівними, нещодавно розсекреченими документами, які ніяк не збігаються з тією статистикою, яка ще з радянських часів і досі офіційно підтримується керівництвом РФ і вважається ними як аксіома.

Виклад основного матеріалу. В перші післявоєнні роки ставлення до війни в СРСР було не однозначним. Після підписання акта про беззастережну капітуляцію Німеччини, третім за значущістю національним святом в країні після річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції (7 листопаду) та Першотравня (1 травня), став День Перемоги (9 травня). Протягом наступних 20 років святкові заходи у СРСР обмежувалися, головним чином, салютом. З 1965 року, за часів «хрущовської відлиги», у ході

проведення святкувань почали проводити військові паради. З того часу масштаб урочистостей безперервно наростав як за масштабами, так і за пафосом.

Чому це сталося тільки через 20 років? Тому що всі: керівництво держави й народ, прекрасно розуміли, якою жахливою ціною досталася перемога, ніхто не хотів хвилювати фронтові рани, обмежуючись салютом і скромними заходами. До того ж День Перемоги був звичайним робочим днем. Як згадував письменник, доктор фізико-математичних наук Ігор Гарін (Папіров І. І.): «У сталінські часи війну скоріше замовчували, ніж героїзували: надто свіжою була пам'ять, надто гіркою і страшною, надто болісною... А потім, через два десятиліття, ніби розверзлися небеса і навалився шквал, смерч, тайфун величчя та героїзму. Почалася трансформація перемоги, сплаченої десятками мільйонів людських життів, у національну релігію» (Гарін, 2012: ч. I.). У 70-х роках минулого століття маршал І. С. Конєв згадував: «Що таке перемога? Наша, сталінська перемога? Насамперед це всенародне лихо. День скорботи радянського народу за безліччю загиблих. Це річки сліз і море крові. Мільйони скалічених. Мільйони осиротілих дітей і безпорадних старих. Це мільйони понівечених доль та сімей, що не відбулися, дітей, що не народилися. Мільйони закатованих у фашистських, а потім і в радянських таборах патріотів Вітчизни» (Гарін, 2012: ч. I.). З часом, на тлі зносу пам'ятника маршалу в Празі, його онука Олена Конєва, спростовувала вислови діда. Зрозуміло, що людина, будучи членом Фонду пам'яті полководців Перемоги, а також громадської комісії з міжнародної співпраці Російського союзу ветеранів, яка ще нагороджена медаллю Міністерства оборони РФ «Пам'яті Героїв Вітчизни», інакше вчинити не могла.

Маршалу вторив ветеран війни, провідний науковий співробітник і член Ученої ради Державного Ермітажу в РФ Нікулін М. М.: «Будь-яка війна, це не тільки і не стільки героїка, пафос, фанфари, перемоги, скільки бруд, кров, дурість, зрада, брехня, насильство, страждання, страх, смерть, моря крові, тисячі та мільйони смертей» (Нікулін, 2008: 352). Цю ж думку підтримала російська письменниця Улицька Л. Є., яка зазначила, що «пафос, квітухий навколо нашої перемоги, такий великий, що забувається, якою ціною це далось і яку ціну платили ще багато років після» (Улицька, 2013: 544).

Дослідження обставин і причин, що призвели до масових людських втрат під час війни, ускладнюється неможливістю роботи в архівах РФ, до яких українським фахівцям немає фізичного допуску. До того ж 12 листопада 2020 року міністр оборони РФ Шойгу С. К. підписав наказ № 591, який припинив дію наказу № 181 щодо «розсекречування великої маси документів періоду 1941–1945 років, що зберігаються в архівах військових відомств РФ». Проте по крихтах з відкритих ЗМІ та за допомогою вітчизняних і іноземних архівів, можна скласти загальну картину того, що реально відбувалося під час Другої світової війни, й винести загальні висновки.

Так, за станом на 1.1.1941 р. Червона Армія нараховувала 579 тис. 581 офіцера й генерала (*Командні кадри Червоної Армії в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 р., 1962: 117*).

У березні 1946 року в інтерв'ю газеті “Правда” Сталін Й.В. оголосив: «Внаслідок німецького вторгнення Радянський Союз безповоротно втратив у боях з німцями, а також завдяки німецькій окупації та викраденню радянських людей на німецьку каторгу близько семи мільйонів людей».

В часи правління Хрущова М.С. ця цифра збільшилася до 20 млн. Так, у 1961 році Перший секретар ЦК КПРС у листі прем'єр-міністру Швеції писав: «Німецькі мілітаристи розв'язали війну проти Радянського Союзу, яка забрала два десятки мільйонів життів радянських людей» (*Книшевський & Васильєва, 1992: 348*).

Професор Санкт-Петербурзького університету Соболев Г.Л. засвідчив про те, як викривлялася радянська історія Другої світової війни й з якими складнощами пробивалася правда про кількість жертв війни через штучні перепони з боку влади. Так, у середині 60-х років готувалася багатотомна історія так званої Великої Вітчизняної війни, автори якої сподівалися надати читачам нефальсифіковану статистику військових втрат – 26,6 млн чол. загиблих і близько 1 млн чол. померлих з голоду лише у блокадному Ленінграді. Дізнавшись про цю приголомшливу цифру жертв, “ліберальний” Хрущов М.С. сказав, що “вистачить на перший раз і двадцяти мільйонів”. З них безповоротні військові втрати (вбитими) – 8,86 млн осіб і 4,56 млн осіб, які нібито потрапили в полон і зникли безвісти.

Ось звідки взялася сталінська, хрущовська та взагалі більшовицька “статистика” втрат.

8 травня 1990 року на засіданні Верховної Ради СРСР на честь 45-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні оголошено підсумкову кількість людських втрат: «Майже 27 мільйонів осіб».

У 1993 році колектив військових істориків під керівництвом генерал-полковника Кривошеєва Г. Ф. опублікував (*Кривошеєв, 1993: 416*) статистичне дослідження, в якому вказано, що за період 1941–1945 років кількість загальних втрат – 26 млн 452 тис. осіб, і в тому числі вперше опубліковано бойові втрати: 8 668 400 солдатів та офіцерів, а з врахуванням репресій – 31 млн 452 тис. осіб. Вбитими та зниклими безвісті серед генеральського та офіцерського складу: генералів – 421, полковників – 2 тис. 502, підполковників – 4 тис. 887, майорів – 19 тис. 404, капітанів – 71 тис. 738, старших лейтенантів – 168 тис. 229, лейтенантів – 353 тис. 40, молодших лейтенантів – 279 тис. 967. Разом – 900 тис. 188 осіб.

Однак доцільно до них додати втрати серед військовослужбовців, які не мали офіцерських звань, але обіймали посади командирів, і таких втрат було – 122 тис. 905 осіб.

За віком: до 25 років – 28,6 %, 26-35 років – 57 %, 36-45 років – 13 %, старше 45 років – 1,4 %.

За званнями: до капітана – 88 %, майорів – 5,6%, підполковників – 0,9 %, полковників – 1,8 %, генералів – 0,4 %.

За станом на 1.01.1950 р. репатрійовано – 126 тис. офіцерів. Поза фронтом за роки війни померло 5 тис. 26 офіцерів, а засуджено – 20 тис. 71 офіцер.

Характеристика втрат серед офіцерського складу за категоріями: командири – 820 тис. 935 осіб (80,2%), політпрацівники – 99 тис. 734 осіб (9,7%); технічні працівники – 35 тис. 836 осіб (3,5%), адміністративні працівники – 31 тис. 660 осіб (3,1%); медичні працівники – 27 тис. 402 осіб (2,7%), ветеринари – 5 тис. 440 осіб (0,5%), юристи – 2 тис. 86 осіб (0,2%) (*Командні кадри Червоної Армії в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., 1962: 117*).

Таблиця 1

Втрати офіцерського складу Червоної Армії під час війни

	1941 р.	1942 р.	1943 р.	1944 р.	1945 р.	Усього
Вбито	50884	161857	173584	169553	75130	631008 (61,67%)
Поранено	83061	258614	350416	243638	85592	1030721 (38,33%)
Зникло безвісті	182432	124488	43423	36704	5038	392085
Разом	316377	544359	577423	449895	165760	2053814
В полоні						150000

* Таблиця складена за даними – Кривошеєв Г.Ф. 1993, 416 с.; Командні кадри Червоної Армії в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. 1962, 117 с.

У 2001 році Кривошеєв Г.Ф. уточнив безповоротні втрати. За його даними, лише Червона Армія та флот у роки так званої Великої Вітчизняної війни, втратили 11 млн 285 тис. 57 осіб (*Кривошеєв, 2001: 608*).

Таблиця 2

Розподіл втрат (загиблих і зниклих безвісті) офіцерського складу Червоної Армії за видами й родами військ (1941–1945 рр.)

Види (роди) військ	Загинуло	Зникло	Усього
Сухопутні війська (СВ):	607217	366043	973260
– піхота	389467	180327	569794
– артилерія	56610	37576	94186
– інженерні війська	10260	8047	18307
– бронетанкові й механізовані війська	35166	11939	47105
– війська зв'язку	11772	13167	24339
– кавалерія	6757	5836	12593
– інші	4401	6385	10786
Військові Повітряні Сили (ВПС):	18420	20684	39164
Військово - Морський Флот (ВМФ):	5371	5358	10729
Разом	631008	392085	1023093

* Таблиця складена за даними – Кривошеєв Г. Ф. 1993, 416 с.; Командні кадри Червоної Армії в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. 1962, 117 с.

Так само були уточнені дані про втрати військ СРСР та Німеччини у 1941–1945 роках. Демографічні втрати знижено до 8 млн 744 тис 500 військовослужбовців (*Кривошеєв, 2001: 608*).

І ось, нарешті, 14 лютого 2017 року оголошено нову цифру втрат: понад 19 мільйонів солдатів та офіцерів. Це навіть не проблема воєнного мистецтва, а світогляду, сучасного ставлення керівництва РФ до солдатів як до “гарматного м’яса”.

У приватній бесіді зі своїм помічником генерал-полковником Кашурко С.С., маршал Конєв І.С. зазначив, що за час війни було поранено – 46 млн 250 тис. осіб. Повернулися на Батьківщину: з розбитими черепами – 775 тис. осіб, однооких – 155 тис. осіб, сліпих – 54 тис. осіб, з понівеченим обличчям – 501 тис. 342 осіб, з кривими шиями – 157 тис. 565 осіб, з розірваними животами – 444 тис. 46 осіб, з пошкодженими хребтами – 143 тис. 241 осіб, з пораненнями в області таза – 630 тис. 259 осіб, з відірваними половими органами – 28 тис. 648 осіб, одноруких – 3 млн 147 тис. осіб, безруких – 1 млн. 10 тис. осіб, одноногих – 3 млн. 255 тис.

осіб, безногих – 1 млн 121 тис. осіб, з частково відірваних руками й ногами – 418 тис. 905 осіб, так званих “самоварів”, безруких і безногих – 85 тис. 942 осіб (Кашурко С.С. 2005).

Іноземні фахівці (*Барбер & Гаррісон, 2006: 217–242*) стверджують, що до 1 травня 1944 року кількість радянських військово-полонених досягла 5,16 млн осіб. Навіть якщо прийняти офіційні дані про військові втрати (які дуже занижені), то й вони виявилися значно більшими за сукупні втрати всіх інших воюючих сторін – німецьких і союзників (у сукупності близько 7,2 млн осіб).

З часом приймаються офіційні дані про втрати в війні цивільного населення – 13,7 млн осіб, а загальні демографічні втрати – 26,6 млн осіб, з яких чоловіків – близько 20 млн осіб.

Згідно з розрахунками американського демографа Максудова С. (Бабьонішев О. П.), який розробив власну методику розрахунків, та за даними Елмана М., населення СРСР до кінця 1945 р. мало б бути орієнтовно на 35-36 млн осіб більше, ніж у відсутності війни. Цим даним можна довіряти хоча б з точки зору відсутності впливу із зовні. Проте російські “фахівці” спростовують демографічні дані цих вчених, посилаючись на їх упередженість. Так, доктори історичних наук РФ Кринко Є. Ф, Кропачов С. О. вважають еміграційні роботи Максудова С., Елмана М., Курганова І., Ніколаєвського Б., Яковлева Б. (Троїцького М. О.), Агурського М., Фельштинського Ю., Вересова Д., Авторханова А. та інших вихідців із СРСР, присвячені репресіям та втратам під час Другої світової війни, мали відверто пропагандистський характер. Проте треба зауважити, що ці роботи не мають ознак упередженості, тому що вчені працювали без впливу на них з боку РФ, до того ж з радянськими архівними документами, що були вивезені німцями в Німеччину, а потім потрапили до США, Великої Британії, Франції й до інших країн.

Так, за даними американського вченого Хайнеса М., кількість втрат 26,6 млн задає лише нижню межу всіх втрат СРСР у війні. Загальне зменшення населення з червня 1941 р. по червень 1945 р. становило 42,7 млн осіб, і це число відповідає верхній межі. Тому реальна кількість військових втрат напевно перебуває у даному проміжку.

Професор Уорвікського університету США Марк Харрісон наполягає на тому, що реальні військові втрати СРСР мають оцінюватися в межах 23,9–25,8 млн осіб.

У 1962 році під час приватної бесіди маршал Конев І.С. назвав цифру військових втрат у 10 млн осіб. Потім цю цифру було оголошено також у французькій версії книги відомого радянського демографа Урланіса Б. Ц. (*Урланіс, 1960: 565*).

Офіцер Генштабу РСЧА полковник Калінов К. Д., який у 1949 році служив в апараті радянської військової адміністрації в Берліні та перейшов у західну частину міста, видав у ФРН книгу “Слово мають радянські маршали”, де, ґрунтуючись на документах Генштабу, навів дані про безповоротні втрати Червоної Армії у Великій Вітчизняній війні: 8,5 млн осіб загиблих на полі бою та зниклих безвісти, 2,5 млн померлих від ран та 2,6 млн померлих у полоні. Правда дослідник Врага Р. в своїй роботі заперечує факт реального існуванню цього офіцера (*Врага, 1950: 189–193*), хоча книга Калінова К.Д. була офіційно опублікована в Парижі.

Відомий вітчизняний вчений Пасховер О.Й. у статті “Тінь перемоги” наводить такі статистичні дані про втрати серед радянського населення: 20 тис. 869 чол. у середньому за добу вибувало із лав Червоної Армії, з них близько 8 тис. осіб – безповоротно; чисельність мирного населення СРСР, винищеного нацистами на окупованій території – 7,4 млн осіб, у т. ч. понад 216,4 тис. дітей, 73 млн осіб (37% населення СРСР) було залишено під окупацією, з яких 8,5 млн осіб померло за час окупації, із них 4,4 млн осіб – число передчасно померлих від жорстокого впливу окупаційного режиму.

Група спеціалістів-демографів на чолі з відомим дослідником Андрєєвим Є. М. визначила загальну кількість безповоротних втрат населення СРСР у 1941–1945 р. у 27 млн осіб, а загальна кількість чоловіків призовного віку, які загинули у 1941–1945 р., у 17 млн осіб.

Для порівняння доцільно привести оцінку безповоротних втрат Червоної Армії за даними інших авторів: Волкогонов Д. А. – 16,2 млн, Солженіцин О. І. – 20 млн, Тімашов М. С. – 12,2 млн, Максудов С. – 11,8 млн, Шварц С. – 11,944 млн осіб.

Банк комп’ютерних даних музею Великої Вітчизняної війни на Поклонній горі до травня 1994 року містив персональні поіменні дані на 19 млн військових, які загинули або зникли безвісти під час війни й досі не виявлені. Близьке значення (19,41 млн осіб) наводить директор Архангельського державного соціально-меморіального центру “Пошук” Івлєв І. І.

Загальні втрати цивільного населення, за даними Г.Ф. Кривошеєва, – 13,7 млн осіб. За оцінками Максудова С., на окупованих територіях та в блокадному Ленінграді загинуло близько 7 млн осіб (з них 1 млн у блокадному Ленінграді, 3 млн – євреї-жертви Голокосту), а ще близько 7 млн осіб загинуло внаслідок підвищеної смертності на неокупованих територіях СРСР.

Історик Соколов Б.В. наводить таку жахливу статистику співвідношення втрат СРСР та Німеччини у Другій світовій війні (Соколов, 2016: 576): загальна кількість загиблих та померлих – СРСР 43 млн 448 тис., Німеччина – 5 млн 950 тис., співвідношення – 7,3:1; у тому числі цивільних осіб СРСР – 16 млн 900 тис., Німеччина – 2 млн, співвідношення – 8,5:1; у тому числі у збройних силах СРСР – 26 млн 548 тис., Німеччина – 3 млн 950 тис., співвідношення – 6,7:1; із них у радянсько-німецькій війні СРСР – 26 млн 400 тис., Німеччина – 2 млн 608 тис., співвідношення – 10,1:1.

Кількість полонених СРСР – 6 млн 306 тис., Німеччини – 1 млн 950 тис., співвідношення – 3,2:1; у тому числі в радянсько-німецькій війні СРСР – 6 млн 300 тис., Німеччина – 950 тис., співвідношення – 6,6:1;

Померло у полоні СРСР – 4 млн, Німеччина – 800 тис., співвідношення – 5,0:1; у тому числі в радянсько-німецькій війні СРСР – 4 млн., Німеччина – 451 тис., співвідношення – 8,9:1.

Жахливо красномовний навіть сам факт “розкидання” безповоротних втрат СРСР за даними різних авторів – від 27 млн. до 43 млн. осіб. Ось де справді гріш ціна людського життя там, де загиблих не рахують, де проблематичні втрати обчислюються 15 млн осіб. Сумарні (демографічні) втрати були також явно більшими за офіційно визнаних 26,6 млн осіб і, швидше за все, перевищували 41 млн осіб.

Американський посол у Німеччині Вільям Додд Е. наголошував на неймовірній скрупульозності, з якою німці вели рахунок своїх вбитих солдатів – буквально подушно. На відміну в СРСР рахували, а в РФ продовжують цю ганебну “традицію”, з точністю до мільйонів або десятків мільйонів: від 6 млн. наприкінці війни до понад 43 млн у наші дні. Для цього президент РФ засекретив втрати серед військовослужбовців ЗС РФ у мирний час. Незважаючи на багаторічний і добре оплачуваний саботаж та всілякі зусилля генералів і політиків приховати справжню ціну

перемоги над фашизмом, 14 лютого 2017 року в Державній думі РФ на парламентських слуханнях “Патріотичне виховання громадян Росії: “Безсмертний полк” розсекретили найбільш наближені до правди цифри”: «Згідно з розсекреченими даними Держплану СРСР, втрати Радянського Союзу у Другій світовій війні становлять 41 млн 979 тис. чол., а не 27 млн, як вважалося раніше. Загальне зменшення населення СРСР 1941 – 1945 року – понад 52 млн 812 тис. громадян. З них безповоротні втрати внаслідок дії факторів війни – понад 19 млн військовослужбовців та близько 23 млн цивільного населення».

Отже, як би там не було, проте загальні статистичні дані доступних до вивчення джерел свідчать, що під час війни було втрачено 42–43 мільйони осіб – це більше, ніж у сумі всіх разом узятих загиблих у війнах за всі 300 років існування Російської імперії, СРСР та РФ, союзників СРСР у війні та німецького вермахту. Німеччина на двох фронтах втратила порядку 12 млн військових та цивільного населення (*Соколов, 2016: 576*).

Станом на 1 лютого 1946 року в Україні мешкало до пів мільйона інвалідів. З них до першої групи інвалідності належала 7 тис. 941 особа, друга – 189 тис. 560, третя – 264 тис. 954. Практично кожен десятий фронтовик-інвалід (39 тис. 880 осіб) мав офіцерське звання. Серед останніх налічувалося 21 тис. 503 інваліди другої групи. Потім слідували представники третьої (16 тис. 539 особи) та першої (1 тис. 038 осіб) груп інвалідності.

При яких же обставинах та які причини призвели до таких величезних втрат серед особового складу Червоної Армії?

У першу чергу хотілось би підкреслити, що сталінське застереження ні за яких умов не відповідати радянським військам на німецькі провокації на смузі зіткнення СРСР та Німеччини на території поділеної Польщі (за сумнозвісним пактом Молотова-Ріббентропа) привело до того, що командири відводили свої війська в тил на польові навчання або їх роззброювали й тримали зброю на складах. Тому, коли ворог раптово перетнув лінію зіткнення, його зустрічали вогнем ті підрозділи, які залишилися в ППД, а ті, що залишилися без зброї, основною масою просто розбігалися хто куди.

Червона Армія за кількістю особового складу й озброєння, у тому числі сучасного (300 танків Т-34 та КВ) переважала німців у декілька разів, але була рівномірно розташована по всій лінії

зіткнення (близько 1500 км). Німці же перед наступом, згідно з концепцією “тотальної війни”, розробленої німецьким генералом Людендорфом, зосередили свої війська на напрямках головних ударів (*Людендорф, 2015: 448*). Ця концепція була виробувана у війні з Польщею, де головною ударною силою виступали великі танкові формування, застосовуючи танкові “кліщі”, для оточення військ противника, й танкові клинни, для з подальшим їх “розрізанням” на частини й знищенням.

Також одною з причин стали репресії 37-40 років ХХ століття, під час яких були знищені або ув’язнені командири середньої й вищої ланок, які мали бойовий досвід практичного управління та ведення бойових дій військ, набутий під час громадянської війни в Іспанії (1936-1939 р.), у військових конфліктах біля озера Хасан (липень-серпень 1938 р.), на річці Халкин-Гол (травень-вересень 1939 р.) на Дальньому Сході та у ході радянсько-фінської війни (1939-1940 р.). З травня 1937 р. по вересень 1938 р. було репресовано 36 тис. 761 військовослужбовець командного складу СВ та ВПС та 3 тис. чол. у ВМФ.

За видами збройних сил репресовано: у СВ – 27 командирів корпусів, 26 – командирів дивізій, 184 – командира полку; у ВПС – 11 командувачів ВПС округів та флотів, 12 – командирів авіаційних дивізій; у ВМФ – 4 командувачів флотів. Крім того, було репресовано: 20 – членів військової ради, 20 – начальників політуправлінь, 14 – комісарів корпусів, 65 – військкомів дивізій, 102 – начальника політвідділу з’єднань, 92 – комісари полків, 7 – комісарів військових академій (*Командні кадри Червоної Армії в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., 1962: 117*). Замість досвідчених командирів призначалися офіцери, які не мали бойового досвіду. Тобто вони, м’яко кажучи, були дилетантами у військовій справі. Це виражалось в непродуманості планування бойових дій та неправильному виборі стратегії та тактики ведення війни. До відома, через непрофесійне керівництво до середини липня 1941 року зі 170 радянських дивізій 28 опинилися в повному оточенні, а 70 зазнали катастрофічних втрат.

Через неправильну тактику зосередження радянських сил оборони на шосейних дорогах (як до цього діяли німці) у вересні 1941 року під Вязьмою німці, здійснивши обхідні маневри по бездоріжжю, оточили 37 дивізій, 9 танкових бригад, 31 артполк Резерву Головного командування та польові Управління чотирьох армій.

У Брянському котлі опинилися 27 дивізій, 2 танкові бригади, 19 артполків та польові Управління трьох армій. Всього ж у 1941 р. в оточення потрапили й не вийшли з нього 92 зі 170 радянських дивізій, 50 артилерійських полків, 11 танкових бригад та польові Управління 7 армій. Як наслідок, щоб не потрапити в полон, а також через причини, що призвели до великих втрат на початку війни, зі складу керівного складу Червоної Армії застрелилися: командувач ВПС Західного особливого військового округу генерал-майор Копець І.І., член військової ради Південно-Західного фронту корпусний комісар Вашугін Н.Н., член військової ради 2-ї гвардійської армії генерал-майор Ларін І.І., помічник командувача морської оборони Ленінграда контрадмірал Жуков, начальник штабу 6-го авіаційного корпусу генерал-майор Семенов (*Командні кадри Червоної Армії в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., 1962: 117*).

Майстерність наступальних дій військ Червоної Армії, як правило, обмежувалася наступом по фронту, тобто в “лоб”. У зв’язку з цим під час 11 крупних наступально-оборонних операцій на території СРСР, радянська сторона втрачала особового складу більше ніж німці в 2, іноді в 4 рази. Виключенням було визволення Таманського півострова, під час якого німецькі втрати були більше, ніж радянські, на 200 тис. осіб.

Яскравим прикладом непрофесійного керівництва військами є подвиг Олександра Матросова, який кинувся на ДЗВТ (дерев’яно-земельну вогневу точку) капітальну споруду із станковим кулеметом. Воєнне мистецтво вчить такі ДЗВТ знищувати авіаційними ударами чи артилерійським вогнем, але ні як не стрілецькою зброєю піхоти. І коли на твоїх очах гинуть твої товариші, а перед боєм натще випито 100 грамів “фронткових”, що значно зменшує рівень страху людини, надлишки виробленого організмом адреналіну, образа за безвихідь, штовхає солдата на цей божевільний крок. Для станкового кулемета тіло людини не перешкода, воно буде відкинуто після першого ж пострілу, а от для психіки німця-кулеметника, якого не вчили таким методам боротьби, – може бути шок або ступор. В підтвердження, в листі до дому один із німецьких кулеметників писав, що йому замінили вже третього помічника-заряджаючого, тому що двоє збожеволіли, дивлячись на масу руських солдатів, тіла яких розривають кулі, та які, попри жахливі втрати, суцільним потоком продовжують йти на вогонь.

«Мене рятує те, що я бачу тільки мушку і сіру масу, яка наближається до мене стіною» (*Семененко & Радченко, 2008: 414*).

Згідно з теорією й практикою воєнного мистецтва, одною з умов наступальних дій є зосередження сил і засобів на напрямку головного удару у співвідношенні 3 (і більше):1. Тобто загальна кількість військ, які наступають, може бути меншою, ніж у противника, проте на напрямках прориву – більшою. Радянські полководці, й в першу чергу маршал Жуков Г. К., навпаки збільшували багаторазово загальну чисельність фронту (декілька армій), що під час активних бойових дій призводило до масових втрат.

Так, під час Берлінської наступальної операції 2-й Білоруський фронт під керівництвом маршала Жукова Г.К., всією масою наступав на дві німецькі смуги оборони на Зеєловських висотах, тобто знову ж таки по фронту. Результатом операції було взяття Берліну при втратах з 16 квітня по 2 травня 1945 року більш ніж 350 тис. радянських воїнів. Коли маршалу Конєву І.С. доповіли про ці втрати, він схопив зі столу кашкет та жбурнув його на підлогу й в серцях вигукнув: «Ми як не вміли воювати, так і не вчилися!» (*Конєв, 2015: 350*). Жорстокість і байдужість Жукова Г. К. до людських життів проявлялася не тільки по відношенню до військовослужбовців на фронті, а й до мирного населення. Згідно з наказом, відданого ним під час оборони Ленінграду, повинні були розстрілюватися сім'ї тих солдат, які опинилися в полоні у німців. Нюанс у тому, що оригінала наказу ніхто не бачив (він надійно захований в архівах РФ), проте він став відомим із подальших наказів підлеглих маршала, які його цитують. Слідчий комітет РФ на запит журналістів відповів, що вони перевіряли й такий документ є, але його в ЗМІ неправильно трактують (тобто з негативного боку) і тим самим ображають ветеранів і дескредитують маршала “перемоги”. Проте як можна з позитивного боку трактувати розстріл людей, не зрозуміло.

Наступною причиною, що призвела до колосальних людських втрат, – це низька професійна підготовка. Так, згідно з наказом «Про встановлення системи підготовки та порядку комплектування ВНЗ військово-повітряних сил і покращення якості підготовки літного і технічного складу, від 3 березня 1941 року № 080» у школі початкового навчання, термін навчання у воєнний час – 3 місяці, наліт на кожного курсанта-пілота – 30 годин. Завдання школи навчити курсанта-пілота пілотуванню на навчальному

літаку та дати загальні знання з авіаційної техніки, теорії авіації та військового вишкілу (*Карташов, 2011: 83–89*).

У школі військових пілотів встановлений загальний наліт на курсанта на навчальному та бойовому літаках: а) для бомбардувальників – 20 годин, з них: контрольно-вивізних – 8 годин; самостійних – 12 годин. Завдання школи навчити курсанта-пілота: пілотування та застосування бойового літака вдень у простих метеорологічних умовах; груповим польотам у складі ланки та дати практику у маршрутних польотах, з посадкою на незнайомих аеродромах, для чого включити до програми 10 таких польотів. Винищувачів, крім того, навчити початковим повітряним стрільбам та основам повітряного бою, а в бомбардувальних школах навчити пікірування на літаках УСБ та СБ до кутів 40 градусів.

У військових авіаційних училищах командирів-льотчиків термін навчання: у мирний час – 2 роки, у воєнний час – 1 рік. Встановити наліт кожного курсанта на навчально-бойових літаках 150 годин (по 75 годин на рік). Термін навчання першого набору встановити 1 рік із нальотом 75 годин, за винятком для першого набору завдання підготовки до дій у складних метеороумовах та на граничний радіус. Комплектування авіаційних училищ проводити пілотами, що прослужили у строю не менше двох років. Тому основне навантаження на себе брали школи військових пілотів, на долю яких випадала основна маса випускників-льотчиків.

Німецькі льотчики мали за плечима загалом від 18 місяців до 2 років навчання та близько 250 (!) годин нальоту. Тому, говорити про високий професіоналізм радянських льотчиків не доводиться, а звідси й суттєві втрати.

Суттєвою причиною, що впливала на кількісний коефіцієнт втрат, була недостатня технічна оснащеність радянського озброєння. Наприклад, якщо у німців кожний танк або літак був обладнаний радіостанцією, то з радянської сторони від командира танкового взводу і вище або від командира авіаційної ланки й вище. Радянські танкісти й льотчики воювали за принципом “роби як я” і тому перед боєм льотчики (тих, кого ведуть) брали в руки дерев’яні літачки і ходили по аеродрому за своїм командиром (той, хто веде) “відпрацьовуючи” способи ведення повітряного бою й роль і місце кожного в ньому. Якщо під час бою противник виводив командира з ладу, підлеглі не знали, що робити далі, й ставали легкою мішенню для ворога.

Крім того, Червоній Армії після ніщевного знищення озброєння і військової техніки в перші роки війни, не вистачало сучасних зразків зброї, які б могли ефективно боротися з противником. Так, на Курській дузі проти німецьких “Тигрів”, “Пантер” і “Фердинандів” застосовували протитанкові опорні пункти (ПТОП), де основною зброєю були гармати 45-мм (1937 року випуску). Їх на ПТОПе розміщували до 20 штук, щоб хоч масою вогню зупинити бронетехніку ворога. Символ війни Т-34 спроможний був уразити німецький “Тигр” з відстані не більш 500 м і тільки вогнем в борт або корму. Навпаки, німець міг пробити лобову броню радянського танка з відстані 2000 м. Протитанкова 57-мм гармата ЗИС-2, що спроможна була підбити “Тигр” з відстані 2000 м, з’явилася лише на початку 1944 року.

Англійський вчений Бен Уклі за останніми дослідженнями німецьких архівів по битвах на Курській дузі, що знаходяться у США, стверджує, що радянські втрати складають 235 танків, з німецького – 5, тобто тільки за один день радянська сторона втратила близько 1 тис. танкістів. Причиною такої катастрофи він вважає те, що генерал Ротмістров П.О., командувач 5-ї гвардійської танкової армії, неправильно вибрав тактику дій, при якій танки вперлися у чотирьох метровий рів, через який був перекинутий єдиний вузький міст, біля якого вони скупчилися. Тому всього 2 німецьких “Тигра” змоглися підбити 55 радянських танків. Цей факт німці особисто зафіксували на авіаплівку під час перевірки цього факту на літаку – розвіднику.

Радянське воєнне мистецтво 30 – 40-х років ХХ ст. передбачало наступальні дії як основний спосіб ведення бойових дій, що ґрунтувався на теорії “Глибокої наступальної операції”, розробленій генералом Тріандафілловим В.К. та підтриманої маршалами Тухачевським М.М. і Шапошниковим Б.М. Роль головної ударної сили в ній відводилася танковим з’єднанням і об’єднанням (*Тріандафіллов, 1936: 259*). Головним противником розглядалися європейські капіталістичні країни. Тому колісно-гусеничні танки (БТ-2, БТ-5, БТ-7 (вип. 1937 р.), БТ-7А, ПТ-1, Т-29) конструювалися таким чином, щоб експлуатації гусениць на них, вистачило б на декілька сотень кілометрів. При виїзді на європейські добротні дороги, їх повинні були скидати і далі рухатися на катках.

Оборонний же бій радянськими військовими фахівцями розглядався як допоміжний вид бою. Метою його було або відновлення та накопичення сил після наступальних дій, або змушене тимчасове стримування сил противника, з подальшим переходом до контр-наступальних дій. Такий хибний підхід до розуміння оборони так такої призвів до того, що командири різних рівнів не мали уяви як опиратися зосередженим, масованим діям німців, що стрімко наступали. Опиняючись в оточенні, радянські війська сотнями тисяч здавалися у полон. За перший рік війни у полон потрапило порядку 4 млн радянських військових. Від голоду і хвороб декілька мільйонів радянських полонених були приречені на загибель.

Таким чином, підбиваючи підсумки, можна виділити ряд основних причин, що суттєво вплинули на кількісні втрати особового складу Червоної Армії під час німецько-радянської війни:

- політичні прорахунки й воєнно-стратегічні помилки радянського керівництва, яке забарилося із випереджувальним ударом, пропустивши натомість німецький;

- репресії 30 – 40-х років ХХ ст., події, що спричинили заміну досвідчених командирів середньої і вищої ланки офіцерами й генералами з недостатнім або відсутнім практичним і бойовим досвідом;

- паніка та дезорганізація в діях Червоної Армії вищого керівництва країни майже до початку 1943 року;

- страх вищого командування перед Сталіним І.В. взяти на себе відповідальність щодо прийняття рішення та проведення операцій впродовж всієї війни;

- рівномірне розташування маси радянських військ, які у 2-4 рази перевищували за особовим складом і озброєнням та військовою технікою (ОВТ), що не давало переваги перед сконцетрованими ударами німців;

- невміння радянських воєначальників робити висновки з досвіду війн та військових конфліктів, тому що тактику “бліцкригу” з танковими ударними групами німці вже застосували у війні проти Польщі;

- ненавченість, на початковому етапі війни, командами й бійцями Червоної Армії вести оборонні бої;

- недостатня за часом і якістю професійно-технічна підготовка та практичні навички офіцерських кадрів на прискорених курсах;

– байдужість командирів різних рівнів (особливо вищого рангу) до збереження життя підлеглих, як результат, низька якість планування операцій (бойових дій) і управління військами та одноманітність тактики ведення наступальних боїв;

– зосередження невиправданої кількості радянських військ не на напрямках головних ударів, а по усьому фронту, для більш надійного забезпечення наступальних дій;

– недостатня технічна оснащеність ОБТ сучасними зразками зв'язку для ефективного управління діями підлеглих, майже до початку 1944 року.

Використані посилання

Абашидзе, Т. & Мошанский Й. (2003) Катастрофа під Києвом. Київська оборонна операція. 7 липня – 26 вересня 1941 року. Ч. 3. М. : ООО “БТВ-МН”. *Военная Летопись*, № 6. 78 с.

Белинский, В. Б. Другая правда о Второй мировой войне. Ложь и правда о Второй мировой войне. Обреченные на подвиг. URL: <https://monster-evo.ru/belinskijj/drugaya-pravda-o-vtoroi-mirovoi-voine-lozh-i-pravda-o-vtoroi-mirovoi-voine/>.

Баграмян, І. Х. (1971). Так починалася війна. М. : Воєніздат, 512 с.

Баграмян, І. Х. (1984). Великому народу сини. М.: Воєніздат, 360 с.

Барбер, Дж. & Гаррісон, М. (2006). Вітчизняна війна, 1941–1945 (англ.) *Кембриджська історія Росії: у 3 т. Vol. 3: Двадцять століття*. Cambridge: Cambridge University Press, С. 217–242.

Барятинский, М. Б. (2008). Радянські танкові аси. М. : Видавн. “Яуза”, 253 с.

Василевський, О. М. (1978). Діло всього життя. 3-е вид.. М. : Полівидавн., 552 с.

Врага Р. (1950). О советских маршалах, арктическом методе и второстепенных деталях. Возрождение (La Renaissance), №10, С. 189-193.

Гарин, І. І. (2012). Друга правда про Другу світову. ч. 1. *Документи*. URL: <https://www.proza.ru/2012/09/22/691> [дата зверн.: 01.11.2021].

Сременко, А. І. (1965). На початку війни. М. : Видавн. “Наука”, 510 с.

Жуков, Г. К. (2002). *СПОГАДИ ТА РОЗДУМИ*. В 2 т. М. : Видавн. “Олма-Пресс”.

Підсумки Другої світової війни (1957). *Збірник статей*. Пер. з нім. М. : Вид-во. іноземн. літ-ри, 640 с.

Карташов О.В. (2011) Підготовка льотних кадрів в СРСР у ході корінного перелому у Великій Вітчизняній війні. *Вісник Челябінського державного університету*, № 12, вип.45, С. 83–89.

Кашурко, С. С. (2005). Вистраждана перемога. Журнал “Дош”.

Командні кадри Червоної Армії в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. (1962). *Военный вестник (АПН)*, 117 с.

Конєв, І. С. (2015). Сорок п'ятий. *Воєнні мемуари*. М. : Воєнвидавн., 350 с.

Конєв, І. С. (1991). Записки командувача фронтом. *Бібліотека обраних воєнних мемуарів*. М. : Воєнвидавн., 602 с.

Книшевський, П. М., Васильєва, О. Ю. (1992). Прихована правда війни: 1941 рік. *Невідомі документи*. М. : Видавн. “Русская книга”, 348 с.

Кривошеєв, Г. Ф. (1993). Втрати Збройних Сил СРСР у війнах, воєнних діях і воєнних конфліктах. М. : Воєнвидавн., 370 с.

Кривошеєв, Г. Ф. (2001) Росія та СРСР у війнах ХХ століття. Втрати збройних сил: Статистичне дослідження. М.: Видавн. "ОЛМА-ПРЕСС", 608 с.

Людендорф Е. (2015) Тотальна війна. М.: Подарункове видання. Великі полководці, 448 с.

Нікулін, М. М. (2008). Спогади про війну. 2-е видання. Спб. С-Піт. : Видавн. Держ. Ермітажа, 352 с.

Рокоссовський, К. К. (2014). Солдатський борг. М.: Видавн. "Вече", 400 с.

Семененко, В. І. & Радченко, Л. О. (2008). Велика Вітчизняна війна. Як це було. Х.: Видавн. "Книжковий клуб", 414 с.

Соколов, Б. В. (2016). Ціна війни. Людські втрати Росії/СРСР в ХХ–ХХІ ст. М.: Видавн. "АИРО-ХХІ", 576 с.

Триандафиллов В. К. (1936). Характер операций современных армий. 3-е изд. М.: Госвоениздат, 259 с.

Улицька, Л. Є. (2013). Дитинство 45-53: а завтра буде щастя, 544 с. URL: <https://www.livelib.ru/book/1000683184-detstvo-4553-a-zavtra-budet-schaste-lyudmila-ulitskaya> 691 [дата зверн.: 02.11.2021].

Урланис Б. Ц. (1960) Войны и народонаселение Европы. М.: Издательство социально-экономической литературы, 565 с.

References

Abashydzе, T. & Moshchanskyy Y. 2003. Katastrofa pid Kyjevom. Kyyivs'ka oboronna operatsiya. 7 lyupnya – 26 veresnya 1941 roku. CH. 3 [Catastrophe near Kyiv. Kyiv defense operation. July 7 - September 26, 1941. Part 3.]. М. : ООО "BTV-MN". Voennaya Letopys', № 6. 78 s. [in Russia]

Belinskiy V.B. Drugaya pravda o vtoroy mirovoy voyne. lozh' i pravda o vtoroy mirovoy voyne. Obrechennyye na podvig [Another truth about World War II. lies and truths about the second world war. Doomed to feat]. URL: <https://monster-evo.ru/belinskijj/drugaya-pravda-o-vtoroi-mirovoi-voine-lozh-i-pravda-o-vtoroi-mirovoi-voine/>. [Accessed: 01.11.2021]. [in Russia]

Bahramyan, I. KH. 1971. Tak pochnalasya viyna [Thus began the war]. М. : Voenizdat, 512 s. [in Russia]

Bahramyan, I. KH. 1984. Velykoho narodu syny [Great sons of the people]. М.: Voenizdat, 360 s. [in Russia]

Barber Dzh. & Harrison M. 2006. Vitchyznyana viyna, 1941–1945 [Patriotic War, 1941–1945] Kembrydzhs'ka istoriya Rosiyi: u 3 t. Vol. 3: Dvadsyate stolittya. Cambridge: Cambridge University Press, S. 217–242. [in England]

Baryatynskyy, M. B. 2008. Radyans'ki tankovi asy [Soviet tank aces]. М. : Vydavn. "Yauza", 253 s. [in Russia]

Vraga, R. 1950. O sovetkikh marshalakh, arkticheskoy metode i vtorostepennykh detalyakh. [About Soviet marshals, the Arctic method and minor details]. Vozrozhdeniye (La Renaissance), №10, s. 189-193. [in Russia]

Vasylevs'kyy, O. M. 1978. Dilo vs'oho zhyttya [A matter of a lifetime]. 3-е Vydavn. М. : Polivydavn., 552 s. [in Russia]

Haryn, I. I. 2012. Druha pravda pro Druhu svitovu [The second truth about the Second World War]. ch. 1. Dokumenty. URL: <https://www.proza.ru/2012/09/22/691> [Accessed: 01.11.2021]. [in Russia]

Yeremenko, A. I. 1965 Na pochatku viyny [At the beginning of the war]. М. : Vydavn. "Nauka", 510 s. [in Russia]

Zhukov, H. K. 2002. Spohady ta rozdzumy [Memories and reflections]. V 2 t. М. : Vydavn. "Olma-Press". [in Russia]

Pidsumky Druhoyi svitovoyi viyny [Results of the Second World War]. 1957. Zbirnyk stattey. Per. s nim.. M. : Vydavn. inozemn. lit-ry, 640 s. [in Russia]

Kartashov O.V. 2011 Pidhotovka l'otnykh kadriv v SRSR u khodi korinnoho perelomu u Velykiy Vitchyznyaniy viyni. [Training of flight personnel in the USSR during the radical change in the Great Patriotic War]. Visnyk Chelyabinsk'koho derzhavnogo universytetu, № 12, vyp.45, S. 83–89. [in Russia]

Kashurko, S. S. 2005. Vystrazhdana peremoha [Victory suffered]. Zhurnal “Dosh”. [in Russia]

Komandni kadry Chervonoyi Armiyi v Velykiy Vitchyznyaniy viyni 1941–1945 rr. [Command cadres of the Red Army in the Great Patriotic War of 1941–1945]. 1962. Voyenny visnyk (APN), 117 s. [in Russia]

Konyev, I. S. 2015. Sorok p'yatyy [Forty-fifth]. Voyenni memuary. M. : Voyenvydavn., 350 s. [in Russia]

Konyev, I. S. 1991. Zapysky komanduyuchoho frontom [Notes of the commander of the front]. Biblioteka obranykh voyennykh memuariv. M. : Voyenvydavn., 602 s. [in Russia]

Knyshevs'kyy, P. M., Vasylyeva, O. YU. (1992). Prykhovana pravda viyny: 1941 rik [The hidden truth of the war: 1941]. Nevidomi dokumenty. M. : Vydavn. “Russkaya knyha”, 348 s. [in Russia]

Kryvosheyyev, H. F. 1993. Vtraty Zbroynykh Syl SRSR u viynakh, voyennykh diyakh i voyennykh konfliktakh [Losses of the Armed Forces of the USSR in wars, hostilities and military conflicts]. M. : Voyenvydavn., 370 s. [in Russia]

Kryvosheyyev, H. F. 2001 Rosiya ta SRSR u viynakh XX stolittya. Vtraty zbroynykh syl: Statystychno doslidzhennya. [Russia and the USSR in the wars of the XX century. Armed Forces Losses: A Statistical Study]. M. : Vydavn. “OLMA-PRESS”, 608 s. [in Russia].

Lyudendorf E. 2015 Total'na viyna. [Total War] M.: Podarunkove vydannya. Velyki polkovodtsi, 448 s. [in Russia].

Nikulin, M. M. 2008. Spohady pro viynu [Memories of the war]. 2-e vydannya. Spb. S-Pit. : Vydavn. Derzh. Ermitazha, 352 s. [in Russia]

Rokossov's'kyy, K. K. 2014. Soldat-s'kyy borh [Soldier's duty]. M.: Vydavn. “Veche”, 400 s. [in Russia]

Semenenko, V. I. & Radchenko, L. O. 2008. Velyka Vitchyznyana viyna. Yak tse bulo [The Great Patriotic War. As it was]. KH. : Vydavn. “Knyzhkovyy klub”, 414 s. [in Russia]

Sokolov, B. V. 2016. Tsina viyny. Lyuds'ki vtraty Rosiyi/SRSR v XX–XXI st. [The price of war. Human losses of Russia / USSR in the XX-XXI centuries.]. M.: Vydavn. “AYRO-XXI”, 576 s. [in Russia]

Triandafillov, V. K. 1936. Kharakter operatsiy sovremennykh armiy. 3-ye izd. [The nature of the operations of modern armies. 3rd ed.]. M.: Gosvoyaenizdat, 259 s. [in Russia]

Ulyts'ka, L. YE. 2013. Dytynstvo 45-53: a zavtra bude shchastya [Childhood 45-53: and tomorrow will be happiness]. 544 s. URL: <https://www.livelib.ru/book/1000683184-detstvo-4553-a-zavtra-budet-schaste-lyudmila-ulitskaya> 691 [Accessed: 02.11.2021]. [in Russia]

Urlanis B. TS. 1960. Voyny i narodonaseleniye Yevropy. [Wars and the population of Europe.] M.: Izdatel'stvo sotsial'no-ekonomicheskoy literatury, 565 s. [in Russia]

Varakuta V.
**STATISTICS, CIRCUMSTANCES AND CAUSES OF UNJUSTIFIED
LOSSES IN THE RED ARMY DURING THE SECOND WORLD WAR**

In favor of political leadership and political tendencies in Russia for more than twenty years, large-scale propaganda changed views on certain events of World War II in the USSR, accompanied by outright distortion of historical facts, manipulation of losses in Russia. To do this, in 2009 Russian President Dmitry Medvedev set up a state commission to counter the "falsification" of history in favor of Russian interests, where the main concern is the general history of the German-Soviet war, ie the Great Patriotic War.

This applies to virtually all areas of war research conducted by modern Russian "experts", from the assertion of the prominent and decisive role of the "great Russian people" and the insignificant role of other peoples of the USSR, including Western Europe and the United States. The author tries to comprehensively and impartially investigate, systematize and generalize with the help of various, often contradictory sources, statistics of Red Army losses, analyze the general nature of physical defects of soldiers received during the war, determine the circumstances and root causes.

To do this, it is advisable to turn to dry statistics of facts, which are confirmed by archival, recently declassified documents that do not coincide with the statistics that since Soviet times are still officially supported by the Russian leadership and considered by him as an axiom.

Having considered and researched the available sources of information, it is expedient to identify a number of main reasons that significantly affected the quantitative losses of Red Army personnel during the German-Soviet war:

- political miscalculations and military-strategic mistakes of the Soviet leadership, which delayed the preemptive strike, missing instead of the German;
- repression of the 1930s and 1940s, events that led to the replacement of experienced commanders by officers and generals with insufficient or no practical and combat experience;
- panic and disorganization in the actions of the Red Army and the top leadership of the country, the fear of the highest command before Stalin to take responsibility;
- uniform distribution of the mass of Soviet troops at the front, which did not give an advantage over the concentrated strikes of the Germans;
- the inability of Soviet experts to draw conclusions from the experience of wars and military conflicts (the tactics of "blitzkrieg" with a tank component, the Germans have already used in the war against Poland);
- inability at the initial stage of the war by commanders and soldiers of the Red Army to conduct defensive battles;
- Insufficient time and quality of professional and technical training and practical skills of officers in accelerated courses;
- indifference of commanders of different levels (especially the highest rank) to save the lives of subordinates, so the low quality of action planning (combat operations) and management and unity of tactics of offensive combat;
- focusing an unjustified number of Soviet troops not on the directions of the main strike, but on the entire front to more reliably ensure offensive operations;
- weak technical equipment of armaments and military equipment with modern means of communication for effective counteraction to the enemy, until the beginning of 1944.

Key words: World War II, statistics, military losses, veterans with disabilities, causes of losses, Red Army.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНА ПОЛІТИКА НАТО ТА ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНОГО АЛЬЯНСУ

У статті всебічно досліджено інформаційно-комунікативну діяльність та політику стратегічних комунікацій Організації Північноатлантичного договору. Стратегічні комунікації НАТО розглядаються як невід’ємна складова зовнішньополітичної діяльності Альянсу. Досліджено сутність й концептуальні засади стратегічних комунікацій НАТО, принципи та вектори реалізації комунікативних стратегій, проаналізовано історію становлення та трансформації інституту стратегічних комунікацій Північноатлантичного альянсу, висвітлено інституційний та нормативно-правовий вимір реалізації інформаційно-комунікативної діяльності організації. У статті обґрунтовано визначальну роль стратегічних комунікацій НАТО у забезпеченні транспарентності структури, формуванні іміджу організації, налагодженні конструктивного діалогу з державами-учасницями та країнами-партнерами Альянсу з метою поглиблення обізнаності, розуміння, підтримки діяльності та політики НАТО у проведенні військових операцій та місій. Стратегічні комунікації НАТО розглядаються як дієвий механізм ефективної протидії дезінформації, гібридним війнам та негативним інформаційним впливам і загрозам. Проаналізовано партнерство України-НАТО у сфері стратегічних комунікацій.

Ключові слова: стратегічні комунікації Північноатлантичного альянсу; інформаційно-комунікативна діяльність та громадська дипломатія НАТО; комунікативні стратегії; дезінформація; гібридні та інформаційні війни; партнерство Україна-НАТО у сфері стратегічних комунікацій.

Постановка проблеми та її актуальність. Сучасні тенденції у сфері глобальної комунікації, інтеграційні процеси у міжнародних відносинах, глобалізація світового простору та інформаційного суспільства зумовлюють активізацію інформаційно-комунікативних процесів і технологій. У сучасних міжнародних відносинах транспарентність, відкритість, реалізація комунікативних стратегій є звичною практикою та невід’ємною складовою сучасних міжнародних взаємодій. Суб’єкти міжнародних відносин, такі як міжнародні організації, держави, неурядові інститути, свій зовнішньополітичний вплив та реалізацію зовнішньої політики здійснюють

Ільницька Уляна Вікторівна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів.

© Ільницька У. В., 2022

із застосуванням новітніх інформаційно-комунікативних технологій та інноваційних стратегічних комунікацій, суттєво модернізується інструментарій міжнародних взаємодій і дипломатичних практик.

За сучасних умов комунікативна дипломатія стала важливою структурною компонентою зовнішньополітичної стратегії Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Інформаційно-комунікативна діяльність і стратегічні комунікації є невід'ємним й ефективним механізмом реалізації політики Північноатлантичного альянсу, забезпечення об'єктивного позиціонування організації у системі міжнародних відносин, формування політичного іміджу, досягнення поставлених цілей у сфері зовнішньополітичної діяльності блоку, підвищення обізнаності та розуміння політики НАТО світовою громадськістю. Ефективно скоординовані стратегічні комунікації та інформаційно-комунікативні технології НАТО забезпечують впливовість Альянсу та його підтримку у військових, цивільних і гібридних операціях XXI ст.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Актуалізація проблеми застосування стратегічних комунікацій у зовнішньополітичній діяльності Північноатлантичного альянсу зумовила значний інтерес і стала предметом наукових досліджень як українських, так і зарубіжних вчених, науковців, військових-практиків. Загалом проблема реалізації стратегічних комунікацій суб'єктами міжнародних відносин у світовому політичному просторі (у тому числі і міжнародних організацій) знайшла відображення у дослідженнях науковців Т. Адамсона, З. Бжезинського, К. Бергера, С. Гантінгтона, К. Дойча, А. Тоффлера, І. Хеннеберга та інших фахівців. Тема стратегічних комунікацій Північноатлантичного альянсу, їх ефективності та результативності висвітлена у публікаціях Стефані Бабста (*Бабст С., 2010*), частково – у наукових дослідженнях П. Дубова (*Дубов, 2016*); окремі аспекти інформаційно-комунікативної діяльності НАТО досліджували П. Крістофер, Л. Фрідман, П. Корніш. Серед вітчизняних науковців проблеми ефективності реалізації інформаційної політики, стратегічних комунікацій та громадської дипломатії НАТО досліджували А.В. Баровська (*Баровська, 2015*), М.В. Гребенюк (*Гребенюк, 2017*), В.А. Ліпкан (*Ліпкан, 2015*), Л.В. Монастир'ова (*Монастир'ова, 2018*), колектив авторів О.Ф. Сальнікова, В.О. Кушнір, О.Ю. Чернобай (*Сальнікова, Кушнір, Чернобай, 2019*), І.С. Сидоренко (*Сидоренко, 2017*), І.Ю. Сухорольська (*Сухорольська, 2015*),

М.В. Трофименко (*Трофименко, 2015*), Н.Л.Яковенко, Г.А.Піскорська (*Яковенко, Піскорська 2017*). Крім того, концептуальні засади стратегічних комунікацій та механізми реалізації інформаційно-комунікативної політики знайшла відображення та обґрунтування у нормативно-правових документах Альянсу та окремих публікаціях керівництва структури НАТО.

Однак попри значний науковий інтерес до проблеми ефективності реалізації стратегічних комунікацій НАТО ще недостатньо у наукових публікаціях висвітлені концептуальні засади та модель стратегічних комунікацій Північноатлантичного альянсу. Більш ґрунтовного всебічного дослідження та аналізу потребують проблеми інституціоналізації політики стратегічних комунікацій НАТО; нормативно-правового забезпечення здійснення комунікативних стратегій та інформаційної політики Альянсу. Поза увагою науковців залишились питання партнерства Україна-НАТО у галузі стратегічних комунікацій, зокрема інституційного та нормативно-правового виміру інформаційно-комунікативної політики.

Мета і завдання дослідження. Мета статті – комплексно дослідити сутність, концептуальні засади та механізми реалізації інформаційно-комунікативної політики та стратегічних комунікацій НАТО та визначити роль комунікативних стратегій у реалізації зовнішньої політики Північноатлантичного альянсу. *Завдання* статті – розкрити сутність та концептуальні засади стратегічних комунікацій НАТО, принципи та вектори реалізації комунікативних стратегій; обґрунтувати їх визначальну роль у забезпеченні транспарентності структури, формуванні іміджу організації, налагодженні конструктивного діалогу з державами-учасниками та країнами-партнерами Альянсу з метою поглиблення обізнаності, розуміння, підтримки діяльності та політики НАТО у проведенні військових операцій та місій; дослідити історію становлення та трансформацію інституту стратегічних комунікацій Північноатлантичного альянсу; висвітлити інституційний та нормативно-правовий вимір реалізації інформаційно-комунікативної політики організації; висвітлити функціональні характеристики моделі стратегічних комунікацій НАТО для здійснення ефективної міжнародної, зовнішньополітичної діяльності; розглянути механізми та засоби практичного здійснення стратегічних комунікацій Альянсу; проаналізувати стратегічні комунікації НАТО як дієвий та ефективний механізм протидії дезінформації, гібридним війнам і

негативним інформаційним впливам і загрозам; охарактеризувати вектори партнерства України-НАТО у сфері стратегічних комунікацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Глобалізаційні процеси у міжнародній політичній системі та інформаційному просторі зумовлюють активізацію комунікативної дипломатії, широке використання інформаційно-комунікативних інноваційних технологій та практик усіма суб'єктами міжнародних відносин. Організація Північноатлантичного договору /Північноатлантичний альянс (НАТО) як суб'єкт міжнародних відносин і взаємодій, інтегрований у глобальний інформаційний простор, активно здійснює інформаційно-комунікативну діяльність, яка є ефективним інструментом, що дозволяє досягати поставлених цілей у сфері зовнішньополітичної діяльності блоку.

Північноатлантичний альянс є прикладом безпекової міжнародної організації, яка використовує можливості сучасних стратегічних комунікацій з метою інформування громадськості, об'єктивного позиціонування, створення іміджу, формування громадської думки та забезпечення підтримки рішень і дій організації з боку як держав-учасниць, так і усіх інших суб'єктів міжнародних відносин. Інформаційно-комунікативна політика та стратегічні комунікації НАТО є ефективними інструментами досягнення зовнішньополітичних цілей блоку. Сучасна модель стратегічних комунікацій НАТО передбачає скоординоване використання комунікативних технологій для підтримки політики організації, успішного проведення операцій та досягнення мети. Функціональною характеристикою комунікаційної моделі НАТО є активна участь організації у глобальному інформаційному просторі, використання сучасних медіа, соціальних мереж, технологій громадської дипломатії та політики «м'якої сили».

Політика НАТО з реалізації стратегічних комунікацій є усталеною практикою Альянсу з 2007 року. Інформаційно-комунікативна діяльність поширюється на держави – учасниці НАТО, на країни – партнери Альянсу, загалом на усю світову громадськість та суб'єкти міжнародних відносин. У 2016 р. міжнародний військовий штаб НАТО (NATO International Military Staff) визначив стратегічні комунікації у військовому контексті як «інтеграцію комунікаційних спроможностей та штабних функцій з іншою військовою діяльністю для розуміння та формування інформаційного

середовища, щоб підтримати цілі та завдання НАТО» (*NATO Strategic Communications Policy, 2009*). Вперше наукове обґрунтування стратегічних комунікацій Альянсу було окреслено у 2009 р. Генеральним секретарем Ради НАТО А. Расмусеном, який запропонував визначити стратегічні комунікації як скоординоване використання інтегрованих інформаційно-комунікативних та інформаційно-психологічних можливостей НАТО. У документі Альянсу «Політика стратегічних комунікацій НАТО» (*NATO Strategic Communications Policy / NATO StratCom*) представлено таке трактування категорії: *стратегічні комунікації НАТО (NATO StratCom)* – скоординоване і належне використання комунікативних можливостей і діяльності Північноатлантичного альянсу – публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю (цивільних), військових зв'язків із громадськістю, інформаційних та психологічних операцій – для підтримки політики Альянсу, операцій і заходів з метою просування цілей НАТО та забезпечення обізнаності громадськості з принципами діяльності організації (*NATO Strategic Communications Policy, 2009*). Здійснення політики стратегічних комунікацій, реалізація комунікаційних та інформаційних програм НАТО, взаємодія НАТО зі світовою громадськістю у сучасній теорії комунікацій має назву *громадська (публічна) дипломатія*. Пріоритетною функцією Департаменту публічної дипломатії НАТО є планування, організація та здійснення стратегічних комунікацій Альянсу у системі міжнародних відносин.

Інформаційно-комунікативна діяльність НАТО, практика реалізації стратегій комунікацій та публічної (громадської) дипломатії розпочалася у серпні 1950 року з ухваленням рішення про створення *Міжнародної інформаційної служби (NIIS)*. Завданням інформаційної структури було позиціонування НАТО як військово-оборонної організації, забезпечення транспарентності організації, формування її політичного іміджу, інформування громадськості щодо векторів діяльності, принципів і засад НАТО, популяризація успішності проведених військових операцій, демонстрація переваг над суперниками, роз'яснення міжнародній аудиторії політичних цілей та стратегій організації, а також переконування, що лише у співпраці з НАТО держави-учасниці отримуватимуть гідний рівень захисту та забезпечення стабільності оборонної системи.

Міжнародна інформаційна служба (NIIS) згодом трансформувалась в *Інформаційну службу НАТО (NATIS)*. Стратегічною метою

NATIS стало забезпечення транспарентності організації в міжнародному інформаційному просторі, реалізація інформаційно-комунікативної політики Альянсу, координування діяльності в інформаційній сфері задля досягнення цілей НАТО та налагодження ефективної співпраці як з державами – членами організації, так і з державами-партнерами. NATIS функціонувала як міждержавна установа та здійснювала інформаційно-комунікативну діяльність через вже діючі національні інформаційні агентства та відомства, надавала допомогу урядам держав – членів НАТО у протидії комуністичній пропаганді, спростовуванні негативних стереотипів та формуванні громадської думки.

У 1951 році було розпочато роботу *Конференції національних інформаційних службовців (CONIO)*. У 1971 році, з метою реалізації інформаційно-комунікативної та інформаційно-роз'яснювальної політики, Північноатлантичний альянс ініціював створення окремого інституту – *Конференції глав інформаційних структур Міністерств оборони держав-членів (MODIO)*. У 1983 році Північноатлантичним альянсом була ухвалена Директива про національну безпеку 77 (NSDD 77) та створено інформаційно-комунікативну структуру *Управління громадською дипломатією щодо питань національної безпеки*.

Закінчення «холодної війни» та формування постбіполярної системи міжнародних відносин активізувало інформаційно-комунікативну діяльність і громадську дипломатію НАТО. У 2004 році апарат публічної дипломатії НАТО було реструктуризовано та створено *Комітет з питань публічної дипломатії (КППД) НАТО та Управління публічної дипломатії (УПД)*. У 1990-х роках, за ініціативи НАТО, з метою активізації комунікацій між державами-членами та державами – партнерами НАТО, а також потенційними учасниками Альянсу, було створено *Мережу контактних посольств (СРЕ)* для надання підтримки партнерству Альянсу та реалізації інформаційно-комунікативної політики й громадської дипломатії у державах, які брали участь у Раді Євроатлантичного партнерства (РЄАП) та програмах НАТО «Партнерство заради миру», «Середземноморський діалог», «Стамбульська ініціатива співпраці». З 2011 року вектор комунікаційних програм Мережі контактних посольств було сфокусовано і на Східноєвропейські держави, які не є членами НАТО.

З метою реалізації стратегічних комунікацій НАТО, активізації інформаційно-комунікативної політики Північноатлантичного альянсу 31 жовтня 2007 року ухвалена директива «Удосконалення стратегічних комунікацій НАТО» (*Enhancing NATO's Strategic Communications*), а у 2008 році – Директива щодо стратегічних комунікацій від Штабу Верховного головнокомандувача ОЗС НАТО в Європі. Крім того, проблема ефективної реалізації стратегічних комунікацій відображена в Декларації саміту НАТО 2008 року.

У 2009 році НАТО розробило власну Концепцію стратегічних комунікацій «Політика стратегічних комунікацій НАТО», де обґрунтовувався понятійно-категоріальний апарат, були запропоновані дефініції понять «стратегічні комунікації НАТО», «інформаційно-комунікативна політика Альянсу» «публічна / громадська дипломатія», «військові зв'язки НАТО з громадськістю» та обґрунтовувались концептуальні засади й принципи стратегічних комунікацій Альянсу. Крім того у документі «Політика стратегічних комунікацій НАТО» було окреслено вектори та сфери реалізації стратегічних комунікацій Альянсу, визначено цілі, розроблено механізми та засоби реалізації стратегічних комунікацій, налагоджено канали поширення інформаційних повідомлень, окреслено зміст функцій та повноважень інститутів здійснення інформаційно-комунікаційної політики НАТО та реалізації стратегічних комунікацій Альянсу.

Протягом останніх десятиліть активізація комунікативної політики, інформаційної діяльності та практики реалізації стратегічних комунікацій Північноатлантичного альянсу зумовлені перебігом місії НАТО в Афганістані та розуміння детермінованості успішності військових операцій від ефективності інформаційно-комунікативної політики та інформаційно-психологічного впливу. Крім того, врегулювання конфлікту в Югославії зумовило необхідність розширення інформаційних програм і стратегічних комунікацій НАТО, спрямованих на роз'яснення суті миротворчих операцій та створення умов для стабілізації ситуації на Європейському континенті.

Розширення векторів інформаційно-комунікативної діяльності та активізацію реалізації стратегічних комунікацій Альянсу зумовили такі ініціативи НАТО, як «Партнерство заради миру», «Трансформація Альянсу», «Посилення європейської стратегії

безпеки». Політика Альянсу щодо розширення НАТО на Схід зумовили формування нових завдань у галузі інформаційної політики та реалізації стратегічних комунікацій організації. Зокрема, інформаційно-комунікативна політика НАТО була спрямована на роз'яснення позицій Північноатлантичного альянсу щодо безпеки на Європейському континенті та передбачала поглиблення обізнаності громадськості країн Східної Європи та колишнього соціалістичного табору щодо цілей, завдань та принципів діяльності Альянсу. Метою стратегічних комунікацій НАТО у Східноєвропейських державах стало позитивне позиціонування Альянсу, спростування негативних стереотипів щодо організації, формування об'єктивного політичного іміджу НАТО та підтримка Альянсу різними групами громадськості.

Сучасна інформаційно-комунікативна діяльність і стратегічні комунікації НАТО є невід'ємним й ефективним механізмом реалізації політики Північноатлантичного альянсу, забезпечення об'єктивного позиціонування організації у системі міжнародних відносин, досягнення поставлених цілей у сфері зовнішньополітичної діяльності блоку, забезпечення розуміння та підтримки з боку громадськості. Ефективно скоординоване застосування інформаційно-комунікативних технологій стало потужним важелем управління й впливу НАТО у військових, цивільних та гібридних операціях XXI ст.

Здійснення політики стратегічних комунікацій, реалізація комунікаційних та інформаційних програм НАТО має інституційне та нормативно правове забезпечення. *Інституційним забезпеченням стратегічних комунікацій НАТО є комунікаційні підрозділи Альянсу: служба інформації та преси, служба зв'язку та інформаційних систем, ситуаційний центр НАТО, служба інформаційних систем штаб-квартири НАТО, підкомітет НАТО з питань управління радіочастотами, дорадчий комітет із засобів радіоелектронної боротьби, школа НАТО з систем інформації та зв'язку (Гребенюк, 2017).* Цілями комунікаційних інститутів і структур НАТО є: конструктивне інформування громадськості щодо політики Альянсу; управління інформаційними потоками в глобальному інформаційному просторі; поширення об'єктивної інформації про діяльність і функціонування НАТО, спростування дезінформації, налагодження ефективних взаємодій і співпраці між державами-членами та країнами-партнерами; протидія інформаційним та

гібридним війнам; здійснення спільних проєктів у реалізації концепції інформаційної безпеки; забезпечення інформаційного супроводу заходів НАТО, політичних консультацій та переговорних процесів; інформаційне висвітлення військових операцій, діяльності організації під час конфліктів і в постконфліктний період; інформаційний супровід військових операцій; захист комп'ютерних мереж і систем від потенційного застосування інформаційних озброєнь та створення ефективної системи кібербезпеки самої організації та держав – членів НАТО.

Північноатлантичний альянс визначив такі *складові системи стратегічних комунікацій*: зв'язки з громадськістю; публічна (громадська) дипломатія; військові заходи та заходи активного впливу на цільові групи громадськості; зв'язки зі ЗМІ; інформаційні заходи міжнародного військового співробітництва; цивільно-військове співробітництво; дії в кіберпросторі, включаючи соціальні мережі; залучення ключових лідерів до інформаційних заходів; внутрішня комунікація (робота з особовим складом/внутрішній PR); інформаційні операції; психологічні операції; інформування про ситуацію та документування подій на полі бою; розвідувальне забезпечення проведення інформаційних заходів; показ дій військ; протиборство в електромагнітному просторі; радіоелектронне протиборство; забезпечення кібербезпеки; внутрішня комунікація організації (*Ліпкан, 2015*).

Пріоритетною метою НАТО у реалізації стратегічних комунікацій та здійснення впливу є збільшення рівня обізнаності різних груп громадськості щодо НАТО, розуміння мети організації та популяризація її політики й діяльності, що сприяє підвищенню рівня довіри до Альянсу. Організація прагне створити унікальний імідж сильного, впливового та компетентного трансатлантичного співтовариства, яке забезпечує мир, стабільність та безпеку у регіональному та глобальному вимірах. Стратегічні комунікації та стратегія публічної дипломатії НАТО спрямовані на боротьбу з дезінформацією, спростування негативних стереотипів в іміджі організації, зокрема стереотипного сприйняття НАТО як «міжнародного поліцейського», трактування як «інструменту США у досягненні своєї мети» та «інституційним відлунням періоду холодної війни» (*Трофименко, 2015:839*). Цілями стратегічних комунікацій НАТО є: інформаційно-аналітичне забезпечення політики Альянсу, заходів та операцій організації; підтримка військових зв'язків з громадськістю; досягнення сумісності між

усіма державами-членами та країнами-партнерами; позиціонування НАТО в інформаційному просторі та просування військових цілей і завдань для підвищення рівня обізнаності громадян щодо політики організації й розуміння військових аспектів діяльності Альянсу; популяризація принципів та засад НАТО; підтримка операцій та місій НАТО; здійснення інформаційно-психологічного впливу на супротивника; протидія інформаційним загрозам і викликам, спростування дезінформації та формування позитивного іміджу Альянсу.

Інформаційно-комунікативна політика НАТО та реалізація стратегічних комунікацій має два визначальні аспекти: 1) створення ефективної системи регіональної та світової інформаційної безпеки; 2) формування позитивного політичного іміджу Північноатлантичного Альянсу – актора міжнародних відносин, що має концептуально важливе значення як в утвердженні та позиціонування самої організації, так і у формуванні думки світової громадськості про цілі та завдання Альянсу. Політика стратегічних комунікацій та інформаційні програми НАТО передбачають транспарентність структури, розширення доступу до джерел інформації організації; оперативне, систематичне та об'єктивне надання інформації; поширення позиційних матеріалів щодо Альянсу; використання інноваційних інформаційних інтернет-технологій та засобів зв'язку; реагування на запити громадськості; активізацію медіа-дипломатії та зв'язків із ЗМК; проведення інформаційних моніторингів; широке застосування перформансної комунікації, що передбачає проведення різноманітних заходів, проєктів, програм; стабілізацію інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності Альянсу.

Реалізація стратегічних комунікацій Північноатлантичного альянсу базується на основоположних принципах, пріоритетними з яких є: системність та плановість стратегічного інформування громадськості в глобальному інформаційному просторі; узгодженість реалізації стратегічних комунікацій на усіх рівнях керівництва та управління НАТО; інтегрованість використовуваних технологій; узгодженість ключових меседжів повідомлень; систематичність інформування цільових груп; об'єктивність, чіткість та оперативність інформування; використання різноманітних каналів та форм комунікації (у тому числі соціальних мереж та мультимедійних платформ); співпраця із широкою

громадськістю для підвищення її обізнаності щодо НАТО, розуміння та підтримки рішень та операцій організації; залучення цільових груп громадськості до визначення та реалізації політики Північноатлантичного альянсу.

З метою ефективної реалізації інформаційно-комунікативної політики Північноатлантичного Альянсу, для підвищення обізнаності громадськості щодо цілей, принципів діяльності НАТО, для підтримки рішень та операцій Альянсу, а також для посилення експертно-аналітичного забезпечення реалізації стратегічних комунікацій організації, НАТО ініціювало створення у 2014 р. *Центру передового досвіду з питань стратегічних комунікацій*. Центр є військово-політичною структурою та має статус міжнародної військової організації. Успішними інформаційними проєктами Центру стали програми сприяння розвитку стратегічних комунікацій Північноатлантичного альянсу, співпраці НАТО у сфері стратегічних комунікацій з державами-партнерами, а також кампанії з проведення комплексних досліджень пропагандистських і дезінформаційних впливів. Фахівці Центру збирають, аналізують, поширюють інформацію про НАТО, налагоджують комунікації із різними цільовими групами громадськості, проводять інформаційні експертизи, дослідження, забезпечують реалізацію інформаційно-комунікативних та освітніх програм. Серед головних напрямів роботи Центру – підтримка та інформаційне забезпечення реалізації політики Організації Північноатлантичного договору; захист НАТО та країн-членів від пропаганди; спростування дезінформації, протидія негативним інформаційним впливам, дослідження інструментів та механізмів пропаганди Російської Федерації проти союзників НАТО; дослідження пропагандистських інформаційних кампаній Російської Федерації проти України; виявлення ознак ведення гібридної війни для формування заходів протидії та спростування; використання соціальних медіа для популяризації міжнародних ініціатив Альянсу та позитивного позиціонування організації; проведення освітніх навчальних курсів з питань здійснення стратегічних комунікацій; організація міжнародних тренінгів у сфері реалізації інформаційно-комунікативної політики та стратегічних комунікацій НАТО; дослідження соціальних медіа та інформаційних технологій для боротьби зі стихійними і кризовими ситуаціями; оцінка впливу публічної дипломатії та стратегічних комунікацій на формування громадської думки щодо НАТО (*Сидоренко, 2017:313*).

Крім того, пріоритетними завданнями Центру є: реалізація Доктрини стратегічних комунікацій НАТО; проведення досліджень із метою пошуку практичних рішень для розв'язання існуючих проблем в інформаційному просторі; розроблення програм застосування стратегічних комунікацій під час військових операцій; впровадження освітніх та навчальних програм зі здійснення стратегічних комунікацій для держав-членів та країн-партнерів (Сидоренко, 2017:313). Видавнича діяльність Центру зосереджена навколо журналу «Стратегічні комунікації у сфері оборони». Отже, Центр передового досвіду з питань стратегічних комунікацій НАТО є ефективною інституцією, яка сприяє розвитку потенціалу організації у сфері стратегічних комунікацій, забезпечує зміцнення співпраці як між державами-членами Альянсу, так і між партнерами та потенційними країнами – учасницями НАТО.

Для реалізації стратегічних комунікацій Північноатлантичний альянс використовує найрізноманітніші канали, форми, засоби та механізми інформування громадськості та підтримки взаємодії з цільовими групами – поширення прес-релізів, комюніке, інформаційних матеріалів щодо поточних подій; публікація брошур, періодичних видань, книг щодо діяльності НАТО; організація перформансної комунікації, проведення конференцій, симпозіумів, організація семінарів, форумів; створення інформаційних центрів в окремих країнах; реалізація освітніх, освітньо-наукових проектів і програм тощо. Доступ до інформації про політику Альянсу є відкритим та здійснюється через мережу Internet, Web-сайти НАТО, а також через засоби масової комунікації, які висвітлюють діяльність Організації в міжнародних інформаційних мережах. Окрім традиційних зв'язків зі ЗМІ та громадськістю НАТО успішно використовує інноваційні засоби комунікації та новітні цифрові технології. Через соціальні мережі забезпечуються двосторонні комунікації з цільовими групами громадськості. Веб-сайт організації має чітку структуру, є інформативним, доступним, інтерактивним, а також постійно оновлюється. НАТО має свою сторінку у Facebook, Twitter, аккаунт у YouTube, Google, Flickr, і RSS-канал зі статтями, новинами, фотографіями, відео та іншим мультимедійним контентом (Трофименко, Балабанов, 2015). Важливим інституційним забезпеченням політики стратегічних комунікацій НАТО є система інформаційно-комунікативних підрозділів та служб Альянсу.

НАТО реалізує політику прозорості через перформансу (подієву) комунікацію та реалізацію заходів для залучення зовнішньої аудиторії. Штаб-квартира НАТО в Брюсселі приймає тисячі відвідувачів щороку, які докладно вивчають принципи функціонування та діяльності Альянсу. Мультимедійна бібліотека НАТО налічує понад 20 000 книжок та понад 200 журналів, які знаходяться у вільному доступі для громадськості. В межах перформансної комунікації фахівці НАТО організують та успішно реалізують численні заходи, акції, проекти (конференції, форуми, веб-форуми, зустрічі представників НАТО з громадськістю, лекції, семінари, освітні проекти, відкриті дискусії, «Круглі столи» тощо).

У межах компетенції фахівців з комунікацій НАТО – налагодження та підтримка контактів із світовими та національними мас-медіа, інформаційними службами та інформаційними агентствами; підготовка та поширення аудіовізуальної продукції, що висвітлює різні аспекти діяльності НАТО; продукування і поширення інформаційних, інформаційно-аналітичних матеріалів; поширення інформації через дипломатичні канали та посольства країн-членів НАТО; створення та фінансування інформаційних центрів у державах – членах НАТО та країнах – партнерах Альянсу; проведення моніторингів громадської думки та визначення інтересів і настроїв громадськості; реагування на громадські запити та налагодження двосторонніх взаємодій і комунікацій з громадськістю; активізація медіа-рилейшнз та взаємодії із ЗМІ; співпраця з акредитованими журналістами; проведення прес-конференцій, брифінгів, інформаційних моніторингів, семінарів та спеціальних заходів інформаційного забезпечення діяльності Альянсу; оприлюднення публікацій та видань, що висвітлюють цілі та діяльність НАТО, її принципи, роз'яснюють політику Альянсу (енциклопедичні та довідникові видання, книги, періодика, бюлетні, комюніке, промови Генерального секретаря НАТО тощо); організація веб-форумів і відкритих дискусій через різноманітні канали та соц-мережі; підтримка інформаційно-публікаційної діяльності держав-членів, країн-партнерів, неурядових організацій через надання фінансової, технічної та консультативної допомоги; освітня діяльність, фінансування програм обміну студентами, надання стипендій на наукові дослідження та організацію міжнародних наукових конференцій.

Пріоритетним вектором реалізації інформаційної політики та стратегічних комунікацій Північноатлантичного альянсу є спілкування та налагодження конструктивного діалогу з державами – партнерами НАТО, Східноєвропейськими державами та країнами колишнього соціалістичного табору. Важливим стратегічним партнером для НАТО є Україна. Політичний діалог України з Альянсом забезпечується шляхом двосторонніх контактів і комунікацій на всіх рівнях, включно з міжпарламентським виміром. Провідну роль у поглибленні цього діалогу відіграє *Комісія Україна-НАТО (КУН)*, створена в 1997 р. на виконання положень Хартії про особливе партнерство. Парламентський вимір співробітництва та комунікацій України з НАТО складається з трьох елементів – це співпраця Верховної Ради України з Парламентською асамблеєю НАТО; законодавче забезпечення питань, пов'язаних з відносинами між Україною та НАТО, а також парламентський контроль за реалізацією законодавчих рішень щодо інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір і набуття членства в Альянсі.

Активно і результативно функціонує *Центр передового досвіду з питань стратегічних комунікацій НАТО*, що сприяє зміцненню співпраці та розвитку потенціалу НАТО в сфері стратегічних комунікацій. Серед головних напрямів роботи Центру: дослідження інструментів пропаганди Російської Федерації проти союзників НАТО; виявлення ознак ведення гібридної війни для формування заходів протидії такій війні; організація міжнародних тренінгів у сфері стратегічних комунікацій; підтримка політики і розробка доктрин НАТО (*Main projects and activities in 2016, 2016*).

З огляду на необхідність забезпечення належного рівня національної безпеки України, розвитку комунікацій між НАТО та українською державою у 2015 р. була підписана *Дорожня карта партнерства у сфері стратегічних комунікацій* між секретарем Ради національної безпеки й оборони України О. Турчиновим і Генеральним секретарем НАТО Є. Столтенбергом (*Дорожня карта Партнерства у сфері стратегічних комунікацій ...*, 2015). Україна виступила ініціатором підписання Дорожньої карти партнерства у сфері стратегічних комунікацій з метою удосконалення власної інформаційної політики в умовах ведення гібридної війни.

З липня 2016 р. розпочала роботу *Комісія з питань координації євроатлантичної інтеграції України*. Для розвитку практичного

співробітництва у сфері комунікацій діють чотири *спільні робочі групи (СРГ) Україна-НАТО*.

Активну діяльність у реалізації комунікативних стратегій здійснює Центр інформації та документації НАТО (ЦІДН), який було відкрито у Києві у 1997 році з метою поліпшення інформованості про НАТО та налагодження взаєморозуміння між Україною та НАТО. Центр надає інформацію, сприяє проведенню досліджень, а також фінансує здійснення проєктів громадянами України та організаціями за темами, пов'язаними з діяльністю НАТО. Через ЦІДН можна отримати доступ до документів та публікацій НАТО (*Центр інформації та документації НАТО, 2019*). Інформування громадськості про реалізацію євроатлантичного вектору зовнішньої політики України та співробітництво держави з НАТО здійснюється на підставі Указу Президента України «*Про Стратегію комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року*» (*Про Стратегію комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року..., 2021р.*). Стратегія ухвалена з метою досягнення стратегічного курсу України на набуття повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору та забезпечення його підтримки громадянами України.

Метою Стратегії є підвищення рівня поінформованості та розуміння українським суспільством, міжнародною спільнотою змісту і практичної цінності змін в Україні, пов'язаних з реалізацією стратегічного курсу євроатлантичної інтеграції, створення у зв'язку з цим системної інформаційної взаємодії (комунікації) з питань євроатлантичної інтеграції. Результатом реалізації Стратегії має стати наближення теми євроатлантичної інтеграції України до цільових аудиторій через інтенсивну інформаційну взаємодію (комунікацію) з питань євроатлантичної інтеграції щодо повсякденної діяльності державних органів, установ та організацій у напрямках, визначених у річних національних програмах (*Про Стратегію комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року..., 2021р.*).

Співпраця НАТО з Україною у сфері стратегічних комунікацій спрямована на забезпечення в Україні ефективних і прозорих безпекових інформаційно-комунікативних взаємодій з високим рівнем довіри громадськості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Функціонування Організації Північноатлантичного договору у сучасному

глобалізованому інформаційному просторі детермінує активне використання інформаційно-комунікативних технологій як невід'ємної складової зовнішньої політики Альянсу. Ефективно скоординовані стратегічні комунікації та інформаційно-комунікативні технології НАТО забезпечують впливовість Альянсу та його підтримку у військових, цивільних та гібридних операціях XXI ст. Сучасна інформаційно-комунікативна діяльність і стратегічні комунікації НАТО є невід'ємним й ефективним механізмом реалізації політики Північноатлантичного альянсу, забезпечення об'єктивного позиціонування організації у системі міжнародних відносин, формування позитивного іміджу організації, досягнення поставлених цілей у сфері зовнішньополітичної діяльності блоку. Стратегічні комунікації НАТО спрямовані як на глобальне безпекове середовище, яке постійно змінюється, так і на виклики в інформаційному середовищі. Здійснення політики стратегічних комунікацій Північноатлантичного альянсу забезпечує транспарентність, прозорість та відкритість організації, сприяє підвищенню рівня обізнаності громадськості щодо політики й рішень НАТО, забезпечує прихильність і підтримку військових операцій та місій Альянсу. Стратегічні комунікації та стратегія громадської дипломатії НАТО спрямовані на боротьбу з дезінформацією, протидію негативним інформаційним впливам та спростування стереотипів в іміджі Альянсу. Пріоритетним вектором інформаційної політики та стратегічних комунікацій НАТО у постбіполярний період стало налагодження конструктивного діалогу зі Східноєвропейськими державами та країнами колишнього соціалістичного табору. Зокрема, Україна є державою – партнером НАТО для налагодження двосторонніх контактів та комунікацій на усіх рівнях; забезпечення в Україні ефективних та прозорих безпечових інформаційно-комунікативних взаємодій з високим рівнем обізнаності і довіри громадськості до діяльності Північноатлантичного альянсу.

Актуальність досліджуваної у статті проблеми зумовило необхідність окреслення перспективних векторів наукових розвідок. Зокрема, *перспективами подальших наукових досліджень* є практика реалізації інформаційної політики та стратегічних комунікацій НАТО в Україні; специфіка партнерства України та Альянсу у сфері стратегічних комунікацій; дослідження нормативно-правової та інституційної бази двоїсторонніх комунікативних взаємодій нашої держави з НАТО.

Використані посилання

Бабст С. (2010). *Громадська дипломатія та характерний образ НАТО*. URL: https://www.nato.int/nidc/docs/2011/Public_Diplomacy_and_the_NATO_brand-ukr.pdf [Дата звернення 11.01.2022]

Баровська А.В. (2015). *Стратегічні комунікації: досвід НАТО*. Стратегічні пріоритети. Вип. № 1 (34). С.147-152.

Гребенюк М. В. (2017) Основи стратегічних комунікацій за стандартами НАТО: Навчальний посібник. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 180 с. URL: <http://stratcom.nuou.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/Основи-стратегічних-комунікацій-за-стандартами-НАТО.pdf> [Дата звернення 13.01.2022].

Громадський вимір співробітництва України-НАТО (2019). *Офіційний веб-портал Україна-НАТО*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/gromadskij-vimir-spirovbitnictva> [Дата звернення 13.01.2022].

Доктрина зі стратегічних комунікацій Збройних Сил України (2020). URL: [<http://stratcom.nuou.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/Доктрина-зі-стратегічних-комунікацій.pdf>] [Дата звернення 16.01.2022].

Дорожня карта Партнерства у сфері стратегічних комунікацій між Радою національної безпеки і оборони України та Міжнародним секретаріатом НАТО (2015). URL: http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/nato/files/Roadmap_Ukr.pdf [Дата звернення 11.01.2022].

Дубов Д.В. (2016). Стратегічні комунікації: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. № 4 (41). С.9-23.

Євроатлантичний вимір системи стратегічних комунікацій у форматі відносин НАТО-Україна (2019). *Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах. Монографія*. Київ, Вадекс. С. 316-343.

Інформаційні стенди НАТО в Україні (2019) // *Офіційний веб-портал Україна-НАТО*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/informacijnij-centr/informacijni-stendi-nato-v-ukrayini> [Дата звернення 16.01.2022].

Ліпкан В. А. (2015). Роль стратегічних комунікацій в протидії гібридній війні проти України URL: <http://goal-int.org/rol-strategichnix-komunikacij-v-protidii-gibridnij-vijni-proti-Ukraini/> [Дата звернення 16.01.2022].

Монастирєва Л.В., Павлова О.О. (2018). Організація стратегічних комунікацій у НАТО. *Науковий Вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. Вип. № 36, Том 1. С.168-171.

Наказ Міністра оборони № 612 від 22.11 2017 р. Про затвердження Концепції стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України. URL: http://www.nul.gov.ua/content/mou_orders/612_nm_2017.pdf. [Дата звернення 16.01.2022].

Парламентський вимір співробітництва України з НАТО (2019). *Офіційний веб-портал Україна-НАТО*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/parlamentskij-vimir-spirovbitnictva-ukrayini-z-nato> [Дата звернення 13.01.2022].

Почепцов Г.Г. (2008). Стратегические коммуникации: стратегические коммуникации в политике, бизнесе и государственном управлении. Київ.: *Альтерпрес*. 216 с.

Проекти НАТО в Україні (2019). *Офіційний веб-портал Україна-НАТО*. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/proekti-nato-v-ukrayini> [Дата звернення 12.01.2022].

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» (2015): Указ Президента України №555/2015: URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443> [Дата звернення 16.01.2022].

Про Стратегію комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року: Указ Президента України від 11.08.2021 р. № 348/2021 (2021). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України (Дата публікації: 11.08.2021). – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348/2021#Text> [Дата звернення 16.01.2022].

Сальнікова О.Ф., Кушнір В.О., Чернобай О.Ю. (2019). Розбудова системи стратегічних комунікацій: досвід НАТО. *Інвестиції: практика та досвід*. Вип. № 21. С. 84-89.

Сидоренко І.С. (2017). Практика стратегічних комунікацій НАТО. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. Політичні науки. Київ. Вип. № 116. С.311 -316.

Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах (2019). Монографія. Київ: Вадекс, 442 с.

Сухорольська І. (2015). Особливості громадської дипломатії НАТО. URL: <https://irpu.ua/sites/default/files/2020/9/16/paragraphs/802/suhorolska0.pdf> [Дата звернення 13.01.2022].

Трофименко М.В. (2015). Публічна дипломатія міжнародних інститутів (ЄС, АСЕАН, НАТО). Україна Дипломатична: науковий щорічник, 2015. С.836-855.

Турчинов і Столтенберг підписали дорожню карту Програми партнерства зі стратегічних комунікацій (2015). URL: <http://ua.112.ua/polityka/turchynov-i-stoltenberh-pidpysaly-dorozhniu-kartu-prohramy-partnerstva-zi-stratehichnykh-komunikatsii-259965.html> [Дата звернення 13.01.2022].

Указ Президента України від 24.09.2015 р. № 555/2015. *Воєнна доктрина України* (2015). URL: www.president.gov.ua. [Дата звернення 12.01.2022].

Указ Президента України від 29.12.2017 р. № 47/2017. *Доктрина інформаційної безпеки України* (2017). URL: www.president.gov.ua. [Дата звернення 12.01.2022].

Центр інформації та документації НАТО (2019). Офіційний веб-портал Україна-НАТО. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/informacijnij-centr/centr-informaciyi-ta-dokumentaciyi-nato/> [Дата звернення 13.01.2022].

Яковенко Н.Л. Піскорська. Г.А. (2017). Публічна дипломатія Північно-атлантичного Альянсу. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3320/2999. [Дата звернення 16.01.2022].

NATO Strategic Communications Policy (2009). URL: <https://www.nato.int/docu/policy/2009/p090101.htm>. [Дата звернення 16.01.2022].

Main projects and activities in 2016 (2016). URL: <http://www.stratcomcoe.org/program-work> [Дата звернення 16.01.2022].

References

Babst S. (2010). Public diplomacy and the distinctive image of NATO. URL: https://www.nato.int/nidc/docs/2011/Public_Diplomacy_and_the_NATO_brand-ukr.pdf.pdf [Accessed 11.01.2022].

Barovskaya A.V. (2015). Strategic communications: NATO's experience. Strategic priorities. № 1 (34). P.147-152.

Decree of the President of Ukraine dated 24.09.2015 № 555/2015. Military Doctrine of Ukraine (2015). URL: www.president.gov.ua. [Accessed 13.01.2022].

Decree of the President of Ukraine dated 29.12.2017 № 47/2017. Doctrine of Information Security of Ukraine (2017). URL: www.president.gov.ua. [Accessed 13.01.2022].

Doctrine of Strategic Communications of the Armed Forces of Ukraine (2020). URL: <http://stratcom.nuou.org.ua/wp-content/uploads/2020/10/Doctrine-of-strategic-communications.pdf> [Accessed 16.01.2022].

Dubov D.V. (2016). Strategic communications: problems of conceptualization and practical implementation. Strategic priorities. Series: Politics. № 4 (41). P.9-23.

Euro-Atlantic dimension of the strategic communications system in the format of NATO-Ukraine relations (2019). Strategic communications in international relations. Monograph. Kyiv, Vadex. Pp. 316-343.

Grebenyuk M.V. (2017) Fundamentals of strategic communications according to NATO standards: Textbook. Kyiv: NUOU im. Ivan Chernyakhovsky, 180 p. URL: <http://stratcom.nuou.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/Osnovy-strategichnykh-komunikatsii-za-standartami-NATO.pdf> [Accessed 13.01.2022].

Lipkan V.A. (2015). The role of strategic communications in counteracting the hybrid war against Ukraine. URL: <http://goal-int.org/rol-strategichnix-komunikacij-v-protidii-gibridnij-vijni-proti-Ukraini/> [Accessed 16.01.2022].

Main projects and activities in 2016 (2016) .URL: <http://www.stratcomcoe.org/program-work> [Accessed 16.01.2022].

Monastyreva L.V., Pavlova O.O. (2018). Organization of strategic communications in NATO. Scientific Bulletin of the International Humanities University. Ser. :. Philology. № 36, Volume 1. P.168-171.

NATO Information and Documentation Center (2019). Official Ukraine-NATO web portal. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/informacijnij-centr/centr-informacijni-ta-dokumentaciyi-nato> [Accessed 13.01.2022].

NATO Information stands in Ukraine (2019). Official Ukraine-NATO web portal. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/informacijnij-centr/informacijni-stendi-nato-v-ukrayini> [Accessed 16.01.2022].

NATO projects in Ukraine (2019). Official Ukraine-NATO web portal. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/proekti-nato-v-ukrayini> [Accessed 12.01.2022].

NATO Strategic Communications Center of Excellence (NATO StratCom COE) (2017). URL: <https://www.europeansources.info/record/nato-strategic-communications-centre-of-excellence-nato-stratcom-coe/>. [Accessed 16.01.2022].

NATO Strategic Communications Policy (2009). URL: <https://info.publicintelligence.net/NATO-STRATCOM-Policy.pdf>. [Accessed 16.01.2022].

On the Communication Strategy for Euro-Atlantic Integration of Ukraine for the period up to 2025: Decree of the President of Ukraine of 11.08.2021 № № 348/2021 (2021). Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine (Date of publication: 11.08.2021). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348/2021#Text> [Accessed 16.01.2022].

On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 2, 2015 "On the new version of the Military Doctrine of Ukraine (2015): Decree of the President of Ukraine №555 / 2015: URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443> [Accessed 13.01.2022].

Order of the Minister of Defense № 612 of 22.11.2017 On approval of the Concept of Strategic Communications of the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine. URL: http://www.nul.gov.ua/content/mou_orders/612_nm_2017.pdf. [Accessed 13.01.2022].

Parliamentary dimension of Ukraine's cooperation with NATO (2019). Official Ukraine-NATO web portal. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/parlamentskij-vimir-spivrobitnictva-ukrayini-z-nato> [Accessed 13.01.2022].

Pocheptsov G.G. (2008). Strategic communications: strategic communications in politics, business and public administration. Kyiv: Alterpress. 216 p.

Public dimension of Ukraine-NATO cooperation (2019). Official Ukraine-NATO web portal. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/gromadskij-vimir-spivrobitnictva> [Accessed 13.01.2022].

Roadmap for the Partnership in Strategic Communications between the National Security and Defense Council of Ukraine and the NATO International Staff (2015). URL: http://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/nato/files/Roadmap_Ukr.pdf [Accessed 11.01.2022].

Salnikova O.F., Kushnir V.O., Chernobay O.Y. (2019). Building a system of strategic communications: NATO's experience. Investments: practice and experience. № 21. pp. 84-89.

Sidorenko I.S. (2017). NATO's Strategic Communications Practice. Collection of scientific works "Gileya: scientific bulletin". Political science. Kyiv. № 116. P.311 -316.

Strategic communications in international relations (2019). Monograph. Kyiv: Vadex, 442 p.

Sukhorolska I. (2015). Features of NATO public diplomacy. URL: <https://ipnu.ua/sites/default/files/2020/9/16/paragraphs/802/suhorolska0.pdf> [Accessed 13.01.2022].

Trofimenko M.V. (2015). Public diplomacy of international institutions (EU, ASEAN, NATO). Ukraine Diplomatic: scientific yearbook, 2015. P.836-855.

Turchynov and Stoltenberg signed a roadmap for the Strategic Communications Partnership Program (2015). URL: <http://ua.112.ua/polityka/turchynov-i-stoltenberhpidpysaly-dorozhniu-kartu-prohramy-partnerstva-zi-stratehichnykh-komunikatsii-259965.html> [Accessed 13.01.2022].

Yakovenko N.L Piskorskaya. H.A. (2017). Public diplomacy of the North Atlantic Alliance. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3320/2999. [Accessed 11. 01.2022].

Ilynska Uliana

NATO INFORMATION AND COMMUNICATION POLICIES AND PRACTICES OF NORTH ATLANTIC ALLIANCE STRATEGIC COMMUNICATIONS' IMPLEMENTATION

The article discusses the information and communication activities and strategic communications policy of the North Atlantic Treaty Organization. The essence and conceptual principles of NATO strategic communications, principles, and vectors of communication strategies' implementation are studied. The history of the North Atlantic Alliance strategic communications' formation and transformation is analysed. It is noted that communication diplomacy and strategic communications have become an essential component of NATO's foreign policy in the global information field. Information and communication activities and strategic communications are both integral and effective mechanisms for implementing the Alliance policy, ensuring the organization's accurate positioning in the system of international relations, forming a political image, achieving

the block's foreign policy goals while raising awareness and understanding of NATO by the international community. The article argues that strategic communications of the North Atlantic Alliance are aimed at combating misinformation, resisting negative information influences, and disproving stereotypes around the organization's image.

Significant attention in the article is focused on the analysis of the institutional and regulatory dimension of the implementation of organisation's information and communication policy. The functional characteristics of the NATO strategic communications model for the effective international and foreign policy activities are highlighted. The mechanisms and means of practical implementation of the strategic communications of the North Atlantic Alliance are described.

The establishment of a constructive dialogue with Eastern European countries and the countries of the former socialist camp has become a priority vector of NATO information policy and strategic communications in the post-bipolar period. Ukraine is a NATO partner country in bilateral contacts and communications at all levels. Ukraine-NATO partnership in the field of strategic communications is analysed in the article.

NATO's effectively coordinated strategic communications as well as information and communication policies ensure the influence of the Alliance and its support in the 21st-century military, civilian and hybrid operations.

Keywords: Strategic communications of the North-Atlantic Alliance; NATO's information and communication activity and public diplomacy; communicative strategies; disinformation; hybrid and information warfare; Ukraine-NATO partnership in strategic communications.

ЕПІДЕМІЇ ГРИПУ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ. У РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ БРИТАНСЬКОГО ЧАСОПИСУ «ПАНЧ»

У статті розглядаються особливості репрезентації епідемій грипу у Великій Британії ХІХ – першої третини ХХ ст. на сторінках сатирично-гумористичного часопису «Панч». Аналіз жанрових особливостей, редакційної концепції та соціальної спрямованості журналу пояснює його інтерес до питань громадського здоров'я і подолання епідемій. Вже під час епідемії 1847 – 1848 рр. журнал репрезентує грип як небезпечне захворювання. Найбільша увага була приділена епідемії «російського» грипу 1889 – 1893 рр. Він відрізнявся високим рівнем захворюваності, і на початок 1890 р. оцінювався «Панчем» як проблема номер один для Британії.

Досліджено, що обмеження воєнної цензури, яка вимагала уникати тем, що можуть спровокувати панічні настрої, вплинули на кількість і характер подачі часописом матеріалів, пов'язаних з епідемією «іспанки» 1918 – 1919 рр. Залишаючись вірним своєму стилю, «Панч» критикував бездіяльність урядових установ, відповідальних за боротьбу з епідемією, способи лікування грипу, водночас намагаючись підтримати простих британців у їхньому протистоянні усім негараздам воєнного часу.

Ключові слова: Велика Британія, грип, епідемія, карикатура, часопис «Панч».

Постановка проблеми. У сучасних умовах панування пандемії коронавірусної хвороби 2019 р. (COVID-19) особливо актуальним є не лише виявлення способів запобігання та лікування недуги, а й інформування про неї населення. Сприйняття суспільством ситуації, пов'язаної з епідемією, значною мірою залежить від форми подачі відповідних матеріалів засобами масової інформації. Водночас її відображення у пресі є певним підсумком уявлень, які побутують про хворобу як у малих групах людей (наприклад, редакції видання), так і серед широкого загалу. Тому доцільним є вивчення того, як друковані видання різних країн і періодів історії представляли епідемії та пандемії, які охоплювали людство.

Мета статті – проаналізувати особливості репрезентації епідемій грипу ХІХ – першої третини ХХ ст. у Великій Британії на сторінках сатирично-гумористичного часопису «Панч»: форму

та спосіб подачі візуального і вербального матеріалу читачам; основні теми і питання, які стали об'єктом сатири у згаданому контексті; характерні ознаки представлення теми грипу під час Першої світової війни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед нещодавніх наукових публікацій, які безпосередньо стосуються теми, можна виділити статтю британського історика медицини Марка Хонігсбома, присвячену культурному та психологічному впливу та реакції на «російський» грип 1889 – 1893 рр. у Великій Британії (Honigsbaum, 2010), де автор поміж інших аналізованих видань згадує і внесок «Панча» у створення відповідних настроїв у суспільстві. Втім автор допускається істотної помилки, про яку йдеться у тексті даної статті. Монографія цього ж автора «Століття пандемії: Сто років паніки, істерії та упередженості» (Honigsbaum, 2020) показує історію катастрофічних спалахів інфекційних хвороб, у тому числі грипу, роль ЗМІ у створенні панічних настроїв, доводить, що кризи, пов'язані з епідеміями, формувалися рівною мірою і мікробами, і людьми. Також хотілося б відзначити колективну монографію британських авторів «Наука в періодиці ХІХ століття: читаючи «Журнал природи», яка переконливо доводить, що у формуванні розуміння читаючою публікою вікторіанської епохи нових відкриттів та теорій у науці, в тому числі в медицині, періодичні видання грали набагато більшу роль, ніж книги. Причому це розуміння формувалося не лише на основі серйозних наукових статей, а й, здавалося б, цілком відсторонених публікацій. Особливо корисним для нас був розділ, присвячений представленню наукових досягнень епохи у «Панчі» (Noakes, 2004). Публікацій, які би цілісно розглядали репрезентацію тематики епідемій, зокрема грипу, у часописі не існує, що і зумовлює актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Від часу заснування у 1841 р. часопис «Панч» став невід'ємною частиною британського суспільного дискурсу. Його гостра сатира і влучний, але завжди коректний, гумор забезпечували журналу сталу популярність впродовж багатьох десятиліть.

У перші роки свого існування, які відрізнялися радикальністю у висвітленні соціальних питань, і набувши більш поміркованого характеру у 80 – 90-х роках ХІХ ст., видання проявляло жвавий інтерес до проблем охорони здоров'я. Вони були пов'язані з

питаннями життя широких верств населення, соціальної справедливості, то ж ніколи не втрачали актуальності.

Медична тематика, дописи про хвороби та епідемії регулярно з'являлися на сторінках «Панча», який завжди намагався дотримуватися балансу між часткою матеріалів розважального та інтелектуально стимулюючого характеру. Вербальні та візуальні тексти журналу допомагали конструювати знання масового читача у галузі природничих наук і формувати відповідний дискурс.

Часопис цікавився такими актуальними медичними темами, як робота лікарів, медсестер, інколи й шарлатанів, нове медичне законодавство, ліки і сучасні методи лікування, санітарія тощо (Noakes, 2004:91, 107, 122). Ця тематика представлена у «Панчі» у форматі як щотижневих великоформатних карикатур, які вже з 1840-років стали не лише фізично, а й символічно у центрі публічної ідентичності журналу, так і у дрібніших малюнках, фейлетонах, коротких замітках тощо.

Впродовж XIX – першої третини XX ст. увагу «Панча» найбільше привертала епідемії двох захворювань: холери і грипу. Причому холера після з'ясування механізму передачі хвороби, проведення низки санітарних реформ, модернізації системи водопостачання і водовідведення і вдалих карантинних заходів в епідемічному масштабі практично зникає як у самій Британії, так і зі шпальт часопису вже у 1890-х рр. А хвилі світових пандемій грипу знаходили відображення у матеріалах видання і впродовж наступних десятиліть.

Походження грипу невідоме. На інфекцію не хворіють вищі примати, з чого науковці роблять висновок, що це не дуже давня людська хвороба. Окремі дослідники віднаходять інформацію про поширення епідемії грипу у східному Середземномор'ї вже у Старому Завіті (Книга Чисел 11:31-11:34) (Oldstone, 2007:313). Недуга, що нагадує людський грип, описана Гіппократом вже у 5 ст. до н.е. Однак переконливих доказів поширення грипу в Європі до середньовіччя немає, як і незаперечних доказів щодо XV ст. Проте з того часу пандемії лихоманкових респіраторних захворювань стали незмінним супутником людства, не полишаючи його на більше, ніж кілька десятиліть. Розвиток типової пандемії починається у певному географічному районі та поширюється вздовж торгових та транспортних маршрутів, з високими показниками захворюваності у всіх вікових групах та значною кількістю госпіталізацій і смертей (Boslaugh and MacNutt, 2008: 534).

Надзвичайна уразливість перед грипом ізольованих народів, таких як індіанці, дозволяє припустити, що до кінця XV ст. він обмежувалася Старим Світом. Великомасштабні епідемії грипу прокотилися Європою у 1510, 1557 та 1580 рр. Остання вже мала характер пандемії, поширившись також на Африку та Азію. У XVII ст. у Європі були й інші епідемії, але лише регіонального характеру.

У XVIII ст. в Європі відбулося щонайменше три пандемії грипу – 1729 – 1730, 1732 – 1733 та 1781 – 1782 рр. – та кілька епідемій, дві з яких – 1761 – 1762 та 1788 – 1789 рр. – були достатньо масштабними, щоб вважатися пандеміями. Пандемія 1781 – 1782 рр. за своїм географічним поширенням та кількістю заражених людей була однією із наймасштабніших проявів хвороби за всю історію людства. Припускають, що захворіло дві третини жителів Риму та три чверті населення Великої Британії, грип поширився у Північній Америці, Вест-Індії та Іспанській Америці.

До кінця XVIII ст. прискорене зростання населення, урбанізація та вдосконалення транспорту уможливили швидке перенесення хвороботворних мікробів та вірусів на великі відстані. У 1793 р. лікар з Філадельфії Роберт Джонсон зробив перший детальний опис епідемії грипу, що було важливо для подальшого вивчення хвороби. Наступні пандемії були зареєстровані у 1830 – 1831, 1833, 1847–1848, 1889 – 1990 та 1918 рр.

Щодо назви хвороби, то в Італії вона з XVI ст. мала назву «influenza», а в Європі була відома як «італійська лихоманка». З XVIII ст. у Франції для недуги з аналогічними симптомами почав вживатися термін «grippe». Грип має низку окремих і впізнаних клінічних проявів, проте багато лікарів мали схильність об'єднувати більшість респіраторних захворювань під загальним терміном «flu». У науковій літературі та засобах масової інформації XIX – першої третини XX ст. для означення хвороби зазвичай вживався термін «influenza» (*Kiple, 2008:808-809; Oldstone, 2007:313-315*).

Пандемія 1847– 1848 рр. була поширена в Європі, Північній Америці, Вест-Індії та Бразилії. У Парижі на грип захворіли від чверті до половини мешканців. У Великій Британії його називали «великим грипом 1847 року». У Лондоні було зареєстровано 250 тис. випадків захворювання, спостерігався значний рівень смертності. Загиблих від грипу у 1847 р. було більше, ніж від великої епідемії холери у 1832 р. (*Beveridge, 1991: 227*).

Епідемія у Лондоні розпочалася у листопаді 1847 р., основною симптоматикою захворювання були катаральні прояви, температура, головний біль. Кількість смертельних випадків зростала значними темпами до січня 1848 р., а потім почала поступово спадати, досягнувши мінімуму у квітні (*Thompson, 1890:349-352*). За офіційними даними, у 1847 р. у Лондоні померло 1253 ос., у 1848 р. – 659 ос., в Англії та Уельсі – 4881 і 7963 ос. відповідно, у решті Королівства – 3628 і 7304 ос. відповідно (*Parsons, 1891: 3-4, 8*).

Карикатура «Переважаюча епідемія», автором якої є Джон Ліч (1817 – 1864), репрезентує домінування грипу серед усього спектру хвороб, поширених у Великій Британії у другій половині 1847 р. (*Leech, 1847*) (рис. 1). Із незрозумілих причини у сучасних наукових публікаціях, доступних в інтернет-просторі, дослідники помилково відносять її до періоду панування епідемії «російського» грипу і датують 1891 р. Таку інформацію, зокрема, знаходимо у статті британського історика медицини М. Хонігсбома (*Honigsbaum, 2010:304*). Не вдавшись до перевірки джерел, британський спеціалізований журнал «Клінічні інфекційні хвороби» розмістив карикатуру Дж. Ліча на обкладинці одного з випусків 2021 р. Редактори обкладинки Мері та Майкл Гріззард (*Mary & Michael Grizzard*) також хибно трактують рисунок як ілюстрацію епідемії грипу 1889-1893 рр. (*Clinical Infectious Diseases Cover Image, 2021*).

На карикатурі бачимо сатиричного персонажа містера Панча, який з часу заснування став персоніфікацією журналу і засобом творення його ідентичності. Містер Панч хворіє грипом і постає перед нами у незвично жалюгідному вигляді. Закутавшись у плед і хустку, обклавшись подушками, він сидить біля каміну, парить ноги і їсть гарячу кашку.

Можемо припустити, що при тогочасному нерозумінні етіології захворювання і відсутності клінічно доведених методів лікування, зображені на карикатурі заходи (перебування вдома, тепла їжа та одяг тощо) були найуживанішими серед широкого загалу і відносилися радше до сфери народної медицини. Виходячи з досвіду попередніх хвиль грипу, основними рекомендаціями тогочасної офіційної медицини для лікування грипу були: кровопускання, блювотні засоби і промивання шлунка за допомогою клізм, споживання малої кількості їжі, відмова від продуктів тваринного походження; постільний режим, фізичний

спокій і вживання алкоголю, який, вважалося, збиває температуру і позитивно впливає на нервову систему (*Fernie, 1890: 52-54, 104, 116*); (*Herdman, 1803: 51-59, 66-67*).

Серед типових приписів зустрічаємо споживання крему з рицинової олії та гарячого кип'яченого молока, збитого у підігрійтій пляшці; визнане вже 1890 р. як сумнівне вживання тридцяти таблеток хініну і необмеженої кількості таблеток з морської цибулі (*Drimia maritima*); антипірину (синтезованого Людвігом Кнорром у 1883 р.), саліцилатів; всіляких мішанок і бовтанок (*Fernie, 1890: 14-15, 19-21*).

Рис. 1. Leech, J. (1847). The Prevailing Epidemic. *Punch or the London Charivari*, Vol. 13, p.225.

У XIX ст. багато лікарів все ще вірили у істинність відомої з античних часів гуморальної теорії функціонування людського тіла, відповідно до якої, здоров'я людини залежить від балансу в

організмі чотирьох рідин (гуморів), і лікування має бути спрямоване на відновлення. Популярною була міазматична теорія, відповідно до якої причиною будь-якого захворювання вважалося вдихання шкідливого повітря (міазмів), зіпсованого під впливом стічних вод, трупів або гнилісних боліт тощо. Відповідно заходи охорони здоров'я були спрямовані на забезпечення людей від випарів: створення закритої каналізації, видалення вуличного сміття та покращення вентиляції. Утвердження у XIX ст. мікробної теорії виникнення і передачі хвороб зовсім не означало, що вона одразу стає домінуючою, попередні переконання і відповідні до них практики продовжували співіснувати (*Herring, Carragher and McMaster, 2011: 23-25, 90-92*).

Наприкінці 1880 – х років джерелом подиву і здогадів для перехожих у Лондоні стали вивішені на стінах будинків і вітринах великі плакати, на яких великими грізними літерами було написано загадкове слово «Антиморигігіастикон» («Antimorihygiastikon»). Витримавши поважну паузу, аби зберегти серед публіки необхідну інтригу, достатню для торгових цілей, творець цієї винахідливої реклами оголосив розгадку, сповістивши про випуск невеликого кишенькового приладу, призначеного для протидії першим симптомам грипу. Він складався з невеликої відкритої з обох кінців трубки, наповненої просякненою карболізованим йодом ватою. У цей час безколірний водний розчин йоду в карболовій кислоті вважався чудовим і безпечним антисептиком, оскільки зберігав переваги кожного складового елемента і не мав недоліків жодного (*Boulton, 1888*). До кожного кінця трубки за допомогою короткої мотузки були прикріплені пробки, після зняття яких через вату з ліками повітря вдихалося у рот і ніздрі. Складна кабалістична назва, яку мав цей маленький прилад, означала «засіб, що запобігає смерті і рятує здоров'я» (*Fernie, 1890: 29-30*).

У розглянутій карикатурі, поруч з Містером Панчем у кошику для сміття лежить багато упаковок від вжитих ним порошоків. Ми не можемо визначити, які саме це ліки, однак тогочасні рекомендації найчастіше передбачали застосування хініну – традиційного протималарійного засобу, який мав шляхом підвищення потовиділення вивести інфекцію з організму хворого.

На початку XIX ст. звичні сьогодні наукові дослідження хвороб і засобів лікування перебували ще у зародковому стані Поради

щодо методів лікування давалися не лише фаховими медиками, а й усіма бажаючими. Зокрема, щоби викласти їх в одному з найпрестижніших загальномедичних журналів «Ланцет» (The Lancet), заснованому 1823 р., зовсім не потрібен був науковий ступінь. Таким був контекст вікторіанської епохи, коли з розвитком масової преси прості люди отримали можливість ділитися своїми відкриттями у галузі народних методів та домашніх діагнозів, а іноді ще й непогано на них заробляти. Газети того часу були наповнені рекламою засобів, які обіцяли легке і швидке одужання від будь-яких недуг.

Популярність шарлатанських ліків, на які не складно було отримати ліцензію, допомогла створити цілу риторичну рекламу, а також бізнес-модель для газет та журналів, яка проіснувала понад століття. До кінця 1800 – х років виробники патентованих ліків були провідними рекламодавцями у газетному бізнесі (*Johnson, 2008:46-47*).

Вживши всіх рекомендованих засобів, аби вилікуватися, Містер Панч попереджає читачів, що грип – це грізна хвороба і з нею жартувати не варто.

Одним з найбільш інтригуючих аспектів історії грипу у XIX ст. була тривала перерва між другою та третьою пандеміями: у Європі з 1847 – 1848 рр. до 1889 р. було лише кілька незначних спалахів захворювання. То ж хоча медична наука стрімко розвивалася, а громадське здоров'я ставало предметом уваги урядів, на початок 1889 р. більшість лікарів були знайомі з грипом лише за підручниками. Пандемія прийшла до Європи зі сходу (тому й мала назву «російський» грип). Існує кілька версій, звідки взявся грип у самій Росії, але, найімовірніше, з киргизьких степів, куди він був занесений з Бухари або Китаю. Почавшись у жовтні 1889 р. у населених пунктах Західного Сибіру, на початку листопада хвороба дісталася до столиці – Петербурга, де перехворіло близько 650 тис. осіб, тобто три четверті населення, а до кінця листопада епідемією була охоплена вже вся європейська частина Росії. 1890 р. грип просунувся і на схід від початкового вогнища, охопивши Забайкалля, Якутію, Примор'я, о. Сахалін.

Із Росії грип швидко поширився на Західну Європу. У грудні хвороба проникла в Африку, у січні 1890 р. була в Америці (де найбільше уразила Небраску, Саскачеван, Ріо-де-Жанейро, Буенос-Айрес, Монтевідео), у лютому – в Індії, Китаї, Японії, у

квітні – в Австралії. На певний час захворювання паралізувало все життя великих міст, але клінічна картина грипу мало чим відрізнялася від описаної у минулі роки. Загальна смертність у Петербурзі у зв'язку з епідемією грипу значно підвищилася і досягла в листопаді 1889 р. 32,5% супроти 22,8% (середня цифра в листопаді за десять попередніх років). Збільшення смертності під час пандемії грипу було особливо помітне для міст із нижчою, ніж у Петербурзі, загальною смертністю. Так, у Лондоні коефіцієнт смертності під час епідемії зріс зі звичайних 18-19 до 32,4. У Брюсселі – до 52,4 (звичай 18-19), у Парижі – до 61,7 (звичай 20-22), в Амстердамі – до 62,1 (звичай 20) (*Васильев К. Г., Сегал А. Е., 1960: 332-333*); *Kiple, 2008:809*). У 1890 р. в Англії та Уельсі від грипу померло 4523 ос., з них 624 у Лондоні, у 1890 р. – 16686 і 2303 ос. відповідно (*Further report and papers on epidemic influenza, 1889-92: with an introduction by the Medical Officer of the Local Government Board, 1893: 3, 23*).

За приблизними підрахунками під час пандемії 1889 – 1890 рр. перехворіло близько 50% населення земної кулі. У Європі померло 250 тис. осіб, а загальна кількість померлих у світі була як мінімум удвічі-втричі більшою.

Накопичений лікарями за час цієї пандемії матеріал епідеміологічних спостережень дозволив зробити низку важливих висновків щодо природи та закономірності поширення грипозних епідемій. Вони дозволили говорити про контактну передачу хвороби та поставити під сумнів теорію впливу міазмів. Стало також зрозумілим, що грип залишає по собі імунітет, який зберігається до півтора року, а ослаблення імунітету в населення є однією з ключових причин виникнення епідемій (*Васильев, Сегал, 1960: 333*).

Щодо Великої Британії, то епідемія «російського» грипу 1889 – 1893 рр. мала відчутний вплив на суспільство та культуру пізньовікторіанської епохи. Швидке поширення недуги у Європі та високий рівень захворюваності як серед простих британців, так і політичної еліти викликали загальний страх, а в деяких випадках і паніку. Настрої підігрівалися високим рівнем смертності, особливо у північних містах, а також пов'язуванням цієї хвороби з пневмонією, неврастенією, психозом та самогубством. Однак ключовим фактором стало зростання тиражів масової преси, яка

часто поширювала чутки і напівправду щодо грипу, і те, як у зв'язку з грипом у ній репрезентувалися культурні тривоги епохи *fin de siècle* (кінець століття, зламу століть), зокрема, з приводу урбанізації, швидких темпів соціальних змін та економічної невизначеності періоду Великої (Довгої) депресії 1879 – 1896 рр. (*Honigsbaum, 2010:299, 316-317*).

Реакцією «Панча» на «російський грип» стала низка карикатур і текстів, які звертали увагу на різні аспекти життя британців у період епідемії.

Перший випуск 1890 р. відкриває карикатура Едварда Лінлі Семборна «Деякі проблеми Нового року» (*Sambourne, 1890b*) (рис. 2). Центральним персонажем є, одна з національних персоніфікацій – уособлення пересічного англійця, Джон Буль. З люлькою у зубах, одягнутий у притаманні йому білі штани і жилетку, але водночас домашній халат і капці, у компанії англійського бульдога, Джон Буль, зручно вмістившись у кріслі, розмірковує над прочитаним у газеті «Таймс». У його голові рояться думки про найважливіші проблеми, з якими входить Об'єднане королівство у новий рік. Їх можна поділити на кілька груп. Перша – труднощі у міжнародній політиці, пов'язані з діяльністю країн Троїстого союзу, причому Німеччина як проблема виділяється окремо. Ситуація на Сході ускладнюється політикою Росії, репрезентованої на малюнку зооморфною персоніфікацією ведмедя. Британія стурбована і проголошенням республіки у Бразилії, і заколотом проти турецького панування на Криті. Друга – питання імперії. Серед найважливіших для уряду, репрезентованого британським левом з обличчям прем'єр-міністра лорда Солсбері, виділяється єгипетське питання та перипетії, пов'язані з запровадження Гомрулю для Ірландії. Остання постає в расистському образі ірландської мавпочки, яка безнастанно турбує величного лева, смикаючи його за хвіст. Третя – проблеми внутрішньої політики, зокрема, пошуку згоди між працею і капіталом та підтримки британської морської могутності. І четверта – це епідемія грипу. Причому за своїми розмірами її образ – схованого під довгий плащ і капелюх демона інфлюенци, який тягнеться до всіх своїми кістлявими пальцями – перевершує всі інші проблеми. Саме інфлюенца знаходиться на передньому плані, вона найближче до Джона Буля, а, отже, є першочерговою небезпекою.

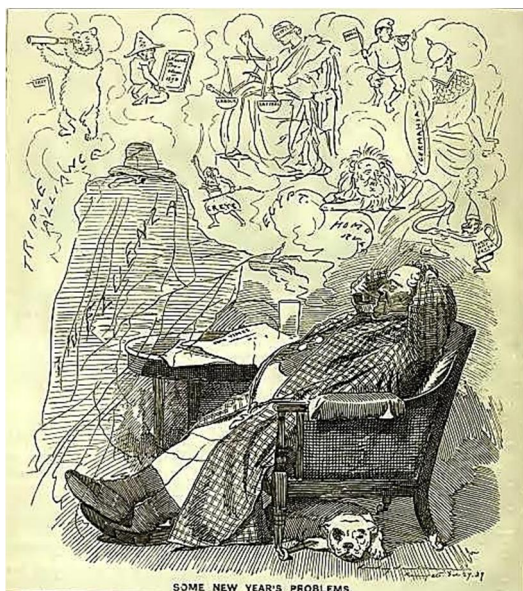

Рис. 2. Sambourne, E.L. (1890). Some New Year's Problems. *Punch or the London Charivari*, Vol. 98., p.2.

В іншому творі Е. Л. Семборна (*Sambourne, 1890a*) демон постає персонажем більш оптимістичного сюжету. Автор висловлює сподівання, що як тільки закінчиться зима, грип змушений буде щезнути під щедрими променями весняного сонця. На те, що грип саме «російський», вказують штани і чоботи à la «русский мужик», одягнуті на демона.

Карикатура 1890 р. Едварда Теннісона Ріда (*Edward Tennyson Reed*) (1860 – 1933) під назвою «Як Жан-Франсуа Мілле поведився би з інфлюенцею» (*Reed, 1890*) пародіює стиль, у якому визначний художник зображав сільську Францію ХІХ ст.

На ній зображено французького селянина у традиційному вбранні, у карикатурно великих дерев'яних сабо, який збирається добряче пчихнути і приготував хустинку, щоби прочистити носа. Водночас карикатура, ймовірно, була і рефлексією на пародію-скетч британсько-новозеландської художниці Френсіс Ходжкінс (*Frances Hodgkins*) «Як Жан-Франсуа Мілле намалював би інфлюенцу», яка була створена кількома роками раніше і мала схожий сюжет (*Hodgkins, 1884*). Очевидно, що карикатури такого типу були розраховані на читача з певним культурно-освітнім

багажем, адже людина, незнайома з творчістю французького художника, навряд чи могла би оцінити іронію, закладену у рисунок.

Рекомендації вживати алкоголь для лікування грипу теж привертали увагу карикатуристів «Панча». Зокрема, йдеться про шампанське, цінність якого як ліків проголошувалася вже у 1860-х роках, а у 1870 р. газета *Morning Post* пропонувала як засіб від грипу вживати пів пінти шампанського на ніч з дозою хініну. У 1890 р. газета *Derby Daily Telegraph* повідомила, що збори лікарів у лікарні Чарінг-Крос прийшли до висновку, що найкращим способом профілактики грипу є вживання устриць і шампанського (*Addyman, Wood and Yiannitsaros, 2019: 114*). Рефлексією «Панча» була карикатура під назвою «Ліки від інфлюенци», яка зображає майора О'Гурмана, що вимагає в офіціанта чергову пляшку шампанського для боротьби з грипом (*A cure for Influenza, 1890*) (рис. 3). З контексту не зрозуміло, чи погоджується автор рисунка з рекомендованим способом профілактики, але зловживання шипучим напоєм засуджує.

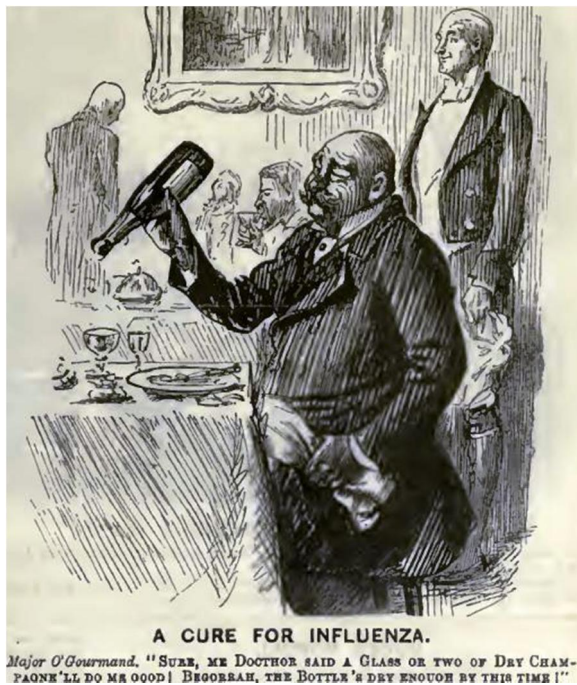

Рис. 3. A cure for Influenza. (1890). *Punch or the London Charivari*, Vol. 100, p. 291.

Аби зменшити страхи і панічні настрої населення, трактування грипу у текстах і карикатурах з іронічно-сатиричної точки зору було надважливим. Так, у рубриці «Дивні питання» від 18 липня 1891 р. розміщено лист за підписом «Нервовий суб'єкт». Останній просить підказати, чи є в нього грип, чи нема. Адже «лише трішки розбитий термометр» постійно показує одну і ту ж підвищену температуру, а рекомендовані помічником аптекаря таблетки з 40 г хініну не рятують від головного болю. Автор допису скаржиться, що кашель і рахунок з аптеки дуже його турбують, і цікавиться, чого слід позбутися у першу чергу? (*Queer queries. Influenza, 1891*).

Епідемія 1889 – 1893 рр. була останньою великою у XIX ст. Результатом високої захворюваності, але низької смертності від штаму «російського» грипу, і припадання більшої частини смертей на людей похилого віку, стало те, що недуга на початку XX ст. набула репутації неприємної, але відносно безпечної інфекції.

Зокрема, на карикатурі 1910 р. (*Mills, 1910*) грип репрезентується як одна з рядових хвороб, яка поряд з епідемічним паротитом (свинкою) є типовим приводом для дітей пропускати заняття у школі.

Історія побутування грипу до 1917 р. зміцнила цю думку. До 1918 – 1919 рр. він привертав мало уваги. Спокійне ставлення медиків пояснювалося і тим, що на 1918 р. вони були переконані, що знають, як передається хвороба. У 1892 р. Річард Пфайффер (*Richard Pfeiffer*), зять Роберта Коха, німецького «батька» бактеріології, оголосив, що виявив причину грипу – крихітну грамнегативну бактерію, яку він назвав *Bacillus influenzae* (сьогодні – гемофільна паличка). Відкриття Пфайффера сталося у розпал пандемії «російського» грипу і стало новиною, яка підігрівала надії світу на те, що створення вакцини стане лише питанням часу (*Honigsbaum, 2020:23*). Сучасній медицині відомо, що гемофільна паличка здатна викликати важкі гнійні інфекції, в тому числі пневмонію, яка і була тим бактеріальним ускладненням грипу, яке часто прирікало хворих на смерть. Але у період війни багато хто все ще вірив, що *Bacillus influenzae* є безпосереднім збудником грипу. Справжня вірусна етіологія захворювання стала зрозумілою лише у 1930-х рр.

Однак вже навесні 1918 р. розпочалася нова пандемія грипу безпрецедентної вірулентності. Ймовірно, вона зародилася у

США, але не привернула до себе особливої уваги, оскільки рівень смертності був низьким. Вірогідно, що в Європу хвороба була завезена американськими військами і китайськими трудовими корпусами, що прибули на континент через США. Її відмінністю було те, що багато померлих були молодими людьми. Навесні та влітку грип охопив усю земну кулю, заразивши мільйони людей. Ця нова недуга отримала назву «іспанський» грип не тому, що захворюваність і смертність там були вищими, ніж в інших країнах, а тому, що Іспанія не була воюючою стороною, і тому перебіг та наслідки там епідемії не приховувалися від світової громадськості цензурою (Kiple, 2008:809-810). Такий тип інформації, як кількість жертв епідемій в усіх воюючих країнах, або відверто замовчувався, або підлягав попередній цензурі. Зокрема, про 20 тис. смертельних випадків холери в італійській армії у 1915 р. і понад 600 тис. випадків «іспанського» грипу у 1918 – 1919 рр. або взагалі нічого не повідомлялося, або масштаби втрат зводилися до мінімуму (Demm, 2019: 17).

Значно менша кількість, порівняно з попередніми епідеміями, карикатур у «Панчі» на тему грипу (у період панування «іспанки» було опубліковано лише кілька рисунків), та характер текстів часопису свідчить про цензурованість цієї тематики й у Британії.

У серпні 1918 р. розпочалася друга хвиля грипу, під час якої кількість смертей збільшилася у рази, а взимку та навесні 1919 р. – третя хвиля пандемії. Близько половини смертей припало на вікову групу 20 – 40-річних. Загальна кількість захворілих оцінюється сучасними дослідниками у 500 млн осіб., померлих – у 50, а можливо, й до 100 млн осіб. (Taubenberger and Morens, 2006:15). З огляду на абсолютні цифри, пандемія 1918 – 1919 рр. була чи не найбільшим демографічним шоком, який будь-коли уражав людство. Досі невідомо, що зробило іспанку такою убивчою. Теорії про нестатки воєнного часу явно неспроможні, тому що рівень смертності населення в Америці та Австралії, що добре харчувалися і де не відбувалися бої, був приблизно таким же, як і в країнах, які безпосередньо брали участь у бойових діях Першої світової війни. Припускають, що випадкова синергія вірусної та бактеріальної інфекції призвела до виключно смертоносної пневмонії, або, можливо, вірус 1918 р. був настільки відмінним антигенно, що викликав масивну імунну відповідь, задушивши жертв запаленнями і набряками (Kiple, 2008:810). Нестача кисню у легенях і серці призводили до того, що в останні години життя

жертви набували виразного синюватого кольору, що створювало атмосферу додаткового жаху і зловісності довкола хвороби, живило панічні настрої серед населення.

Щодо Великої Британії, то менше ніж за рік «іспанка» забрала понад 225 тис. життів у Англії, Шотландії та Уельсі. З 141 989 смертей, зареєстрованих від грипу в Англії та Уельсі, близько 45% припало на людей у віці 15 – 35 років. Там же 10% всіх смертельних випадків сталися під час першої хвилі пандемії, 64% – під час другої, 26% – під час третьої. Ці показники відповідали схемі трьох хвиль в усьому світі (*Killingray et al., 2003:132*).

З боку влади провідною установою, яка займалася питаннями пандемії був урядовий Департамент у справах місцевого самоврядування (Local Government Board (LGB)), повноваження якого з 1919 р. перейшли до новоствореного Міністерства охорони здоров'я (Ministry of Health). Департамент випускав час від часу меморандуми з порадами про те, як запобігати грипу та лікувати його, поширював фільми про профілактику грипу, але при тому залишав за місцевою владою та її органам охорони здоров'я право вживати тих заходів, які вони вважають за необхідне. Інші кроки, вжиті на національному рівні, включали нормування хініну, невелике послаблення контролю над використанням алкоголю у медичних цілях, відмову від збільшення м'ясного раціону та звільнення деяких лікарів від військової служби і повернення їх до цивільної практики для допомоги у боротьбі з грипом.

Критикований за пасивність та запізнілість реакцій Департамент виправдовував свою бездіяльність і нездатність вжити більш активних заходів, таких як карантин, твердженням, що у країні, яка перебуває у стані війни, вони неможливі, недоцільні і однаково не спрацюють. Місцеві органи охорони здоров'я реагували на ситуацію неоднозначно: деякі фактично заперечували існування епідемії, інші надавали посильну допомогу, включаючи догляд за хворими вдома, лікарняні та похоронні послуги.

Зрештою у багатьох регіонах Великої Британії карантинні заходи таки були запроваджені. Припинення навчання у школах стало звичним явищем, за винятком Лондона, де закриття відбувалося тільки тоді, коли захворюваність персоналу унеможливила проведення занять.

Щодо британської медицини, то епоха, коли сильні проносні засоби у поєднанні з рясним кровопусканням та кінськими – часто

отруйними – дозами хімічних речовин, таких як ртуть, робили лікарів швидше вбивцями, ніж цілителями, до початку ХХ ст. минула. Втім, як і в інших країнах, лікарі у Британії не знали, як правильно боротися із захворюванням. У зв'язку з цим було запропоновано величезну кількість засобів, серед яких одним із найпопулярніших був алкоголь. Реклама також розхвалювала споживачам антигрипозні властивості мила Lifebouy, Охо, газових пальників розжарювання, аспіріну, хініну, опію, аміаку, камфори, евкالیпта, йоду, саліцилату натрію, сироватки крові, перманганату калію, креозоту, скипидару, нюхального тютюну, кориці, солоної води, куріння, какао тощо, тобто фактично той же набір, що й у 40-х рр. ХІХ ст. Статті у «Ланцеті» підтримали деякі з цих методів лікування та запропонували кілька інших: викликання чханьня для позбавлення носа від інфекції, поєднання саліцилату натрію та стрихніну, вдихання йоду з парою, внутрішньовенне введення часникової олії, розчиненої в чистому ефірі.

На думку дослідників, і уряд, і британська медицина в умовах участі країни у війні приділили епідемії «іспанки» недостатньо уваги. Лікарі були розгублені і погано підготовані до лікування грипу. Охорона громадського здоров'я у деяких областях була добре організована, але в масштабах країни вона була неефективною та нескоординованою. Найбільшу ціну за безлад у професії платили пацієнти, яким, зазвичай, доводилося задовольнятися послугами лікаря віком за сорок років, який, будучи навченим у ХІХ ст., найімовірніше, мав помилкові уявлення щодо етіології та способів лікування багатьох хвороб, а особливо грипу (*Hartesveldt, 2010: 29, 34-35; Killingray et al., 2003:150-155*).

Вже у розпал «іспанки» у лікарів виникли великі сумніви щодо *Bacillus influenzae* як збудника грипу. Зусилля як європейських, так і американських дослідників щодо виділення у лабораторії зі зразків біологічного матеріалу захворілих чистої культури патогенна рідко увінчувалися успіхом. А спроби заразити «іспанкою» піддослідних мишей шляхом введення їм виділених мікробів взагалі закінчувалися провалом.

«Панч» іронізує з приводу газетних заголовків, які від часу до часу повідомляли, що бактерію інфлюенци знайдено в тій чи іншій лікарні. Карикатура березня 1919 р. демонструє, яка картина мала би з'явитися в уяві читача при прочитанні такої інформації. На малюнку пацієнти одного із лондонських госпіталів разом з вищою мірою зацікавленим персоналом – від стареньких

лікарів до молоденьких медсестер – спостерігають за двома медичними чиновниками, як ціпками намагаються витягти бацилу грипу з-під ліжка одного з хворих (M. Leo, 1919) (рис. 4).

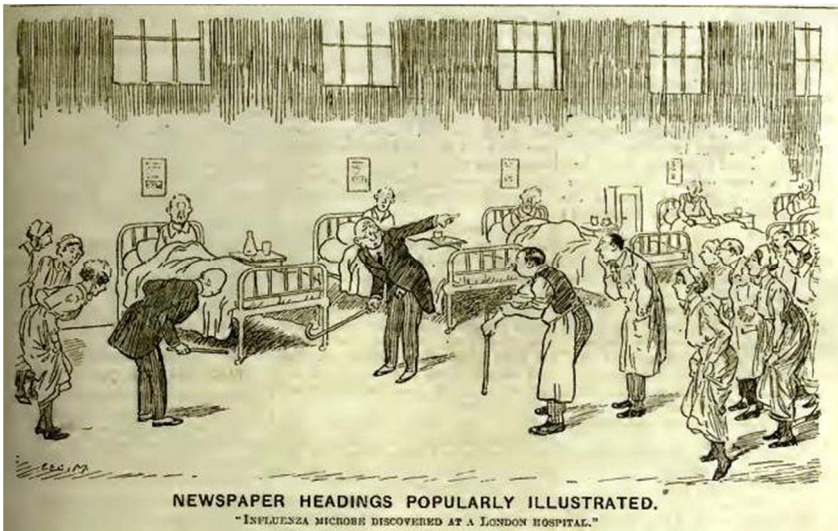

Рис. 4. М. Лео (1919). Newspaper headings popularly illustrated. “Influenza microbe discovered at a London hospital.” *Punch or the London Charivari*, Vol. 156, p.239.

Повертаючись до теми використання алкоголю у лікувальних цілях, часопис зазначав, що заголовок «Віскі для лікування грипу» («Whisky for Influenza») в одній щоденній газеті, ввів в оману велику кількість хворих, які відразу ж написали, що готові зробити обмін [гра англійських слів] (*Charivaria*, 1919, March 12). До твердження одного лікаря про те, що спів є чудовим профілактичним засобом проти грипу, редакція журналу ехидно додає, що деякі стрептококи також сильно недолюблюють звуки тромбона (*Charivaria*, 1919, May 21).

На повідомлення, що затриманий при спробі вкрати автомобіль у кварталі Мерілебон молодий чоловік пред’явив на своє виправдання довідку від лікаря про те, що все це наслідки грипу, «Панч» припускає, що, мабуть, лікар необережно порадив юнакові зажити щось від хвороби («to take something for it»), чим і спровокував його на злочин [гра англійських слів] (*Charivaria*, 1918, November 27).

Журнал також застерігає, що головний санітарний лікар Департаменту у справах місцевого самоврядування наполягає, що маски та захисні окуляри необхідні для забезпечення захисту від зараження грипом, а люди, які відмовляться прийняти цю просту умову, будуть примушені законом дихати виключно через вуха (*Charivaria, 1919, February 12*). На заяву тієї ж установи про те, що грип став хворобою, яка підлягає обов'язковій реєстрації (тобто про кожен випадок лікарі повинні повідомляти відповідні урядові структури), «Панч» висловлює сподівання, що для грипу це стане добрим уроком (*Charivaria, 1919, February 26*). На пораду санітарного інспектора завжди лягати у ліжко з грипом редактор дотепно відповідає, що, це звичайно, справа смаку, але він особисто надає перевагу робити це без грипу (*Charivaria, 1918, October 23*).

«Як не одне, то інше», – із вдаваною стурбованістю на початку 1919 р. скаржився «Панч»: не встиг грип піти на спад, як ми читаємо про серйозний спалах джазової музики у Лондоні (*Charivaria, 1918, January 15*).

Як бачимо, тексти і рисунки «Панча» кепкували над побутовими способами лікування грипу, в тому числі пропагованими у пресі, над недолугими порадами урядових функціонерів, над панічними настроями тощо. Дотепні замітки часопису мали на меті знизити градус нагнітання ситуації довкола епідемії і підтримати британців у їхньому протистоянні всім негараздам воєнного часу.

Висновки. З огляду на жанрові особливості часопису «Панч», його редакційну концепцію, яка передбачала баланс розважальних і інтелектуальних матеріалів у виданні, його соціальну спрямованість, питання, пов'язані з громадським здоров'ям, розвитком медицини, а, отже, і з епідеміями хвороб у Великій Британії, не могли залишитися поза його увагою. На спалахи у країні епідемій грипу «Панч» реагував низкою карикатур, які стосувалися різних аспектів життя суспільства у цей період. Нерозуміння тогочасною медичною наукою етіології хвороби створювало проблеми з її подоланням, то ж об'єктом особливої уваги «Панча» були методи та засоби лікування грипу.

Радикалізм видання у 1840 – і роки, його підтримка чартистського руху і жвава реакція на пов'язані з ним події не дозволили йому приділити багато уваги епідемії грипу 1847 – 1848 рр.

Однак карикатури все ж репрезентують захворювання як небезпечне, з яким не варто жартувати.

Найбільшу увагу з часу заснування журналу до Першої світової війни включно було приділено епідемії «російського» грипу 1889 – 1893 рр. Епідемія відрізнялася високим рівнем захворюваності, і на початок 1890 р. оцінювалася «Панчем» як проблема номер один для Британії. Але порівняно невисокий рівень смертності під час епідемій XIX ст. і поступ медицини у пошуках збудників грипу дозволили часопису на початку XX ст. трактувати його як рядове захворювання, яким рано чи пізно має перехворіти кожен.

Епідемія «іспанки» 1918 – 1919 рр., яка характеризувалася високим рівнем смертності, особливо серед молодих людей, продемонструвала, якою загрозою для людства може стати грип. Однак з огляду на обмеження воєнної цензури, яка вимагала уникати тем, що можуть спровокувати панічні настрої, перебіг захворювання у Британії подається у жартівливо-невимушеному стилі, причому частка текстового матеріалу значно перевищує частку ілюстративного. Але залишаючись вірним своєму стилю, часопис піддає гострій сатирі діяльність урядових установ, відповідальних за проблеми, пов'язані з епідемією, кепкує над неефективними способами лікування, запропонованими офіційною медициною, домислами шарлатанів, та вітає пересічних британців, які не втомлювалися знаходити позитив навіть у ситуації війни і безпрецедентної за своїми масштабами епідемії смертоносного грипу.

Використані посилання

Васильев, К.Г., Сегал, А.Е. (1960). История эпидемий в России: материалы и очерки. Москва: Государственное изд-во медицинской литературы, 397 с.

A cure for Influenza. (1890). *Punch or the London Charivari*, Vol. 100, p.291.

Addyman, M., Wood, L. and Yiannitsaros, C. eds., (2019). *Food, drink, and the written word in Britain, 1820-1945*. London; New York: Routledge, 229 p.

Beveridge, W.I.B. (1991). The Chronicle of Influenza Epidemics. *History and Philosophy of the Life Sciences*, 13(2), pp.223–234.

Boslaugh, S. and MacNutt, L.-A. eds., (2008). *Encyclopedia of epidemiology*. Vol. 1-2. Los Angeles: Sage Publications, 1111 p.

Boulton, P. (1888). The chemical incompatibility of antiseptic agents. *The Lancet*, 132(3401), p.862.

Charivaria. (1918). *Punch or the London Charivari*, Vol. 155(October 23), p.261.

Charivaria. (1918). *Punch or the London Charivari*, Vol. 155(November 27), p.345.

- Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, Vol. 156(January 15), p.33.
- Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, Vol. 156(February 12), p.113.
- Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, Vol. 156(February 26), p.153.
- Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, Vol. 156(March 12), p.193.
- Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, Vol. 156(May 21), p.393.
- Clinical Infectious Diseases Cover Image. (2021). *Clinical Infectious Diseases*, [online] 73(7). Available at: <https://academic.oup.com/cid/issue/73/7> [Accessed 11 Jan. 2022].
- Demm, E. (2019). *Censorship and propaganda in World War I: a comprehensive history*. London [etc.]: Bloomsbury Academic, 329 p.
- Fernie, W.T. (1890). *Influenza and common colds; the causes, character and treatment of each*. London: Percival, 124 p.
- Further report and papers on epidemic influenza, 1889-92: with an introduction by the Medical Officer of the Local Government Board. (1893). London: Printed for H.M.S.O. by Eyre and Spottiswoode, 154 p.
- Hartesveldt, F.R. van (2010). The doctors and the “flu”: the british medical profession’s response to the influenza pandemic of 1918-19. *International Social Science Review*, 85(1/2), pp.28–39.
- Herdman, J. (1803). *A plain discourse, on the causes, symptoms, nature, and cure of the prevailing epidemical disease, termed influenza*. Edinburgh: Printed for Manners and Miller, and Archibald Constable, Edinburgh; - and T. N. Longman and O. Rees, London; by Murray & Cochrane, Craig’s Close, 76 p.
- Herring, A., Carraher, S. and McMaster (2011). *From miasma to microscopes : the Russian influenza in Hamilton*. Hamilton, Ont.: Dept. Of Anthropology, McMaster University.
- Hodgkins, F.M. (1884). *How Jean Francois Millet would have painted the influenza*. [online] Alexander Turnbull Library. Available at: <https://tiaki.natlib.govt.nz/#details=ecatalogue.282827>
- Honigsbaum, M. (2010). The Great Dread: Cultural and Psychological Impacts and Responses to the “Russian” Influenza in the United Kingdom, 1889-1893. *Social History of Medicine*, 23(2), pp.299–319.
- Honigsbaum, M. (2020). *The pandemic century : one hundred years of panic, hysteria, and hubris*. New York, Ny: W. W. Norton & Company, 450 p.
- Johnson, S. (2008). *The ghost map : the story of London’s most terrifying epidemic--and how it changed science, cities, and the modern world*. London: Penguin, 299 p.
- Leech, J. (1847). The Prevailing Epidemic. *Punch or the London Charivari*, Vol. 13, p.225.
- Killingray, D., Oxford, J.S., Phillips, H. and Ranger, T. (2003). *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-1919 New Perspectives*. London: Routledge, 357 p.
- Kiple, K.F. (2008). *The Cambridge world history of food / The Cambridge world history of food*. Cambridge: Cambridge University Press, 1176 p.
- Mills, A.W. (1910). Untitled. *Punch or the London Charivari*, Vol. 138, p.221.
- M. Leo (1919). Newspaper headings popularly illustrated. “Influenza microbe discovered at a London hospital.” *Punch or the London Charivari*, Vol. 156, p.239.
- Noakes, R. (2004). Punch and comic journalism in Mid-Victorian Britain. In: *Science in the nineteenth-century periodical: reading the magazine of nature*. Cambridge: Cambridge University Press, pp.91 – 122.

Oldstone, M.B.A. (2007). *Viruses, plagues, and history : past, present, and future*. Oxford: Oxford University Press, 363 p.

Parsons, H.F. (1891). *Report on the influenza epidemic of 1889-90*. London: Printed for H.M.S.O. by Eyre & Spottiswoode, 324 p.

Reed, E.T. (1890). How Jean Francois Millet would have treated the influenza. *Punch or the London Charivari*, Vol. 98, p.40.

Queer queries. Influenza. (1891). *Punch or the London Charivari*, Vol. 101, p.36.

Sambourne, E.L. (1890a). Gradual transformation scene. Flight of the demon influenza at the approach of spring 1890. *Punch or the London Charivari*, Vol. 98., p.38.

Sambourne, E.L. (1890b). Some New Year's Problems. *Punch or the London Charivari*, Vol. 98., p.2.

Taubenberger, J.K. and Morens, D.M. (2006). 1918 Influenza: the Mother of All Pandemics. *Emerging Infectious Diseases*, 12(1), pp.15–22.

Thompson, E.S. (1890). *Influenza, or Epidemic catarrhal fever : an historical survey of past epidemics in Great Britain from 1510-1890*. London: Percival And Co., 490 p.

References

A cure for Influenza. (1890). *Punch or the London Charivari*, Vol. 100, p.291.

Addyman, M., Wood, L. and Yiannitsaros, C. eds., (2019). *Food, drink, and the written word in Britain, 1820-1945*. London; New York: Routledge, 229 p.

Beveridge, W.I.B. (1991). The Chronicle of Influenza Epidemics. *History and Philosophy of the Life Sciences*, 13(2), pp.223–234.

Boslaugh, S. and MacNutt, L.-A. eds., (2008). *Encyclopedia of epidemiology*. Vol. 1-2. Los Angeles: Sage Publications, 1111 p.

Boulton, P. (1888). The chemical incompatibility of antiseptic agents. *The Lancet*, 132(3401), p.862.

Charivaria. (1918). *Punch or the London Charivari*, Vol. 155(October 23), p.261.

Charivaria. (1918). *Punch or the London Charivari*, Vol. 155(November 27), p.345.

Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, , Vol. 156(January 15), p.33.

Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, Vol. 156(February 12), p.113.

Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, Vol. 156(February 26), p.153.

Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, Vol. 156(March 12), p.193.

Charivaria. (1919). *Punch or the London Charivari*, Vol. 156(May 21), p.393.

Clinical Infectious Diseases Cover Image. (2021). *Clinical Infectious Diseases*, [online] 73(7). Available at: <https://academic.oup.com/cid/issue/73/7> [Accessed 11 Jan. 2022].

Demm, E. (2019). *Censorship and propaganda in World War I: a comprehensive history*. London [etc.]: Bloomsbury Academic, 329 p.

Fernie, W.T. (1890). *Influenza and common colds; the causes, character and treatment of each*. London: Percival, 124 p.

Further report and papers on epidemic influenza, 1889-92: with an introduction by the Medical Officer of the Local Government Board. (1893). London: Printed for H.M.S.O. by Eyre and Spottiswoode, 154 p.

Harteveldt, F.R. van (2010). The doctors and the “flu”: the british medical profession’s response to the influenza pandemic of 1918-19. *International Social Science Review*, 85(1/2), pp.28–39.

Herdman, J. (1803). *A plain discourse, on the causes, symptoms, nature, and cure of the prevailing epidemical disease, termed influenza*. Edinburgh: Printed for Manners and Miller, and Archibald Constable, Edinburgh; - and T. N. Longman and O. Rees, London; by Murray & Cochrane, Craig's Close, 76 p.

Herring, A., Carraher, S. and McMaster (2011). *From miasma to microscopes : the Russian influenza in Hamilton*. Hamilton, Ont.: Dept. Of Anthropology, McMaster University.

Hodgkins, F.M. (1884). *How Jean Francois Millet would have painted the influenza*. [online] Alexander Turnbull Library. Available at: <https://tiaki.natlib.govt.nz/#details=ecatalogue.282827>

Honigsbaum, M. (2010). The Great Dread: Cultural and Psychological Impacts and Responses to the "Russian" Influenza in the United Kingdom, 1889-1893. *Social History of Medicine*, 23(2), pp.299–319.

Honigsbaum, M. (2020). *The pandemic century : one hundred years of panic, hysteria, and hubris*. New York, Ny: W. W. Norton & Company, 450 p.

Johnson, S. (2008). *The ghost map : the story of London's most terrifying epidemic--and how it changed science, cities, and the modern world*. London: Penguin, 299 p.

Leech, J. (1847). The Prevailing Epidemic. *Punch or the London Charivari*, Vol. 13, p.225.

Killingray, D., Oxford, J.S., Phillips, H. and Ranger, T. (2003). *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-1919 New Perspectives*. London: Routledge, 357 p.

Kiple, K.F. (2008). *The Cambridge world history of food / The Cambridge world history of food*. Cambridge: Cambridge University Press, 1176 p.

Mills, A.W. (1910). Untitled. *Punch or the London Charivari*, Vol. 138, p.221.

M. Leo (1919). Newspaper headings popularly illustrated. "Influenza microbe discovered at a London hospital." *Punch or the London Charivari*, Vol. 156, p.239.

Noakes, R. (2004). Punch and comic journalism in Mid-Victorian Britain. In: *Science in the nineteenth-century periodical: reading the magazine of nature*. Cambridge: Cambridge University Press, pp.91–122.

Oldstone, M.B.A. (2007). *Viruses, plagues, and history : past, present, and future*. Oxford: Oxford University Press, 363 p.

Parsons, H.F. (1891). *Report on the influenza epidemic of 1889-90*. London: Printed for H.M.S.O. by Eyre & Spottiswoode, 324 p.

Reed, E.T. (1890). How Jean Francois Millet would have treated the influenza. *Punch or the London Charivari*, Vol. 98, p.40.

Queer queries. Influenza. (1891). *Punch or the London Charivari*, Vol. 101, p.36.

Sambourne, E.L. (1890a). Gradual transformation scene. Flight of the demon influenza at the approach of spring 1890. *Punch or the London Charivari*, Vol. 98., p.38.

Sambourne, E.L. (1890b). Some New Year's Problems. *Punch or the London Charivari*, Vol. 98., p.2.

Taubenberger, J.K. and Morens, D.M. (2006). 1918 Influenza: the Mother of All Pandemics. *Emerging Infectious Diseases*, 12(1), pp.15–22.

Thompson, E.S. (1890). *Influenza, or Epidemic catarrhal fever : an historical survey of past epidemics in Great Britain from 1510-1890*. London: Percival And Co., 490 p.

Vasil'ev, K.G. and Segal, A.E. (1960). *History of epidemics in Russia: materials and essays*. Moskva: State publishing house of medical literature, 397 p. (rus.)

Pytlovana L.
**INFLUENZA EPIDEMICS OF THE 19TH CENTURY TO THE FIRST
THIRD OF THE 20TH CENTURY IN THE IN THE PUNCH MAGAZINE
REPRESENTATION**

Punch magazine was concerned with public health, medical developments, and, consequently, disease epidemics in Britain due to its genre specificity, its editorial concept envisioning a balance of entertaining and intellectually stimulating material, and its social orientation. Punch responded to outbreaks of influenza epidemics in the country with some diverse cartoons relating to different aspects of social life. The lack of knowledge by medical science about the etiology of the disease created problems in coping with it, so the methods and means of treating influenza were a particular focus of Punch's attention.

1840s magazine's radicalism, its support for the Chartist movement, and active reaction to related events prevented it from devoting much attention to the influenza epidemic of 1847-1848. Nonetheless, cartoons have presented the disease as dangerous, which should not be trifled with.

From the magazine's founding and until and including the First World War, it paid most attention to the 'Russian' influenza epidemic of 1889-1893. It was notable for its high morbidity, and by early 1890 was rated by Punch as the number-one problem for Britain.

The comparatively low mortality rate during nineteenth-century epidemics and the advances made by medicine in the search for influenza agents enabled the early twentieth-century magazine to treat influenza as a common illness that everyone must catch sooner or later.

The 1918-1919 'Spanish flu' epidemic, with its high mortality rate, especially among young people, demonstrated the level of threat that the flu can endanger humanity. However, due to the constraints of military censorship, which required avoiding topics that might provoke panic, the magazine presented the course of the epidemic in Britain in a humorous and unpretentious style, and the proportion of textual material far exceeds its illustrative ones. But in keeping with its style, Punch magazine satirizes the government institutions responsible for the problems linked to the epidemic, mocks the ineffective treatments offered by official medicine and the concoctions of charlatans, and salutes the ordinary British people who never tired of finding positivity even in a situation of war and unprecedented flu pandemic.

Keywords: cartoon, epidemic, flu, great britain, punch magazine.

ДЕЗЕРТИРСТВО В РОСІЙСЬКОМУ ВІЙСЬКУ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ПРОБЛЕМИ

У статті вивчено та проаналізовано причини дезертирства солдатів з регулярної армії Російської імперії. Наводяться наукові трактування та оцінки цього явища у працях істориків та сучасників. У хронологічному порядку представлена еволюція законодавчої бази, створеної з метою тотального придушення як прагнення солдатів залишити військову службу, так й співчуття місцевого населення у вигляді приховування і допомоги втікачам, зведеним на той час державою у статус злочинців.

Показано спроби солдатів-втікачів врятуватися та уникнути репресій і покарань з боку імперської військово-судової машини, їх відчайдушні намагання втекти з території імперії чи розчинитися у місцевому соціумі.

Доведено репресивний характер дій чиновників повітових силових установ, представлено основні стадії проведення слідчих заходів, які зазвичай призводили до жорстких вироків. За допомогою архівної та законодавчої бази показано соціальні протиріччя та конфлікти між представниками різних верств тодішнього соціуму, в центрі якого опинилися втікачі з армії, а саме – мотивації до донесення, полювання на людей за грошову винагороду, зведення особистих рахунків сільсько-керівництва з односельцями.

Науково аргументовано, що дезертирство було однією з соціально-політичних вад у кріпосницькому механізмі військової машини московської держави. Як наслідок, ставлення місцевих органів влади та населення до солдатів-втікачів було діаметрально протилежним, і часто у таких випадках призводило до конфліктів між їхніми представниками.

Ключові слова: Російська імперія, регулярна армія, дезертирство, приховування, законодавство, місцеві органи влади, слідство, населення.

Постановка проблеми та її актуальність. Дезертирство існувало у збройних силах різних країн з давніх часів, і ставлення до таких вояків з боку влади завжди було досить жорстким. Древні єгиптяни утікачам з війська відрізали язика. Греки позбавляли дезертирів почесних посад, одягали в ганебний одяг, голили їм половину голови і у такому вигляді виставляли впродовж трьох днів на торговій площі; за спартанця-втікача, який зганьбив себе,

Скрипник Анатолій Юрійович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності імені Т.Г. Сосновської, НРЗВО Кам'янець-Подільський державний інститут, м. Кам'янець-Подільський.

© Скрипник А. Ю., 2022

не могла вийти заміж жодна дівчина. У Римі за дезертирство конфіскували майно та страчували або продавали в рабство. Давні германці вішали дезертирів на деревах, як зрадників; іноді обмежувалися обрізанням носа, вух, язика або виколуванням очей. Якщо йдеться про таке явище в армії Російської імперії, його початок слід шукати в московському війську ще за царя Олексія Михайловича, а серед головних причин його поширення протягом наступних століть залишалися важкі, часом нестерпні для нормальної людини, умови служби (*Бобровский, 2011: 50-71*)

Сам термін взятий із французької мови: *deserter*, значить – втік або втеча, або самовільне, без дозволу начальства, покидання свого підрозділу офіцерами та солдатами. Дезертирство, особливо у воєнний час, вважалося тяжким злочином і каралося дуже суворо (*Зедделер, 1854: 8–10*)

Наше дослідження акцентує свою увагу на дезертирстві як явищі, що існувало на території Правобережної України, де знаходилися російські військові формування, з одного боку, і системну роботу судових та виконавчих органів губернської та повітової влади у напрямі здійснення слідчо-репресивних заходів щодо солдатів-утікачів у рамках законодавчої юрисдикції імперії – з іншого. Тобто, саме тоді, коли ці втікачі опинялися на їхній території та в правовому полі цивільних установ. У разі ж проведення слідства військовими судами при дивізіях та корпусах армії, розмова була коротка, а вироки – досить жорстокими, як то: «бити батогами, вирізати ніздрі або заслати довічно на галери».

Мета статті – за допомогою доступного архівного масиву та наукових праць здійснити об'єктивний аналіз їх інформативного змісту, проаналізувати складні, іноді суперечливі аспекти державної політики Російської імперії щодо осіб, які свідомо порушили військове законодавство, та дати об'єктивну оцінку роботі силових повітових органів влади у плані боротьби із дезертирами.

Методологія. У роботі використовувалися історико-описовий, історико-системний, історико-порівняльний та статистичний методи, які дозволили досить повно уявити особливості взаємовідносин між офіційною владою та населенням краю у питанні військових дезертирів як протизаконного явища в тодішній державі кріпацтва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історики та юристи кінця XIX – першої половини XX ст. у своїх працях цілком однозначно визначали причини такого явища, як дезертирство чи

свідома втеча з підрозділів збройних сил імперії: муштра, знущання офіцерів та жорстокі покарання за найменшу провину, погане харчування. Однак вони мають кілька важливих особливостей та відмінностей щодо місця та регіону, звідки бігли солдати зі своїх полків, психологічні передумови та мотивація таких дій.

Сучасні російські історики не бажають досліджувати справжні причини цього явища і давати йому належну об'єктивну оцінку, а обмежуються загальними, не надто науковими висновками на кшталт: «Серед причин дезертирства можна виділити корисливі мотиви: необлаштованість в армії, безперспективність життя, національні та релігійні мотиви». Згідно з цим автором, виходить, що солдати тікали з військового пекла, керовані корисливими або меркантильними міркуваннями. Той самий Е. Назарян вважає головним завданням сучасної історіографії вирахувати скільки солдатів з російського окупаційного корпусу залишилися у Франції і не повернулося в імперію (*Назарян, 2012: 302–309*)

Потуги В. Пруцакової піддати аналізу причини фактів дезертирства у російському війську у Франції, намагання командування якось боротися з цим явищем, призвели до схожих висновків. Вона вважає, що у всьому винні «погані солдати», які чомусь прагнули волі і свободи, за що їх ловили і карали. Цифра в 40 тисяч втікачів дуже велика, «справжня кількість зостається маловивченою» (*Пруцакова, 2017*).

Більш широко проблему окреслили у своїх працях В. Ігнатов та С. Глезеров. Торкаючись питань девіантної поведінки військово-службовців у військових формуваннях Московії і Росії, вони розглядають це явище у контексті численних військових конфліктів (*Ігнатов, 2018*). Автори аналізують масштаби і причини дезертирства та боротьбу с ним у різні хронологічні періоди. Вони приходять до висновку, що на війні зрада і дезертирство досить тотожні поняття і мають розглядатися як порушення присяги чи перехід на бік ворога (*Глезеров, 2021*).

Українські історики, позбавлені імперської заангажованості та мілітарного вихвалання, вивчають цю проблему перш за все як соціальне явище в українському суспільстві у XIX ст. А. Скрипник у дослідженнях історії перебування російських військ на території Правобережної України торкався проблематики причин втеч рекрутів і солдатів та боротьби військових і цивільних органів влади з цим явищем (*Скрипник, 2014*).

Початковим етапом у багаторічній служби в царському війську була рекрутчина. С. Сідорук з'ясував ставлення українського населення до рекрутської системи набору та рекрутчини, як до негативного колоніально-імперського явища (*Сідорук, 2008а*). Народ вважав його справжнім лихом, і при нагоді був готовий усіма доступними засобами рятувати своїх родичів і близьких від страшної долі московського солдата.

С. Чолій враховуючи досвід першої половини XIX ст., розглядає вплив модернізації середини століття на соціальні процеси у Європі. На прикладах дезертирства солдатів європейських армій до Росії та навпаки, він прийшов до висновку, що зміни у комплектуванні європейських армій, стали потужним імпульсом до трансформації традиційних суспільств (*Чолій, 2016*).

З початку XIX ст. у військовій і цивільній звітній документації до Петербургу з'явилася статистика втеч солдатів з частин у різних регіонах імперії. У корпусах і дивізіях 1-ї і 2-ї Армій, що дислокувалися в західних прикордонних губерніях і областях Російської імперії. Цифри в таких регіонах були трохи вище, ніж на внутрішніх територіях, хоча мотивація була приблизно однаковою. Головна відмінність полягала в тому, що на Кавказі, в Сибіру або в Оренбурзькому степу шансів було небагато. Не було куди бігти, а в більшості випадків дезертирів все одно знаходили та повертали. Коли ж полк знаходиться за кількадесят верст від кордону, в прикордонній губернії, у втікача підсвідомо з'являється надія на порятунок. На думку тодішнього військового начальства, саме такі індивіди становили одну з проблемних категорій солдатів, які періодично зменшували кількість особового складу, що негативно позначалося на дисципліні та боєздатності підрозділів (*Богданов, 1979: 65*)

Шукаючи пояснення та виправдовуючи такий стан справ у армії того часу, вчені та військові теоретики кінця XIX ст. зазначали: «Причини втеч з армії приховувалися в низькому культурному розвитку населення, пов'язані з особливо тяжкими умовами військової служби та недосконалістю закону про комплектування армії» (*Величко, 1915: 472-473*). У той самий час у російському суспільстві панувала думка про те, що головним інструментом боротьби з цим явищем у армії має бути не жорстокість покарань, а ліквідація причин, що породжують його. Разом з тим тодішні дослідники намагалися знайти інші мотиви, які підштовхували

солдатів до втеч. Так німецький письменник Еріх Штір у своїй роботі дійшов висновків, що більшість втеч відбувається з місцевостей, що прилягають до кордонів держав, з якими не підписано конвенції про обмін дезертирами. Він вважав, що «Найбільшу групу втікачів становлять особи, які перебувають у полоні будь-якої пристрасті чи нав'язливої ідеї. Наприклад, втеча під впливом статевого потягу бувають найчастіше навесні». Поширеними причинами втеч він вважав «...істерію, алкоголізм та загальну психічну дегенерацію чи епілепсію» (*Stier, 1905: 47-49*)

Насправді все було набагато прозаїчніше. Оспівана російськими істориками ХХІ ст. імператорська армія того часу (крім гвардії – *Авт.*) являла собою жакливе видовище, а її польові полки були більше схожі на юрби голодних і приречених людей чим на солдатів. Військовий міністр М. Барклай де Толлі за результатами інспектування військ ділився в листах своїми враженнями та побажаннями про необхідність покращення утримання солдатів, про поганий стан їхнього здоров'я. «[...] головною причиною збільшення хворих та померлих є жорстокість покарань, виснаження в навчаннях та відсутність якісної їжі. З харчування, крім хліба, солдатам нічого не дають, сподіваючись на приварок. На їхніх обличчях не видно здоров'я і жвавості, а за кольором обличчя і ступенем схуднення до хворих можна віднести цілі роти і батальйони» (*Российский государственный военно-исторический архив, 1900: 53-54*) Такі умови служби впливали на поведінку солдатів, їхнє бачення свого місця в тодішньому російському соціумі, яке, як правило, було негативним і межувало з безвідділю та деградацією особистості. Полковник О. Карпов писав у своїх спогадах: «Під час квартирування військ багато солдатів були п'яницями, злодіями, буянами та різними бешкетниками, досить багато було й втікачів з полків» (*Каллаш, 1912: 222*)

Солдати тікали, рятуючи своє життя та здоров'я, підсвідомо розуміючи, що постійно перебувають на межі фізичного та психологічного виснаження, що призводить до самогубства. Єдиним виходом вони вважали втечу, якщо не за кордон, то у звичне для себе селянське середовище, прагнучи сховатися в ньому, і далі жити нормальним, за їхнім розумінням, життям. Армія ж їм не залишала альтернативи.

Прагнення позбавитися російського мілітарного ярма з'являлося в українських хлопців ще під час рекрутування. Висока концентрація

імперських збройних сил в Україні давала можливість контактування місцевого населення з солдатами, які й розповідали про справжній стан та життя у війську. Тому бажаючих служити практично не знаходилося. Фольклорні пам'ятки народнопоетичної творчості донесли крізь століття такі рядки:

Тікай, сину в Волощину, – не можна тут бути.

Пописали комісари всіх нас у рекрути. (Сидорук, 2008а)

Тяжкі умови служби, бойові втрати в нескінченних війнах призводили до того, що до 25 років мало хто дослужував. Наприкінці першого десятиліття XIX ст. згідно зі статистичними даними тих, хто «вислужив встановлений термін нижніх чинів», припадало на дивізію (17-20 тисяч солдатів) в середньому всього 200-300 осіб. За звітами Інспекторського департаменту Військового міністерства, на 1820 р. з 826,1 тис. солдатів, 25-річний термін вислужили не більше ніж 3,5 тисячі: у кавалерії це становило 1:380, у піхоті – 1:210, в артилерії – 1: 564 особи (Корнилов, 2008: 8-24) Відповідно до тодішніх штатних розкладів полків у кількісному еквіваленті це було: 3-4 кавалериста на полк; 10 піхотинців на полк: 2-3 гармата з одного полку. Причин для втеч було більш ніж достатньо.

Переважає більшість офіцерів російської армії у першій половині XIX ст. взагалі не сприймали солдатів як нормальних, самодостатніх людей, вбачаючи в них живі бездумні механізми. Так на стройовому огляді роти перевіряючий порадив командирю: «Для покращення стійки та виправки накажіть їм стискати задні щоки на обличчі». Інша рота йому зовсім не сподобалася, коли вона стояла на місці, він закричав: «Помітно подих солдатів, видно, що вони дихають!».

Годинами солдатам доводилося носити на собі незручну уніформу зразків XIX століття. Мундир щільно стягував талію та груди; вузькі панталони прикривалися крагами з твердої, як дерево шкіри; краги пристібалися до панталонів цілим рядом гачків; високий ківер фіксувався на голові за допомогою ременів, затягнутих на підборідді. Вся ця амуніція була важка і ускладнювала рухи. Мало того, була потрібна ідеальна чистота однострою, в деяких полках панталони натирали крейдою. Туалет солдата вимагав багато часу та навичок, він повинен був являти собою картинку, абсолютно схожу на свого товариша. Були випадки, коли полкові командири вимагали, щоб безусі молоді солдати наклеювали собі вуса.

Військові навчання та маневри супроводжувалися нелюдськими тортурами. Один із молодих офіцерів згадував: «Нескладна солдатська наука дорого діставалася бідним солдатам. Із початком навчань починалося немилосердне шмагання і зубодроблення за будь-який невірний рух. Били різками, ціпками, шомполами, тесаками. Давали по тисячі та півтори тисячі ударів. Були командири, які славилися тим, що в їхніх частинах з кожного навчання виносили по кілька солдатів на ношах. Били і ганяли солдатів усі, починаючи з ефрейтора, а в саперних батальйонах були солдати, які отримали по зубах із рук, які потім тримали державний скіпетр (автор має на увазі російського царя Миколу – А.С.). Здавалося, що покарання можна полегшити, але треба враховувати загальну дикість світогляду і жорстокість того часу». За статутами, для офіцерів не існувало жодних обмежень щодо міри покарання підлеглих (*Довнар-Запольский, 1912: 303*)

На теренах України це військово-соціальне явище бере свій початок задовго до руйнування польської держави країнами-агресорами наприкінці XVIII ст. Рекрути та солдати, яких набирали в лівобережних українських губерніях, знаючи чи підозрюючи, що на них чекає на російській військовій службі, тікали зі своїх полків за кордон, переважно на територію Речі Посполитої, де більшість ставали простими селянами, записаними в оклад, а хтось вступав до лав польського війська чи «французької служби» на добровільних засадах. У 1798 р. Кам'янець-Подільський військовий губернатор у своєму рапорті повідомляв про те, що на кордоні з Волинською губернією стоїть уланський полк австрійської армії, який майже повністю укомплектований із російських дезертирів на добровільних засадах (*Скрипник, 2012*).

Після завершення анексії Правобережної України Російською імперією питання дезертирів вирішувалося швидко і рішуче, у стилі політики імператора Павла I. По-перше, за наказом царя у липні 1798 р. російське командування заборонило пропускати через кордон дезертирів, які наважилися повернутися і знову потрапити до своїх полків з надією на прощення. Їх вважали зрадниками та шпигунами та відправляли в остроги Сибіру. По-друге, нові господарі краю виявили, що у Київському, Черкаському, Васильківському та Богуславському повітах на Київщині у статусі селян-землеробів понад 10 років живуть «утіклі рекрути, солдати та військові дезертири». Вирішили, що тих, хто втік ще до приєднання цих територій до Росії, так і залишити селянами,

а хто це зробив після анексії та оголошення маніфесту – покарати та повернути у свої полки (*ПСЗРІ – І. Т. XXV. № 18608, с. 330; № 18870, с. 573*)

15 листопада 1797 р. вийшов указ «Про штрафи за приховування військових дезертирів», де влада пригрозила великими штрафами і судовими справами повітовим чиновникам за бездіяльність і поміщикам, які ховали дезертирів. Намагаючись викоринити це явище, росіяни вдалися до методів кругової поруки та відповідальності. Через широке сповіщення населення західних, південно-західних та прибалтійських губерній повітовими установами та церковними структурами у місцях масового скупчення людей про дезертирів та їх прикмети, влада намагалася отримати фінансово мотивованих помічників та залякати покараннями непокірних (*ДАЧО, 660 – 1 – 166: 1–3 зв.; 4-7*) Так старосту села, де дали притулок солдату, штрафували на 100 рублів, селян і корчмарів піддавали тілесному покаранню, а поміщики та управителі, в селях яких дезертир жив більше 6 днів і про нього не донесли, сплачували пеню в 25 рублів. Якщо втікач залишався у маєтку, з поміщика брали без черги рекрута; власники човнів мали тримати їх на надійних замках, а в разі використання дезертирами без їх відома – платили пеню в 5 рублів. За затримання дезертира або рекрута обіцяли нагороду в 10 рублів (*ПСЗРІ – І. Т. XXIV. № 18244, с. 799*)

Намагаючись виконати всі розпорядження начальства та уникнути покарання, поліцейські та судові чиновники часто перевищували свої повноваження. У січні 1800 р. генерал-прокурор О. Беклешов у своїх пропозиціях Сенату зазначав, що у «Київській та Малоросійській губерніях справи підозрюваних у приховуванні дезертирів не розглядали на місцях, а одразу ж передавали до Нижніх Земських, а далі до Головних Губернських Судів». Здебільшого це були селяни, яких утримували у в'язницях незаконно, завдаючи шкоди їхньому здоров'ю та відволікаючи від сільськогосподарських робіт. Так мешканець с. Кієнки Новоград-Волинського повіту Волинської губернії І. Муляр три місяці ховав у себе солдата-втікача, видаючи його за свого племінника, але у старости села виникли підозри і він написав донос у повіт. Через два дні солдата повернули до полку, а селянина крім штрафу два місяці протримали у повітовій в'язниці (*ДАЖО, 16 – 4 – 117: 1–6*). Генерал-прокурор О. Беклешов рекомендував уникати зайвої бюрократичної тяганини. Після упіймання втікача та його допиту,

підозрювані в приховуванні мали негайно отримати своє тілесне чи грошове покарання, а дезертира відправляли до його військової частини. Крім того, з повітових в'язниць всіх солдатів, які перебували під слідством, крім справ про вбивства та крадіжку казенних речей, звільнили та відправили до полків (*ДАЖО, 324 – 1 – 17: 1–9*)

Напередодні війни 1812 р. покарання за приховування дезертирів стали жорсткішими. Якщо селян і надалі штрафували і пороли батогом, то на поміщиків відтепер накладався штраф у розмірі 2000 рублів асигнаціями, у разі неможливості або відмови сплати їх забирали на військову службу, а визнаних нездатними до неї могли вислати до Сибіру. Така ж доля чекала старост сіл і містечок. Повітовим нижнім земським судам південно-західних губерній наказали такі справи розглядати швидко і без черги, а нововведення було перекладено німецькою та польською мовами і розіслано по дворянських зборах, щоб ніхто зі шляхти не зміг сказати, що не був поінформований (*ПСЗРИ – І. Т. XXXII. № 25029, с. 217–218*).

Нові закони були настільки жорсткими, що й представникам духовного відомства влада не робила жодних послаблень. За доносом до Київської духовної династерії стало відомо, що у Михайлівському чоловічому монастирі на Чигиринщині Київської губернії ховають дезертира. За словами настоятеля, «Ми не знали, що Тарас Шамненко втік із війська, а сам він пояснив свою появу у монастирі бажанням стати ченцем». Чиновники не звертав уваги на прохання братії залишити в них «доброго послушника», втікача повернули в полк, а ченців попередили про своєчасне інформування щодо чужинців (*ДАЧО, 660 – 1 – 228: 1-2зв.; 3-5; 8-9*).

З грудня 1798 р. було посилено заходи щодо запобігання «дезерціям». У полках кілька разів на добу проводили перелік солдатів, і у разі відсутності когось «[...] відразу повідомляти Земське Начальство і Прикордонну варту», які повинні були негайно почати пошуки. Одночасно посилювалися пости та варти на кордоні, кінні роз'їзди біля місць розташування армійських підрозділів. Тікали не тільки солдати. Рекрутів, подібно до кримінальних злочинців, до місця їхньої служби під конвоєм супроводжували спеціальні військові команди. Незважаючи на охорону, під час слідування новобранці тікали при будь-якій зручній можливості. Нерідко до місця призначення не доходило біля третини від початкової кількості (*Сидорук, 2008b*).

З метою заохочення місцевих жителів прикордонних населених пунктів до полювання на втікачів для них вводилася спеціальна грошова винагорода. З лютого 1800 р. існувало два варіанти виплати такої винагороди за упіймання дезертирів: перший – якщо його ловили прикордонники або обивателі і приводили до полку або до військового начальства, їм у якості винагороди мали заплатити 6 рублів сріблом з коштів полку або батальйону, звідки втік солдат, а мав це зробити командир роти втікача; другий – якщо впіймали солдата чи рекрута, який ховався у населеному пункті, і привели до земського начальства, то отримували 10 рублів сріблом з коштів того, хто його переховував (*ПСЗРИ – I. Т. XXV. № 18784, с. 484–485; Т. XXVI. № 19270, с. 33–35*).

Солдати почали полювати на солдатів за гроші. Військово-службовцям, за наявності належної уваги та пильності, було неважко розпізнати у натовпі та затримати втікача у прикордонних населених пунктах, як правило, у місцях скупчення людей. Так у м. Ратне Волинської губернії фельдфебель Й. Ковальов та рядовий І. Татарчук на базарі спіймали дезертира С. Прокоф'єва, який втік з 27 Єгерського полку у місті Бельці, та ночами, іноді заходячи до села та містечка за хлібом, пробирався до Австрії. Суд присудив йому покарання в арештантських ротах, а солдати отримали обіцяну винагороду (*ДАВО, 363 – 1 – 426: 1-2зв.*). Не відставали від військових і цивільні, знаючи, як можна при нагоді підзаробити. Візник Острозької поштової станції С. Семашкевич на дорозі впіймав невідомого в солдатській шинелі та привіз до Острозького земського суду. Незабаром отримав обіцяну законом винагороду за військового арештанта-втікача М. Антонова (*ДАРО, 22 – 2 – 207: 3-4зв.; 18–25*).

У вересні 1830 р. скасували положення, за яким солдата, що здійснив першу втечу, відправляли служити до внутрішніх гарнізонних батальйонів. Виявилось: по-перше – це не надто суворе покарання, по-друге, поступово скорочувалася кількість досвідчених солдатів у регулярних частинах. Головний штаб вимагав відправляти таких солдатів до найближчих полків за родом їх військової спеціальності. Отримання не надто строгого покарання заохочувало втікачів давати неправильну інформацію про своє колишнє місце служби та справжню кількість втеч. Тому командирів батальйонів корпусу Внутрішньої варті та слідчих повітових земських судів зобов'язали над спійманими здійснювати

грунтовний допит і обов'язково надавати запит до того полку, де, за словами втікача, він служив. І лише після письмового підтвердження правдивості слів солдата відправляти далі на службу (*ПСЗРИ - II. Т. V. Одд. 2. № 3926, с. 45; Т. VI. Одд. 1. № 4757, с. 757-758*).

Найчастіше впіймані без документів дезертири на допитах намагалися видавати себе за «не пам'ятаючих свого роду» волоцюг, переселенців, селян, які втікли від поміщика або з каторги. У такому разі, згідно із законом «Про паспорти та втікачів», вони проходили по судовій системі цивільного відомства, і після покарання батогами найгірше, що їх очікувало, – заслання до Сибіру на поселення. Грошовиті дезертири прагнули купити фальшиві документи і опинитися ніби у «підвищеному стані»: з одного полку нібито вибув, а до іншого ще не дійшов. Солдати Луцької інвалідної команди спіймали Михайла Васильєва, який намагався заплутати слідство. Спочатку казав, що нібито втік з Українського егерського полку, потім – що лікувався у Володимир-Волинській міській лікарні, і за наказом прямував до Торчина на службу. Слідство виявило, що він купив у якогось єврея у Ковелі фальшиві документи, і той допоміг ще добути медичну довідку у лікарні. З цими паперами він подорожував західними губерніями більше року, не привертаючи уваги поліції (*ДАВО, 363 – 1 – 1346: 11-12; 14-21*).

Іноді дезертирів викривали цілком випадково. Так у Новоград-Волинському земському суді перебувала на розслідуванні справа двох казенних селян-утікачів, упійманих без документів. Вони вже два місяці сиділи в повітовій в'язниці, і їх за нестачею доказів збиралися відпустити. Випадково один із солдатів, що охороняв в'язницю, впізнав у них своїх колишніх товаришів по службі, яких розшукували чотири роки (*ДАЖО, 9-1-12:3-8; 13-15зв*). Страх перед поверненням до армії був набагато більший, ніж решта покарань, тому визнавали свою провину лише перед безперечними доказами. Якщо місцева поліція у воєнний час з'ясовувала, що зловила військовослужбовця, то його негайно передавали військовому суду і вже судили за військовими законами: головними пунктами звинувачення були втеча зі служби та приховування свого військового чину (*ПСЗРИ - II. Т. XIII. Одд. 2. № 11769, с. 334-335*).

Під репресії потрапляли усі вікові категорії військовослужбовців. Розуміючи перспективу довічного перебування у лавах

армії, батьки військових кантоністів хитрощами намагалися врятувати своїх дітей. Становий пристав Ковельського повіту у червні 1838 р. рапортував до земського суду: «П'ять днів розшукую зниклого кантоніста улан Власа Кожучука, який пішов з дому і не повернувся. На березі річки ... знайдено одяг та речі, але самого тіла немає». У слідчого з'явилися підозри щодо інсценування утоплення сина татом, Іваном Кожучуком, але доказів не було. Остаточну справу закрили лише 1846 р. (*ДАВО, 363 – 1 – 458: 1-4; 13-14; 111*).

Батьківська любов і прагнення врятувати своїх дітей штовхали родичів на свідоме порушення законів. За доносом, в Демида Кота мешканця села Ракове шукали його сина, солдата-втікача. Економ села, сотенний і слідчий намагалися влаштувати обшук, але господар чинив опір і не пускав до будинку, а потім ударив «небезпечною зброєю» сотенного в бік, чим завдав йому кілька ран. Не витримавши шуму та психологічного напруження, мати втікача показала місце у сараї, де ховався син. Його негайно заарештували та під конвоєм повезли до повітового суду. На допитах він показав, що втекло їх двоє, але його спільник не захотів залишитись у селі та пішов до кордону. Місяць батьки та брати ховали його в лісі й носили їжу, а коли стало холодно, викопали схованку. Волинський головний суд «покарав батька та синів відповідно до законів» великим грошовим штрафом. Часто родичі намагалися надійно заховати своїх утікачів, розраховуючи на те, що скоро перестануть шукати, а потім за хабарі чиновникам зможуть записати їх у ревізські казки у своїх далеких родичів у сусідніх селах (*ДАЖО, 16 – 4 – 349: 1-14; 17-20зв.; 30*).

У цей час влада продовжувала йти шляхом залякування населення ще жорсткішими покараннями за переховування солдатів. З ініціативи Державної Ради у листопаді 1827 р. було прийнято зміни у попередніх законах про покарання за подібні дії. Насамперед, дезертирство як явище оголошувалося «шкідливим суспільству злом», з яким необхідно боротися через покарання. Нові положення базувалися на ступені покарання залежно від часу: чим довше втікач перебував у помешканні, тим жорсткіше було покарання; той хто давав прихисток військовому дезертиру або ховав його протягом шести днів був зобов'язаний сплатити штраф у сто рублів за кожного; від шести днів до шести місяців – крім штрафу – тілесне покарання; хто був не в змозі сплатити штраф, того забирали на примусові роботи; термін понад шість місяців визнавався свідомим приховуванням і за це господаря віддавали

у військову службу без зарахування поміщику чи громаді як планового рекрута (*ПСЗРИ - II. Т. II. № 1540, с. 984-985*).

З грудня 1832 р., з ініціативи міністрів внутрішніх справ та юстиції, норми покарань стали ще жорсткішими. У світлі подій польського повстання 1830-1831 рр. оголошення територій Правобережної України на військовому становищі та запровадження прямого військового управління стало зручним приводом для їх змін. Тепер свідоме укриття солдата-втікача жителями, які знають, хто це, впродовж тижня і не донесення владі, господаря забирали у рекрути. Якщо дезертир перебував на одному місці або в однієї людини, яка не знала, хто він, більше трьох місяців, то цю людину також забирали в армію. Якщо повітові суди та поліцейські чиновники доводили провину того, хто ховав втікачів, то цивільним губернаторам залишалося лише ухвалити рішення про рекрутування (*ПСЗРИ - II. Т. VII. № 5843, с. 916-917*). Одночасно спостерігалось збільшення втікачів із прикордонних полків солдатів польського походження. У серпні 1832 р. командир 2-ї гренадерської роти Охотського піхотного полку звернувся по допомогу до Рівненського повітового земського суду щодо втечі чотирьох солдат-поляків. Виявилось, що вони добре знали тутешню місцевість, оскільки були родом з цих країв, і втекти в Австрію їм було нескладно. (*ДАРО, 384 – 5 – 994: 1-3; 15-19*).

У січні 1834 р. вийшов указ «Про заходи щодо викорінення бродяжництва та приховування втікачів у Західних Губерніях». Цивільним губернаторам та поліції наказали посилити пошук втікачів та дезертирів шляхом широкого оповіщення всіх повітових установ без винятку. Зокрема, священників та ченців зобов'язали оголосити його у всіх церквах, майданах, базарах, сільських сходах. (*ДАЧО, 660 – 1 – 1171: 4-6; 10-21*). Влада зобов'язала представників усіх верств населення протягом шести тижнів подати до поліції списки тих, хто оселився у містах та маєтках «без паспортів або з протермінованими документами». Спійманих волоцюг та втікачів, придатних до військової служби, відразу ж віддавали у війська, непридатних – до військово-арештантських рот, дітей – у кантоністи, жінок та дівчат – на мануфактури чи на поселення (*ПСЗРИ - II. Т. IX. Орд. 1. № 6733, с. 56*). Всіляко заохочувалися і звільнялися від відповідальності ті, хто добровільно повідомляв про військових дезертирів, а в кого знаходили – на тих чекало суворе покарання без обмеження терміну давності в 10 років.

Закінченням першого етапу системної політики переслідування та репресій військових втікачів з боку держави став Маніфест Миколи I від 16 квітня 1841 р. з нагоди весілля його сина Олександра Миколайовича. У пункті V обіцяно прощення за дезертирство, яке вчинили військові. Вони могли якнайшвидше повернутися до своїх полків і підрозділів або з'явитися до командирів батальйонів Внутрішньої варті в губерніях. Ті, хто ховався в межах імперії, мали це зробити протягом півроку, тим, хто перебуває за кордоном, давався рік з моменту оголошення маніфесту. Виняток становили військовослужбовці, які брали участь у заколотах та змовах проти існуючого ладу, а потім втекли за кордон (*ПСЗРИ – II. Т. XVI. Одд. 1. № 14460, с. 308-313; № 14874, с. 787-788*).

Висновок. Упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст. російська влада цілеспрямовано та системно боролася з дезертирством як соціально-політичним явищем в армії та суспільстві виключно репресивними методами та засобами. Сама система побудови державного механізму імперії та тодішнє бачення принципів комплектування збройних сил вищими чиновницькими ешелонами влади передбачала широкий арсенал методів примусу та залякування водночас з просуванням в суспільну свідомість ідеї нікчемності простої людини, її неповноцінності та сліпого служіння самодержавній державній машині.

Саме нестерпні умови служби в кріпосницькій армії імперії, часто подібні до умов життя у в'язниці або на каторзі, висока смертність серед військовослужбовців ставали головною причиною виникнення та поширення дезертирства, переважно серед рекрутів та молодих солдатів. З часом у військах з'явився цілий прошарок «невиправних дезертирів», що свідчило про вкорінення цього явища та неспроможність військового командування з ним упоратися.

Одним з основних напрямів діяльності місцевих цивільних органів виконавчої влади, поліції та судів був посилений розшук солдатів-втікачів, а у разі затримання – жорстокі вироки та тілесні покарання. Щодо місцевих жителів, які наважувалися допомагати дезертирам і ховати їх у себе, то влада чітко розуміла, що без знищення чи підкupu цієї соціальної бази боротьба буде безуспішною.

Використані посилання

Бобровский П. (2011). *Военное право в России при Петре Великом. Ч. 2. Артикул воинский по русским и иностранным источникам. Вып. 3.* Москва: Книга по требованию.

Богданов Л. (1979). *Русская армия в 1812 году. Организация, управление, вооружение.* Москва: Воениздат.

Величко К. (ред) (1915). *Военная энциклопедия. Т. XVIII.* Москва: тип. т-ва И. Сытина.

Глезеров С. (2021). *Предатели в русской истории. 1000 лет коварства, ренегатства, хитрости, дезертирства, клятвопреступлений и государственных измен.* Москва: Центрполиграф.

Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. 363, Оп. 1, Спр. 426 (1837 р.). *Справа по обвинуваченню Прокоф'єва Семена у дезертирстві.* Арк. 1–2 зв.

ДАВО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 458 (1838 р.). *Справа по розслідуванню зниклого військового кантоніста Кожичука Власа.* Арк. 1–4; 13–14; 111.

ДАВО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 1346. (1853 р.). *Справа по обвинуваченню Васильєва Михайла у дезертирстві і неправдивих свідченнях.* Арк. 11-12; 14-21.

Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. 9. Оп. 1. Спр. 12 (1851 р.). *По справі арештантів Гуцалова і Ожаровського, що виявилися дезертирами.* Арк. 3-8; 13-15 зв.

ДАЖО. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 117 (1797 р.). *Про переховування селянином с. Киенки Новоградволинського повіту Муляром, біглого рекрута Омельнюка.* Арк. 1-6.

ДАЖО. Ф. 16. Оп. 4. Спр. 349 (1798 р.). *Про селян села Ракове, Івана і Деміда Оніщуків та їх синів Павла і Кліма, звинувачених в переховуванні біглих солдатів.* Арк. 1-14; 17-20 зв.; 30.

Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. 22. Оп. 2. Спр. 207 (1848 р.). *Справа на затриманого ящиком Острозької поштової станції невідомого чоловіка в солдатській шинелі, що назвався селянином Максимом Антоновичем.* Арк. 3-4 зв.; 18-25.

ДАРО. Ф. 384. Оп. 5. Спр. 994 (1832 р.). *Справа про втечу чотирьох польських солдатів з Охотського піхотного полку.* Арк. 1-3; 15-19.

Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. 660. Оп. 1. Т. 1. Спр. 166 (1799 р.). *Укази Імператора про розшук біглих солдатів, кріпосних селян і втікачів церковнослужителів.* Арк. 1-3 зв.; 4-7.

ДАЧО. Ф. 660. Оп. 1. Т. 1. Спр. 228 (1801 р.). *Переписка з Київською духовною дікастерією про переховування Михайлівським монастирем біглого рекрута.* Арк. 1-2 зв.; 3-5; 8-9.

ДАЧО. Ф. 660. Оп. 1. Т. 1. Спр. 1171 (1834 р.). *Переписка з поліцією про заборону духівництву утримувати осіб без паспортів.* Арк. 4-6; 10-21.

Довнар-Запольский М. (1912). *Обзор новейшей русской истории. Т. 1.* Киев: тип-я И. Чоколова.

Зедделер Л. (ред) (1854). *Военный энциклопедический лексикон. Т. V.* Санкт-Петербург: В типографии штаба военно-учебных заведений.

Игнатов В. (2018). *Дезертиры в истории России и СССР.* Москва: Вече.

Каллаш В. (ред.) (1912). *Из «Записок» полковника А. К. Карпова. Двенадцатый год. В воспоминаниях и переписке современников.* Москва : тип. т-ва И. Сытина.

Корнилов В. (2008). *Рекрутская повинность и внутреннее состояние русской армии в первой половине XIX века*. Вестник МГПУ. Серия «Исторические науки». Москва : 1 (22). 141 с.

Назарян Е. (2012). *Дезертирство в русской армии : мотивы и обстоятельства. Отечественная война 1812 года*. Источники. Памятники. Проблемы: материалы XVII Международной научной конференции. Можайск.

Полный свод законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 1. Т. XXIV. 1797. *О штрафе и пене за укрывательство и водворение военных дезертиров*. № 18244.

ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXV. 1798. *О не пропуске Российских дезертиров чрез границы Российские*. № 18608.

ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXV. 1798. *О денежном награждении за отыскание каждого беглого*. № 18784.

ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXV. 1799. *О распределении беглых солдат укоренившихся в Киевской Губернии*. № 18870.

ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXVI. 1800. *О взносе полицейских изследований, о приличившихся держателях дезертиров, с мнениями прямо в Губернское правление*. № 19241.

ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXVI. 1800. *О даче за привод дезертиров к Земскому Начальству в награждение по 10 рублей с каждого человека*. № 19270.

ПСЗРИ. Собр. 1. Т. XXXII. 1812. *О правилах взыскания и наказания за укрывательство дезертиров и о производстве и решении дел сего рода без очереди*. № 25029.

ПСЗРИ. Собр. 2. Т. II. 1827. *О наказаниях за придержательство беглых*. № 1540.

ПСЗРИ. Собр. 2. Т. V. Отд. 2. 1830. *Об отсылке нижних чинов после первого побега в ближайшие полки по роду войск, в коих служили до онаго*. № 3926.

ПСЗРИ. Собр. 2. Т. VI. Отд. 1. 1831. *О порядке требования справок о нижних Воинских чинах, пойманных или явившихся из бегов*. № 4757.

ПСЗРИ. Собр. 2. Т. VII. 1832. *О мерах по искоренению пристанодержательства беглых солдат*. № 5843.

ПСЗРИ. Собр. 2. Т. IX. Отд. 1. 1834. *О мерах к искоренению бродяжничества и пристанодержательства беглых в Западных Губерниях*. № 6733.

ПСЗРИ. Собр. 2. Т. XIII. Отд. 2. 1838. *О нижних чинах, показавших себя в побеге бродягами*. № 11769.

ПСЗРИ. Собр. 2. Т. XVI. Отд. 1. 1841. *О всемилостивейшее дарованных милостях и облегчениях по случаю бракосочетания Его Императорского Высочества, Государя Наследника, Царевича и Великого Князя Александра Николаевича*. № 14460.

Пруцакова, В. (2017). *Дезертирство из Русского оккупационного корпуса во Франции*. Известия УрФУ. Серия 2. Гуманитарные науки. 19 (1), 177-185.

Российский государственный военно-исторический архив (1900). ВУА. Отечественная война 1812 года. Т. 1. Ч. 1. Отд. 1. С-Петербург, 577 с.

Сидорук С. (2008а). *Військові повинності населення Поділля у кінці XVIII – в першій третині XIX століття*. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. 18, 300–308.

Сидорук С. (2008b). *Рекрутчина як суспільне явище у народнопоетичній творчості подолян*. Освіта, наука і культура на Поділлі. 11, 364-373.

Скрипник А. (2012). Участь російських військ у поділах Речі Посполитої на Правобережній Україні (1792-1795 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 1, 8-11.

Скрипник А. (2014). Особливості квартирування російських військ на території Правобережної України в першій половині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2. (1), 30-37.

Чолий С. (2016). Дезертирство как социальное явление познего европейского модерна (1871-1918). *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Сер.: Гуманитарные и общественные науки*. 1, 39-48.

Stier E. (1905). *Fahnenflucht und unerlaubte entfernung*. Berlin.

References

Bobrovskiy P. (2011). Military law in Russia during the reign of Peter the Great. Part 2. Military article on Russian an foreign sources. Issue 3. Moscow: Book on demand. (rus.).

Bogdanov L. (1979). Russian Army in 1812. Organization, management, armament. Moscow: Voenizdat. (rus.).

Velychko K. (ed.) (1915). Military encyclopedia. Vol. 18. Moscow: Printing house of I. Sytin's soc. (rus.).

Glezerov C. (2021). Traitors in Russian history. 1000 years of craftiness, defection, trickery, deserting, perjury and state treasons. Moscow: Centropoligraph. (rus.).

State archives of Volyn region (SAVR). Stock 363, Description 1, Case 426 (1837). *The case of prosecution of Semen Prokofiev of deserting*. Sheet 1–2 rev. (rus.).

SAVR. St. 363. Descr. 1. Case 458 (1838). *The case of investigation of disappearance of the military cantonist Vlas Kozhychok*. Sheet 1–4; 13–14; 111. (rus.).

SAVR. St. 363. Descr. 1. Case 1346 (1853). *The case of accusation of Mykhailo Vasiliiev of deserting and false evidence*. Sheet 11-12; 14-21. (rus.).

State Archives of Zhytomyr Region (SAZhR). St. 9. Descr. 1. Case 12 (1851). *On the case of prisoners Hutsalov and Ozharovskiy who appeared to be deserters*. Sheet 3-8; 13-15 rev. (rus.).

SAZhR. St. 16. Descr. 4. Case 117 (1797). *On concealing of a deserted recruit Omelniuk by a peasant Muliar from the village of Kyienky of Novohradvolynskiy county*. Sheet 1-6. (rus.).

SAZhR. St. 16. Descr. 4. Case 349 (1798). *On the peasants Ivan and Demyd Onishchuk and their sons Pavlo and Klym from the village of Rakove accused of concealing of deserted soldiers*. Sheet 1-14; 17-20 rev.; 30. (rus.).

State Archives of Rivne Region (SARR). St. 22. Descr. 2. Case 207 (1848). *The case of an unknown man wearing a soldier's overcoat who called himself a peasant Maksym Antonov and was caught by a coachman from Ostroh post station*. Sheet 3-4 rev.; 18-25. (rus.).

SARR. St. 384. Case 994 (1832). *The case of deserting of four Polish soldiers from the Ohotskiy infantry regiment*. Sheet 1-3; 15-19.

State Archives of Cherkassy Region (SACHR). St. 660. Descr. 1. Vol. 1. Case 166 (1799). *The Emperor's Decrees on the search of deserted soldiers, serfs and deserted clerics*. Sheet 1-3 rev.; 4-7. (rus.).

SACHR. St. 660. Descr. 1. Vol. 1. Case 228 (1801). *Correspondence with the Kyiv theological diastery about concealing of a deserted recruit by St. Mychailo's monastery*. Sheet 1-2 rev.; 3-5; 8-9. (rus.).

SACHR. St. 660. Descr. 1. Vol. 1. Case 1171 (1834). *Correspondence with the police about forbiddance for the clergy to cater for persons without passports*. Sheet 4-6; 10-21. (rus.).

Dovnar-Zapolskiy, M. (1912). *Survey of the modern Russian history*. Vol. 1. Kiev: B. Chokolov's publishing house. (rus.).

Zeddler, L. (ed.) (1854). *Military encyclopedic lexicon*. Vol. V. Saint-Petersburgh: The printing house of military educational institutions. (rus.).

Ignatov, V. (2018). *Deserters in the history of Russia and USSR*. Moscow: Veche. (rus.).

Kallash, V. (ed.) (1912). *From "The Notes" by colonel A. K. Karpov. The twelfth year. In the memoir and correspondence by coevals*. Moscow: Printing house of I. Sytin's soc. (rus.).

Kornilov, V. (2008). *Recruit duty and internal situation within the Russian Army in the early 19th century*. Vestnik MSPU. Series "Historical Sciences". Moscow: 1 (22). (rus.).

Nazarian, E. (2012). *Deserting in the Russian Army: causes and circumstances. Patriotic War of 1812*. Sources. Monuments. Problems: the 27th International Conference proceedings. Mozhaisk. (rus.).

The Complete Collection of Laws of the Russian Empire (CCLRE). Stock 1. Vol. XXIV. 1797. On fines and ransoms for concealing and sheltering of military deserters. № 18244. (rus.).

CCLRE. Stock 1. Vol. XXV. 1798. On forbiddance to let the Russian deserters cross the Russian borders. № 18608. (rus.).

CCLRE. Stock 1. Vol. XXV. 1798. On monetary reward for catching every deserter. № 18784. (rus.).

CCLRE. Stock 1. Vol. XXV. 1799. *On distribution of deserted soldiers settled down in Kyiv Province*. № 18870. (rus.).

CCLRE. Stock 1. Vol. XXVI. 1800. *On the contribution of police investigation, on disclosed deserters' protectors, with opinions directly to the Province Council*. № 19241. (rus.).

CCLRE. Stock 1. Vol. XXVI. 1800. *On awards for transporting deserters to the County's Authorities counting 10 rubles for each*. № 19270. (rus.).

CCLRE. Stock 1. Vol. XXVII. 1812. *On the rules of penalties and punishment for concealing of deserters and on proceeding and solution of such cases as priority*. № 25029. (rus.).

CCLRE. Stock 2. Vol. II. 1827. *On penalties for concealing deserters*. № 1540. (rus.).

CCLRE. Stock 2. Vol. V. Sect. 2. 1830. *On deportation of lower ranks after the first deserting in the nearest regiments where they had served before*. № 3926. (rus.).

CCLRE. Stock 2. Vol. VI. Sect. 1. 1831. *On the order how to demand reports about the lower military ranks who were caught or returned from deserting*. № 4757. (rus.).

CCLRE. Stock 2. Vol. VII. 1832. *On the measures to eradicate concealment of deserted soldiers*. № 5843. (rus.).

CCLRE. Stock 2. Vol. IX. Sect. 1. 1834. *On the measures to eradicate vagrants and sheltering of deserters in the Western Provinces*. № 6733. (rus.).

CCLRE. Stock 2. Vol. IX. Sect. 2. 1838. *On lower ranks explicated themselves as deserters*. № 11769. (rus.).

CCLRE. Stock 2. Vol. XVI. Sect. 1. 1841. *On most mercifully bestowed benefits and facilitation on the occasion of His Emperor's Highness, Tsar's Heir, Tsar's Son and Great Prince Alexander Nikolayevich*. № 14460. (rus.).

Prutsakova, V. (2017). Deserting from Russian occupational corps in France. *Izvestiia UrFU. Series 2. Humanitarian Sciences*. 19 (1), 177-185. (rus.).

Russian state military-historical archives (1990). VUA. Patriotic war of 1812. Vol. 1. Part 1. Sect. 1. St.-Petersburg. 577 p. (rus.).

Sydoruk, S. (2008a). Military obligations of Podillia population in the late 18th – early 19th century. *Scholarly papers of Kamianets-Podilskyi state university: Historical sciences*. 18, 300–308. (ukr.).

Sydoruk, S. (2008b). Recruiting as a social phenomenon in folk poetry in Podillia. *Education, science and culture in Podillia*. 11, 364-373. (ukr.).

Skrypnyk, A. (2012). Participation of Russian troops in partitions of Polish-Lithuanian Commonwealth in Right-Bank Ukraine (1792-1795). *Scholarly papers of Ternopil V. Hnatiuk national pedagogical university. Series: History*. 1, 8-11. (ukr.).

Skrypnyk, A. (2014). Peculiarities of settlement of the Russian troops in Right-Bank Ukraine in the early 19th cent. *Scholarly papers of Ternopil V. Hnatiuk national pedagogical university. Series: History*. 2. (1), 30-37. (ukr.).

Choliy, S. (2016). Deserting as a social phenomenon of late European modern (1871-1918). *Vestnik of Baltic I. Kant federal university. Series: Humanities and Social sciences*. 1, 39-48. (rus.).

Stier, E. (1905). *Fahnenflucht und unerlaubte entfernung*. Berlin. (germ.).

Skrypnyk A.

DESSERTING IN THE RUSSIAN ARMY IN THE EARLY 19th CENTURY: CAUSES AND CONSEQUENCES OF THE PROBLEM

The article presents the analysis of the reasons of soldiers' deserting from the regular army of the Russian Empire. The author suggests scholarly interpretation and evaluation of this phenomenon in the research papers of historians and other present-day scholars. The relevant legislative framework is listed chronologically. It was produced in order to totally oppress both the soldiers' desire to quit the military service and the sympathy of the local population who hid and assisted the deserters legally named criminals. In the course of the investigation, the Ukrainian historians' approaches are being appealed to as they are devoid of imperial partiality and military aggrandizement but study it as primarily a social phenomenon of the Ukrainian society of the 19th century.

The paper shows the attempts of the deserted soldiers to escape and avoid repressions and punishment on the side of the Imperial military-judicial mechanism, their desperate efforts to leave the territory of the Empire or dissolve among the local population.

The repressive character of the officials from the county's law enforcement institutions as well as the main stages of investigating measures usually resulting in ruthless sentences are analysed and described. The archives and legislative sources revealed social contradictions and conflicts between representatives of different social strata in the centre of which were the army deserters. There were motivations for the former to report, hunt the people for financial reward, settle scores between the village authorities and the villagers. After Right-Bank had been annexed by the Russian Empire, the problem of deserters was being solved quickly and decisively, in the style of Pavlo the First's politics.

Deserting has been proved to be one of the social and political drawbacks in the military mechanism of the Moscow state grounded on serfdom. As a result, the attitude

of the local authorities and population towards the deserted soldiers were contrary different which traditionally led to the conflicts between their representatives.

The research underlines deserting as the widespread phenomenon on the territory of Ukraine where the Russian military regiments were settled, on the one hand, and the system of functions performed by the judicial and executive authority bodies in the counties and provinces directed at investigation and repressive measures against the deserted soldiers within the legislative field of the Empire, on the other. That is, it happened exactly when these deserters found themselves on that territory and under the judicial duties of the corresponding civil institutions. It all was because, in case of investigation undertaken by military courts attached to the army divisions and corps, the dialogue was short but the sentences – quite ferocious like “to beat with whips, to cut out nostrils or to send to galleys till the end of their lives”.

Objectives. The author uses the available archives materials and scholarly works and aims at analysing their contents objectively and impartially. The key objective is to reveal the complicated and contradictory aspects of the Russian Imperial state politics concerning the persons who knowingly violated the law and to objectively evaluate the activity of the county’s law enforcement institutions in their combat with deserters.

Methodology. The research is grounded on the historical-descriptive, historical-systemic, historical-comparative and statistic methods which enabled to describe the specifics of relations between the official authorities and local population concerning military deserters as an illegal phenomenon in the country of serfdom.

Conclusion. Throughout late 18th – early 19th centuries, the Russian authorities conducted purposeful and systemic struggle with deserting as a socio-political phenomenon in the army and society by means of exclusively repressive methods and tools. The system of the imperial state structure and the approaches towards principles of top officials appointment in the military assumed wide range of oppressive methods and intimidation. Meanwhile, the idea of an ordinary man being paltry and inadequate was carried forward into the social consciousness as well as the duty to diligently serve the autocratic state system.

The unbearable conditions, often like those in prison or servitude, of service of the imperial army of serfs, high mortality among the military were the key reasons of origin and spread of deserting, mainly among recruits and young soldiers. With the course of time, there was a whole stratum of “incorrigible deserters” in the troops what indicated that the phenomenon was well-rooted and the military authorities could not cope with it.

One of the leading directions in which the local bodies of civil executive power, the police and courts fulfilled their functions was intensive search of the deserted soldiers. In case they were caught, they got cruel sentences and corporal punishment. Concerning the local citizens daring to help the deserters and give shelter to them, the authorities understood clearly that the struggle would fail unless that social layer were destroyed or bribed.

Key words: Russian Empire, regular army, deserting, concealment, legislation, local authorities, investigation, population.

УДК 327.5:341.3(470)(477)

ТУРЧАК О. В.

<https://orcid.org/0000-0002-1806-5289>

ТРУБА Р. І.

<https://orcid.org/0000-0003-4645-3825>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.258-269>

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ НАПЕРЕДОДНІ ВІЙНИ 2014 Р.

У статті аналізується історія російсько-українських міждержавних відносин напередодні російської агресії у 2014 році. Пропонується поетапний огляд розвитку таких відносин. Розглядається створення та реалізація договірно-правової бази окресленої проблематики. Констатовано, що міждержавні російсько-українські відносини будувалися на широкому правовому підґрунті, однак подальші військові дії і агресивна зовнішня політика привела до руйнації ustalених норм міждержавного співіснування. Наголошено, що базовим документом документом у побудові цих відносин був договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 31 травня 1997 року. Звернено увагу на поєднання загарбницької політики Росії із її позавоєнним тиском на Україну та, в кінцевому підсумку, на усе світове співтовариство.

Ключові слова: міждержавні стосунки, міждержавні договірно-правові відносини, агресивний зовнішньополітичний курс Росії, зовнішні загрози, переговори.

Актуальність проблеми. Всебічне вивчення причин, початку та ходу російсько-української війни є одним із найважливіших завдань української історичної науки. Важливим чинником у комплексному дослідженні цієї проблематики є аналіз тієї зовнішньополітичної ситуації в якій опинилася Україна, а, особливо, в контексті міждержавних відносин з Росією, напередодні війни.

Метою представленої наукової статті є аналіз історії російсько-українських міждержавних відносин напередодні військової агресії Російської Федерації та встановлення основних етапів їх динаміки.

Історіографія російсько-української війни і, зокрема, дипломатичної історії перебуває на стадії становлення. Вона репрезентована низкою праць українських науковців та політиків, таких як

Турчак Олександр Володимирович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського, м. Львів.

Труба Руслана Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського, м. Львів.

©Турчак О. В., Труба Р.І., 2022

С.С. Троян (*Троян, 2014: 316; Троян, 2014: 189; Троян, 2014: 226*), П. Гай-Нижник (*Гай-Нижник, 2018: 435; Гай-Нижник, 2016: 586*), А. С. Баскакова (*Баскакова, 2015: 109-114*), М. Пашков (*Пашков, 2015*), які в своїх дослідженнях висвітлюють проблему російсько-українських відносини напередодні російської агресії в контексті геополітичного протиборства, її політичні чинники тощо.

Виклад основного матеріалу. Основи міждержавних стосунків між Україною та Росією закладені договором «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 31 травня 1997 року. Загалом, договірно-правова база цих відносин нараховує понад 370 міждержавних документів.

Однак збройна агресія Росії зруйнувала увесь комплекс договірно-правових відносин обох країн. І лише, з 1 квітня 2019 року зазначений вище договір втратив чинність (*Закон України «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією»*).

Передовсім, слід зазначити, що Росія у цих відносинах розглядає Україну виключно в контексті слов'янської єдності та «руського мира». А, отже, і намагання України вирватись із цих «братських обіймів» сприймається як загроза та виклик для майбутнього новітньої імперії. Цей факт став головною причиною сучасної російсько-української війни.

Виходячи із цієї точки зору, Росія будувала свої відносини з Україною з позиції «москвоцентричності», використовуючи економічні преференції як засіб міжнародного шантажу з метою досягнення стратегічних політичних поступок. Яскравим прикладом цього політичного курсу можуть служити так звані «Харківські угоди» (*Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України*) (Законопроект щодо денонсації Угоди зареєстрований у Верховній Раді 12.03.2021 року).

Водночас слід зазначити, що на розвиток міждержавних стосунків має побутування у середовищі політичної еліти Росії теза про те, що Україна є штучним державним утворенням, державою котра не відбулася. Такий підхід, слугує виправданням історично логічної анексії Криму та окупації частини Луганської та Донецької областей.

Намагаючись недопустити розвитку проєвропейського зовнішньо-політичного курсу, російське політичне керівництво

вдавалося до різноманітних методів, серед яких намагання переконати Київ у необхідності євразійської інтеграції на чолі з Російською Федерацією, економічний тиск через т.зв. газові війни, економічні санкції тощо і аж до збройної агресії та анексії.

Важливим з точки зору побудови міждержавних відносин був Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон від 28 січня 2003 р. Сторони домовилися про визначення проходження державного кордону між Україною та Російською Федерацією. Проте не були до кінця узгоджені лінії міждержавного кордону в Азовському морі та Керченській протоці.

Проблема державного кордону в акваторії Азовського моря та Керченської протоки вперше проявилася у жовтні 2003 року. Тоді Росія в односторонньому порядку з боку Таманського півострова почала споруджувати дамбу в напрямку українського острова Коса Тузла.

29 вересня 2003 року під приводом захисту від розмиття узбережжя Таманського півострова влада Краснодарського краю розпочала будівництво дамби, яка мала б з'єднати острів Тузла з російським берегом.

Після того, як будівництво сягнуло українських територіальних вод, МЗС України направило МЗС Росії ноту протесту. До Москви відбув міністр закордонних справ України Костянтин Грищенко для урегулювання міждержавного конфлікту. Для розв'язання конфлікту Президент України Леонід Кучма особисто прибув на о. Тузла.

Будівництво дамби було зупинене 23 жовтня за 102 метрів від сухопутного державного кордону України, після того як у Москві Леонід Кучма і Володимир Путін погодили положення «Договіру між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки», підписаного у грудні 2003 року. Тоді ж у грудні на Тузлі відкрилася українська прикордонна застава, однак питання демаркації кордону в акваторії Керченської протоки залишилось невирішеним.

Цей агресивний зовнішньополітичний курс Росії отримав своє продовження. Зокрема, у червні 2014 року влада РФ прийняла рішення про будівництво моста між Кримом і Краснодарським краєм, який через острів Коса Тузла і Тузлинську косу з'єднав Керченський і Таманський півострови, а його автомобільну частину було відкрито 15 травня 2018 року.

Проте і в такій ситуації Україна принципово стояла на позиції політики позаблоковості, яку розцінювала як важливий фактор зниження напруженості воєнно-політичної обстановки в регіоні, про що було задекларовано у Другій редакції Воєнної доктрини України, затвердженій Указом Президента України N 648/2004 15 червня 2004 р.

Подальше напруження українсько-російських відносин відбулося після президентських виборів 2004 р., коли тогочасний прем'єр-міністр В. Янукович, якого підтримувала Москва, отримав поразку. Слід зазначити, що зовнішньо-політична риторика майбутнього президента В. Ющенка не відзначалася антиросійським вектором. Однак перемога В. Ющенка вплинула на погіршення дипломатичних стосунків із Росією.

Чергове загострення українсько-російських взаємини відбулося у 2008 році, коли одним із питань порядку денного Бухарестського саміту країн – членів НАТО (2-4 квітня 2008 року) було приєднання до ПДЧ України та Грузії. Зокрема, за інформацією окремих засобів масової інформації, на закритому засіданні ради Росія-НАТО Путін, звернувшись до Буша, висловив тезу про те, що Україна навіть не є державою. Таким чином був висловлений основоположний принцип тогочасної політики Росії щодо України. Водночас, було сказано, що у випадку прийняття України у НАТО, ця держава перестане існувати, адже Росія може почати відторгнення Криму і Східної України (*Путін - Бушу: "Україна - це не держава", 2008*).

На тлі цих подій 2008 та 2009 роки характеризувалися продовженням торговельної та газової війн з поєднанням геополітичних та військово-політичних вимог, зокрема обмеження співпраці з ЄС, недопущення здобуття ПДЧ, «захист» російської мови, розширення та поглиблення присутності на українській території Чорноморського флоту РФ тощо.

Послаблення напруженості у російсько-українських відносинах відбулося на певний час після 19 січня 2009 року. Саме тоді «Нафтогаз України» та «Газпром» в Москві підписали дві 10-річні угоди: «Купівлі-продажу природного газу у 2009-2019 роках» та «Про обсяги та умови транзиту природного газу територією України на період 2009-2019 років» (*Газова угода Тимошенко-Путіна. Повний текст, 2009*).

Водночас слід зазначити, що їх наслідком стало посилення енергетичної залежності України від Росії.

Україна, з огляду на обставини, що склалися, у зовнішній дипломатії посилює західний напрямок. Проте питання газу постало вже на весні 2009 року. Поряд з цим, Кремль порушив низку традиційних військово-політичних проблем (обмеження співпраці з ЄС, недопущення здобуття ПДЧ, «захист» російської мови, присутності на українській території Чорноморського флоту РФ тощо).

Така напруга тривала до середини осені. Подальший перебіг подій на дипломатичному полі диктувався епопеею президентських виборів в Україні, котрі спочатку були призначені на 29 жовтня 2009 року. Їх результати ознаменувалися політичним реваншем В. Януковича та посиленням російських впливів.

Проросійськи налаштований Президент зробив кардинальний розворот зовнішньої політики у напрямку зближення з Росією. Проєвропейський стратегічний курс був відхилений. Відбулося згортання на шляху до інтеграції держави у Євроатлантичну систему безпеки та НАТО.

Свідченням проросійської політики тогочасного керівництва Української держави та енергетичного, економічного та політичного тиску Російської Федерації стали так звані «Харківські угоди», котрі були підписані між Україною та Росією 21 квітня 2010 року в Харкові. Їх стержневим документом була «Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України».

Відповідно до домовленостей, термін перебування Чорноморського флоту Росії на території України було продовжено до 2042 року. Угоди також передбачали зниження для України ціни на російський газ за рахунок орендної плати російського флоту. Ці документами були скріплені підписами президента України Віктора Януковича та президента Росії Дмитра Медведева.

У відповідь на потепління у взаємних відносинах Росія погодилася на демаркацію кордону з Україною.

17 травня 2010 р. у Києві в рамках візиту президента Російської Федерації Д. Медведева міністри закордонних справ України та Росії К. Грищенко і С. Лавров підписали Угоду про демаркацію українсько-російського державного кордону. Паралельно було підписано і ряд інших угод. В той же час Україна в черговий раз відмовилася від вступу до Митного союзу.

Резонансним було прийняття Верховною Радою Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 1 липня 2010 р.

Цей Закон став логічним продовженням задекларованого зовнішньополітичного курсу В. Януковича. Він затверджував позабулоковий статус країни і скасовував євроатлантичний курс. Закон передбачав внесення змін до закону України «Про основи національної безпеки». Зокрема, з пріоритетів національних інтересів, було виключено норму про інтеграцію України в євроатлантичний простір безпеки.

Закон також визначав засади внутрішньої політики України у сферах розбудови державності, розвитку місцевого самоврядування та стимулювання розвитку регіонів, формування інститутів громадянського суспільства, національної безпеки та оборони, в економічній, соціальній і гуманітарній сферах, в екологічній сфері та сфері техногенної безпеки, засади зовнішньої політики України.

Принцип позаблоковості означав неучасть України у будь-яких військово-політичних союзах і, зокрема, відмову від інтеграції до системи колективної безпеки Європи, створеної в рамках Північноатлантичного альянсу. Україна відмовилась від можливості отримати додаткові гарантії забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів, які надаються державам-учасникам військово-політичних союзів, натомість, обрала військовий нейтралітет.

Цей крок підвищив рівень зовнішніх загроз, загальмував військово-політичне співробітництво України з НАТО, негативно вплинув на обороноздатність та спроможність протистояти військовій агресії, в першу чергу, з боку Росії. Такий крок призвів до посилення політичного та економічного тиску Російської Федерації, сприяв стимулюванню російського втручання у внутрішні справи України, що в кінцевому підсумку уможливило анексію Криму та розв'язання на Донбасі.

Такий розвиток подій став поштовхом до прискореного зближення з Росією у різних сферах зовнішньополітичних стосунків, включно з сферою озброєння.

Проте і надалі каменем спотикання стало вирішення проблеми демаркації кордону у Керченській протоці, до цього додавалося продовження тиску на Україну у газовому питанні. Ситуація загострювалася намаганням Кремля посилити свій вплив і на гуманітарну сферу в Україні (російська паспортизація українців на Сході та в Криму, розширення впливу РПЦ, створення та інтервенція фонду «Русській мір» тощо).

Чергова фаза тиску на Україну із використанням енергетичного чинника відбулася влітку 2011 року та була пов'язана із намаганням втягнути нашу державу до Митного союзу. З часом, до «газової» війни додалася і т.зв. «сирна», «куряча» війни, продовження прокладання газогону «Південний потік» в обхід України, блокади українських експортерів. Таким чином економічний і політичний тиск на Україну впродовж 2011 – 2012 рр. постійно зростав, а будь-які переговори для врегулювання ситуації закінчувалися безрезультатно. Його результатом стало те, що на початку 2013 р. українська сторона мала намір створити газовий консорціум із «Газпромом».

Всі ці засоби застосовувалися Росією з метою досягнення стратегії недопущення підписання Україною угоди з ЄС та втягування до Митного союзу.

Виходячи з внутрішньополітичної ситуації в Україні, зокрема очікуваного підписання Україною Угоди про Асоціацію з ЄС, виникла необхідність активізації роботи з формування мережі дружніх Кремлю громадських, ділових, експертних, інформаційних і політичних структур, які б підтримували необхідність економічної та гуманітарної інтеграції з Росією. Основою цієї структури мали стати регіональні лідери Південної і Східної України, віряни РПЦ, дружні Росії громадські організації та проросійськи налаштовані члени Партії регіонів. Провідна роль у цьому процесі відводилась громадському рухові «Український вибір» В. Медведчука.

Однак попри всі ці намагання російської сторони складалося враження, що українська влада вирішила тримати баланс поміж ЄС та Митним союзом, переважно схиляючись до асоціації з ЄС.

Росія не могла з цим погодитись і знову вдалася до властивих їй методів з метою повної інкорпорації України (недопущення експорту вагонів українського виробництва, митна війна тощо). Європейський Союз, у свою чергу, виявляв своє прагнення не допустити геополітичного зміцнення Кремля.

У листопаді 2013 р. в результаті кількаротних переговорів перед Україною ясно постала перспектива підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Проте і в цей момент ще залишалися окремі перешкоди для досягнення Угоди, зокрема, через невиконання окремих вимог ЄС та напруженою у стосунках з Російською Федерацією (нова торговельна війна). Україна стояла на

порозі великого збурення, яке підсилювалося незадоволенням народу через низький рівень життя, зростання цін і станом безробіття.

Саме підписання Угоди мало відбутися на саміті Східного партнерства наприкінці листопада 2013 року. Однак неочікувано з'явилося розпорядження Кабінету міністрів від 21 листопада 2013 р. № 905-р «Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами – членами, з іншої сторони», яке призупинило підготовку до її підписання. Такий крок мотивувався необхідністю забезпечення національної безпеки України, відновлення втрачених обсягів виробництва та торговельно-економічних відносин, зокрема з Російською Федерацією тощо.

Дивною виглядала пропозиція Європейському Союзу та Російській Федерації утворити комісію для опрацювання питань пов'язаних із зовнішньоекономічною діяльністю у стосунках України, ЄС та Росії. Йшлося також і про ефемерне пожвавлення торговельно-економічних зв'язків з країнами СНД.

Такі дії уряду спровокували початок протестної акції з вимогою відставки уряду та розпуску Верховної Ради у разі непідписання Угоди про асоціацію.

Отже, на Вільнюському саміті ЄС за участю лідерів країн «Східного партнерства» (Грузія, Азербайджан, Вірменія, Молдова, Білорусь, Україна, Євросоюз) підписання Угоди про асоціацію України з Євросоюзом не відбулося. Воно було відкладене на невизначений час. Хоча ЄС продовжувала декларувати свою готовність до її підписання у 2014 р.

Навіть у розпал Євромайдану режим Януковича продовжував міжнародні зносини з Росією. Зокрема, у ці дні «Газпром» погодився зменшити ціну на газ. Росія вдалася і до інших «поступок». Ці «поступки» розглядалися як ціна за призупинення Януковичем процесу підписання Угоди про асоціацію з ЄС.

На міждержавному рівні декларувалися позитивні тенденції розвитку обоюдної відносин в дусі дружби і добросусідства. Планувалося підписання Плану дій (Дорожньої карти) щодо врегулювання торговельних обмежень у двосторонній торгівлі на 2013–2015 роки (*Протокол шостого засідання Українсько-Російської міждержавної комісії, 2013*), який би мав вирішити найважливіші питання торгово-економічного співробітництва та

ряду інших угод. Метою таких дій було втягнення України до євразійського інтеграційного процесу та її перетворення на державу-сателіта Російської Федерації.

Таким чином, розпочавши агресію проти України у 2014 році із анексії Криму та Сходу, Російська Федерація порушила низку спільних міжнародних договорів та угод, інших міжнародно-правових актів і показала себе перед світовим співтовариством як країна-агресор і загарбник. Російсько-українські міждержавні відносини напередодні війни характеризувалися агресивною імперською риторикою та невизнанням за Україною права на ведення незалежного зовнішньополітичного курсу.

Використані посилання

Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики. *П. П. Гай-Нижник* (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. К. 2016. 586с. URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/2016doc.agresiya-rosii.pdf> (Дата звернення 10.12.21).

Баскакова А. С. Історіографічний аспект кримськотатарської проблеми в українсько-російських відносинах (1991-2014). Гілея. 2015. Вип. 97. С. 109-114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_97_29 (Дата звернення 11.12.21).

Воєнна доктрина України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text> (Дата звернення 13.12.21);

Газова угода Тимошенко-Путіна. Повний текст. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/22/3686613/> (Дата звернення 15.12.21).

Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text (Дата звернення 12.12.21).

Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text (Дата звернення 13.12.21);

Договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 31 травня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text (Дата звернення 22.12.21).

Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 01.07. 2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17/ed20100701#Text> (Дата звернення 08.12.21).

Закон України «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-VIII#Text> (Дата звернення 08.12.21).

Зовнішня політика у постбіполярному світі (Аналіз. Проблеми. Прогнози): Монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С. Трояна. – К., 2014. – 189 с.

Пашков М. Російсько-український конфлікт: фактор відчуження URL: https://razumkov.org.ua/upload/1450445630_file.pdf (Дата звернення 20.12.21).

Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн): Монографія. Наукова редакція д.і.н. проф. С. С. Трояна. – К.: ДП «НБЦ «Пріоритети», 2014. – 316 с.;

«Питання укладання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їх державами - членами, з іншої сторони». Розпорядження Кабінету міністрів від 21.11. 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80#Text> (Дата звернення 24.12.21).

Протокол шостого засідання Українсько-Російської міждержавної комісії. URL: <https://russia.mfa.gov.ua/news/16961-protokol-shostogo-zasidannya-ukrajinsykos-rsijjsykoji-mizhderzhavnoji-komisiji> (Дата звернення 27.12.21).

Путін – Бушу: "Україна – це не держава". Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/> (Дата звернення 27.12.21).

Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки. П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. – К.: «МП Леся», 2018. – 435 с. URL: <http://ndiu.org.ua/images/book/ros-agres.pdf> (Дата звернення 13.12.21).

Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text (Дата звернення 09.12.21).

Угода про демаркацію українсько-російського державного кордону. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_365#Text (Дата звернення 13.12.21).

Україна в сучасній системі дво- і багатосторонніх відносин (1991 – 2013pp.): Монографія. Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. – К., 2014. – 226с.

References

Russia's aggression against Ukraine: historical background and current challenges. P.P. Gaj-Ny`zhny`k. K. 2016. 586s. URL: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/downloads/2016doc.agresiya-rosii.pdf> [Date of application 10.12.21].

Baskakova A. S. Historiographical aspect of the Crimean Tatar problem in Ukrainian-Russian relations (1991-2014). Gileya. 2015. vol. 97. pp. 109-114. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_97_29 [Date of application 11.12.21].

Military doctrine of Ukraine. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004#Text> [Date of application 13.12.21].

Tymoshenko-Putin gas agreement. Full text. Ukrayins`ka pravda. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2009/01/22/3686613/> [Date of application 15.12.21].

Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the Ukrainian-Russian state border. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text [Date of application 12.12.21].

Agreement on Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation of May 31, 1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006#Text [Date of application 22.12.21].

Of the Law of Ukraine "On Principles of Domestic and Foreign Policy" 01.07.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17/ed20100701#Text> [Date of application 08.12.21].

Law of Ukraine "On Termination of the Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation" URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-VIII#Text> [Date of application 08.12.21].

Bill on denunciation of the Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the stay of the Black Sea Fleet of the Russian Federation on the territory of Ukraine URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71389 [Date of application 09.12.21].

Foreign policy in the post-bipolar world (Analysis. Problems. Forecasts). Monografiya. Naukova redakciya d.i.n., prof. S.S.Troyana. K. 2014.

Pashkov M. *Russian-Ukrainian conflict: the factor of alienation*. URL: https://razumkov.org.ua/upload/1450445630_file.pdf [Date of application 20.12.21].

The First and Second World Wars in the History of Mankind (to the 100th anniversary of the beginning of the First and the 75th anniversary of the beginning of the Second World War). Monografiya. Naukova redakciya d.i.n. prof. S. S. Troyana. K. 2014.

"The issue of concluding an Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand." Order of the Cabinet of Ministers of 21.11. 2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/905-2013-%D1%80#Text> [Date of application 24.12.21].

Minutes of the sixth meeting of the Ukrainian-Russian Interstate Commission. URL: <https://russia.mfa.gov.ua/news/16961-protokol-shostogo-zasidannya-ukrajinsykos-rsijnsykoji-mizhderzhavnoji-komisiji> [Date of application 27.12.21].

Putin - Bush: "Ukraine is not a state." Ukrayins`ka pravda. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/> [Date of application 27.12.21].

Russian aggression against Ukraine: truth and fiction, causes and consequences. P. P. Gaj-Ny`zhny`k (kerivny`k proektu, uporyad. i nauk. red.); avt. kol.: P. P. Gaj-Ny`zhny`k, I. J. Krasnodems`ka, Yu. S. Figurny`j, O. A. Chy`rkov, L. V. Chuprij. K. 2018. URL: <http://ndiu.org.ua/images/book/ros-agres.pdf> [Date of application 13.12.21].

Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the stay of the Black Sea Fleet of the Russian Federation on the territory of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_359#Text [Date of application 09.12.21].

Agreement on the demarcation of the Ukrainian-Russian state border. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_365#Text [Date of application 13.12.21].

Ukraine in the modern system of bilateral and multilateral relations (1991 - 2013). Monografiya. Naukova redakciya d.i.n., prof. S.S.Troyana. K. 2014.

Turchak O., Truba R.

RUSSIAN-UKRAINIAN INTERSTATE RELATIONS ON THE EVE OF THE 2014 WAR

The article deals with the analysis of the history of Russian-Ukrainian interstate relations on the eve of Russian aggression in 2014. A step-by-step overview of the development of these relations is offered. The creation and implementation of the legal framework of the outlined issues is considered. It was emphasized that the agreement on friendship, cooperation and partnership between Ukraine and the Russian Federation of May 31, 1997 was the basis of interstate relations between Ukraine and Russia. At the same time, the legal framework of these relations includes more than 370 interstate

documents. Despite such a broad legal basis, further military actions and Russia's aggressive foreign policy led to the destruction of the established norms of interstate coexistence. Armed aggression has destroyed the whole complex of contractual and legal relations between the two countries. In particular, on April 1, 2019, this agreement expired due to the adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine of the Law of Ukraine "On Termination of the Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership between Ukraine and the Russian Federation."

In these interstate relations, Russia views Ukraine exclusively in the context of Slavic unity and the "Russian world." Ukraine's attempts to break out of the "fraternal embrace" of its eastern neighbor are perceived as a threat and challenge to the future of the new empire.

Attention is drawn to the combination of Russia's aggressive policy with its post-war pressure on Ukraine and, ultimately, on the entire world community. A striking example of this political course can be, in particular, the so-called "Kharkov agreements".

The aggressor country used a wide range of means to achieve a strategy to prevent Ukraine from signing an agreement with the EU and getting involved in the Customs Union.

Nevertheless, at the interstate level, Russia has declared positive trends in the development of mutual relations in the spirit of friendship and good neighborliness.

Key words: interstate relations, interstate contractual and legal relations, Russian aggressive foreign policy, external threats, negotiations.

УДК 94[355.46:316.485.6

КУЦЬКА О. М.

<https://orcid.org/0000-0002-5595-2995>

ПЕРЕМИБІДА Д. О.

<https://orcid.org/0000-0001-7468-4060>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.270-291>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАГНЕННЯ ВИХОДУ ДО МОРЯ В РАМКАХ ВОДНИХ КОНФЛІКТІВ ХХІ СТОЛІТТЯ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИРІШЕННЯ ПРОТИРІЧ МІРНИМ ШЛЯХОМ

Частина I

У статті розглянуто конфлікти за доступ до моря (океану), що викликали міжнародне занепокоєння у ХХІ столітті. Увага зосереджується на тих епізодах, де рішення було винайдено мирним шляхом. Констатується, що універсального рішення задоволення потреб країн, що не межують з морем чи океаном, а прагнуть цього, – немає. Це зумовлено, насамперед, географічним розташуванням країни, різницею походження проблеми, дипломатичними відносинами з прибережною країною та неготовністю конфліктуючих сторін до мирного діалогу. Водночас мирне вирішення суперечок можна реалізувати за допомогою міжурядових зусиль як міжнародного співтовариства, так й представників держав, між якими вони виникли. Це рішення напряду залежатиме від волі транзитних країн у поєднанні з порядністю держав, що використовуватимуть її територію, транспортну та портову інфраструктуру. У випадку дружньої згоди обидві сторони конфлікту тільки виграють, оскільки продемонструють здатність до діалогу та міжнародної співпраці, а це, своєю чергою, підвищить їх привабливість та надійність як партнерів у торгівлі з іноземними державами.

Ключові слова: водні конфлікти, вихід до моря, орендування морських портів, територіальні води, свобода транзиту.

Постановка проблеми. Загальна історія імперій, що створювалися і розпадалися, а також вплив сучасної геополітики залишили спадщину конфліктів, у тому числі за озера, річки, моря та океани. Адже водний простір становить особливий інтерес для країн, оскільки забезпечує морські рибальство і туризм, транспортні і логістичні потреби, надає корисні копалини і відновлювані джерела енергії тощо.

Куцька Олеся Михайлівна, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри тактики Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Перемибіда Денис Олександрович, начальник науково-дослідної лабораторії Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Куцька О. М., Перемибіда Д. О., 2022

У цій ситуації надзвичайно важливим є можливість розв'язання протиріч мирним шляхом (дипломатичними, судовими процесами). Хоча закони, договори та угоди підписуються з надією на їх дотримання, реальність часто показує зворотнє. Водночас розвиток інститутів міжнародного права (наприклад, суд в Гаазі) і наддержавних організацій (наприклад, ООН та ЄС) сприяють вирішенню конфліктів на стадії їх виникнення, не даючи йому перерости у збройне насилля.

Актуальність дослідження зумовлена наявністю у XXI ст. суперечок між державами за суверенітет морських територій, архіпелагів й островів, за вихід до моря чи користування трансграничними річками, які виливаються у нестабільну ситуацію в різних регіонах світу та викликають міжнародне занепокоєння. Аналіз прикладів мирного вирішення такого роду міждержавних протиріч незаперечно слугуватиме досвідом для України, в історії якої є подібні факти (спори з Молдовою за ділянку території на березі Дунаю; зіткнення інтересів з Румунією за острів Зміїний; окупація Росією Криму, обмеження останньою судноплавства в Азовському морі).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ідеєю для дослідження послужив матеріал, підготовлений Тихоокеанським інститутом дослідження розвитку довкілля та безпеки (Окленд, США). Здебільшого там розкриті випадки боротьби за воду як за ресурс або використання її як «зброї». До бестселерів, які розкривають важливість морського простору у житті будь-якої держави слід віднести праці колишнього верховного головнокомандувача союзними військами в НАТО американського адмірала Д. Ставрідіса (Stavridis, 2017) та його співвітчизника контр-адмірала, військового морського теоретика й історика А. Мегена (Mahan, 1890). Вони зосереджуються на питаннях як географія океанів формувала долі націй і як військово-морська потужність держав змінювала світ. Проте обидва автори зосередились здебільшого на воєнно-морській стратегії. Українські дослідники також приділяли увагу питанню водних конфліктів, проте вони зосереджувались на суперечках за доступ до питної води (Kutska O. and Lavrut T., 2021). Глибокому та всебічному аналізу подій, що досліджувались, сприяли матеріали Конвенції ООН з морського права (United Nations Convention, 1982), мапи та схеми атласів.

Що стосується подій сучасності, то відомості про реалізацію окремими країнами своїх прагнень отримати вихід до моря (морське узбережжя, бази/порту на території іншої держави, користування водними шляхами, що ведуть до моря тощо) отримали своє відображення на сторінках мережі Інтернет і, здебільшого, стосуються конкретних фактів щодо певної країни. Зазначені джерела та значний масив інформації, який ми не відобразили в силу лише дотичності до наших наукових пошуків, створили підґрунтя для роздумів та узагальнень, які викладено нижче. Запропонований нами погляд на водні конфлікти ХХІ ст. з ракурсу прагнень країн відновити/ отримати доступ до моря з усіма наступними привілеями від цього є новим у вітчизняних історичних дослідженнях.

Мета роботи полягає у висвітленні конкретних фактів, коли історичні передумови стали підґрунтям до висунення країнами, які не мають прямого виходу до моря, претензій до сусідів у наданні їм такого права. Основна увага приділена мирному вирішенню протиріч, які виникли як наслідок реалізації такого роду бажань.

Задля реалізації цієї мети плануємо вирішити наступні дослідницькі завдання: виокремити конфлікти, що точаться за доступ до моря; проаналізувати історичні передумови виникнення суперечок; окреслити стан справ щодо вирішення претензій у ХХІ ст.

Виклад основного тексту. За відправну точку беремо наступні твердження: по-перше, у кожному протистоянні завжди присутні дві сторони. У цій роботі події розглядаються з акцентом на країну, яка висуває претензії. По-друге, спільним у цих протиріччях є виключно прагнення виходу до моря, його обґрунтування та реалізація, які мають свої відмінності у кожному окремому випадку. Спираючись на численні повідомлення за темою запропонованого дослідження, пропонуємо на конкретних прикладах розглянути різні варіанти вирішення таких суперечок.

Варіант отримання доступу до моря шляхом орендування морських портів на території іншої країни внаслідок укладання двосторонніх договорів: Ефіопія.

Починаючи з кінця ХХ ст. Ефіопія перетворюється на економічний центр Східної Африки. На шляху до цього уряд країни спромігся згасити міжетнічні конфлікти, провести широкомасштабну аграрну реформу, серйозно розвинути промисловість. Були

побудовані автомобільні та залізничні дороги, які зв'язували Ефіопію з сусідніми країнами. Особливу увагу у XXI ст. країна приділяє увагу морським проектам і, зокрема, створенню військово-морського флоту (ВМФ). В першу чергу, це обумовлюється проблемою піратства та міжнародного тероризму в регіоні (*Карпов, 2019; Gamal, 2021*).

Проте свій флот разом із виходом до моря Ефіопія втратила близько 30 років після завершення громадянської війни в країні (1974–1991 рр.) та боротьби Еритреї за незалежність. Варто нагадати, що остання з 1890 до 1941 р. була колонією Італії, потім перебувала під протекторатом Великобританії, з 1950 р. – її приєднали до Ефіопії. У 1955 р. (за іншими відомостями у 1958 р.), імператором Х. Селассіє за сприяння Сполученого Королівства був створений військово-морський флот країни зі штабом у Масауа (*Saba, 2020; Shay, 2019*). А з початком боротьби Еритреї за незалежність у 1961 р., Ефіопія перевела свої військово-морські сили на бази у еменських портах (*Gamal, 2021*). У 1993 р. Еритрея домоглась своєї багаторічної цілі – отримала незалежність. Хоча офіційна Аддіс-Абеба намагалась домовитися з нею про доступ свого флоту до Ассаба, це не було домовленістю, яку могла прийняти нова незалежна держава. У цей час Ємен висилає кораблі ВМФ Ефіопії, які попрямували в Джибуті, де їм орендували гавань. А вже у 1996 р. остання прострочила сплату портових зборів. Під цим приводом Джибуті захопила всі її кораблі (за іншими джерелами – уряд Ефіопії власним рішенням розпустив свій військово-морський флот) (*Gamal, 2021; Shay, 2019*). З 1998 р., усвідомлюючи уразливість залежності від одного порту, Ефіопія обрала стратегію диверсифікації доступу до портів як у Червоному морі, так й в Індійському океані (*Saba, 2020*).

Проте у 1998 – 2000 рр. між Ефіопією та Еритреєю знову виникає збройний конфлікт за контроль над прикордонними територіями (рівнину Бадме). І навіть подальший мирний договір не зменшив напругу між ними.

У липні 2018 р. країни відновили дипломатичні відносини (*Гринько, 2004*). Однак, незважаючи на відкриття посольств, відновлення авіарейсів і надання Ефіопії права використовувати в цивільних цілях порти Масава й Ассаб, Еритрея виказує

побоювання щодо появи на своїй території військово-морських баз країни, яка ще недавно була головною загрозою її незалежності (Карпов, 2019).

Такий стан речей давав мало шансів на те, що Ефіопія зможе продовжувати використовувати порти Еритреї, як це було раніше. Тож довелося шукати альтернативу. Тому Ефіопія, по-перше, підписує угоду про придбання частки в порту Джібуті, який наразі обробляє приблизно 95% її експорту та імпорту. По-друге, погоджує угоду з Сомалілендом про 19% частку в порту Бербера (Olewe, 2018).

Після закінчення статусу «ні миру, ні війни» між Еритреєю та Ефіопією відбулось: відкриття сухопутних кордонів; зняття санкцій ООН щодо Еритреї; відновлення телекомунікаційних ліній, і навіть повітряного транспорту. Вперше за більш ніж двадцять років ефіопські кораблі пришвартувалися в еритрейських портах Масауа та Ассаб, підживлюючи надію на майбутню торговельно-економічну нормалізацію між двома країнами, і з'явилися плани про автомобільні та залізничні мережі, які б пов'язували дві країни. Більше того, ініціативу формування нового ефіопського флоту підтримала Франція, яка у березні 2019 р. погодилася докласти зусиль щодо зміцнення економічних зв'язків із цією країною (Saba, 2020). Проте у 2020 р. у відповідь на початок збройного протистояння між федеральним урядом Ефіопії та місцевою владою регіону Тиграй президент Е. Макрон, як й інші країни світу, обрали стриману позицію щодо морського розвитку цієї країни (Громадянська війна..., 2021).

Таким чином, Ефіопія не має виходу до моря і відповідно ВМФ з 90-х років ХХ ст. Однак у 2018 р. вона оголосила і не полишає перспективні плани щодо відродження військової морської присутності в регіоні. Про це свідчать слова прем'єр-міністра А. Абія від червня 2018 р.: «Ми побудували одні з найсильніших наземних та військово-повітряних сил в Африці... у майбутньому ми маємо нарощувати потенціал наших військово-морських сил» (Shay, 2019).

Можливими базами розміщення ефіопського військово-морського флоту урядом цієї країни передбачаються:

Джібуті, порт якої пов'язаний зі своїм сусідом залізничною лінією завдовжки 759 км (пов'язує столицю Аддіс-Абебу з портом Дорале) (Shay, 2019);

Сомаліленд, оскільки Ефіопія зараз придивляється до інвестицій у порт Бребера та планує будівництво від нього до кордону дороги (*Gamal, 2021*);

Кенія, з якою у 2018 р. було домовлено про сприяння у придбанні землі на острові Ламу в рамках проєкту «Порт Ламу-Південний Судан-Ефіопія-Транспорт»;

Судан: в угоді, підписаній із цією країною у 2018 р., Ефіопія погодилася розвивати Порт-Судан, прагнучи диверсифікувати свої портові виходи та знизити портові збори (*Shay, 2019; Gamal, 2021*).

Що стосується Еритреї, то після війни 1998 – 2000 рр., дві країни хоча й підписали мирний договір у 2018 р., проте відносини ще не «відтанули». Більше того Еритрею хвилюють події Тиграйського збройного конфлікту, що ставить під сумнів, що Ефіопія знову зможе покладатися на свої порти в Ассабі і Масауа (*Shay, 2019*). Водночас ОАЕ не так давно відмовилися від своєї військової бази у портовому місті Ассаб, що є доволі спокусливим для потенційно можливого ВМФ Ефіопії. Ця база є добре підготовленою, а, отже, їй не доведеться вкладатися у розбудову та підготовку нових споруд (*Gamal, 2021*).

На думку російського дослідника О. Карпова, будівництво військово-морських сил Ефіопії є вигідним для всіх держав Африканського рогу. Не маючи виходу до моря, Ефіопія має в своєму розпорядженні, на відміну від прибережних держав, найбільш розвинену економіку і військову міць у регіоні. А отже, будівництво портів та потенційних морських баз сприятиме розвитку національних економік країн-сусідів. Крім того, економічна взаємозалежність держав регіону за підтримки ефіопського флоту сприятиме зміцненню загальної безпеки та підтримці стабільності у Східній Африці (*Карпов, 2019*). Водночас американський морський дослідник Т. Уокер попередив, що Ефіопії знадобляться десятиліття, щоб створити повноцінний ВМФ, що вона наразі може «створити морський вигляд своїх збройних сил» (*Olewe, 2018*).

Варіант втримання прав на вихід у море відповідно до рішення міжнародного суду: Гондурас.

Фонсека – це затока у Центральній Америці Тихого океану, яка має площу близько 3200 км² (за іншими даними – 1800 км² (Golfo de Fonseca). Вона є мілководним водоймищем, що межує з

Гондурасом на північному сході, Сальвадором на північному заході і Нікарагуа на південному сході. Берегова лінія простягається на 261 км. При чому Гондурасу належить 185 км, Сальвадору – 29 км, Нікарагуа – 40 км (*Presidentes firman...*, 2007; *Isla Conejo...*, 2013). Її вхід, визначається мисом Амапала в Сальвадорі та мисом Косігуїна в Нікарагуа і має ширину близько 32 км та далі розширюється приблизно до 80 км; довжина – 74 км, глибина – до 27 м (*Golfo de Fonseca*). Цікаво, що гондураське місто Амапала, розташоване на березі затоки, було фактично столицею недовговічної Великої Республіки Центральної Америки (1896 – 1898 рр.), до складу якої входили Гондурас, Сальвадор та Нікарагуа (*Paullier*, 2017).

Конехо є частиною архіпелагу з п'яти островів та острівців у затоці Фонсека. Його площа близько 50 гектарів. Там немає питної води та бідна рослинність. Він знаходиться за 600 м від узбережжя Гондурасу, територія якого з'єднується під час відливу. Сьогодні Конехо перебуває під контролем Гондурасу: над ним піднято біло-блакитний прапор цієї країни, у глибині знаходиться бетонна будівля, а на березі невеликий причал і цементний вертолітний майданчик. Населений острів лише гондураськими військовими (*Isla Conejo...*, 2013; *Nájar*, 2013; *Conejo...*, 2018; *Caso de la Isla...*, 2019).

Фактичні кордони трьох вищезазначених країн і їх претензії на власність на острови у затоці були предметом чисельних юридичних баталій у міжнародних судах. Зокрема у 1917 р. Центральноамериканський суд виніс рішення у справі, яка стала відома як «справа Фонсека». Спір виник у результаті розбіжностей між Сальвадором та Нікарагуа у зв'язку з підписанням останнього договору про передачу затоки Сполученим Штатам для створення військово-морської бази. Сальвадор стверджував, що це порушує його право на спільну власність у затоці. Тоді суд став на бік Сальвадора (*Isla Conejo...*, 2013).

Шестиденний збройний конфлікт між Сальвадором і Гондурасом виник у 1969 р. (більш відомий як «Футбольна війна»). Спрощена версія її початку – це протистояння футбольних команд цих країн у відбірковому етапі Чемпіонату світу з футболу, у якому збірна Сальвадору перемогла збірну Гондурасу. Але безпосередньою причиною війни була давня суперечка щодо спільного суходільного кордону. 14 липня 1969 р. сальвадорська армія розпочала наступ на Гондурас і зуміла підійти до її столиці. 20 липня

Організація американських держав домовилася про припинення вогню. Як наслідок – сальвадорські війська було виведено на початку серпня цього ж року. Однак мирний договір між двома країнами підписано лише через десять років (30 жовтня 1980 р.). За ним прикордонна суперечка була вирішена на користь Гондурасу, тим самим зменшивши територію Сальвадору. Зазначене рішення, наслідки переселення з Гондурасу сальвадорських робітників, економічна криза та прихід до влади по суті військового уряду стали наслідком Громадянської війни (1979 – 1992 рр.) (Honduras y El Salvador., 2014). В ході неї у 1983 р. військовий загін, який Сальвадор утримував на острові Конехо, був відкликаний для участі у битвах на континенті (Nájar, 2013; *Presidentes firman...*, 2007).

Після відходу сальвадорців острів займають гондурасці. І тут існує декілька версій того, як останні там опинились. За першою – уряд Сальвадору при відході своїх військ дозволив збройним силам Гондурасу окупувати острів в рамках заходу з контролю за постачанням зброї з Нікарагуа партизанам Фронту національного визволення імені Фарабундо Марті (ФНОФМ) (*Caso de la Isla...*, 2019). За іншою – морська база Гондурасу знаходиться на острові Конехо ще з 1969 р., з моменту його окупації Гондурасом під час Футбольної війни із Сальвадором (*Isla Conejo...*, 2013). За третьою версією – Гондурас самовільно незаконно захопив територію острова, скориставшись відсутністю сальвадорської військової охорони (Honduras y El Salvador., 2014; Nájar, 2013; *Paullier*, 2017).

Для Гондурасу конфлікт був подоланий рішенням Гаазького суду 1992 р., який визнав суверенітет на 3 морські милі від узбережжя кожної країни та передав управління рештою вод затоки трьом країнам, що її поділяють (*Presidentes firman...*, 2007; *Paullier*, 2017). Ймовірно тому, що острів Конехо знаходиться менш ніж за кілометр від мису Конехо, у резолюції по цій справі щодо нього не було нічого зазначено – він автоматично потрапив у суверенну зону Гондурасу. Проте Сальвадор подав апеляцію на це рішення, стверджуючи, що зазначений острів узурповано гондурасцями. У 2003 р. Міжнародний суд відхилив перегляд цієї резолюції (*Castellanos and Mota*, 2013; *Presidentes firman...*, 2007).

Цікаво, що на розгляд Міжнародного суду Гондурас представив колоніальну карту, яка недатована, але за ствердженнями

представників цієї країни походить від 1796 р. На ній узагальнюються спостереження, зроблені в 1794 р. мексиканською експедицією, яка тоді досліджувала затоку Фонсека. Своєю чергою Сальвадор надав свій документ – запис з офіційного урядового журналу країни («La Gaceta») від 1856 р., коли уряд цієї країни попросив інспектора вільних земель у Сан-Мігеле обстежити вільні землі на островах Сакаті, Меангера та Конехо (*Isla Conejo.*, 2013). Водночас міністр закордонних справ Сальвадору Х. Міранда запевнив, що в його країні є історичні документи, деякі з яких датовані 1821 р., що також підтверджують право власності на острів (*Nájar*, 2013).

Отже, відсутність чіткого розмежування продовжує породжувати конфлікти: військові стріляють у рибалок, яких вони звинувачують у вилові риби у чужих водах, а президенти погрожують використати військово-повітряні сили для захисту свого суверенітету, розгортаються дискусії у пресі та дипломатичній переписці. Так, у березні 2014 р. уряд Сальвадору опублікував лист президента М. Фунеса, який той направив своєму гондураському колезі Х. Ернандесу з вимогою «негайного виселення» з острова Конехо. В іншому листі, який міністр закордонних справ Сальвадору Х. Фламенко надсилає Генеральному секретареві ООН, «засуджується провокація Гондурасу на острові Конехо, а саме відкриття там у 2013 р. вертолітного майданчика та проведення інфраструктурних робіт (*El Salvador exige...*, 2014).

У 2007 р. та 2015 р. лідери країн Центральної Америки підписали спільну декларацію про перетворення району затоки Фонсека на простір миру та безпеки, але слова не призвели до розв'язання суперечок (*Paullier*, 2017).

Наприкінці квітня 2018 р. законодавча фракція ФНОФМ, яка керувала тоді Сальвадором, зажадала перед пленарним засіданням від 84 депутатів конституційної реформи, що включатимеме власність на Конехо та інші островці затоки Фонсеко. У відповідь міністр закордонних справ Гондурасу М. Агуеро направила до Сальвадора ноту, в якій висловила «свою рішучу незгоду та неприйняття» проекту «включення» Конехо до складу території Сальвадора» (*Conejo.*, 2018).

Наслідки територіального конфлікту між Гондурасом та Сальвадором актуальні були й у 2021 р. Зокрема, сальвадорський конгресмен Г. Гальєгос звернувся до президента своєї країни з

проханням зробити «все необхідне» для повернення острова Конехо (*They ask Nayib Bukele...*, 2021) Своєю чергою офіційна Тегусігальпа неухильно заявляє про свій суверенітет над 25 островами та острівцями у затоці Фонсека, посилаючись на дві ухвали, винесені Міжнародним Судом 11 вересня 1992 р. та 18 грудня 2003 р. (MP.– Honduras., 2021). Діючий президент Гондурасу Х. Ернандес озвучив свою позицію наступним чином: «Конехо – це територія Гондурасу, і крапка». «Наша територія священна, і в разі потреби ми повинні захищати її ціною власного життя», – наголосив він (*Puntualiza el presidente Hernández...*, 2021).

Виникає питання: «Чому цей острівець настільки важливий для Гондурасу?» Відповідь витікає з його стратегічного географічного розміщення для цієї країни: на відміну від Нікарагуа та Сальвадору, для Гондурасу затока є єдиним виходом у Тихий океан. Хоча ухвала Гааги надає права трьом країнам на води затоки Фонсека, дві перші країни історично відмовлялися визнавати права Гондурасу на цей район (*Castellanos and Mota*, 2013). Географічне положення сусідів останнього утворює свого роду кліщі на вході в затоку, що ще більше закриває вільний доступ, оскільки обидва мають суверенітет у 12 морських миль відповідно до Конвенції ООН з морського права. Якби влада Нікарагуа і Сальвадору захотіли обмежити судноплавство у своїх територіальних водах, вони могли б ізолювати гондурасців (*Nájar*, 2013; *Presidentes firman...*, 2007) Таким чином, у кого більше території, той гарантує ширше сполучення з Тихим океаном, і в цих умовах острови в затоці Фонсека мають фундаментальне значення (навіть такий острівець, як Конехо). Більше того, уряд Гондурасу розробляє ініціативу щодо будівництва мосту, який би з'єднавав порт Амапала на острові Тигр з материком у секторі Койоліто, а також створення Інституту розвитку Гондураського архіпелагу в затоці Фонсека (MP. – Honduras., 2021).

З іншого боку, Г. Перес, експерт із міжнародного права та азіатських справ вважає, що «Сальвадор використовує ситуацію для розробки своїх планів розширення, які у нього були в затоці Фонсека. Він в союзі з Нікарагуа завжди мав намір закрити вихід до Тихого океану». Основний конфлікт виникає через конкуренцію портів Амапала (Гондурас) та Ла-Уніон (Сальвадор). Більш того, чинний президент Сальвадору М. Букеле прокладає шлях до розробки нової версії особливих економічних зон, де робить

ставку на відносини з Китаєм. Останній має намір інвестуватися у створення особливої економічної зони на площі 2800 км² між портом Ла-Ліберад та порт Ла-Уніон. А це вже геостратегічна загроза для Гондурасу, права якого Сальвадор у затоці Фонсека ігнорує (*China's Gulf of Fonseca...*, 2021).

Варіант відхилення міжнародним судом позову щодо отримання виходу до моря: Болівія.

У XIX ст. початок індустріалізації збільшив потребу у сировині. Власне війну Чилі з Болівією та Перу (відому як Тихоокеанська війна 1879–1883 рр.) серед іншого пов'язують з прагненням першої захопити найбільші родовища селітри у болівійській та перуанській частинах пустелі Атакама. Бойові дії почались 14 лютого 1879 р. з висадки чилійського десанту у провінції Антофагаста (Болівія). Через два місяці Перу (відповідно до договору про взаємодопомогу від 1873 р.) надає своїй східній сусідці військову допомогу. Внаслідок війни Перу втрачає низку своїх провінцій, а офіційна Ла-Пас у 1884 р. підписує перемир'я (мирний договір укладено у 1904 р.), за яким Чилі отримала провінцію Антофагаста, що позбавляє болівійців 400 км берегової лінії і виходу до моря. Варто наголосити, що в обмін на цю територію Чилі зобов'язалась надати Болівії 300 000 фунтів стерлінгів, побудувати залізницю між містами Аріка та Ла-Пас та гарантувати їй вільний проїзд до моря та у зворотному напрямі (*Очерки...*, 1967: 139–160; *Rongeras*, 2011).

Більше століття болівійці у високих інстанціях не залишали спроб повернути доступ до вод, але так і не досягли цього. З болівійського боку офіційна вимога мала на меті не територіальні претензії, а позиційні – вихід до моря без суттєвих територіальних придбань. Проте іноді Болівія підіймала питання про створення прибережного анклаву або коридору до моря (*Dilla*, 2018). Водночас варто наголосити, що Чилі вже надала Болівії митні та портові ресурси у своїх північних містах Ікіке та Аріка, а Перу – концесію на 5 км узбережжя з портовою інфраструктурою (*La Bolivie...*, 2011). Зауважимо, що 80% вантажів порту Аріка становлять болівійські вантажі, близько 500 вантажівок на день прибувають з прикордонного поста Чунгара–Тамбо Кемадо та становлять близько 40% експорту цієї країни (*Dilla*, 2018). Але ці компроміси виявились далекими від очікувань Болівії. Можливо тому, що реальна мета країни полягала у відновленні контролю

саме над втраченою площею прибережного регіону у 120 000 км², яка багата на родовища гуано, міді та селітри (*La Bolivie...*, 2011).

Через сто тридцять два роки після поразки в Тихоокеанській війні та втрати виходу до моря Болівія подала скаргу у Міжнародний суд в Гаазі. Її вимоги полягають у наступному: по-перше, Чилі зобов'язана вести переговори з Болівією для досягнення угоди, що гарантує суверенний доступ до Тихого океану; по-друге, Чилі не виконала це зобов'язання; по-третє, Чилі має сумлінно, невідкладно, офіційно, у розумні терміни та ефективно виконати вищезгадане зобов'язання, щоб гарантувати Болівії повністю суверенний доступ до Тихого океану (*Rongeras*, 2011). Своєю чергою Чилі стверджувала, що вона дотримується умов договору 1904 р., надаючи Болівії вихід до моря на винятково вигідних економічних умовах. А також наголошувала, що вимоги болівійського президента Е. Моралеса нелегітимні і є частиною його перевибірної агітації (*Dilla*, 2018).

Зрештою Міжнародний суд ООН дванадцятьма голосами проти трьох відхилив позов до Чилі з боку Болівії. Е. Моралес був особисто присутній на слуханнях у Палаці миру в Гаазі. Після засідання він заявив, що «Болівія ніколи не здається і продовжуватиме боротьбу за «суверенний вихід до моря» (*Макарычев*, 2018). Свої слова він підтвердив на саміті Америк у Панамі у квітні 2015 р. Тоді, за відсутності через сильну повінь президента Чилі М. Бачелет, Болівія скористалася можливістю нагадати присутнім 34 делегаціям її вимоги щодо права на море (*Rongeras*, 2011).

Сьогодні Болівія є однією з найбідніших країн Південної Америки, яка так і не оговталася в економічному відношенні від втрати узбережної території, оскільки є позбавленою можливості видобутку корисних копалин та рибного вилову, а також повноцінного торгівельного морського виходу. За даними офіційного Ла-Пас, країна втрачає можливість щорічного економічного зростання свого ВВП мінімум на 20% (*Макарычев*, 2018). Тому отримання доступу до моря є історичною вимогою Болівії, що закріплено в її Конституції (*La Bolivie...*, 2011).

Отже, конфлікт не вичерпаний, оскільки Болівія й надалі вимагатиме доступу до моря, а Чилі – відмовлятиме їй у цьому. Зважаючи на це, сучасні дослідники пропонують різні варіанти виходу із цієї ситуації, найбільш відомі з них наступні. На думку

кубинського соціолога та історика Г. Ділла Альфонса, єдиним варіантом є будівництво глибоководної портової зони на кордоні Чилі з Перу, але із загальним суверенітетом. Тринаціональний порт отримував би логістичні та промислові інвестиції з боку третіх сторін (Dilla, 2018). Інший погляд представляє доктор права Н. Салеме Глена (Іспанія), яка розглядає суперечку з точки зору захисту прав людини та відповідальності міжнародної спільноти за виправлення ситуації. На її думку, не Чилі повинна компенсувати Болівії результати її рішень в історичному минулому, це – завдання міжнародного товариства (Selamé Glena, 2018).

Проте боротьба Болівії за доступ до моря не була б цілком розкрита, якби ми не загадали альтернативні варіанти вирішення нею цього питання. Одним із них стало підписання 24 січня 1992 р. Угоди про дружбу, співпрацю та інтеграцію між тодішніми президентами Болівії (Х. Саморою) та Перу (А. Фухіморі). Вона передбачала надання першій на 50 років вільної промислової та комерційної зони в Іло (портове місто на південному узбережжі Перу), ще на сто років вільної туристичної зони на 5 км узбережжя у цьому перуанському місті та використання потужностей його порту (Bolivia, optimistic for a new stage..., 2022). І хоча ця домовленість була підтверджена у жовтні 2010 р. президентами Е. Моралесом та А. Гарсією, станом на сьогодні там було завершено лише будівництво асфальтованої дороги з Ла-Пасу до Іло (Carroll, 2010).

Президент Болівії Х. Самора з цього приводу зазначив: «...крихка інституційна структура» обох країн не дозволила розглядати проєкт «як стратегічну необхідність» (Former Boliviant Paz Zamora..., 2022).

Варіант отримання доступу до моря шляхом входження у регіональний союз: Парагвай.

Аналізуючи варіанти реалізації прагнень до виходу у море, варто згадати таку країну Південної Америки, як Парагвай. Це середземноморська країна, яка не має морського узбережжя, як у сусідній Болівії, але її береги зрошуються двома важливими річками, Парагваєм і Параною. Вони впадають у естуарій Ріо-дела-Плата – поглиблення на південно-східному узбережжі Південної Америки, що простирається від злиття вищезазначених річок до Атлантичного океану.

Отже, саме через ці водотоки Парагвай має сполучення з океаном. Проте останніми роками в інтернет-мережах з'явилися

копії карт (датованих XVI ст.), які нібито підтверджують володіння країною (у певні історичні етапи) морським узбережжям (*Capítulo 05, 2019*). Зважаючи на розкриті вище приклади інших країн, тут це може стати аргументом у боротьбі за повернення територій (хоча до сьогодення дня офіційний Асунсьйон таких претензій не висував). Проте для того, щоб розібратись із цим твердженням, варто згадати окремі сторінки з історії – передумови створення Парагваю як окремої країни.

Як відомо, великі морські відкриття п'ятнадцятого та шістнадцятого століть спричинили змагання між Іспанією та Португалією з приводу володіння новими землями. У 1536 р. каравели під командуванням італійсько-іспанського мореплавця, конкістадора та дослідника нових земель дона Педро де Мендоси прибувають до Ріо-де-ла-Плата і згодом територія Парагвая та інших сусідніх країн стають колоніями Іспанії. Обмеження уряду Мендоси було встановлено королем Іспанії Карлосом V. Що цікаво, на заході його влада досягала передгір'я Анд, де закінчувалися мухафазы Пісарро і Альмагро, а потім, після цієї останньої мухафазы, у було ще двісті ліг берегової лінії на Тихому океані. А на сході завоювання межували з Атлантикою та лінією, встановленою Тордесільяським договором (про поділ територій у ново-відкритих землях між Іспанією та Португалією). Нові території одержали назву Ла-Плата (від річки Ріо-де-ла-Плата). З 1536 р. ці землі входили до складу віце-королівства Перу. У цьому ж році Педро де Мендоса заснував поселення Санта-Марія де Буен Айре. В 1541 р. під натиском індіанців іспанці покинули цей населений пункт і перебралися в поселення Асунсьйон, засноване членами експедиції Мендоси, які піднялися вгору за течією річок Парана і Парагвай (*Capítulo 05, 2019; Reseña histórica., 2019*).

Отже, губернаторство Парагвай було провінцією Іспанської імперії та частиною віце-королівства Перу з резиденцією у місті Асунсьйон. Його територія приблизно охоплювала сучасну країну Парагвай. Губernаторство було створено 16 грудня 1617 р. королівським указом короля Філіпа III як поділ мухафазы Ріо-де-ла-Плата та Парагваю на відповідні половини. Воно проіснувало до 1782 р., після чого масивне віце-королівство Перу було розділене, і Парагвай став областю нового віце-королівства Ріо-де-ла-Плата (або віце-королівство річки Плейт). Останнє було створено на територіях, які відповідають сучасним Аргентині, Чилі,

Болівії, Парагваю та Уругваю, простягаючись углиб від Атлантичного узбережжя. Уся історія цього віце-королівства була відзначена політичною нестабільністю. У 1810 р. по всьому королівству прокотилася революція, внаслідок якої Парагвай оголосив себе незалежною державою (1811 р.) (*Capítulo 05, 2019; Reseña histórica., 2019*).

Власне ці події й можна вважати моментом втрати Парагваєм (в певному сенсі) виходу до моря, оскільки якщо територія віце-королівства Ріо-де-ла-Плата й мала узбережжя на Атлантичному океані, то при від'єднанні від нього вихід до моря залишався не на парагвайських землях. Таким чином, Парагвай втратив морську зону гирла річки Плейт.

Проте ця країна продовжувала боротьбу за вихід до моря, який був можливий через вищезазначені річки Парагвай і Парана, які впадають у естуарій Ріо-де-ла-Плата, що своєю чергою виводить до Атлантичного океану. Найвідоміше і найболочіше для країни протистояння відоме як війна Троїстого альянсу або Парагвайська річкова війна (1864–1870 рр.). Вона точилась між Парагваєм з одного боку і союзом країн Аргентина, Бразилія та Уругвай. Серед основних її причин як раз і було суперництво держав-учасниць конфлікту за контроль над стратегічним регіоном річки Ла-Плата. Результатом війни став повний розгром Парагваю, втрата ним значних територій, післявоєнний залежний стан, знищення промисловості, демографічний колапс та хаос. Власне існують версії, що саме у цій війні Парагвай втратив вихід до моря (*Парагвайская речная война, 1914: 289 – 290*). Проте це не відповідає дійсності, адже зазначений конфлікт позбавив країну 150 000 км², але жодного сантиметра цієї території не було над морем. Зокрема цієї точки зору дотримуються дослідники Е. Косп та Ф. Чаморро, спираючись на карти та колоніальні документи, які розкривають особливості управління Іспанією територіями в регіоні Плата (*Capítulo 05, 2019*).

Проте повчальним є інше: якщо у XIX ст. Парагвай вів жорсткі військові дії за вихід до Атлантичного узбережжя, то наприкінці XX ст. своїм вступом у 1990 р. до МЕРКОСУру він вирішив це завдання без кровопролиття. Власне інтеграційні процеси в Латинській Америці дозволили створити єдиний економічний простір, де Хідровія Парана-Парагвай відіграє одну з ключових ролей (*Хамидулин, 2009*). Саме цей водний шлях сприяв баченню економічної інтеграції басейну Ла-Плата, включаючи Аргентину,

Болівію, Бразилію, Парагвай та Уругвай за допомогою покращення торгівлі та судноплавства. Хідровія також розглядається як частина великої системи мереж водних шляхів, що сполучають басейни Де-Ла-Плати, Оріноко та Амазонки для сприяння соціальної та економічної інтеграції південноамериканського континенту (Gioia, 1987).

Сьогодні немає іншого місця у світі, де на 70 км узбережжя знаходиться загалом 29 портових терміналів. Судна, які курсують водним шляхом Парана-Парагвай, можуть вантажити до 48 000 тонн. До 2022 р. були заплановані роботи з поглиблення та розширення водного шляху, що дозволить проходити судам з ванатжем до 70 000 тонн. Це основний транспортний маршрут між внутрішньою частиною континенту та Атлантичним океаном через Ріо-де-ла-Плата, яким проходить майже 80% торгівлі Парагваю. В даний час рух товарів по водних шляхах включає промислові товари, зерно, насіння олійних культур, олії та побічні продукти, руду, корисні копалини, сталь та нафту. Однак Парагвай потребує значних інвестицій в інфраструктуру, щоб покращити свою частину водного шляху та краще використати своє стратегічне становище (Chinese company..., 2020; Paraguay-Parana..., 2021).

Більше того Парагвай ратифікував Конвенцію Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 р. Частина X цього документа є найважливішою для Парагваю, оскільки вона визначає право держав, що не мають виходу до моря, на доступ до нього та свободу транзиту (United Nations Convention, 1982). Це важлива віха у міжурядових зусиллях міжнародного співтовариства та результат стародавньої боротьби Парагваю за вільний доступ до моря і, таким чином, за гарантію своєї політичної та економічної незалежності.

Висновки.

1. Конфлікт – це сигнал про наявність проблеми, яку слід вирішувати. Пораду, як саме це робити може дати історія, оскільки конфлікти за воду, які вже відбулись (при їх належному аналізі) можуть стати корисними у прогнозуванні подій майбутнього. Особливо це стає важливим, якщо висновки дають можливість уникнути насилля.

2. Наведені у статті ситуації не є поодинокими випадками. Нажаль, значна частина країн, які не мають виходу до моря,

входять до списку ООН як найменш розвинуті. Щоб отримати цей доступ, вони змушені проходити транзитом через територію сусідніх держав. Це означає, що воля інших країн у поєднанні з якістю їхньої транспортної інфраструктури, їх адміністративними процесами та стабільністю, а також їх двосторонніми дипломатичними відносинами визначатимуть легкість чи труднощі доступу до узбережної зони та можливістю брати участь у світовій торгівлі.

3. Налагодження відносин з урядами країн, між якими точаться суперечки за воду, мають залишити позаду проблеми минулого, щоб довести дискусію до успішного завершення і таким чином вивести регіон з депресивного економічного стану.

4. Зважаючи на погляди про колективну відповідальність у контексті глобальної справедливості та ратифікацію країнами Конвенції Організації Об'єднаних Націй з морського права, світовому товариству необхідно розглянути варіанти, які б дозволили країнам, позбавленим узбережжя, вийти до моря. Причому таке рішення має бути прийнято країною-транзитером добровільно. Варто враховувати права усіх сторін, щоб суверенний вихід однієї країни не порушував суверенітет та територіальні права іншої, щоб спірний ресурс не був недостатнім і задовольняв би потреби усіх. У цьому вбачаємо перспективи подальших досліджень.

Використані посилання

Гринько С. В. (2004) Ефіопії та Еритреї війна 1998 – 2000. Українська дипломатична енциклопедія. Київ. Т. 1 760 с.

Громадянська війна в Ефіопії: що змінилося за рік (2021). URL: [https:// www.armyfm.com.ua/gromadyanska-vijna-v-efiopii-shho-zminilosya-za-rik/](https://www.armyfm.com.ua/gromadyanska-vijna-v-efiopii-shho-zminilosya-za-rik/). (Дата звернення: 17.01.2022).

Карпов А. (2019) Как построить флот, не имея выхода к морю? Эфиопия. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2624390.html>. (Дата обращения: 17.01.2022).

Макарычев М. (2018) Ла-Пасу не вернули море. URL: <https://rg.ru/2018/10/02/bolivii-ne-vernuli-dostup-k-tihomu-okeanu.html>. (Дата обращения: 12.01.2021).

Очерки истории Чили (1967). Москва. 535 с.

Парагвайская речная война. (1914) Военная энциклопедия. Санкт-Петербург. Т.26: С. 289–290. URL: <https://viewer.rusneb.ru/ru/rs101004002277?page=351&rotate=0&theme=white>. (Дата обращения: 03.02.2022).

Хамидулин Т.Р. (2009) Особенности развития МЕРКОСУР в начале XXI века. Вестник РУДН. Серия Международные отношения. №2. С.19–26.

Bolivia, optimistic for a new stage with Peru 30 years after the Ilo agreement (2022). URL: <https://www.parisbeacon.com/34014/>. (Accessed: 27.01.2021).

Capítulo 05 – El mar del Paraguay (2019). URL: <https://www.abc.com.py/especiales/ecos-del-pasado/2019/11/28/el-mar-del-paraguay/>. (Accessed: 03.02.2022).

Carroll R. (2010) Peru gives landlocked Bolivia a piece of Pacific coast to call its own. URL: <https://www.theguardian.com/world/2010/oct/20/peru-gives-bolivia-pacific-shore> (Accessed: 27.01.2021).

Caso de la Isla Conejo de El Salvador (2019). URL: https://www.ecured.cu/Caso_de_la_Isla_Conejo_de_El_Salvador. (Accessed: 23.01.2022).

Castellanos S. & Mota J. (2013) Exclusivo: la isla Conejo reflota el conflicto territorial entre Honduras y El Salvador. URL: <https://www.univision.com/noticias/noticias-de-latinoamerica/exclusivo-la-isla-conejo-reflota-el-conflicto-territorial-entre-honduras-y-el-salvador>. (Accessed: 23.01.2022).

China's Gulf of Fonseca project threatens Honduras (2021). URL: <https://www.archyde.com/chinas-gulf-of-fonseca-project-threatens-honduras/>. (Accessed: 23.01.2022).

Chinese company could run crucial Argentine shipping route (2020). URL: <https://dialogochino.net/en/infrastructure/37072-chinese-company-could-run-crucial-argentine-shipping-route/>. (Accessed: 03.02.2022).

Conejo: El islote que mantiene vivo el conflicto entre Honduras y El Salvador (2018). URL: <https://www.estrategiaynegocios.net/centroamericaymundo/1190915-330/conejo-el-islote-que-mantiene-vivo-el-conflicto-entre-honduras-y-el>. (Accessed: 23.01.2022).

Dilla H. (2018) Una salida al mar/ El conflicto entre Chile y Bolivia más allá de La Haya. URL: <https://nuso.org/articulo/una-salida-al-mar-mas-alla-de-la-haya/>. (Accessed: 12.01.2021)

El Salvador exige a Honduras desocupar Isla Conejo de inmediato (2014). URL: https://elpais.com/internacional/2014/03/27/actualidad/1395893076_751068.html. (Accessed: 23.01.2022).

Former Bolivian president Paz Zamora urges Bolivia and Peru to invest in port of Ilo (2022). URL: <https://247newsagency.com/top-news/50513.html>. (Accessed: 27.01.2021).

Gamal M. (2021) Ethiopia's ambitions to have a naval power. URL: <https://navalpost.com/ethiopias-ambitions-to-have-a-naval-power/>. (Accessed: 17.01.2022).

Gioia C.J. (1987) The Great Waterways project of South America, Project Appraisal, 2:4, 243-250, DOI: 10.1080/02688867.1987.9726637. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/02688867.1987.9726637>. (Accessed: 03.02.2022).

Golfo de Fonseca. Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/place/Gulf-of-Fonseca>. (Accessed: 23.01.2022).

Honduras y El Salvador: La 'guerra del fútbol' y la Isla Conejo (2014). URL: https://www.teinteresa.es/mundo/Honduras-Salvador-guerra-Isla-Conejo_0_1073894691.html. (Accessed: 23.01.2022).

Isla Conejo: Why History Matters (2013). URL: <http://hondurasculturepolitics.blogspot.com/2013/09/isla-conejo-why-history-matters.html>. (Accessed: 23.01.2022).

La Bolivie veut son accès à la mer (2011). URL: <https://www.lefigaro.fr/flash-eco/2011/03/24/97002-20110324FILWWW00412-la-bolivie-veut-son-acces-a-la-mer.php>. (Accessed: 12.01.2021).

Kutska O. and Lavrut T. and Furman I. and Bespeka V. and Golyk M. Intra-state water conflicts (second half of the XX – early XXI centuries): historical and geographic overview. *Laplace em revista*. 2021. V. 7 n. 3A. P.11–25. DOI: <https://doi.org/10.24115/S2446-6220202173A1359p.11-25>.

Mahan A. T. (1890) *The Influence of Sea Power Upon History, 1660-1783*. Boston. 558 p. URL: <https://www.gutenberg.org/files/13529/13529-h/13529-h.htm>. (Accessed: 27.12.2021).

MP.- Honduras.- Honduras reclama la soberanía sobre el disputado golfo de Fonseca y anuncia un plan de desarrollo (2021). URL: <https://www.notimerica.com/politica/noticia-amp-honduras-honduras-reclama-soberania-disputado-golfo-fonseca-anuncia-plan-desarrollo-20211013203124.html>. (Accessed: 23.01.2022).

Nájar A. (2013) Conejo, la isla de la discordia entre El Salvador y Honduras. URL: https://www.bbc.com/mundo/noticias/m_2014/02/131216_finde_isla_conejo_discordia_el_salvador_honduras_nicaragua_centroamerica_an. (Accessed: 23.01.2022).

Olewe D. (2018) Why landlocked Ethiopia wants to launch a navy. URL: <https://www.bbc.com/news/world-africa-44369382?piiano-modal>. (Accessed: 17.01.2022).

Paraguay-Parana Waterway System (2021). URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/paraguay-paraguay-parana-waterway-system>. (Accessed: 03.02.2022).

Paullier J. (2017) Golfo de Fonseca: la «triple frontera» fuente de conflictos en Centroamérica que ahora Honduras, El Salvador y Nicaragua ven como una oportunidad. URL: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-40957279>. (Accessed: 23.01.2022).

Presidentes firman la paz del Golfo de Fonseca (2007). URL: <https://www.sica.int/consulta/Noticia.aspx?Idn=19126&idm=1>. (Accessed: 23.01.2022).

Puntualiza el presidente Hernández: «Isla Conejo es territorio hondureño y punto» (2021). URL: <https://presidencia.gob.hn/press/blog-node/isla-conejo-es-territorio-hondure%C3%B1o-y-punto>. (Accessed: 23.01.2022).

Reseña histórica de los límites del Paraguay (2019). URL: <https://www.mre.gov.py/cndl/index.php/limites/historia-de-los-limites>. (Accessed: 03.02.2022).

Ronger J.-C. (2011) Bolivie-Chili: l'accès à la mer, un différend vieux de plus de 130 ans. URL: https://www.francetvinfo.fr/monde/ameriques/bolivie-chili-l-acces-a-la-mer-un-differend-vieux-de-plus-de-130-ans_3074045.html. (Accessed: 12.01.2021).

Saba M. (2020) The revival of Ethiopian Navy, the Horn of Africa, the Red Sea, Regional power dynamics. URL: <https://www.africa-express.info/2020/01/25/the-revival-of-ethiopian-navy-the-horn-of-africa-the-red-sea-regional-power-dynamics/>. (Accessed: 17.01.2022).

Selamé Glana N. (2018) El conflicto marítimo entre Chile y Bolivia: una mirada desde la responsabilidad colectiva y los derechos humanos. Revista de derecho (Valdivia). Mol.31. No.1. URL: https://www.scielo.cl/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0718-09502018000100231. (Accessed: 12.01.2021).

Shay S. (2019) Landlocked Ethiopia to Rebuild its Navy. URL: <https://www.israeldefense.co.il/en/node/37801>. (Accessed: 17.01.2022).

Stavridis J. (2017) Sea Power: The History and Geopolitics of the World's Oceans. London. 372 p.

They ask Nayib Bukele to recover Conejo Island that belongs to Honduras (2021). URL: <https://www.archyworldys.com/they-ask-nayib-bukele-to-recover-conejo-island-that-belongs-to-honduras/>. (Accessed: 23.01.2022).

United Nations Convention on the Law of the Sea (1982). URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf. (Accessed: 27.12.2021).

Water Conflict Chronology (2019). URL: <http://www.worldwater.org/conflict/list/>. (Accessed: 24.01.2021).

References

Grinko S. (2004) Ethiopia and Eritrea war 1998—2000. Ukrainian diplomatic encyclopedia. Kyiv. T.1 760 p. (ukr).

Ethiopia's civil war: what has changed in a year (2021). URL: <https://www.armyfm.com.ua/gromadyanska-vijna-v-efiopii-shho-zminilosya-za-rik/>. (ukr).

Karpov A. (2019) How to build a fleet without access to the sea? Ethiopia. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2624390.html>. (rus).

Makarychev M. (2018) La-Paz did not return the sea. URL: <https://rg.ru/2018/10/02/bolivii-ne-vernuli-dostup-k-tihomu-okeanu.html>. (rus).

Essays on the history of Chile (1967). Moscow. 535 p. (rus).

Paraguayan river war. (1914) Military Encyclopedia. Saint-Petersburg. T.26: 289–290 p. URL: <https://viewer.rusneb.ru/ru/rsl01004002277?page=351&rotate=0&theme=white>. (rus).

Khamidulin T. (2009) Features of the development of MERCOSUR at the beginning of the XXI century. Bulletin of RUDN University. Series International Relations. №2. 19–26 p. (rus).

Bolivia, optimistic for a new stage with Peru 30 years after the Ilo agreement (2022). URL: <https://www.parisbeacon.com/34014/>. (eng).

Chapter 05 – The sea of Paraguay (2019). URL: <https://www.abc.com.py/especiales/ecos-del-pasado/2019/11/28/el-mar-del-paraguay/>. (esp).

Carroll R. (2010) Peru gives landlocked Bolivia a piece of Pacific coast to call its own. URL: <https://www.theguardian.com/world/2010/oct/20/peru-gives-bolivia-pacific-shore>

Case of the Rabbit Island of El Salvador (2019). URL: https://www.ecured.cu/Caso_de_la_Isla_Conejo_de_El_Salvador. (esp).

Castellanos S. and Mota J. (2013) Exclusive: Conejo Island revives the territorial conflict between Honduras and El Salvador. URL: <https://www.univision.com/noticias/noticias-de-latinoamerica/exclusivo-la-isla-conejo-reflota-el-conflicto-territorial-entre-honduras-y-el-salvador>. (esp).

China's Gulf of Fonseca project threatens Honduras (2021). URL: <https://www.archyde.com/chinas-gulf-of-fonseca-project-threatens-honduras/>. (eng).

Chinese company could run crucial Argentine shipping route (2020). URL: <https://dialogochino.net/en/infrastructure/37072-chinese-company-could-run-crucial-argentine-shipping-route/>. (eng).

Conejo: The islet that keeps the conflict between Honduras and El Salvador alive (2018). URL: <https://www.estrategiaynegocios.net/centroamericaymundo/1190915-330/conejo-el-islote-que-mantiene-vivo-el-conflicto-entre-honduras-y-el>. (esp).

Dilla H. (2018) An exit to the sea. The conflict between Chile and Bolivia beyond The Hague. URL: <https://nuso.org/articulo/una-salida-al-mar-mas-alla-de-la-haya/>. (esp).

El Salvador demands that Honduras vacate Conejo Island immediately (2014). URL: https://elpais.com/internacional/2014/03/27/actualidad/1395893076_751068.html. (esp).

Former Bolivian president Paz Zamora urges Bolivia and Peru to invest in port of Ilo (2022). URL: <https://247newsagency.com/top-news/50513.html>. (eng).

Gamal M. (2021) Ethiopia's ambitions to have a naval power. URL: <https://navalpost.com/ethiopias-ambitions-to-have-a-naval-power/>. (eng).

Gioia C.J. (1987) The Great Waterways project of South America, Project Appraisal, 2:4, 243–250 p., DOI: 10.1080/02688867.1987.9726637. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/02688867.1987.9726637>. (eng).

Golfo de Fonseca. Encyclopaedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/place/Gulf-of-Fonseca>. (eng).

Honduras and El Salvador: The 'soccer war' and Rabbit Island (2014). URL: https://www.teinteresa.es/mundo/Honduras-Salvador-guerra-Isla-Conejo_0_1073894691.html. (esp).

Isla Conejo: Why History Matters (2013). URL: <http://hondurasculturepolitics.blogspot.com/2013/09/isla-conejo-why-history-matters.html>. (eng).

Bolivia wants access to the sea (2011). URL: <https://www.lefigaro.fr/flash-eco/2011/03/24/97002-20110324FILWWW00412-la-bolivie-veut-son-acces-a-la-mer.php>. (esp).

Kutska O. and Lavrut T. and Furman I. and Bespeka V. and Golyk M. Intra-state water conflicts (second half of the XX – early XXI centuries): historical and geographic overview. *Laplace em revista*. 2021. V. 7 n. 3A. P.11–25. DOI: <https://doi.org/10.24115/S2446-6220202173A1359p.11-25> (eng).

Mahan A. T. (1890) *The Influence of Sea Power Upon History, 1660-1783*. Boston. 558 p. URL: <https://www.gutenberg.org/files/13529/13529-h/13529-h.htm>. (eng).

MP.- Honduras.- Honduras claims sovereignty over the disputed Gulf of Fonseca and announces a development plan (2021). URL: <https://www.notimerica.com/politica/noticia-amp-honduras-honduras-reclama-soberania-disputado-golfo-fonseca-anuncia-plan-desarrollo-20211013203124.html>. (esp).

Najar A. (2013) Rabbit, the island of discord between El Salvador and Honduras. URL: https://www.bbc.com/mundo/noticias/2014/02/131216_finde_isla_conejo_discordia_el_salvador_honduras_nicaragua_centroamerica_an. (esp).

Olewe D. (2018) Why landlocked Ethiopia wants to launch a navy. URL: <https://www.bbc.com/news/world-africa-44369382?piano-modal>. (eng).

Paraguay-Parana Waterway System (2021). URL: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/paraguay-paraguay-parana-waterway-system>. (eng).

Paullier Y. (2017) Gulf of Fonseca: the "triple border" source of conflicts in Central America that Honduras, El Salvador and Nicaragua now see as an opportunity. URL: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-40957279>. (esp).

Presidents sign the peace of the Gulf of Fonseca (2007). URL: <https://www.sica.int/consulta/Noticia.aspx?Idn=19126&idm=1>. (esp).

President Hernández points out: "Isla Conejo is Honduran territory, period" (2021). URL: <https://presidencia.gob.hn/press/blog-node/isla-conejo-es-territorio-hondure%C3%B1o-y-punto>. (esp).

Historical review of the limits of Paraguay (2019). URL: <https://www.mre.gov.py/cndl/index.php/limites/historia-de-los-limites>. (esp).

Rongerás J.-C. (2011) Bolivia-Chile: access to the sea, a dispute over 130 years old. URL: https://www.francetvinfo.fr/monde/ameriques/bolivie-chili-l-acces-a-la-mer-un-differend-vieux-de-plus-de-130-ans_3074045.html. (esp).

Saba M. (2020) The revival of Ethiopian Navy, the Horn of Africa, the Red Sea, Regional power dynamics. URL: <https://www.africa-express.info/2020/01/25/the-revival-of-ethiopian-navy-the-horn-of-africa-the-red-sea-regional-power-dynamics/>. (eng).

Selamé Gléna N. (2018) The maritime conflict between Chile and Bolivia: a look from collective responsibility and human rights. *Law Review (Valdivia)*. Mol.31. No.1 URL: https://www.scielo.cl/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0718-09502018000100231. (esp).

Shay S. (2019) Landlocked Ethiopia to Rebuild its Navy. URL: <https://www.israeldefense.co.il/en/node/37801>. (eng).

Stavridis J. (2017) *Sea Power: The History and Geopolitics of the World's Oceans*. London. 372 p. (eng).

They ask Nayib Bukele to recover Conejo Island that belongs to Honduras (2021). URL: <https://www.archyworldys.com/they-ask-nayib-bukele-to-recover-conejo-island-that-belongs-to-honduras/>. (eng).

United Nations Convention on the Law of the Sea (1982). URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf. (eng).

Water Conflict Chronology (2019). URL: <http://www.worldwater.org/conflict/list/>. (eng).

Kutska O., Peremybida D.

**IMPLEMENTATION OF THE DESIRE FOR EXIT TO THE SEA WITHIN
THE FRAMEWORK OF WATER CONFLICTS OF THE XXI CENTURY.
PART I: FOREIGN EXPERIENCE OF PEACEFUL CONFLICT RESOLUTION**

Water conflicts, like any other form of conflict between countries, lead to unstable situations in various parts of the world and cause international concern. As the issue of water disputes has been repeatedly raised in the world's scientific discourse, the aim has been to single out from the general information that relating to disputes over access to the sea. Moreover, the focus is on those episodes where the solution was invented peacefully. Recourse to such methods of cognition as induction and deduction, content analysis, analysis-discourse, use of historical-typological, historical-comparative and historical-systemic approaches made it possible to highlight the issues considered in the study and allowed to present the material in a clear and logical completeness. The analysis allowed us to propose an author's division of the realization of the aspirations of states to access to water into options: the first - gaining access to the sea by renting seaports in another country by concluding bilateral agreements (Ethiopia); the second - retention of access to the sea in accordance with the decision of the International Court of Justice (Honduras); third – rejection by an international court of a claim for access to the sea (Bolivia); fourth – gaining access to the sea by joining the regional union (Paraguay). As a result of the conducted scientific generalizations, it was concluded that there is no universal solution to the problem of meeting the needs of countries that do not border the sea or the ocean, but seek to do so. This is primarily due to the geographical location of the country, the difference in the origin of the problem, diplomatic relations with the coastal country and the unwillingness of the conflicting parties to peaceful dialogue. At the same time, the peaceful settlement of disputes over access to the high seas must be a major challenge and can be achieved through the intergovernmental efforts of both the international community and the representatives of the states between which they arose. This decision will directly depend on the will of the transit countries in combination with the decency of the states that will use its territory, transport and port infrastructure. In the event of a friendly agreement, both sides of the conflict will only benefit, as they will demonstrate the capacity for dialogue and international cooperation, which in turn will increase their attractiveness and reliability as partners in trade with foreign countries.

Keywords: water conflicts, access to the sea, lease of seaports, territorial waters, freedom of transit.

УДК 355/359

PASHCHUK Y.

<https://orcid.org/0000-0002-0631-6183>

PASHKOVSKIY V.

<https://orcid.org/0000-0002-7124-4155>²

ZVONKO I.

<https://orcid.org/0000-0003-1158-9327>³

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.292-302>

PERFORMANCE OF THE SYSTEM OF LESSONS ANALYSIS AND DISSEMINATION IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE SPECIAL PERIOD (2014-2018)

The paper focuses on historical aspects of performance of the System of lessons analysis and dissemination in the Armed Forces of Ukraine in the Special Period: from April 2014, when the Anti-Terrorist Operation began in the east of our country, until December 2018, when the Ukrainian Armed Forces started to build a prospective Lessons Learned System.

For the reason that the development of the new Lessons Learned System has been based on the previous System of lessons analysis and dissemination there is an acute need to research the history of organizational learning in the Armed Forces of Ukraine in the Special Period. An importance and relevance of this scientific and practical task is also determined by the enduring Russian armed aggression against Ukraine and existing threats of the large-scale Russian military invasion of Ukraine as well as by absence of the tailored studies in the Ukrainian historiography.

The article includes an assessment of functioning of the System of lessons analysis and dissemination during the Adaptation stage (final phase) which took place after the Stagnation (December 1991-May 2013) and Reformation (May 2013-April 2014) stages. The four main components of the System are considered: organizational structure; formalized process of military learning; lessons learned tools; lessons learned training.

The research is focused on performance of the System of lessons analysis and dissemination for acquisition and transformation of knowledge that was obtained from combat experiences of the Ukrainian Armed Forces in the the Special Period. Using of the System of lessons analysis and dissemination in the Special Period (2014 – 2018) has significantly improved the Ukrainian Armed Forces operational capabilities. Despite

Пашук Юрій Михайлович, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов та військового перекладу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Пашковський Вадим Вікторович, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, начальник відділу (підготовки військ) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Звонко Ірина Михайлівна, заступник командира десантно-штурмової роти з морально-психологічного забезпечення десантно-штурмового батальйону, військова частина А0284 (м. Львів).

© Пашук Ю.М., Пашковський В.В., Звонко І.М., 2022

these successes, the Donbas war in the Eastern Ukraine (2014 till now) has showed an ineffectiveness of the above-mentioned System and revealed an urgent need for cardinal improving of the Ukrainian military learning.

Keywords: experience, organizational learning, lessons learned process, System of lessons analysis and dissemination, the Armed Forces of Ukraine, Special Period.

Introduction. In military affairs, especially during wars (combat operations), effective organizational learning was, is and will be the driving force of the evolutionary development of the armed forces. In modern science, organizational learning is interpreted as a process by which a military organization (armed forces, service of armed forces, arm (branch), military unit, etc.) uses new knowledge gained from experiences or researches to adjust organisational doctrines and procedures to minimize the risk of repeating mistakes and increase the chance of successes and victories in the future (*Dyson, 2020: 15*).

For the first time semi-formal lessons learned (LL) procedures were used in the armed forces of Germany and Great Britain during the First World War (*Dyson, 2020: 17-18*). An Organisational Learning Concept was first stated by Richard Cyert and James March in 1963. The American scientists at their work „A Behavioral Theory of the Firm” proved the importance of organisational LL structure and appropriate management of the LL process to ensure effective organisational learning (*Cyert and March, 1963*).

At the end of the twentieth century, with the rapid development of information and communication technology (ICT), the Organisational learning concept was upgraded and the Knowledge management theory was developed as the further evolution of the concept (*Dyson, 2019; Dyson, 2020*). This theory is aimed to improve the efficiency of acquisition, storage, archiving, recovery and dissemination of obtained knowledge within the "internal" (organizational) environment, as well as gaining of knowledge and experiences from the "external" (non-organizational) environment to achieve successful knowledge transformation (*Dyson, 2019; Nonaka and Ikujiro, 1991*).

The modern advanced LL doctrines are focused on studying of ways of improving the use of implicit knowledge at the individual and organizational levels, use of the ICT achievements to increase the efficiency of the LL processes. Today the world's best practices of organisational learning countries are characterized by the development of the permanent formal procedures to improve the dynamic organizational capacities in obtaining knowledge, learning experiences,

effective management, dissemination and transformation of the acquired knowledge and experiences (Dyson, 2020: 15).

Problem statement. Since Ukraine left the Soviet Union in 1991 till 2018, the Ukrainian Armed Forces (UAF) have used a System of lessons analysis and dissemination (SLAD) for capturing the training and combat experiences (Pashchuk Y. and Pashkovskiy V., 2019: 36; Pashchuk Y., 2021: 45-46). The SLAD is defined as a set of lessons learned methods and techniques for using prescribed LL organisational structure and tools to execute analysis and dissemination of the acquired lessons (Pashchuk Y., 2021: 45-46).

The System of lessons analysis and dissemination inherited military learning capabilities from the former Soviet Armed Forces and had three main phases of development (Pashchuk Y. and Pashkovskiy V., 2019: 36-38; Pashchuk Y., 2021: 45-46): Stagnation (December 1991–May 2013), Reformation (May 2013–April 2014) and Adaptation stages (April 2014–December 2018). The armed aggression of the Russian Federation against Ukraine that had started in 2014 (Verkhovna Rada of Ukraine, 2015) became a main cause and catalyst for the radical transforming of the System of lessons analysis and dissemination. The SLAD was redirected and focused primarily on learning of the UAF combat experiences. Using the SLAD over Adaptation phase has produced some very important outcomes that significantly improved the operational capabilities of the Ukrainian Armed Forces. On the other hand, during the Anti-Terrorist Operation (ATO: from 13 April 2014 till 30 April 2018) and Joint Forces Operation (JFO: from 30 April 2018 till now) (Ukrainian Pravda, 2014; Law of Ukraine, 2018) the performance of the SLAD have displayed some limitations in preventing the UAF ability to address all challenges and make use of potential best practices in the Ukrainian military.

Based on deep analysis of the SLAD and world best practices in organisational learning, in August of 2018 the UAF leadership made a decision to create a fundamentally new prospective Lessons Learned System (LLS) (LL, 2018). The Road Map for forming of the LLS was developed in November 2018 and in January 2019 the new System was launched (Pashchuk Y., 2021: 44-46).

Since the LLS development has been based on the previous System of lessons analysis and dissemination there is an acute need to research the history of organizational learning in the Armed Forces of Ukraine in the Special Period (Decree of the President of Ukraine, 2014).

An importance and relevance of this scientific and practical task is also determined by the enduring Russian armed aggression against Ukraine and existing threat of the large-scale Russian military invasion of our country as well as by absence of the tailored studies in the Ukrainian historiography.

The aim of the paper is to research the historical aspects of performance of the System of lessons analysis and dissemination in the Armed Forces of Ukraine in the Special Period (April 2014 –December 2018), and investigate the dominant features of the Ukrainian military learning during this time.

The main part of the article. In order to improve fundamentally the troops training and enhance the UAF operational capabilities, in May 2013 the Ukrainian military leadership launched the SLAD reforming based on the NATO assistance and the world best practices in organisational learning (*Pashchuk Y., 2021: 52-54*). The planned transition in the UAF military learning have not been fully implemented before the Russian invasion in Ukraine.

The armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, that had led to the Moscow's annexation of Crimea in March 2014 and beginning of Donbas war in April 2014, became a main cause and catalyst of the radical SLAD transforming. At that time the Russian military and information superiority, transient nature of wide-ranging combat operations and weaknesses of the Ukrainian security and defense agencies in responding to the "hybrid warfare" have necessitated the cardinal changes in the UAF organisational learning and actually led to the beginning of adaptation of the SLAD to new severe challenges.

The SLAD adaptation stage was launched under extremely difficult conditions of the Special Period (*Decree of the President of Ukraine, 2014*) when the time factor was decisive. Since the beginning of the Anti-Terrorist Operation, the amount of information about the war experience has increased significantly compared with peacetime. Almost all military bodies at all levels were involved in collecting and analysing the experiences of UAF employment in the Anti-Terrorist Operation, but such activities were not properly organized and coordinated. None of the military bodies, including the Military-scientific department of the UAF General Staff that had been responsible for coordination of the LL process, did not have clearly defined authorities to organize the UAF organisational learning.

Despite this, some very important documents with analysis of the combat experiences and lessons learned were developed and disseminated in the UAF organisations in May and June 2014. These electronic and printed publications included the vital review of bad and good practices of the Ukrainian troops during the first two months of the Anti-Terrorist Operation, as well as essential recommendations on remedial actions and studied tactics, techniques, and procedures of the enemy.

The Ukrainian military leadership were understanding the utmost importance of studying of combat experiences and therefore had identified two dominant priorities in improving of the UAF organisational learning: creation of the LL organisational structure in the combat zone and developing adequate LL Standard operating procedures.

Thus, on August 3, 2014, a LL section has been established at the Anti-Terrorist Operation HQ and included 2-3 officers who are appointed on the rotational basis from 4 to 8 months (*MSR, 2018: 40*). Later, in June 2015, the LL sections were also created in each sector of the ATO zone (*MSR, 2018: 40*). The main problem in manning such LL bodies was that the appointed officers had not had the adequate LL training and proper experience in organizational learning. At that time a training courses for LL training of the UAF personnel and primarily LL staff did not exist.

In addition to the permanent LL bodies in the ATO headquarters, the special mobile LL groups have been created and involved in learning the war experiences (*MSR, 2018: 43*). These groups have been often formed from the General Staff representatives and relevant experts from the Ukrainian military research and education institutions. The main objective of these groups was to complete high-quality studies of combat experiences of the UAF troops when they were deploying in the ATO zone or after their withdrawing from this area to the permanent stations.

The Temporary LL Standard operating procedures, which had been adopted on August 9, 2014 (*SOP, 2014*), became an extremely important step in improving the UAF organizational learning. This document describes the general procedures for studying of the ATO experiences and clearly defines the military bodies that are responsible for organizing and coordination of the LL process.

In addition, the new table of periodic LL reports (14 documents) about the observations and analysis of combat experiences was

approved by the Chief of the UAF General Staff on October 30, 2014 (*MSR, 2018: 39-40*). The scope and content of the formal reports was revised in January 2016 (*MSR, 2018: 40-41*). The above-mentioned essential changes in the SLAD performance can be considered as a key point in initiating of transition from the semiformal to formal organizational learning in the Armed Forces of Ukraine. “Within a period of two years (2014-2016), in the relatively difficult situation which the Ukrainian state found itself (economic collapse, entanglement in long-lasting positional warfare in the east of Ukraine), significant changes were made in the UAF to improve its condition and to make it better suited to current challenges” (*Wilk A., 2017: 6*).

Regardless of some progress in military learning, for example, effective using of best practices in the training of the Army snipers and employment of the unmanned aviation systems, the UAF leadership could not be satisfied with the SLAD functioning. The completed in August 2016 analysis of the SLAD performance has identified the main existed problems in the Ukrainian military learning (*MSR, 2018; MSR, 2020*):

Reporting of the obtained experiences and lessons learned in the chain of command "military unit (battalion, brigade) – HQ of the ATO sector – Anti-Terrorist Operation HQ – UAF General Staff" was carried out very slowly (sometimes 2-4 weeks);

The combat experiences were mainly spread only within the services of the Armed Forces or their arms and branches;

The lessons acquired by most of all military units were not usually shared to other units.

Based on the foregoing analysis some urgent remedial actions had been accomplished:

The commanders of military units are authorized to transmit high priority information on combat experience directly to the Center of operational standards and methods in training of the UAF troops, as well as make direct inquiries to this body to obtain needed information on lessons learned;

Every military unit has to keep a register of combat experience in which any soldier might freely write observations about important issues, their main causes and ways to solve them. The assigned officers in military units are responsible to analyze the register records and report directly to their commanders weekly;

The LL personnel at the ATO headquarters develop regular information bulletins with analysis of the most important information on

combat experience. The printed and electronic bulletins are disseminated to all military organisations of the Armed Forces of Ukraine.

Some research on the SLAD performance, including the survey, that was conducted in the UAF National Army Academy in early 2020, defined that at the beginning of the Donbas war (2014-2016) the open-source materials from the Internet had been more commonly used for experience sharing than all other formal means of the UAF knowledge dissemination (*Pashchuk Y., 2020*). At that time, the UAF organisational learning had not yet been properly organized. There were not enough electronic and printed publications with relevant, updated information about gained combat experiences. Also at that time, no electronic LL databases were used. The Interactive Electronic Lessons Learned Database (IELLD) was launched within the UAF secure military network only on 31 October 2017 (*MSR, 2018: 46-48*). Above all can be considered as the main reason why most interviewees referred to the predominant use of the informal method for transferring combat experiences and sharing knowledge during pre-deployment and rotation in the field at the beginning of the Russian aggression. Only 6 respondents (11.8%) used the Electronic publications and 1 interviewee (1.9%) applied the resources of the IELLD before their deployment to the ATO/JFO area, while a large percentage (21.6% – 11 interviewees) of those respondents who received information about combat experience from the Internet, in particular from "open" websites (*Pashchuk Y., 2020*).

After 2016 the situation with disbalance of formal and informal way of knowledge dissemination has been changed. Particularly, it was done after launching the IEELD and cardinal improvements in the UAF organisational learning. From 2017 to 2019, more than 300 bulletins on war experience have been uploaded to IEELD and over 180,000 visits to this database have been recorded (*LL, 2018:2*).

The combat experiences and knowledge gained since 2014 have had the most impact on changing of the UAF performance. Using the SLAD in the Special Period has produced the following main outcomes that significantly improved the UAF operational capabilities (*Pashchuk Y. and Pashkovskiy V., 2019: 36-37; MSR, 2018: 66-67*):

Refinement of published military doctrines, particularly Field Manuals for various arms and services;

Changing of the UAF tactics, techniques, and procedures to match the needs of modern warfare, with special emphasis on the irregular warfare conducted by Russian troops in Ukraine;

Overall modernization and improved quality of the UAF organisational structure and equipment.

Even though, numerous issues in the SLAD functioning have not be solved (*Pashchuk Y. and Pashkovskiy V., 2019: 37; MSR, 2018: 67-68*):

Overall lack of awareness and understanding of the Lessons Learned (LL) process at all levels of rank and organizational structure;

The absence of endorsed LL doctrine and standard operating procedures on lessons learning and knowledge transformation;

Underdeveloped LL organizational structure which tasks personnel with managing LL process;

While deeply engaged with routine activities, staff of headquarters at all levels were not likely prioritize attention towards the LL process;

Commanders usually resisted the outward flow of honest and candid observations within their organizations because of their inability to receive and digest constructive criticism;

Due to prevailing command climate existing throughout the UAF, soldiers hesitated to submit their honest observations and contribute to the LL process due to fear of reprisal from their commanders;

Observations that have been gathered in the absence of a unified template (format) frequently failed to thoughtfully identify root causes and also omit the inclusion of proposed remedial actions;

Often the quality of LL analysis was poor due to insufficient time to prepare, lack of proper training with academic techniques in conducting analysis, as well as low levels of information assurance;

Sometimes after completing the analysis phase of the LL process, the identified lessons were not implemented;

There was no substantial timeline for when remedial actions should be fully integrated with the desired effectiveness;

Inconsistent LL training for all UAF personnel, especially with the omission of LL courses for assigned LL personnel;

Sharing of lessons learned was ineffective, primarily due to collected experiences not being properly categorized and archived, as well as unreliable access to the LL Database using of obsolete software.

These limitations with the SLAD have been preventing the UAF abilities to address all challenges and make use of the potential best practices in the Ukrainian military. These disadvantages have not been properly addressed primarily due to the absence of a standardized LL concept, underdeveloped procedures for gathering and managing observations, their subsequent analysis, as well as LL dissemination.

Five years of the Russian aggression against Ukraine (2014-2018) has revealed an urgent need for cardinal improving the UAF lessons learned capabilities. The SLAD had exhausted all its possibilities and in August of 2018 the Ukrainian military leadership made the decision to focus an initiative on significantly improving of the UAF learning by creating a fundamentally new prospective Lessons Learned System. This effort was also driven by the priorities of the Ukrainian foreign policy towards gaining the NATO membership and fully embracing interoperability.

The Lessons Learned System is defined as a set of the lessons learned methods and techniques for using prescribed LL organisational structure and tools to execute the overall standardized LL process including analysis and remedial actions phases (*LL, 2020: 19-21*). The building of the above System means the final transition from semi-formal to permanent formal organizational learning in the Armed forces of Ukraine (*Dyson T., 202: 2*).

Conclusions. Using of the System of lessons analysis and dissemination in the Special Period (April 2014 – December 2018) has allowed to significantly improve the Ukrainian Armed Forces operational capabilities. During this wartime the military leadership have tried to adapt the SLAD to the needs of the UAF in organisational learning.

The Donbas war (April 2014 – present) has indicated an ineffectiveness of the SLAD and proved that this System has exhausted its capabilities. All main components of the System (organizational structure, formalized process of military learning, lessons learned tools, lessons learned training) have required fundamental modernization based on the world best practices. It is, therefore, the Ukrainian Armed Forces leadership launched creation of the prospective Lessons Learned System to improve the Ukrainian military learning.

In the face of real threats of the large-scale Russian military invasion of Ukraine it is extremely important to complete forming of the Lessons Learned System and conduct its successful performance to increase the efficiency of the UAF training and employment, reduce the risks of repeating mistakes and increase the chances for successful operations and victories.

References

- Cyert R., March J. (1963). *A Behavioral Theory of the Firm*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 332 p.
- Decree of the President of Ukraine № 303/2014 (2014). *About partial mobilization*. March 17, 2014.
- Dyson T. (2019). The Military as a learning organisation: establishing the fundamentals of best-practice in lessons-learned. *Defence Studies*. Vol. 19. Iss. 2, pp. 107–129.
- Dyson T. (2020). *Organisational Learning and the Modern Army. A New Model for Lessons-Learned Processes. 1st Edition*. Abingdon: Routledge. 276 p.
- Law of Ukraine (2018). On the peculiarities of the state policy to ensure the state sovereignty of Ukraine in the temporarily occupied territories in Donetsk and Luhansk regions. January 18, 2018.
- LL (2018). Plan to create a prospective Lessons Learned System in the Armed Forces of Ukraine. UAF General Staff. 27 November 2018. 7 p. [In Ukrainian].
- LL (2020). Doctrine for Lessons Learned Process in the Armed Forces of Ukraine. VKP 7-00(01). 01 July 2020. 30 p. [In Ukrainian].
- MSR (2018). Military Scientific Research, final report, code “DOSVID-A”, 2018. State registration № 0118u000090d. Lviv, National Army Academy, 2018. 92 p. [In Ukrainian].
- MSR (2020). Military Scientific Research, final report, code “DOSVID-ZSV”, 2020. State registration № 0120u102708. Lviv, National Army Academy, 2020. 126 p. [In Ukrainian].
- Nonaka, Ikujiro (1991). The knowledge creating company. *Harvard Business Review*. 69 (6): p. 96–104.
- Pashchuk Y., Pashkovskiy V. (2019). Methodological approach to forming Prospective Lessons Learned System in the Ukrainian Army. *Science and Technology of the Air Force of Ukraine*. Kharkiv, National Air Force University. Vol. 4 (37), 2019. pp. 36–43. [In Ukrainian].
- Pashchuk Y. (2020). The questionnaire development and survey of the Ukrainian Armed Forces personnel on the effectiveness of the Lessons Learned System. 125/NOV, 05 June 2020. Lviv: National Army Academy. 106 p. [In Ukrainian].
- Pashchuk Y. (2021). Historical aspects of organizational learning in the Ukrainian Armed Forces in peacetime (1991-2014). *Military Scientific Journal*. Lviv, National Army Academy. Vol. 35 (2021). pp. 44-57. [In Ukrainian].
- SOP (2014). Temporary Standard Operating Procedures for Lessons Learned Process in the Armed Forces of Ukraine. August 9, 2014. 5 p. [In Ukrainian]
- Verkhovna Rada of Ukraine (2015). *On repelling the armed aggression of the Russian Federation and overcoming its consequences*. Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine №337-VIII (2015) April 21, 2015.
- Ukrainian Pravda (2014). *The National Security and Defense Council is launching a large-scale anti-terrorist operation with the involvement of the Armed Forces - Turchynov*. April 13, 2014, 6:53 pm.
- Wilk A. (2017). The best army Ukraine has ever had. Changes in Ukraine’s armed forces since the Russian aggression. Warsaw: Centre for East Studies. 44 p.

Пашук Ю.М., Пашковський В.В., Звонко І.М.
ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ УЗАГАЛЬНЕННЯ І ПОШИРЕННЯ
ДОСВІДУ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ В „ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД”
(2014 – 2018)

У статті досліджено історичні аспекти функціонування Системи узагальнення і поширення досвіду Збройних Сил України в особливий період – з квітня 2014 року, з моменту початку Антитерористичної операції на Сході нашої держави, до січня 2019 року, коли розпочалося створення перспективної Системи вивчення і впровадження досвіду. Потреба у вивченні історії організаційного вивчення та впровадження у Збройних Силах України у вказаний період зумовлена тим, що формування перспективної Системи вивчення і впровадження досвіду **базується на організаційній структурі та основних здобутках попередньої** Системи узагальнення і поширення досвіду. Важливість і актуальність даного науково-практичного завдання визначається тим, що на сьогодні досі триває збройна агресія Росії проти України та існує висока ймовірність російського пономасштабного вторгнення до нашої держави, а також тим, що в українській історіографії відсутні дослідження, присвячені вищезазначеному питанню.

Стаття містить аналіз діяльності Системи узагальнення та поширення досвіду упродовж заключного етапу її діяльності „адаптування”, що відбувався після етапів „стагнація” (грудень 1991–травень 2013) та „реформування” (травень 2013–квітень 2014). Розглянуто чотири основні компоненти зазначеної Системи: організаційна структура; формалізовані процедури; засоби; підготовка особового складу.

Застосування Системи аналізу та поширення досвіду в особливий період (2014–2018) значно покращило оперативні можливості Збройних Сил України. Незважаючи на ці успіхи, результати війни на сході України показали неефективність вказаної Системи та визначили нагальну потребу кардинального вдосконалення організаційного вивчення і впровадження досвіду.

На основі передового досвіду та практики держав-членів НАТО у січні 2019 року у Збройних Силах України розпочалося створення перспективної Системи вивчення та впровадження досвіду, що базується на використанні досягнень та основних переваг попередньої Системи узагальнення та поширення досвіду.

Ключові слова: досвід, організаційне вивчення та впровадження досвіду, процес вивчення та впровадження досвіду, Система узагальнення та поширення досвіду, Збройні Сили України, особливий період.

УДК 94(477)''10/13'':623.444.2

КОЗАК М.І.

<http://orcid.org/0000-0002-3539-413X>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.303-319>

ШАБЛЯ ЯК НАСТУПАЛЬНА ЗБРОЯ І ВОІНСЬКИЙ СИМВОЛ У ГАЛИЦЬКОМУ ТА ВОЛИНСЬКОМУ КНЯЗІВСТВАХ У XI – XIV СТ.

У статті розглянуто шаблю як елемент комплексу наступального озброєння середньовічного руського воїна. Зроблено акцент на теренах Волинського та Галицького князівств. Здійснено спробу визначити місце шаблі серед інших видів озброєння як в репрезентативно-статусному, так і в утилітарному плані. На підставі писемних та археологічних знахідок автор робить припущення, що шабля не була поширеним видом озброєння на вказаних землях, поступаючись мечу. Проте, вона була наявна серед озброєння як у степових сусідів, так і в деякого місцевого воїнства.

Ключові слова: шабля, меч, Галицьке та Волинське князівства, літописний Ізяславль, Данило Романович, комплекс озброєння.

Постановка проблеми. Вивчення специфіки озброєння військ на території України за княжої доби, пошук регіональних відмінностей та місця тих чи інших предметів озброєння в загальному комплексі озброєння залишається перспективним питанням вітчизняного зброєзнавства на сучасному етапі його розвитку. Окрім того, нам видається не менш актуальним необхідність комплексної інтерпретації матеріальних знахідок у зв'язку із писемними свідченнями.

Найхарактернішою групою середньовічного озброєння є довга клинкова зброя, яка у всіх середньовічних народів була речовим атрибутом лицарського стану (*Окиотт, 2007*). Мова іде, перш за все, про меч, який разом із списом посідав чи не головне місце в арсеналі середньовічного воїна (*Окиотт, 2006*).

Проте на східноєвропейських теренах вже у X ст. паралельно із мечем писемні та археологічні джерела фіксують нерівномірне запозичення кочівницької шаблі (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 75–103*). Шабля відрізняється від меча головним чином за рахунок

Козак Микола Іванович, аспірант відділу середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

© Козак М. І., 2022

вигнутого клинка із переважно одностороннім лезом (Тоїчкін, 2007: 29, 34–35). З огляду на опубліковані Анатолієм Кірпи́чником матеріали, можна чітко прослідкувати, що першість у поширенні шабель у X–XI ст. мали ті руські землі, які найтісніше контактували зі степом, і це, перш за все, Київська земля, регіон Поросся (Кірпи́чников, *Вып. 1.*, 1966: 65).

На сьогодні появу і поширення шаблі на Русі прийнято пов'язувати із збільшенням ролі кінноти, що не може викликати сумніву з огляду на функціональне призначення шаблі, яке полягало, перш за все, у завданні протяжного удару, що поєднував у собі різання та рубання (Кірпи́чников, *Вып. 1.*, 1966: 61). Удар шаблі характерний тим, що центр ваги розташований не біля ефесу, як у меча, а на робочій частині (в клинку) і збігається з місцем удару (Аствацатурян, 1995: 8). Це особливо добре надавалось для швидкого легкоозброєного вершника.

Водночас радянські дослідники, як от згаданий А. Кірпи́чников, а також Артемій Арциховський, неодноразово наголошували, що шабля потребувала декількох століть, аби повністю витіснити меч і показати свою перевагу над ним (Арциховський, 1946: 7), таким чином наче вказуючи на якісь функціональні переваги вигнутого клинка над прямим, які нібито мали призвести до суперництва двох видів зброї (Арциховський, 1946: 7; Кірпи́чников, *Вып. 1.*, 1966: 60–70). Але наразі немає конкретних доказів щодо того, чи справді існувало таке суперництво.

Мета статті – на підставі аналізу відомих матеріальних знахідок та писемних джерел, їх верифікації та всебічного аналізу, виявити місце шаблі в комплексі озброєння військ Галицько-Волинських земель у період XI–XIV ст. А також пояснити процес поширення цієї зброї.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні, попри певний сплеск зацікавлення середньовічним озброєнням, включно із акцентом на зазначені нами території, немає спеціальних робіт, присвячених шаблі. Як правило, ця зброя розглядається у загальному комплексі озброєння, або як елемент так званої військової реформи Данила Романовича. Проте, відомості про археологічні знахідки шабель із західноукраїнських земель містяться в працях українського зброєзнавця Святослава Терського та польських дослідників Радислава Лівоха та Пйотра Котовіча.

крім того, шаблі в контексті комплексу клинкової зброї присвятив цілий розділ своєї дисертаційної роботи Богдан Гринчишин (Гринчишин, 2016).

Виклад основного матеріалу дослідження. Цікаво, що протягом усього середньовіччя меч, все ж, довго залишається домінуючою клинковою зброєю на Русі (Кирпичников, *Вып. 1, 1966: 17–59*). Винятком можуть бути лише деякі регіони, такі як Подніпров'я та Чернігівщина (Кирпичников, *Вып. 1, 1966: 60–65*), проте і там все не так однозначно.

Звернімо увагу на знахідки шабел, виявлених на території Подніпров'я. Значна частина таких шабел були предметами не стільки озброєння, як атрибутами рангу і багатства, про що свідчать не лише їхнє оздоблення, але і наявність у похованнях знаті, включно з князівськими, як, для прикладу, так звана шабля Хайновського з християнського поховання X–XI ст. у Києві, клинок якої містив оздоблену міддю і золотом смугу (Кирпичников, *Вып. 1, 1966: 75; Тоїчкін, 2007: 64*) (Рис. 1).

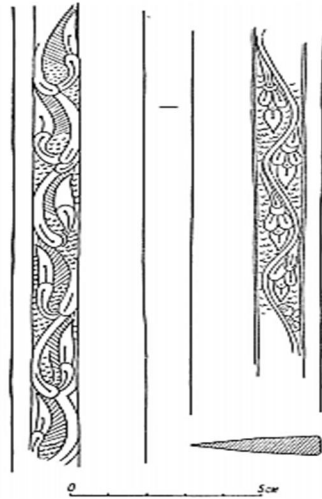

Рис. 1. Орнамент шаблі Хайновського з християнського поховання в Києві (за А. Кіріпчіниковим)

Як відомо, Поросся, де було виявлено чи не найбільшу кількість шабел, було доволі строкатим в етнічному плані регіоном, який мав порубіжне значення (Борисов, 2010; Кучера, 1987). Шабля однозначно була характерною і для кочовиків Поросся, федератів руських князів, таких як торки (Расовский, 2017).

Борис Рібаков, висунув тезу про те, що нема підстав вважати всі шаблі кочівницькими (*Рыбаков, 1948: 227–228*). Але і немає підстав вважати шаблю типовою руською зброєю. На сьогодні є підстави припускати хіба що місцеве виробництво шабельних гард та елементів руків'я (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 68*). Доказом цього є поява форм шабельних перехресть, характерних тільки для руських земель, це типи ПА, ПІ, ПІІ за А. Кіріпчником (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 71*). Виробництво клинків було більш ніж технологічно складним і навряд чи могло мати єдиний центр, з огляду на необхідність поєднувати в собі різні ремісничі процеси (*Тоїчкін, 2007: 93–94*).

Цікавим у цьому контексті є порівняння розвитку шаблі у західних щодо Русі сусідів – угорців. Угорські і руські середньовічні шаблі є справді дуже схожими. Та навіть угорці, яким шабля знайома раніше, ніж на Русі, після «віднайдення батьківщини» частково замінюють її на меч (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 61, 65*). Відомі навіть проміжні типи, які Галі Корзухіна визначала як мечі-шаблі, що поєднували в собі вигин леца, як у шаблі, і конструкцію руків'я, як у меча; виявлені такі клинки в Угорщині, а також у Прибалтиці (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 61*). Угорські шаблі ХІ ст. вже не є результатом розвитку місцевих традицій, а етимологія слова шабля «szablya» в угорській мові може мати навіть німецьке походження (*Kovács, 2010: 63–64*).

Руські писемні джерела ХІ–ХІІІ ст. зрідка згадують шаблю. У літописах відомо всього десять згадок про цю зброю (які не завжди можна пов'язати з руськими воїнами), проти 52-х згадок про меч (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 65*). Більше згадок (15) відомо у «Слові о полку Ігоревім» (кін. ХІІ ст.) (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 65*). Також, навіть на мініатюрах Радзивиллівського літописного списку (кін. ХV ст.) зображено 220 мечів проти 144 зображень шабель (*Арциховский, 1944: 20*).

Миколай Плавинські вказує і на те, що часто зображені на мініатюрах шаблі мають характерні для мечів руків'я, що не сприяє атрибутиці зображень (*Плавинский, 2014: 391*).

Зупинімось на функціональних особливостях шаблі. Як відомо, удар шаблі був дещо слабшим, аніж удар меча (*Кирпичников, Вып. 1, 1966, 60–68*), а якщо порівняти із пізнішими мечами ХІІ–ХІІІ ст. (*Кирпичников, Вып. 1, 1966, 48–59*), то суттєво слабшим, що робило

її не надто ефективною проти захищеного обладунком супротивника. Однак шабельний удар був швидшим та більш руйнівним проти незахищеного або слабко захищеного противника, у зв'язку із протяжністю удару та його здатністю уражати значну площу.

Лише одного разу літописець згадує про нанесення колючого удару шаблею під 1086 р.: «Приде Еррополкъ из Лаховъ. и створи миръ с Володимеромъ. і иде Володимеръ впасть Чернѣгову. а Еррополкъ съде Володимеръ. і перестѣдивъ мало днѣи. иде Звенигороду. и не дошедшу ему города. прободенъ бысѣ ѿ проклатаго. Нерадѣца. ѿ дѣвола наоученьа. і ѿ злыхъ члѣвкъ. кнѣзю же Еррополку лежащу на санкахъ. а внѣ с коня саблею прободе а. мѣа. носѣб. въ. кѣ. тогда въздвигнувся Еррополкъ. выторгну исъ себе саблю. пречѣ великимъ глсѣмъ» (*Ипатьевская летопись, стб. 197*). Тут бачимо типове використання шаблі легким кінним вершником проти незахищеного супротивника.

Звернімось до знахідок цілих шабель і їх фрагментів безпосередньо з Галицько-Волинських земель. Можливо, найбільш ранньою такою знахідкою є ціла шабля з-під курганного поховання XI ст. в літописному Пліснеську, виявлена під час розкопок Б. Шанявського наприкінці XIX ст. (*Liwoch, 2005: 37–38*). Предмет відомий також завдяки збереженому малюку Г. Ленчика (*Liwoch, 2005: 37–38*) (рис. 2).

Загальна довжина артефакту становила 81 см, з яких довжина лека 75 см., ширина лека при руків'ї 3,3 см., проте тут слід урахувати, що виміри вказані з урахуванням корозії (*Liwoch, 2005: 37–38*). З огляду на кут вигину клинка, Радіслав Лівох відніс шаблю до кінця X – першої половини XI ст. (*Liwoch, 2005: 37–38*). За відомою типологією А. Кірпічнікова, знахідка відноситься до типу ІА.

На пліснеській знахідці слід зупинитись дещо детальніше. Якщо прийняти той факт, що підкурганні поховання, де шабля була виявлена, слід пов'язувати з варязько-київськими дружинами (*Филитчуж, 2009: 10*), то тут ми бачимо приклад рецепції східного озброєння за посередництва скандинавів, особливо якщо зважити на можливо східний(?) чекан, виявлений на цій же пам'ятці (*Liwoch, 2005: 54–55; Кирпичников, Вып. 3, 1971: 32–33*).

Тут доречно буде згадати ще один типово східний елемент дружинного спорядження X–XI ст., такий як шоломи типу

«Чорна Могила», які, за переконанням Артема Папакіна, проникають на Русь як предмет східної хозарської торгівлі (Папакін, 2017: 361). Цікаво, що в підкурганному дружинному похованні Чорна Могила на Чернігівщині так само було виявлено згаданий тип шоломів разом із шаблею, яка для цього регіону була набагато типовішою (Самоквасов, 1916: 20; Кирпичников, Вып. 1, 1966: 91–92).

Відтак, шабля з Пліснеська може бути маркером саме київських впливів в озброєнні, які станом на XI ст. несли в собі і східні елементи. Цікаво також, що пліснеську знахідку було проігноровано у монументальній праці А. Кіричнікова (Кирпичников, Вып.1, 1966).

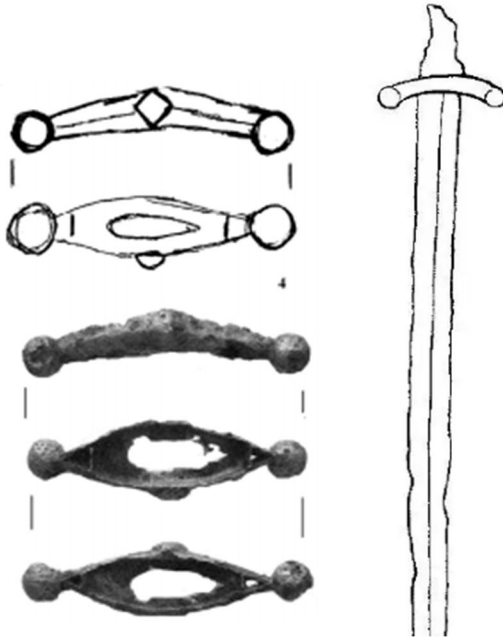

Рис 2. Перехрестя шаблі із м. Судова Вишня (за С. Терським) ліворуч та шабля з-під курганного поховання у Пліснеську (за Р. Лівохом) праворуч.

Значна колекція знахідок шабель походить із Городища поблизу Шепетівки в сучасній Хмельницькій обл., яке прийнято пов'язувати із літописним Ізяславом (Куза, 1989: 91; *Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии*, 2020: 8), що міг бути заснованим у XII ст. волинським князем

Ізяславом Мстиславовичем (1135–1142, 1146–1151) (Пескова, 1981). Серед знахідок шабель, виявлених на пам'ятці, відомо декілька цілих клинків, датованих пер. пол. XIII ст., та низка уламків і конструктивних елементів.

Розглянемо відносно цілі знахідки з цієї пам'ятки. А. Кірпи́чников подає приблизні заміри двох з них, які відносно схожі між собою. Загальна довжина 64–65 см, ширина леза коло перехрестя 3,2 см, вага 445–560 г (рис. 4). Інший клинок має довжину 70 см, ширину 4,2 см, вістря обламано, проте збереглось наверх, одна скоба для підвішування і наконечник піхов. Цей екземпляр був дещо ширшим від попередніх, вага збереженої частини 720 гр (Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии, 2020: 69). За переконанням А. Кірпи́чникова, сама шабля важила не менше 1000 г.

В публікації матеріалів з давнього Ізяславля вчений згадує чотири клинка, але надає інформацію лише щодо трьох із них. Тому вважаємо доречним подати опис однієї шаблі із цієї ж пам'ятки, який був опублікований в іншій його праці. Частина клинка становила 12 см, завдовжки, 3,3 см завширшки, разом з клинком було виявлено два збережених верхів'я (Кирпичников, Вып. 1, 1966: 97).

Цікаво відзначити, що в Ізяславлі виявлено всі відомі на Русі типи шабельних перехресть. Загальна їхня кількість – 13, серед яких переважає тип I за А. Кірпи́чниковим (рис. 2).

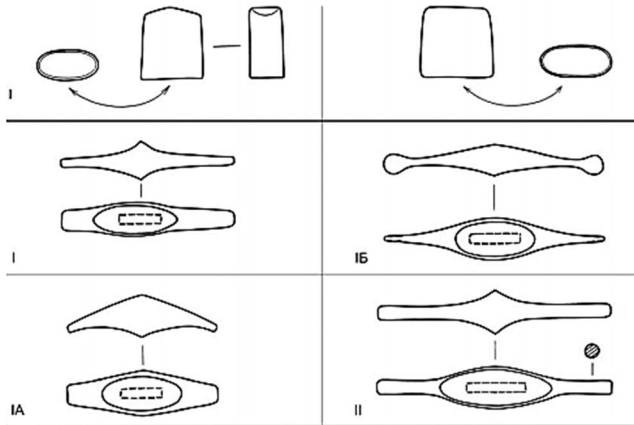

Рис 3. Типологічні схеми шабельних верхів'їв (зверху) та перехресть (знизу). (За А. Кірпи́чниковим).

Їх відомо 8 екземплярів, по 2 типи ІА і ІБ. Відома одна знахідка перехрестя типу ІІ, завдовжки 13,5 см. Цей тип перехрестя відображає вплив на шаблю меча, оскільки саме тут, як і в європейських мечів того часу, рука захищалась прямим перпендикулярним перехрестям без помітних вигинів. На думку А. Кірпи́чнікова, він сформувався у межах 1200–1240 рр. в регіонах «боротьби» прямого і викривленого клинків (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 72*).

На нашу ж думку, такий тип перехрестя може свідчити більше про запозичення шаблі осілим населенням, яке мало традицію використання меча, ніж про боротьбу двох видів зброї. Крім того, шаблі з таким перехрестям могли краще надаватися до відносно ближнього бою, коли відбувався контакт зі зброєю супротивника. Такі аналогії відомі з території Русі і Волзької Булгарії (*Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии, 2020: 69; Кирпичников, Вып. 1, 1966: 60–70*).

На думку А. Кірпи́чнікова, знахідки шабельних гард на Подніпров'ї важливі в контексті того, що вони свідчать про місцеве виробництво якщо не цілих шабель, то, принаймні, їхніх елементів (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 68*), що, на нашу думку, є дуже вірогідним, особливо з огляду на раніше сказане.

Щодо колекції знахідок з Ізяславля, перш за все, слід наголосити, що пам'ятка є дійсно унікальною в плані виявленої там кількості матеріалу, серед якого є численні інші предмети озброєння та кінської зброї (рис.4).

Наразі важко пояснити таку концентрацію знахідок на одній пам'ятці. Адже слідів масового виробництва озброєння тут виявлено не було. А. Кірпи́чніков припускав, що, можливо, під час розгрому міста монголами у 1241 р. на руїнах міста з невідомих обставин не було зібрано трофеї ані монголами, ані місцевими жителями, які вціліли (*Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии, 2020: 54–56*). Але, водночас, відомі сліди санітарних(?) поховань полеглих (*Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии, 2020: 56*).

Аналізуючи поширення шаблі в руських пам'ятках, А. Кірпи́чніков наводить деякі регіони Придніпров'я, де знахідки шабель, включно з фрагментами, переважають знахідки мечів. Співвідношення знахідок шаблі до меча в Ізяславлі становить 38 до 25,

з урахуванням уламків і супровідних елементів (рештки піхов та їхні наконечники) (*Летописный «Изяславль»: Большое Шенетовское городище в свете археологии, 2020: 54*).

Слід зауважити, що проводячи підрахунки для співвідношення знахідок меча до шаблі, А. Кірпи́чников висловлює певну недовіру щодо кореляції власних підрахунків тих випадків, коли знахідки шабелі кількісно переважають знахідки мечів. Такі сумніви пов'язані із тим, що конструктивні елементи шаблі кріпились ненадійно, і тому могли частіше губитись в ході використання та бойових сутичок (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 67*). Окрім того, досі стоїть проблема виділення серед археологічного матеріалу монгольської зброї, що ставить під сумнів прийняту атрибутику багатьох шабелі, як от руських (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 67*).

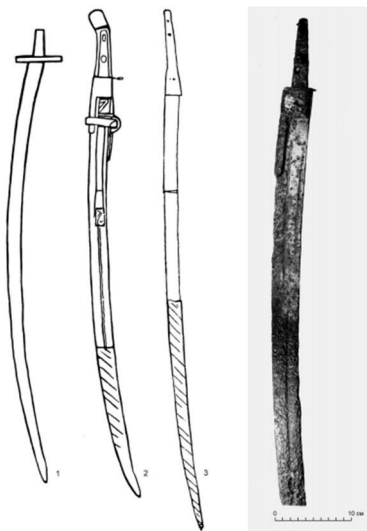

Рис 5. Шаблі із літописного Ізяславля (за А. Кірпи́чниковим).

Отже, колекція шабелі Ізяславля, попри свою чисельність, не може бути репрезентативною для регіону. Хоча, слід справедливо відзначити, що вона залишається справді унікальною.

На Волині знахідка шаблі відома також із Райковецького городища в межах сучасної Житомирської обл. (*Кирпичников, Вып. 1, 1966: 100; Гончаров, 1950: 91–92*). Детальна інформація про знахідку відсутня. У Луцькому замку у шарі XIII–XIV ст. було виявлено уламок шаблі без перехрестя, який складно

типологізувати (Кучинко, 2009: 261–262). Існує думка, що знахідка відноситься до XV–XVI ст. (Терський, 2006: 172). Знахідка окуття шабельних піхов відома із дитинця «дружинного кварталу» XIII–XIV ст. у Пересопниці, завдовжки знахідка понад 9 см, виготовлена з листа латуні та прикрашена орнаментом, виконаним у техніці карбування (Терський, 2011: 17) (рис. 5).

Серед волинських знахідок відома також орнаментована шабля, прикрашена клеймами і візерунками, які, на думку А. Кірпічнікова, можуть свідчити про її місцеве виробництво (Кірпічніков, Коваленко, 2006: 20). Мова йде про одну із знахідок з Ізяславля, на клинку якої містилось два клейма срібної інкрустації із рослинним орнаментом (Кучинко, 2009: 262; Кірпічніков, Коваленко, 2006: 20). Проте більшість таких клеймованих клинків, за численними писемними (арабськими) та археологічними джерелами, потрапляли до Східної Європи з Близького Сходу (Кірпічніков, Коваленко, 2006: 21–23). А тому екземпляр з Ізяславля вирізняється на тлі схожих клинків із клеймами, східне походження яких не викликає сумніву.

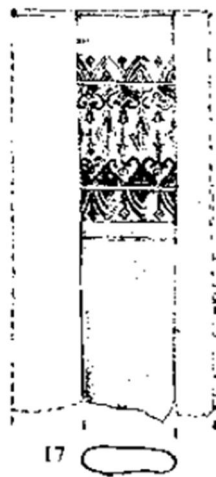

Рис. 5. Окуття піхов шаблі з Пересопниці (за С. Терським)

Можливо, атрибуція клинка як місцевого, здійснена А. Кірпічніковим на підставі візерунку клейм, була необережною або навіть упередженою. На нашу ж думку, клеймо цього клинка з таким самим успіхом могло бути оздобленим на руський манер східними майстрами на замовлення когось із руських бояр. Але однозначно

заперечувати місцеве виробництво шабель на даному етапі дослідження і при наявній джерельній базі не можна. Та мова навряд чи може йти про якісні місцеві клинки, адже тутешні вироби, навіть якщо припустити їхнє існування, не могли би конкурувати зі східними.

А. Кірпічніков доводить, що вже станом на XII ст. і надалі, Південна Русь стає споживачем дорогих шабельних клинків із арабського Сходу (Єгипет, Іран та ін.) через транзитний пункт м. Булгар у Волзькій Булгарії, що функціонував ще з X ст. (*Кирпичников, Коваленко, 1993: 124–126*).

Цікаво, що у цьому контексті можна підважити і атрибуцію знаменитої шаблі Карла Великого, яка, ймовірно, походить із поховання правителя в Аахені, і могла бути виготовлена на Русі або в Угорщині (*Кирпичников, 1965*). Можливо, клинок цієї шаблі був східного походження, а додаткові елементи (руків'я, перехрестя, піхви), за якими А. Кірпічніков здійснив атрибуцію, руського або угорського походження.

Значно менша кількість знахідок походить із Галицької землі. Можливо, це пов'язано із слабшим впливом Києва. Знахідка цілої гарди шаблі відома із м. Судової Вишні, що на Львівщині (*Терський, 2015: 99*) (Рис. 2). Цікаво, що в шарі X–XI ст., де було виявлено згадане перехрестя, знаходився посуд Балкано-Дунайської або Салтово-Маяцької культури (*Терський, 2015: 99*).

Перехрестя цієї шаблі завдовжки 82 мм і завширшки 21 мм, а з'єднання її двох боковин забезпечується за рахунок припаювання кулястих завершень «жовтим» металом (*Терський, 2017: 6–7, 11*). У центрі перехрестя на лицевій стороні міститься ромбоподібне розширення, яке служить декоративним елементом (*Терський, 2017: 6–7*).

Цілу шаблю було виявлено в переправі через річку Сян(?) неподалік м. Радимно на території сучасної Польщі (Рис. 6); ці землі входили до західної частини Перемишльської землі, яка була складовою Галицького князівства. Загальна довжина знахідки становить 78,6 см і умовно датована X ст. (*Kotowicz, 2004: 37*). Перехрестя шаблі можна віднести до ІВ типу за А. Кірпічніковим. З огляду на дослідження А. Євгенського та Т. Потапенка, присвячене східноєвропейським середньовічним шаблям, датування деяких шабельних клинків без археологічного контексту можна переглянути на користь пізнього середньовіччя. Дослідники

переконливо довели, що у XIII–XIV ст., як і в X–XI ст., побутували шаблі з невеликим вигином клинка (*Евглевский, Потемкина, 2000: 155*). Так і ранньосередньовічні перехрестя в невеликій кількості зустрічаються на пізньосередньовічних золотоординських шаблях (*Евглевский, Потемкина, 2000: 155*). Тому датування деяких знахідок, таких як шабля з Радимно, слід би обережно уточнити.

Найвідомішим літописним епізодом використання шаблі є згадка про зустріч військ Данила Романовича з угорським королем та німецькими послами в ході баварської кампанії у 1252 р. Ліпописець згадує: «*Нѣмци же диващєса в роужьєю Татарскомоу бѣша бо кони в личинахъ. и в косерѣхъ кожаныхъ. и людѣе во арьцихъ. и бѣ полковъ его свѣтлость велика. ѿ в роужьєа блистающєса. самъ же гъа подлѣ корола. по вбычаю Роускоу бѣ бо конь под нимъ дивлению подобенъ. и сѣдло ѿ злата. жьжєна. и стрѣлы и сабля златомъ оукрашена*» (*Ипатьевская летопись, стб. 814*). Тут ми бачимо не стільки утилітарну, скільки символічну і пафосну функції згаданої зброї загалом, та шаблі зокрема.

Рис. 6. Шабля з м. Радимно (за П. Котовічем)

На підставі цієї згадки, Володимир Гуцул зробив висновок, що шабля не посідала значного місця в арсеналі руської військової еліти XIII ст., або взагалі була відсутня серед руських «нобілів» (*Гуцул, 2009: 88*). З такими висновками частково можемо погодитись.

Висновки. З огляду на сказане, наявність шаблі в комплексі озброєння руського воїна загалом, і безпосередньо у Волинському та Галицькому князівствах, не може викликати сумніву.

Питання полягає тільки в тому, яке місце посідала шабля в комплексі наступального озброєння руських дружин. Вочевидь, шабля не могла жодним чином конкурувати з мечем з огляду на те, що не була конструктивно призначена для протидії обладунку, який зазнав особливого розвитку в руських землях у XII–XIII ст. (*Киртичников, 1971; Киртичников, 1976: 71*). Крім того, шабля значно менше надавалась для колючого удару, який не був її безпосередньою функцією (*Тоїчкін, 2007: 25–33*). Тому використання шабел руськими воїнами було зумовлене хіба що ситуативною потребою, з огляду на потрапляння такої зброї, як предмету розкоші (мова йде про пишно прикрашені клинки) завдяки торгівлі і як трофеї.

З певною обережністю можна припустити, що паралельно із найманими кочівниками, на Русі побутувала власна легка кіннота, яка могла широко використовувати шаблі, як про це висловив припущення Микола Котляр (*Котляр, 2010: 107–109*). Однак це ще потребує подальших досліджень.

Використані посилання

- Арциховский А. (1944). Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва. 214 с.
- Арциховский А. (1946). Русское оружие X–XIII вв. *Доклады и сообщения исторического факультета МГУ*. Вып. 4. С. 3–17.
- Аствацатурян Э. (1995). Оружие народов Кавказа: история оружия. Москва. 185 с.
- Борисов А. (2010). Давньоруське Поросся: перші результати, новітні підходи і перспективи дослідження. *Археологія і давня історія України: Збірник наукових праць*. Вип. 1. С. 73–78.
- Гончаров В. (1950). Райковецкое городище. Киев. 153 с.
- Гринчишин Б. (2016). Клинок зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII – XIV ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 «Військова історія». Національний університет «Львівська політехніка». Львів. 279 с.
- Гуцул В. (2009). Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Вип. 16. С. 78–91.
- Евглевский А., Потемкина Т. (2000). Восточноевропейские поздне-кочевнические сабли. *Стени Европы в эпоху средневековья*. Т. 1. С. 117–179.
- Ипатьевская летопись. (1998). *Полное собрание русских летописей*. Ред. А. Шахматов. Москва. Т. II. 648 с.

- Кирпичников А. (1976). Военное дело на Руси в XII–XV вв. Ленинград. 104 с.
- Кирпичников А. (1971). Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Под общ. ред. Б. Рыбакова. Москва-Ленинград. Вып. 3. 92 с.
- Кирпичников А. (1966). Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII веков. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Под общ. ред. Б. Рыбакова. Москва-Ленинград. Вып. 2. 147 с.
- Кирпичников А. (1966). Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Под общ. ред. Б. Рыбакова. Москва-Ленинград. Вып. 1. 142 с.
- Кирпичников А., Коваленко В. (1993). Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине и в Татарстане). *Археологические вести*. Вып. 2. С. 122–134.
- Кирпичников А. (1965). Так называемая сабля Карла Великого. *Советская археология*. № 2. С. 268–276.
- Кірпічніков А., Коваленко В. (2006). Орнаментовані та підписні клинки шабель раннього середньовіччя (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані). *Ніжниська старовина: Історико-культурний збірник*. Вип. 1(4). С. 13–25.
- Козак М. (2019). Торгівля зброєю на Русі в X–XIII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Вип. 21. С. 63–70.
- Котляр М. (2010). Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ. 280 с.
- Куза А. (1989). Малые города Древней Руси. Москва. 168 с.
- Кучера М., Іванченко Л. (1987). Давньоруська оборонна лінія в Поросії. *Археологія*. № 59. С. 67–79.
- Кучинко М. (2009). Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях. Луцьк. 528 с.
- Летописный «Изяславль»: Большое Шепетовское городище в свете археологии. (2020). *Материалы раскопок М. К. Каргера 1957–1964 годов в исследованиях 1960–1980-х годов*. Под ред. А. Песковой. Санкт-Петербург. Т. I. 264 с.
- Окшотт Э. (2006). Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса. Москва. 398 с.
- Окшотт Э. (2007). Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание. Пер. с англ. Л. Игоревского. Москва. 176 с.
- Папакін А. (2017). Шоломи у контексті східних контактів Русі та Польщі (X – початок XI ст.). *Історія давньої зброї. Дослідження 2016*. С. 351–366.
- Пескова А. (1981). Древний Изяславль. *Краткие сообщения Института археологии*. Вып. 164. С. 66–73.
- Плавинский Н. (2014). Миниатюры Радзивилловской летописи как источник по истории древнерусского оружия: к постановке вопроса. *Археология и история Пскова и Псковской земли*. № 29. С. 388–401.
- Расовский Д. (2016). Половцы, торки, печенеги, берендеи. Москва. 200 с.
- Рыбаков Б. (1948). Ремесло Древней Руси. Москва. 803 с.
- Самоковасов Д. (1916). Могильные древности Северянской Черниговщины. Москва. 107 с.
- Терський С. (2017). Зброя та дружинне спорядження з розкопок городища «Замчисько» (м. Судова Вишня) у фондах ЛІМу. *Наукові записки (Львівський історичний музей)*. Вип. 17. С. 4–22.
- Терський С. (2006). Лучеськ X–XV ст. Львів. 252 с.

Терський С. (2015). Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження. *Historical and cultural studies*. № 2. С. 94–104.

Терський С. (2011). Спорядження дружинника Надступлянщини – волості княжого міста Пересопниці у XII–XIV ст. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*: Держава та армія. № 693. С. 16–25.

Тоїчкін Д. (2007). Козацька шабля XVII–XVIII ст.: історико-зброрознавче дослідження. Київ. 368 с.

Филипчук М. (2009). Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янський та давньоруський час. *Вісник Інституту археології*. Вип. 4. С. 3–21.

Kotowicz P. (2004). Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy. Sanok. 108 s.

Kovács S. (2010). Huszárfejevrek a XV–XVII. században. Budapest. 288 p.

Liwoch R. (2005). Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2005. Vol. I. S. 37–59.

References

Artsikhovskiy A. (1944). Old Russian miniatures as a historical source. Moscow. 214 s (rus).

Artsikhovskiy A. (1946). Russian weapons of the X–XIII centuries. *Reports and messages of the Faculty of History MGU*. Moscow. Vol. 4. S. 3–17 (rus).

Astvatsaturyan E. (1995). Weapons of the peoples of the Caucasus: the history of weapons. Moscow. 185 s (rus).

Borysov A. (2010). Old Rus' river Ros' region: first results, newest approaches & research prospects. *Archeology and old history of Ukraine: Scientific journal*. Vol. 1. S. 73–78 (ukr).

Goncharov V. (1950). Settlement of Raikivtsi. Kyiv. 153 s (ukr).

Hutsul V. (2009). Knights of Danylo Romanovych. Knights arms in the context of characters of the Galician-Volhynian chronicles. *Auxiliary sciences of history: questions of theory and methodology*. Vol. 16. S. 78–91 (ukr).

Evglevskiy A., Potemkina T. (2000). Late Nomadic Sabres of Eastern Europe. *The European Steppes in the Middle Ages: Collected articles*. Donetsk. Vol. 1. S. 117–179 (rus).

Hrynchyshyn B. (2016). Blade weapon in the armament system of the ancient Ukrainian warrior of the XII – XIV centuries: dis. on competition of a scientific degree of PhD: special. 20.02.22 "Military History". Lviv Polytechnic National University. Lviv. 279 s (ukr).

Hypatian Codex. (1998). *Complete Collection of Russian Chronicles*. Red. A. Shakhmatov. Moscow. T. II. 648 s (rus).

Kirpichnikov A. (1976). Military affairs in Rus' in the XII–XV centuries. Leningrad. 104 s (rus).

Kirpichnikov A. (1971). Old Rus' weapons. Armor, a set of weapons of the IX–XIII centuries. *Archeology of the USSR. Collection of archaeological sources*. Ed. B. Rybakov. Moscow-Leningrad. Vol. 3. 92 s (rus).

Kirpichnikov A. (1966). Old Rus' weapons. Spears, spears, battle axes, maces, handguns of the IX–XIII centuries. *Archeology of the USSR. Collection of archaeological sources*. Ed. B. Rybakov. Moscow-Leningrad. Vol. 2. 147 s (rus).

- Kirpichnikov A. (1966). Old Rus' weapons. Swords and sabers IX–XIII centuries. *Archeology of the USSR. Collection of archaeological sources*. Ed. B. Rybakov. Moscow-Leningrad. Vol. 1. 142 s (rus).
- Kirpichnikov A., Kovalenko V. (1993). Ornamented and signature saber blades of the early Middle Ages (according to finds in Russia, Ukraine and Tatarstan). *Archaeological news*. Vol. 2. S. 122–134 (rus).
- Kirpichnikov A. (1965). The so-called saber of Charlemagne. *Soviet archeology*. № 2. S. 268–276 (rus).
- Kirpichnikov A., Kovalenko V. (2006). Ornamented and signature saber blades of the early Middle Ages (according to finds in Russia, Ukraine and Tatarstan). *Nizhyn antiquity: historical and cultural collection*. Vol. 1(4). S. 13–25 (ukr).
- Kozak M. (2019). The arms trade in Rus' in the X–XIII centuries. *Actual problems of home and world history*. Vol. 21. Kharkiv. S. 63–70 (ukr).
- Kotliar M. (2010). Essays on the martial art of old Rus'. Kyiv. 280 s (ukr).
- Kuza A. (1989). Small towns of old Rus'. Moscow. 168 s (rus).
- Kuchera M., Ivanchenko L. (1987). Old Rus' defensive line in river Ros' region. *Archeology*. № 59. S. 67–79 (ukr).
- Kuchynko M. (2009). History of the population of Western Volhynia, Chełm land and Podlachia in the X–XIV centuries. Lutsk. 528 s (ukr).
- Medieval “Izyaslavl” The Large Fortified Settlement near Shepetovka, in the light of archaeology. (2020). *Materials from the archaeological excavations of Mikhail Karger 1957–1964 investigated in the 1960s–1980s*. Ed. A. Peskova. St. Peterburg. T. I. 264 s (rus).
- Okshott E. (2006). Archeology of weapons. From the Bronze Age to the Renaissance. Moscow. 398 s (eng).
- Okshott E. (2007). The sword in the age of chivalry. Classification, typology, description. Moscow. 176 s (eng).
- Papakin A. (2017). Helmets in the Context of Eastern Connections of Ruthenia and Poland (10th – early 11th Centuries). *History of antique arms. Researches 2016*. S. 351–366 (ukr).
- Peskova A. (1981). Old Izyaslavl. *Brief reports of the Institute of Archeology*. Vol. 164. S. 66–73 (ukr).
- Plavinski N. (2014). Radziwill Chronicle miniatures as a source of ancient weapons history: an introduction. *Archaeology and History of Pskov and Pskov Land*. № 29. S. 388–401 (bel).
- Rasovskiy D. (2016). Cumans, Torks, Pechenegs, Berendei. Moscow. 200 s (rus).
- Rybakov B. (1948). Craft of old Rus'. Moskow. 803 s (rus).
- Samokvasov D. (1916). Burial antiquities of the Severia-Chernihiv region. Moscow. 107 s (rus).
- Terski S. (2017). Weapons and military equipment from the excavations of the settlement “Zamchysko” (Sudova Vyshnia) in the funds of LHM. *Scientific notes (Lviv Historical Museum)*. Vol. 17. S. 4–22 (ukr).
- Terski S. (2006). Luchesk X–XV centuries. Lviv. 252 s (ukr).
- Terski S. (2015). Medieval archeological monuments in Sudova Vyshnia in Lviv region: history and prospects of research. *Historical and cultural studies*. № 2. S. 94–104 (ukr).

Terski S. (2011). Equipment warriors of the Nadstubiianshchyna – the parish of the princely city of Peresopnytsia in the XII–XIV centuries. *Journal of Lviv Polytechnic National University: State and army*. № 693. S. 16–25 (ukr).

Toichkin D. (2007). Cossack saber of the XVII–XVIII centuries: historical and weapons research. Kyiv. 368 s (ukr).

Fylypchuk M. (2009). Plisnesko archaeological complex: two periods of development. *Proceeding of the Institute of Archaeology*. Vol. 4. S. 3–21 (ukr).

Kotowicz P. (2004). Wojowie i rycerze. Uzbrojenie średniowieczne na pograniczu polsko-rusko-słowackim. Katalog wystawy. Sanok. 108 s (pl).

Kovács S. (2010). Huszárfelegyverek a XV–XVII. században. Budapest. 288 p (hung).

Liwoch R. (2005). Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach. *Acta Militaria Mediaevalia*. 2005. Vol. I. S. 37–59 (pl).

Kozak M.

SABER AS AN OFFENSIVE WEAPON AND MILITARY SYMBOL IN THE HALYCH AND VOLYN PRINCIPALITIES IN THE XI–XIV CENTURIES

The study of the specifics of armament of troops on the territory of Ukraine during the princely era, the search for regional differences and the place of certain weapons in the general complex of armaments remains a promising issue of domestic science of armaments at the present stage of its development. The most characteristic group of medieval weapons is the long bladed weapon, which in all medieval peoples was a material attribute of the knighthood.

Among the bladed weapons of Rus' next to the sword in the X century acquires the saber, which in some regions is becoming quite common weapon. The author of the article aims to identify the place of the saber in the armament of the troops of the Galician-Volynian lands in the period of XI–XIV centuries on the basis of the analysis of known material finds and written sources, their verification and comprehensive analysis and identify the factors of proliferation of these weapons.

Given that the saber is mentioned only once in the Galician-Volynian chronicle and the material finds are few compared to the finds of swords, the author concludes that we cannot talk about a very significant spread of the saber among local troops.

In addition, the author draws attention to the fact that the existing finds of sabers from the territories of Galicia and Volyn, with few exceptions, are difficult to attribute as weapons of local troops. This in turn confirms the author's assumption that as of the XII–XIV centuries. the saber was not the dominant type of offensive blade weapon.

It is most likely that the armament complex of local troops was formed under the influence of European trends, which is expressed in the fact that knightly military technology is the dominant trend in the armament of professional warriors of these territories throughout the Middle Ages.

Keywords: saber, sword, Galych-Volyn principality, medieval Izyaslavl, Danylo Romanovych, armament complex.

УДК 94(477)''10/13'':623.444.2

БУРАКОВ Ю. В.

<http://orcid.org/0000-0001-7180-4469>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.37.2022.320-325>

МУЗЕЇ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ

Рецензія на книгу: Терський С.В., Савченко О.О. Історія музейної справи та охорони культурної спадщини в Україні. Навчальний посібник / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2020. – 256 с.

Давня історія, природні та культурні пам'ятки України займають важливе місце у світогляді українців. Відтак, у суспільній ментальності завжди велике місце займали історична пам'ять та пошанування історичних реліквій. Тому їх колекціонування та намагання зберегти давні предмети для нащадків було споконвічним прагненням насамперед, еліти суспільства: духовенства, аристократії та підприємців.

Нещодавно громадськість та наукова спільнота нарешті отримали можливість познайомитися з посібником науковців кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка» Святослава Терського та Ольги Савченко «Історія музейної справи та охорони культурної спадщини в Україні».

Кожне покоління, що передувало нашому, залишало відбитки найважливіших подій та досягнень у багатьох сферах життя та творчості. Наступні покоління намагалися зберігати та передавати у майбутнє важливі відомості та артефакти для знайомства та вивчення нащадками. Сьогодні ми маємо величезну кількість об'єктів історичного та культурного надбання, що зберігаються в музеях, галереях та під відкритим небом і доводять величезний досвід українців у розвитку власної національної ідентичності.

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

© Бураков Ю.В., 2022

Посібник розкриває історичний аспект діяльності щодо збереження історико-культурної спадщини по регіонах України, висвітлює питання та перспективи розвитку музейної справи та доводить важливість та необхідність цієї справи. Безумовно, це видання є прекрасним прикладом навчальної літератури, а користування ним підвищить якість засвоєння матеріалу з навчальних дисциплін у здобувачів історичних спеціальностей, музеєзнавців, фахівців з туризму, дасть змогу сформувати відповідні компетентності у майбутніх фахівців та виконає виховну місію з усвідомлення молоддю необхідності вивчення, збагачення та зберігання історичних об'єктів й представлення зразків української історії всім зацікавленим у її дослідженні.

Випуск першої в сучасній Україні узагальнюючої праці з історії музеїв та охорони культурної спадщини львівськими науковцями цілком закономірний, оскільки саме творець Національного музею – фундації митрополита Андрея Шептицького у Львові Іларіон Свенціцький (1876 – 1956) був одним із перших українських музеєзнавців. Його праця «Про музеї і музейництво» (1920 р.) поклала в Україні початок на сьогодні вже досить чисельним дослідженням з історії музеїв України в тому числі.

Важливим джерелом для вивчення історії музейної справи та охорони культурної спадщини в Україні до періоду світових воєн є праці сучасників І. Свенціцького, творця низки музеїв Миколи Біляшівського та дослідника історії польської культурної спадщини Едварда Хвалевіка (1873-1956).

Одним з перших узагальнень досвіду музейної роботи у Радянській Україні було дослідження Василя Дубровського «Музеї на Україні», яке видано у Харкові в 1929 р. Про історію музейних будівель кінця XIX–1-ої половини XX ст. розповідається у книзі М.Т. Катерноги, виданій 1952 року. Зібраний київським археологом та музеєзнавцем Галиною Мезенцевою матеріал з історії музеїв України був використаний у низці публікацій кінця 1950-х років, які завершилися виданням першого в Україні авторського курсу лекцій з музеєзнавства (1980 р.), читаних впродовж 1950 – 1970-х років у Київському університеті професором Г.Г. Мезенцевою (1923 – 1997). Її колега по кафедрі Юрій Омельченко пише серію наукових робіт з предмету. У часи перебудови Ганна Скрипник розробляла історію формування етнографічних колекцій музеїв України.

Окремою сторінкою історії музейної справи є становлення й розвиток громадських музеїв України, які досліджували А.С. Василенко, а останнім часом Люся Перейма, а також музеїв при ВНЗ України (Ігор Шидловський, Світлана Муравська та інші).

Значно зростає інтерес до історії музеїв України за останні два десятиліття, коли набуває поширення вузька спеціалізація в освіті й зокрема, з'являються музеєзнавчі спеціальності.

Як відомо, до 1992 р. в Україні підготовку музеєзнавців здійснювала лише кафедра археології та музеєзнавства історичного факультету Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, далі – КНУ). В 1955 р. для випускників кафедри було затверджено кваліфікацію “історик, археолог-музеєзнавець, учитель історії та суспільствознавства”.

Згодом фахівців із вказаного фаху готує кафедра історії України та музеєзнавства Харківської державної академії культури, а з 1992 р. – кафедра музеєзнавства й охорони культурної спадщини Київського національного університету культури і мистецтв. За останні десять років підготовку музеєзнавців проводять у Східноєвропейському національному університеті імені Лесі Українки (м. Луцьк) та у Національному університеті «Львівська політехніка». Також окремі курси з музеології почали викладатися на гуманітарних, історичних, геологічних, географічних, біологічних факультетах інших університетів України, а також у вищих навчальних закладах системи політехнічної освіти.

Подібне поширення вивчення засад музейної роботи обумовило появу чисельної наукової літератури, насамперед з історії музейної справи. Сформувались цілі школи з вивчення історії музейництва та охорони культурної спадщини. Хрестоматійними стали праці Л.Д. Федорової, Р. Маньківської та інших. Подібні тенденції до поглибленого вивчення історії перших музеїв та колекцій Україною знаходять жваве зацікавлення у сусідніх державах. 2013 р. у Познані побачило світ ґрунтовне дослідження «Зброя палацу у Підгірцях», яке бачиться авторам, лише першим томом про історію колекції Підгорецького замку на Львівщині.

Однак у всіх цих виданнях очевидно «ахіллесовою п'ятою» було недостатнє висвітлення проблем історії музейництва окремих регіонів, наприклад, Заходу, або, навіть, Півдня України. Зокрема майже повністю відсутніми були знання про музейництво Волині та Закарпаття.

Автори рецензованого посібника чи не вперше в навчальному виданні намагається доступно для студента подати ці важливі складові історії культурної сфери України.

Автори посібника відомі своїми змістовними працями із пам'яткоохоронної та музеєзнавчої діяльності [2-9]. Це дозволило їм глибоко розкрити історію музейництва та охорони культурної спадщини України на тлі історичного розвитку держави. Важливим є також те, що зібраний багатий матеріал розглянуто під кутом зору вчених із Західної України. У посібнику узагальнено великий фактичний матеріал, який порівняно недавно введений у науковий обіг. Цю інформацію досі годі було шукати в існуючих навчальних посібниках.

У навчальному посібнику розглянуто генезу української музейної справи в контексті національного культурного розвитку України у XIX–XX ст. Простежено історію розвитку найважливіших музеїв та становлення системи органів охорони культурної спадщини. Подано коротку інформацію стосовно пам'яткоохоронного законодавства у Російській та Австрійській імперіях, міжвоєнній Польщі та СРСР.

Матеріал навчального посібника розміщено у семи розділах, відповідно до встановлених хронологічних епох.

Розпочинається посібник темою, в якій розкриті початки колекціонування, ранні етапи і пошанування культурної спадщини. Тут подаються чимало маловідомих фактів. Наступні шість тем розподілені за територіально-хронологічним принципом. З них – три теми присвячені періоду до закінчення Першої світової війни, а три – наступному етапу, включно з сучасністю.

У другій темі увагу зосереджено на важливих етапах становлення музейництва та охорони пам'яток історії та культури у Львові, у Східній Галичині, Закарпатті та Буковині у XIX – на початку XX ст. Детально проаналізовано музейну діяльність суспільно-культурних інституцій української громади м. Львова, які створили Музей Ставропігійського Інституту, Культурно-історичний музей Наукового товариства імені Шевченка, Археологічний музей “Народного дому”). Окремо охарактеризовано музеї гміни м. Львова та музейну діяльність церковних громад.

У третій темі «Охорона культурної спадщини та музейництво Наддніпрянщини, Поділля та Волині (XIX – початок XX ст.)» спеціально висвітлене питання збереження культурної спадщини підросійської України у XIX ст. – на початку XX ст. Чимало уваги приділено історії музеїв Києва та регіональному музейному

будівництву Наддніпрянщини, Поділля та Волині наприкінці XIX- на початку XX ст.

Музеям та охороні культурної спадщини на Південному Сході та Півдні України в дореволюційний період відведено окрему четверту тему. Враховуючи особливий внесок вчених Харківського університету у вивчення античних старожитностей Півдня України багато уваги приділено музеям Харкова. Не обійдено увагою також археологічні, художні, природознавчі та меморіальні музеї на Півдні України.

Розпочинає історію питання після 1918 р. п'ята тема, присвячена музеям Львова та Західного регіону України у 1918 – 1991 рр. В ній закономірно основна увага зосереджена на музеях Львова та Львівщини. Спеціально з'ясовано долю музеїв Львова та Західного регіону України під час Другої світової війни.

У шостій темі сукупно проаналізовано історію музеїв та охорона культурної спадщини у Східній, Центральній та Південній Україні. Особливу увагу тут приділено формуванню пам'яткоохоронної сфери та музейництва України у період національної революції (1917 – 1921 рр.). Охарактеризовано вплив сталінських репресій на розвиток музеїв, наслідки Другої світової війни.

Найважливіші досягнення у музейній справі та охороні культурної спадщини у незалежній Україні (1991-2020 рр.) проаналізовано у сьомій, заключній темі. Тут важливим є з'ясування тенденцій та проблем розвитку пам'яткоохоронної сфери та музейництва сучасної України.

Разом з тим у такому інформативному виданні бажано було би ввести більше інформації про стан музейної справи на Донеччині та Луганщині.

Додати хоча б дані про Лисичанський краєзнавчий музей та переселений Луганський обласний, що наразі відновлюється у Старобільську.

Загалом книга багато ілюстрована. Значна частина ілюстрацій стосується військово-історичних музеїв та експозицій. Вдалим доповненням міг би бути словник термінів. Тим більше, що окреме видання словника вже давно стало популярним [1].

Посібник містить чимало маловідомого місцевого матеріалу з різних регіонів.

Важливим доповненням навчального посібника є короткі біографії провідних музейних діячів та пам'ятко-охоронців України.

Навчальний посібник розрахований насамперед на студентів, які вивчають нормативні курси "Музеєзнавство" та "Пам'яткознавство", а також тих, хто вивчає історію України чи просто цікавиться давнім минулим України.

Разом з тим, рецензований посібник може бути надзвичайно корисний не лише для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів, але й може сприяти в підготовці кваліфікованих викладачів історії, музейників та пам'яткоохоронців, а також прислужиться у просвітницькій діяльності з питань охорони культурної спадщини.

Враховуючи спеціальну увагу автора посібника до музеєвізації історії військової справи, варто рекомендувати посібник для потреб військових навчальних закладів, а також для потреб викладання в навчальних закладах, насамперед, Західного регіону України.

Використані джерела

1. *Словник-довідник термінології музейництва*, 2012. / Роман Микульчик, Петро Слободян, Єлизавета Діденко, Тарас Рак. Л.: Вид-во Львівської політехніки. – 128 с.
2. Терський С. В., 2010. *Історія археології та історичного краєзнавства Волині*. Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка". 380 с., іл.
3. Терський С. В., 2007. Музейництво. *Історія Львова у 3-х томах. Т. 2: 1772-1918*. Львів: Центр Європи. С. 462–469.
4. Терський С. В., 2007. Музеї. *Історія Львова у 3-х томах. – Т. 3: 1918-2007*. Львів: Центр Європи. С. 110–116, 244–2045, 289, 382–385, 446–449.
5. Терський С. В., 2007. Доля музеїв та колекцій. *Історія Львова у 3-х томах. Т. 3: 1918-2007*. Львів: Центр Європи. С. 179–181.
6. Терський С. В., 2007. Археологічні виставки; Археологічні дослідження; Археологічні музеї; Багрій Роман. *Енциклопедія Львова у 6-х томах. Т. 1: А-Г*. Львів: Літопис. С. 101–112, 141.
7. Терський С. В., 2008. Дідушицький Володимир. *Енциклопедія Львова у 6-х томах. Т. 2: Д-Й*. Львів: Літопис. С. 84–86.
8. Терський С.В., Харчук Х. 2016. Воєнні меморіали та цвинтарі Першої світової війни в Галичині. *Велика війна 1914 – 1918 в історичній пам'яті. 20 років співпраці*. Львів. С. 78 – 103.
9. Терський С.В., Харчук Х., 2016. Воєнні меморіали та цвинтарі. *Галичина: історія, політика, культура. В 11-ти томах. – Т. 6. Перша світова війна*. Львів; Тернопіль. С. 862-870.
10. *Археологія у Львівському історичному музеї* /С. Терський, Е. Зарубій, О. Куценяк та ін. Львів; Дрогобич: Коло, 2020. – 556 с.

З М І С Т

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Антонюк Я.М., Зек Б.М.</i> Останні боївки ОУН (мельниківців): Луцький район (1945–1950 рр.)	3
<i>Войтович Л.В.</i> Фортеця «Миколаїв» у системі оборони Галичини у 1850–1914 рр.	18
<i>Дрогобицький І.І.</i> Військовотворчий вимір державницьких зусиль ОУН (б) у Галичині (червень – серпень 1941 р.)	43
<i>Кривизюк Л.П.</i> Особливості застосування автобронетанкових військ Червоною Армією на початку Другої світової війни....	60
<i>Прокіп А.В. Михальський Ю.В.</i> Одеський «Листопадовий Чин» отамана Петра Бубели.....	80
<i>Проховник П.М.</i> Міжнародна співпраця Україна – НАТО в умовах російсько-української війни: нормативно-правова база.....	98
<i>Терський С.В.</i> Оборонне будівництво на р. Верещиця на тлі військово-політичної ситуації на Галицько-Волинському прикордонні в другій половині XII – XIV ст.	115
<i>Трофимович В.В.</i> Арешти органами державної безпеки УРСР нелегалів ОУН (друга половина 1950-х –1970-ті роки).....	124
<i>Трофимович Л.В., Каляєв А.О., Швайко Т.А.</i> Антинацистський рух Опору на Острожчині: націоналістична та радянська складові (1942 – 1944).....	139
<i>Чікалін Р.А.</i> Чи встояло місто? Опис відкупу Львова перед Богданом Хмельницьким 1648 року.....	159

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Варакута В.П.</i> Статистика, обставини та причини невиправданих втрат у Червоній Армії під час Другої світової війни.....	174
<i>Гльницька У.В.</i> Інформаційно-комунікативна політика НАТО та практика реалізації стратегічних комунікацій Північноатлантичного Альянсу.....	194
<i>Питльована Л.Ю.</i> Епідемія грипу XIX – першої третини XX ст. у репрезентації британського часопису «Панч».....	215
<i>Скрипник А.Ю.</i> Дезертирство в російському війську на початку XIX ст.: причини і наслідки проблеми.....	238
<i>Турчак О.В., Труба Р.І.</i> Російсько-українські міждержавні відносини напередодні війни 2014 р.	258

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

- Куцька О.М., Перемибіда Д.О.* Реалізація прагнення виходу до моря в рамках водних конфліктів XXI століття: зарубіжний досвід вирішення протиріч мирним шляхом 270
- Пацук Ю.М., Пашковський В.В., Звонко І.М.* Функціонування Системи узагальнення і поширення досвіду у Збройних Силах України в „особливий період” (2014 – 2018)..... 302

ІСТОРІЯ ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

- Козак М.І.* Шабля як наступальна зброя і воїнський символ у Галицькому та Волинському князівствах у XI – XIV ст. 303

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

- Бураков Ю.В.* Музеї України через призму історії. *Рецензія на книгу:* Терський С.В., Савченко О.О. Історія музейної справи та охорони культурної спадщини в Україні. Навчальний посібник / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2020. – 256 с. 320

C O N T E N T S

HISTORY OF UKRAINE

<i>Antoniuk Ya., Zek B.</i> The last boivky of the OUN (melnykivtsi): Volyn. 1945 – 1950 years	16
<i>Voitovych L.</i> The fortress of Mikolaiv in the system of defense of Galychyna in 1850–1914 the years	42
<i>Drohobytyski I.</i> Military creative dimension of the OUN's (b) state-building efforts in Halychyna (June-August 1941)	59
<i>Kryvyziuk L.</i> Employment of the armored tank troops by the red army at the beginning of the Second world war: 1939	79
<i>Prokip A., Myhalskyj Yu.</i> Odesa «November act» Petro Bubela's	96
<i>Prokhovnyk P.</i> International cooperation ukraine - NATO: regulatory legal basis	113
<i>Terskyj S.</i> Defense building on the Vereshchytza river on the background of the military and political situation on the Halych- Volyn border in the second half of XII - XIV centuries	123
<i>Trofymovych V.</i> Arrests of the oun illegals by the state security agencies of Ukrainian SSR (the second half of the 1950s–1970s)	138
<i>Trofymovych L., Kalyayev A., Shvaiko T.</i> The anti-nazi resistance movement in the land of Ostroh: nationalist and soviet components (1942–1944)	158
<i>Chikalin R.</i> Did the city survive? Description of the contribution of Lviv to B. Khmelnytsky in 1648	173

WORLD HISTORY

<i>Varakuta V.</i> Statistics, circumstances and causes of unjustified losses in the Red Frmy during the Second world war	193
<i>Ilnytska U.</i> NATO information and communication policies and practices of North atlanticalliancestrategic communications' implementation	213
<i>Pytlovana L.</i> Influenza epidemics of the 19th century to the first third of the 20th century in the in the Punch magazine representation	237
<i>Skrypnyk A.</i> Desserting in the russian army in the early 19th century: causes and consequences of the problem	256
<i>Turchak O., Truba R.</i> Russian-Ukrainian interstate relations on the eve of the 2014 war	268

CURRENT LOKAL WARS AND ARMED CONFLICTS

- Kutska O., Peremybida D.* Implementation of the desire for exit to the sea within the framework of water conflicts of the XXI century... 291
- Pashchuk Y., Pashkovskyi V., Zvonko I.* Performance of the system of lessons analysis and dissemination in the armed forces of Ukraine in the special period (2014-2018) 292

HISTORY OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT

- Kozak M.* Saber as an offensive weapon and military symbol in the Halych and Volyn principalities in the XI–XIV centuries 319

SCIENTIFIC REVIEWS

- Burakov Y.* Museums of Ukraine through the prism of history. *Review to the book:* Tersky S.V., Savchenko O.O. History of museum work and protection of cultural heritage in Ukraine. Textbook / S.V. Tersky. - Lviv: Lviv Polytechnic National University Publishing House, 2020. –256 p..... 320

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

«Військово-науковий вісник» внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук. Збірник видається Національною академією сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного двічі на рік (весна – осінь). Статті публікуються українською та англійською мовами.

Статті, що подаються до публікації у Віснику, повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни. Вони мають бути структурно побудовані згідно з вимогами Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 7-05/1. Тобто включати наступні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати вимогам оформлення, що зазначені на офіційному сайті видання - <http://vuv.asv.gov.ua>.

Обов'язковими елементами статті є:

індекс УДК (універсальний десятиковий класифікатор). Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті;

прізвище та ініціали автора. Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті, під УДК;

обліковий запис автора ORCID (має відповідати стандартам ORCID та мати вигляд повного URL (наприклад, <http://orcid.org/0000-0003-1856-0045>). У лівому верхньому куті, під прізвищем та ініціалами автора;

заголовок статті;

анотація українською мовою (не менше 600 знаків з пробілами);

ключові слова (не більше 5-ти) українською мовою.

текст статті (до 40 тис. знаків);

список використаних джерел та літератури;

references;

анотація англійською мовою (не менше 1800 знаків з пробілами).

Журнал використовує Harvard Referencing Style (варіант Великої Британії (GB)) для оформлення списку використаних джерел, а також для упорядкування внутрішньотекстових посилань. Приклади оформлення списку літератури можна знайти за посиланнями: <http://www.nbu.gov.ua/node/868> та <http://www.emeraldgroupublishing.com/authors/guides/write/harvard.htm?part=2>

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Автор несе відповідальність за додержання вимог чинного законодавства при підготовці матеріалів, у тому числі норм авторського права та достовірність наведених фактичних даних, зокрема цитат, посилань на джерела, імен і назв.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації. Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису, відхилити його, якщо науковий рівень статті недостатній або не відповідає напряму Вісника. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Авторські матеріали подаються до редколегії збірника через Науковий центр Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ (науково-дослідна лабораторія військово-історичних досліджень). Матеріали в електронному вигляді надсилати на адресу: burakov04@ukr.net, deep_in_faith@ukr.net.

Редакційна колегія «Військово-наукового вісника»

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК 37

Відповідальний за випуск *А. Щеглов*
Редактори: *Л. Актімова, Т. Животова*
Коректор *О.М. Міссєва*
Комп'ютерна верстка: *І. Кметь, О. Дячун*

Підписано до друку 29.04.2022.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Century Schoolbook. Офсетний друк.
Умов. друк. арк. 21,00
Обл.-вид. арк. 18,00
Тираж 100 прим.
Замовлення № 17

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79026, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від 14.12.2010
14.12.2010